

ЎЗБЕКISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O՛RTA MAXSUS
TA՛LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O՛ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

***O՛ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA
O՛QITISH MASALALARI: MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR***

RESPUBLIKA ONLAYN ILMIIY-AMALIIY ANJUMANI
MATERIALLARI

2020-yil 20-may

TOSHKENT - 2020

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 7-fevraldagi 2020-yilda Respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasiga asosan 2020-yil 31-mart kuni o‘tkazilishi rejalashtirilgan “O‘zbek tilini ikkinchi til va xorijiy til sifatida o‘qitish masalalari: muammo, yechim, istiqbollar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 2020-yil 20-mayda ZOOM platformasi orqali onlayn o‘tkazildi.

Mazkur ilmiy maqolalar to‘plamida Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari jamlandi, maqolalarda o‘zbek tili, o‘zbek adabiyoti, xorijiy tillarni o‘qitishda qo‘llanayotgan va foydalanish mumkin bo‘lgan yangicha metodik yondashuvlar, zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar yoritib berilgan. To‘plamdan taniqli olimlar, metodistlar, o‘qituvchilar bilan bir qatorda ToshDO‘TAU iqtidorli talabalari hamda xorijiy hamkorlarimizning ham maqolalari ham o‘rin olgan.

To‘plam til va adabiyot ta‘limi bilan shug‘ullanuvchi professor-o‘qituvchilar, shu sohaning tadqiqotchilari, magistr va talabalarga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

A.Sobirov – filologiya fanlari doktori, professor

S.Adilova – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Tahrir hay‘ati:

S.Muhamedova, N.Musulmanova, X.Qodirova, A.Botirova, Y.Eshmatova, O.Turakulova, A.Davronov, M.Siddiqov, G.Ergasheva

Mazkur to‘plam matni Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashida muhokama qilinib, nashrga tavsiya qilingan

Izoh: Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflar o‘zlari mas‘uldirlar.

**TA'LIM RUS VA BOSHQA TILLARDA OLIB BORILADIGAN MAKTABLARDA
O‘ZBEK TILI, ADABIY O‘QISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH
MASALALARI**

НАСРИЙ АСАРЛАРНИ ИФОДАЛИ ЎҚИШ ВА ИДРОК ҚИЛИШ

Роза Ниёзметова

*Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ
Ўзбек тили ва адабиёти методикаси
кафедраси профессор, п.ф.д.*

Дилфуза Исломова

*Шаҳар Халқ таълими бошқармаси
бўлим бошлиғи, п.ф.н.*

Таълим рус ва бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарслари таркибида бадиий асарларни ўқиш маълум лексик ва грамматик тайёргарликдан сўнг уни ифодалаи ўқиш билан бошланади. Зеро, ифодалаи ўқиш методини қўллаш орқали ўқувчиларга таълим-тарбия бериш ва уларни камол топтиришнинг талай муҳим вазифаларини самарали ҳал этиш учун кенг имкониятлар яратилади. Шеърый асарга қараганда насрий асарни ифодалаи ўқиш бир қатор ўзига хос жиҳатларга эга бўлгани учун ўргатиш ишларига алоҳида ёндашишни тақозо этади.

Насрий асарни ифодалаи ўқиш шеърый асарни ифодалаи ўқигандан катта фарқ қилса-да, оҳангдорлик уларни қисман яқинлаштириб туради¹. Насрий асардаги гаплар шеърый мисралар каби ўқилмайди, бу ўқиш одатдаги ўқув матнини ўқиш билан шеърый асарни ифодалаи ўқиш оралиғида бўлади, айни пайтда муаллиф гаплари бир хил оҳангда, ҳар бир қаҳрамоннинг сўзлари характериға монанд ўз сўзлаш оҳангида талаффуз қилиниши билан ўзига хослик касб этади. Шунга кўра ҳам насрий асарни ифодалаи ўқишга ўргатиш талаби бор ва бундай ўқишга ўқувчиларни ўргатиш, бунинг учун аввал шунга хизмат қилувчи етарли тайёргарлик босқичини ажратиш керак бўлади. Тайёргарлик босқичида ўқиладиган бадиий матн мазмунини тўғри ва тўлиқ тушунишни таъминлашга, асар қаҳрамонларининг сўзлаш оҳанглари ҳақида тушунча ҳосил қилишга доир ишлар асносида ифодалаи ўқиш қонун-қоидалари тушунтирилади. Бундай қилиш лозимлигини эса ҳеч ким инкор этмайди. Зеро, бадиий идрокка ҳозирлик кўрмасдан, бадиий асар элементларини англамасдан туриб ифодалаи ўқишга киришиб ҳам бўлмайди. Ҳатто энг тажрибали бадиий сўз усталари ҳам аввал матнни ўрганиб чиқадилар. Ўзбек тили дарсларида насрий асарни бу хилда ўрганиш бир жиҳатдан лексик ва грамматик материаллар сирасида рус халқининг қадриятларидан фарқли миллий (шарқона) қадриятларни (*бўталогим, қўзичогим*), шунингдек, руҳиятни ифодаловчи сўз ва сўз бирикмаларини англаш, асар қаҳрамонларининг қандай оҳангда сўзлашларини умумий тарзда аниқлашга қаратилади.

Одатда, ўқувчи мутолаа қилинадиган матн бадиий асар эканлигини билгандан кейин овозини ифодалиликка мослаштиришга ҳаракат қилади. Бадиий матнни оддий ўқув матнидан фарқламаган ўқувчигина уни ўқишда овозини ўзгартирмайди. Шунинг учун ҳам ўқитувчи ўртага савол ташлаш йўли билан ўқиладиган матннинг қандай матн эканлиғига аниқлик киритади ва уни ё ўзи ўқиб беради, ёки ифодалаи ўқий оладиган

¹ Телерадио эшиттиришларида сўз усталарининг насрий асарларини ифодалаи ўқишларидан лавҳалар келтириш ва таҳлил қилиш мумкин.

ўқувчилардан бирига ўқитади. Бундан мақсад шуки, ёшлар асар билан бадиий ўқиш орқали танишиш чоғидаёқ ҳеч бўлмаганда овоздаги ўзгаришларга, аслида бадиий жиҳатларига қараб ундан таъсирлансинлар, унинг юксак санъат асари эканлигига ишонч ҳосил қилсинлар.

Ўқитувчи бадиий асардан олинган парчани бир марта ифодали ўқиб бергач, кўшимча равишда ўқувчилар маъносини англамай турган айрим сўз ва сўз бирикмаларига қисқа изоҳ бериб ўтади. Изоҳ ёки шарҳдан фойдаланиб тушунтириб бўлмаган сўзларнинг русча таржимаси берилади. Шунингдек, “образли ифодалар”га ҳам эътибор қаратган маъқул. Матн мазмунини тушуниш учунгина керак бўлган сўзлар қандай шаклда учраган бўлса, шу шаклда пастда – иқтибосда ёки дарс луғатида берилади. Луғатда ибораларни “ибора” деб кўрсатиб бориш керак бўлади.

Ўқитувчи шуни ҳам унутмаслиги керакки, айрим нотаниш сўзлар ўқиш жараёнида таниш сўзлар қуршови орқали анланади. Кўп маъноли лексика, одатда, луғат ёрдамида тушунтирилганда, унинг русча таржималари санаб кўрсатилади. Таржима вариантлари кўп бўлган бундай сўзнинг асардаги гапда қайси маънода эканлигини аниқлашга қаратилган “лексик таҳлилга”² мурожаат этилиши зарур бўлади. Аста-секинлик билан ўқувчиларда ҳам лексик таҳлил малакаси шаклланиб бориши, бу борада уларнинг мустақиллигига эътибор қаратилиши муҳим роль ўйнайди. Шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, сўз таълим босқичининг луғат минимумига кирмаган, фақат шу бадиий матндагина ишлатилган, қайси маънода ишлатилганлигини контекст ва таҳлил орқали англаш қийинчилик туғдирган ҳолатларда фақат матний маънода таржима қилингани маъқул.

Демак, бадиий матнда ўқувчиларнинг уни чуқур идрок эта олишлари учун янги, шунингдек, маъноси ҳамда қўлланиши нотаниш сўз шакллари, мазмунини тушуниш қийин гаплар бўлиши мумкин. Ана шундай ҳолатларнинг бор-йўқлиги ўқитувчининг диққат-эътиборида бўлиши керак. У бундай маълумотларни ўз иш тажрибаси жараёнида тўплаб бориши даркор.

Юқорида айтилганлардан келиб чиққан ҳолда бадиий асарни ифодали ўқишга тайёрланишнинг қуйидаги изчиллигини лойиҳалаш мумкин:

1) нотаниш сўзлар, грамматик воситаларни олдиндан ўрганиш, дастлабки мустаҳкамлаш;

2) ўта зарур ҳолатлардагина ўқиш пайтида бир-иккита сўзнинг маъносини қисқа шарҳлаб ўтиш (ортиқча тўхталиш, яъни ўқиш чоғида сўзларга ёки бошқа бирор жиҳатига, айниқса, матннинг муаммолилигига сабаб бўлган жиҳатларгадиққатни тўлиқ қаратиш мазмунга эътиборнинг камайишига сабаб бўлади);

3) бадиий асар элементларига қисқа изоҳ бериш;

4) ифодали ўқиш.

Насрий асардан олинган парчани *ифодали ўқитмай, ўқиш техникаси (тўғри талаффузга ўргатиш) билан кифояланиш жиддий методик хато саналади*. Бундай хато маълум даражада ифодали ўқишга адабий таълим методи сифатида етарли баҳо бериб қаралмаслиги туфайли содир бўлиши ҳам мумкин. Ваҳоланки, бу метод ифодали ўқиш билан асар таҳлилини қўшиб олиб бориш имконини беради. Юқори синфларда адабий асарни ўрганишнинг ўзига хослиги айни мана шунда. Буларни оқилона бирлаштириш натижасида китобхонда ички кечинмалар пайдо бўладиган онлар билан асар мазмунини англашнинг диалектик бирлиги таъминланади.

Насрий асарни ифодали ўқиш ижодий жараёнга яқин келади. А.Зуннунов, Н.Ҳотамов, Ж.Эсонов, А.Иброҳимовлар ижодий ўқиш усули ифодали ўқиш, шарҳли ўқиш, ҳосил бўлаётган тасаввурни фаоллаштирувчи суҳбат, муҳокама, ижодий

² Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида ўқитиш пайтида лексик анализга ўргатиш // "Мақтабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитишни такомиллаштириш масалалари" тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1982. – 88-97-бетлар.

топишириқларни бажариш каби таълим усулларида қўлланишини уқтирадилар³. Русийзабон ўқувчилари ўзбек тилида эркин гапира бошлаган синфларда содда жумлалар билан шарҳлаш усулидан фойдаланиш имконияти мавжуд.

Ўзбек тили дарслари таркибида бадиий асарни ўқиш унинг образларини идрок этишга, ғоявий мазмунини англашга қаратилмоғи лозим. Лекин, профессор Қ.Йўлдошев таъкидлаганидек, «...чинакам бадиий асар текшириляётганда адибнинг кимга хайрихоҳлиги, қандай сиёсий мақсадни кўзда тутгани эмас, балки бадиий тасвирлаш маҳорати нечоғлигини аниқлаш асосий мақсад бўлиши лозим»⁴. Русийзабон ўқувчилар ёзувчининг тасвирлаш маҳоратига қараб унинг эл ардоғида эканлигига сабаб бўлган ушбу юксак санъат асари мисолида тушуниб етсалар, ўзбекона адабий тайёргарлик самара беради.

Ўқувчининг рус адабиёти дарсларида асарни ифодали ўқиш ва таҳлил қилиш юзасидан олган билим, ҳосил қилган кўникма ва малакаларини ҳисобга олиш ва улардан максимал даражада фойдаланиш лозим. Ўқитувчи асарни ифодали ўқиш жараёнида ўтказиладиган таҳлил ишларини шунга қарата режалаштириши зарур. Рус адабиёти дарсларида ҳам насрий асарларни ифодали ўқиш юзасидан муайян ишлар амалга оширилади. Табиийки, ўқувчилар ушбу дарсларда олган назарий ва амалий билимларини ўзбек тилидаги бадиий матнга мослаб кўчиришга уринадилар. Бу эса таълим жараёнини бир қадар осонлаштиради.

Рус адабиёти дарсларида адабий асар таҳлили бўйича ҳам иш олиб борилади. Лекин ўзбек тилидаги асар таҳлилида ўзига хосликлар кўп бўлади. Буни назарда тутиш зарур. Албатта, таҳлил асарни идрок этувчининг муайян ёши ва савияси билан мувофиқлаштирилмаса, кўзланган мақсад амалга ошмайди.

Ифодали ўқиш усулини асар билан дастлабки танишув чоғидагина қўллаш тўғри эмас. Бизнингча, дарсинг кейинги босқичларида ҳам (асарни таҳлил қилиш, ўтилганларни яқунлаш) бадиий матнни ифодали ўқишга қайтиб туриш даркор. Ифодали ўқишдан кейинги босқичларда бажариладиган иш турларида матнни ўқимаслик ҳолатига ўрин қолдирмаслик лозим. Масалан, сифатлаш, ўхшатиш ва бошқа тасвирий воситаларни аниқлаш, тафсилларга эътиборни қаратиш дастлабки ўқиш чоғида олинган эстетик таъсирни заррача чуқурлаштира олмайди. Чунки ифодали ўқиш туйғуларни ифодалаш жараёни бўлса, тасвирий воситалар таҳлили лингвистик омиллар билан боғлиқ ақлий фаолиятни билдиради. Ана шу фаолият қайта ифодали ўқиш билан қувватланган тақдирдагина кутилган натижани беради.

Хуллас, ўзбек тили дарслари таркибида бадиий матнни идрок этиш, уни ифодали ўқишга ўргатиш барча жараёнларни тўғри ташкил этиш асносидагина муваффақиятли кечади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида ўқитиш пайтида лексик анализга ўргатиш // "Мақтабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитишни такомиллаштириш масалалари" тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1982. – 88-97-бетлар.

2. Зуннунов А.Хотамов Н, Эсонов Ж, Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992.66-67-бетлар.

³ Зуннунов А.Хотамов Н, Эсонов Ж, Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992.66-67-бетлар.

⁴ Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз: Адабий ўйлар. – Т.: «Янги аср авлоди», 2006.96-бет.

3. Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз: Адабий ўйлар. – Т.: «Янги аср авлоди», 2006.96-бет.

AFFIKSAL O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING O‘ZIGA XOS VA MOS METODIKASI

R.A.Yo‘ldoshev

*O‘zbekiston Respublikasida xizmat
ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi, p.f.n.*

O‘quvchilarning og‘zaki nutqini o‘stirish ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘qitishdan ko‘zlanadigan asosiy maqsadlaridan biridir. Ushbu maqsadga erishish – og‘zaki nutq o‘stirish (so‘zlashni o‘rgatish) uchun talaffuz ustida ishlash, so‘z boyligini oshirishdan tashqari, birinchi navbatda og‘zaki nutqdan o‘qishga qarab borish yo‘sinidagi metodika asosida so‘zlarni o‘zaro bog‘lab gap tuza olishga doir bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishini ta’minlash kerak.

Og‘zaki nutqdan o‘qishga qarab borish yo‘sinidagi metodikada ta’lim mazmuni ham, ish turlari va mashqlar ham o‘zbek tilining affiksalligini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi zarur. Afsuski, bugungi kunda amal qilayotgan o‘zbek tili o‘quv fani dastur va darsliklari ana shu xususiyatlarga mos qilib tuzilmagan.

Ta’lim mazmunida affiksallik e’tiborga olinmaganligini matnlarda so‘zga bir va bir nechta qo‘shimcha qo‘shilgan holatlar aralash qo‘llanaverganidan bilish mumkin. Masalan, 2-sinfda dastlabki mavzu – «Oila» singari mavzulardayoq rusiyzabon o‘quvchi uchun o‘ta murakkab «oilangizda» kabi so‘z shakllari uchrab turadi.

Kuzatishlar va tajribalardan ma’lumki, tilimizning affiksalligini hisobga olmaslik turli xil mashaqqatlarni keltirib chiqaradi. Rusiyzabon o‘quvchilarning ayniqsa qaratqichli birikmalardagi qaralmish o‘z navbatida u yoki bu kelishik qo‘shimchasini qabul qilgan holatlarni o‘zbek tilidan rus tiliga va, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga to‘g‘ri tarjima qilishlariga erishish qiyin. Buning uchun ilg‘or ish tajribali o‘qituvchi jur‘at qilib, o‘zida kuch va g‘ayrat topib butun bir o‘quv yilida rejadan tashqari chiqqan holda uzluksiz mashqlar o‘tkazishi kerak bo‘lganligiga o‘tkazilgan tajribalar yorqin misol bo‘la oladi. Agar o‘quvchi dastlabki kezlarda «Men sening kitob oldim», «Men sening kitobni oldim», «Men sening kitobing oldim» kabi xatolarga yo‘l qo‘yib gap tuzgan bo‘lsa, borib-borib bu xatolar yo‘qola bordi. Ta’kidlash joizki, gapni rus tilidan o‘zbek tiliga to‘g‘ri tarjima qila olish hali o‘zbek tilida gapirishni o‘rganganlikni anglatmaydi.

O‘zbek tili affiksallik til, ya’ni har bir grammatik ma’no boshqa-boshqa qo‘shimcha bilan ifodalanadigan til. Shunday bo‘lgach, ta’lim mazmuni bir darsda birvarakayiga emas, balki avval so‘zga bir qo‘shimcha (o‘lka+ni), keyin ikki qo‘shimcha (o‘lka+lar+ni), (o‘lka+miz+ni), so‘ng uch va undan ortiq qo‘shimcha (o‘lka+lar+imiz+ni), (sevin+gan+lig+i+dan+mi) bosqichma-bosqich, sinfdan-sinfga tadrijiy takomilda taqsimlab belgilanishi shart. Aniqroq aytganda, «O‘zbek tili» o‘quv fani dasturi «Bir so‘zga ikkita: -lar va -da (-ga, -ning, -ni, -dan) qo‘shimchalrini qo‘shish», «Bir so‘zga egalik va kelishik qo‘shimchalrini qo‘shish» kabi mavzular ajratilishi lozim.

Affiksallik o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi qo‘shimchalarni anglash va o‘zlashtirish, nutqda qo‘llashni mashq qilishdlari uchun katta qulayliklar beradi: Masalan, avval kelishik qo‘shimchalari o‘rganilgach, navbatdagi bosqichda ushbu qo‘shimchalar bilan shakllangan so‘zlarni ko‘plik yoki egalik qo‘shimchasi bilan qo‘llash ustida ish olib boriladi. Bunda kelishik qo‘shimchasi tanish va o‘zlashgan, ko‘plik yoki egalik qo‘shimchasi o‘quvchilar uchun yangi til hodisasi sanaladi, binobarin, har gal bir grammatik birlik o‘rganiladi, natijada ta’lim jarayoni yengillashadi.

Affiksallik qo‘shimchani anglatish uchun katta qulaylik sanaladi: so‘z shakli (qo‘shimcha qabul qilgan so‘z) bilan so‘roq so‘zning shakli mos kelganda, shu so‘roq so‘z va

uning ruscha ifodasi qo‘shimcha ma‘nosini anglatib turadi, masalan, dunyoda – qayerda? – где? – в мире kabi. Bunda so‘roq so‘z grammatik vositani tushuntirishning grammatik emas, balki nogrammatik usuli bo‘lib maydonga chiqadi. O‘quvchi qo‘shimcha qabul qilgan so‘zni anglash uchun undagi qo‘shimcha bilan bir xil shakldagi so‘roqni eslash kerak degan bilim, shunday yo‘l tuta olish malakasini egallashi kerak. Tajribalarning tasdiqlashicha, bu ishni ular jo‘ngina uddalaydilar.

Rusiyzabon o‘quvchi o‘zbek tilida mustaqil ravishda gap tuzayotgan paytda ko‘pincha ruscha so‘z shaklini o‘zbek tiliga o‘girishga harakat qiladi. Bu o‘rinda unga quyidagi nogrammatik usulga xos tarjima tartibi yordam beradi: в мире – где? – qayerda? – dunyoda.

O‘zbek tilidagi biror grammatik vosita (qo‘shimcha, ko‘makchi va b.) nazariy ma‘lumotga murodjaat etmagan holda anglatilgach, berilgan namuna asosida bir-biriga savollar berib, javob qaytarish mashqiga o‘tiladi. Masalan:

– Otang bormi?

– Ha, otam bor. (Yo‘q, otam yo‘q.)

Sinfdagi o‘quvchilarning hammasi har gal bu kabi yangi namuna asosida juft-juft bo‘lib 20 dan ortiq savol beradi va shuncha javob qaytaradi. O‘quvchi dastlabki 5 ta savolni o‘qiganday bo‘lib beradi, shu tarzda javob qaytaradi; keyingi 10 ta savol yoki javobda namunaga ko‘z qirini tashlab turadi, nihoyat, so‘nggi 5 ta savol-javobda ko‘z namunadan to‘liq uziladi, mustaqillik namoyon bo‘ladi. Agar o‘quvchi 5 ta savol-javob bilan kifoyalansa, u o‘qiganday bo‘lib savol berish yoki shu tarzda javob qaytarish ko‘nikmasini egallagan holda to‘xtab qoladi, ya‘ni malaka tomon o‘sish bo‘lmaydi. Demak, uning nutqi rivojlanmaydi: gapirish uchun zarur bo‘ladigan malakalar: kerakli so‘zni eslash, uni grammatik jihatdan shakllantirish, mustaqil ravishda gap tuzish, gapni tegishli ohangda ravon aytish kabi malakalar qo‘lga kiritilmaydi. Bu haqda to‘liq ma‘lumot olish uchun kaminaning «O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini ularni ko‘p gapirtirish orqali o‘stirish metodikasi (Ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktablar misolida)» nomli monografiyasiga qarang [2]. 20 ta savol berib, javob qaytargan o‘quvchi beixtiyor o‘zbek tilida gapirish malakasini egallaydi, chunki mustaqil ravishda gap tuzib so‘zlash jarayonida orqa miya yarim sharlari po‘stlog‘idagi Brok zonasi ishga tushadi: o‘quvchi o‘zbek tilida gapira boshlagan, ya‘ni o‘zi mustaqil ravishda tegishli so‘zlarni eslab, so‘z birikmalari va gaplar tuzib fikr bayon qilish vaziyatida faol amal qiladi. Buning aksi: gaplarni yod olib fikr bildirish jarayonida Brok zonasi nutqiy faoliyatni boshqarmaydi, deyarli ishtirok etmaydi.

O‘rganilgan so‘zlar va so‘z shakllari hajmida o‘zbek tilida mustaqil ravishda gap tuza olish layoqatini qo‘lga kiritgan o‘quvchilar shu tilda tortinmay o‘zaro muloqotga kirisha boshlaydilar, kunning biror qismini qanday o‘tkazganliklari haqida «hikoya qilish»ni uddalay oladigan bo‘ladilar. Turli fanlardan bo‘sh o‘zlashtiradigan bolalar nutqi tengdoshlarining nutqidan qolishmaydi. O‘zbek tilida erkin gap tuza olgan o‘quvchilarning o‘zbek tilidan olayotgan baholari (ballari) hamma qatori bo‘lgach, affiksallikka asoslangan til ta‘limining pedagogik jihati ham sifat ko‘rsatkichiga ega bo‘la boshlaydi.

Xullas, maktablardagi o‘zbek tili ta‘limida uning affiksalligini hisobga olish, o‘quv dasturi va darsliklarni shu yo‘nalishda takomillashtirish nutqni samarali o‘stirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Юлдашев Р.А. Юлдашев Р.А. Изучение падежных конструкций на уроках узбекского языка в III-VIII классах школ с русским языком обучения: Дисс. ... канд. пед.наук. - Т., 1979. – 172 с.

2. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси (Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Монография. – Тошкент: «Fan va texnologiya», 2012. – 212 б.

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISH JARAYONIGA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI JORIY QILISH IMKONIYATLARI

Gulnora Muxamedjanova

*Toshkent shahar Yunusobod tumani
17- ixtisoslashgan maktab O‘zbek tili o‘qituvchisi,
p.f.n., dotsent.*

Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zaruriyat bo‘lgan ta‘lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Mustaqillikka erishgach O‘zbekiston Respublikamizda dastlabki kunlaridanoq ta‘lim-tarbiya ishi bosh vazifalardan biri qilib qo‘yildi. Bu vazifani izchil va to‘g‘ri amalga oshirib bo‘rish yo‘llari “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da ko‘rsatib berildi.

Bugungi kunda ushbu dastur yosh avlodga uzluksiz ta‘lim berish va uni tarbiyalash jarayonini yaxlit qamrab oladigan yagona ta‘lim majmui hisoblanadi. Dasturni to‘liq amalga oshirish, qo‘yilgan vazifalarga erishish ana shu bo‘g‘inlarning holati va rivojlanish darajasiga, ularning o‘zaro uzviyligiga bo‘liqdir.

«Kelajak yuksak intellektual salohiyat, bilim va kuchga ega bo‘lgan yoshlarniki, millatnikidir»⁵ deb ta‘kidlaydi Prezidentimiz I.A.Karimov. Millatimiz yoshlarini har tomonlama komil shaxslar, chinakam intellektual salohiyat egalari qilib tarbiyalashga qaratilgan uzluksiz ta‘lim tizimining har bir bosqichi va ta‘lim sohalari zimmasiga muayyan ma‘rifiy maqsad va vazifalar yuklatilgan.

Ta‘lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda davlat tili, ya‘ni o‘zbek tilini o‘rgatishga doir barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Umum ta‘lim maktaalarining ikkinchi sinfidan boshlab to‘qqizinchi sinflarigacha haftasiga ikki soatdan davlat tilini o‘rganish uchun vaqt ajratiladi. Bu davrda o‘quvchilar o‘zbek tilida o‘qish yozishni, muloqot qilishni o‘rganadilar. Qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirish o‘qituvchidan bilim, o‘ziga xos metodikani talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasining “ Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “Maktab ta‘limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi”da o‘quv adabiyotlari va ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan birga uzluksiz ta‘lim tizimini axborotlashtirishni amalga oshirish, o‘quv jarayonini zamon talablariga mos ravishda tashkil etish ko‘zda tutilgan.

O‘zbek tilini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan biri kompyuterdan foydalanish haqida so‘z yuritmoqchimiz. Til o‘qitishning zamonaviy metod va usullaridan samarali foydalana bilmaslik darsni zerikarli va samarasiz o‘tishiga sabab bo‘lishi mumkin. O‘quvchilarni zamonaviy texnik vositalardan, jumladan, kompyuterdan foydalanish asosida o‘qitish hozirgi kunning dolzarb masalasiga aylandi. Kompyuterdan foydalanish:

- o‘quvchining mustaqil holda erkin fikrlash malakasini shakllantiradi;
- ijodkorlik va tashabbuskorlik muhitini vujudga keltiradi;
- o‘quvchini faollashtiradi;
- o‘quvchi olgan bilimlarini hayotga tatbiq etishga imkoniyat yaratadi.

⁵ I. A Karimov.. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch .-T.: Ma‘naviyat. 2008. 116-b.

Bu usul ayniqsa, rusiyzabon o‘quvchilarga o‘zbek tilini o‘qitishda qo‘l keladi. Kompyuter darslarining asosini unda berilgan materiallar (turli xil matnlar, test savollari va mashqlar) tashkil etadi. Bunday darslarda o‘quvchilarning kompyuterda ishlash malakalari emas, balki ularning yozma va og‘zaki nutqini rivojlantirish masalalariga e‘tibor qaratiladi. Kompyuter darslari matnни o‘qib, tarjima qilish, matn yuzasidan savol-javob o‘tkazish, reja tuzish, hikoyani davom ettirish, maqollarni mazmunini aytish kabi usullar bilan birga o‘quvchilarda mustaqil fikr bildirishga undaydigan va nutq malakalarini rivojlantiradigan qulay imkoniyat beradi. O‘quvchilarning mustaqil fikr bildirish va nutq malakalarini rivojlantirish uchun quyidagi vazifalarni berish mumkin:

1. **Hikoyani davom ettirish.** Kompyuterga hikoyani boshlanish qismi yozilgan bo‘ladi. O‘quvchilardan hikoyani davom ettirish so‘raladi. Har bir o‘quvchi hikoyani o‘zi davom ettiradi. Eng yaxshi, tugallangan hikoya varianti kompyuterda qoldiriladi.

2. **Situativ topshiriq asosida matn yaratish.** O‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagicha topshiriq beradi: *“Tasavvur qiling, siz ko‘chaga chiqib do‘stingizni ko‘rib qoldingiz. Do‘stingiz o‘zbek tili fanidan berilgan hikoyani yoza olmaganligini, unga yordam kerakligini aytdi. Siz shu hikoyani qanday yozgan bo‘lardingiz?”* Har bir o‘quvchi o‘z hikoyasini yozadi. O‘quvchilar topshiriqni bajarib bo‘lganlagidan so‘ng, ularning natijalari monitorda ko‘rsatiladi va har bir hikoya baholanadi. Eng mukammal hikoya muallifi aniqlanadi.

Ko‘rinib turibdiki, ushbu jarayonda o‘quvchi faol ishtirokchiga aylanadi, bu esa o‘z navbatida, mashg‘ulotning samaradorligi oshganligi va o‘qituvchi ijobiy natijaga erishganini ko‘rsatadi.

Ikkinchi tilni o‘rganayotgan o‘quvchi uchun biror so‘zni ko‘rib, eshitib va o‘z nutqiy faoliyatida qo‘llashida, uni xotirada saqlash va o‘zlashtirish imkoniyati yuqori bo‘lishida axborot texnologiyasi, media-darslar hamda turli didaktik o‘yinlar juda qo‘l keladi. Bunda texnik vositalar – video, audiomagnitafon, kompyuterlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Rusiyzabon o‘quvchilar texnik vositalar yordamida turli mavzulardagi materiallar ustida ishlash, o‘z talaffuzini nazorat qilish, yangi so‘zlarni o‘rganish yuzasidan mustaqil ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Bizningcha, rusiyzabon o‘quvchilarga o‘zbek tilini o‘rgatish uchun mo‘ljallangan media darslar quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1. O‘quvchilarga kompyuter vositasida taqdim etiluvchi materiallar milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, axloq-odobimizga mos tushishi, vatanparvarlik hissini tarbiyalashga ko‘maklashishi kerak.

2. Yaratilgan media darslar nutqi rivojlangan hamda nutqi yaxshi rivojlanmagan o‘quvchi uchun ham foydali bo‘lishi kerak.

3. Kompyuter vositalarini tanlashga talabchanlik bilan yondashish kerak. Masalan, videolavhalar, animatsiyalar oddiy matn bilan uyg‘unlikda bo‘lishi kerak. Suxandonning talaffuzi barcha talablarga javob berishi, tiniq va ravon, orfoepiya me‘yorlariga to‘liq mos tushishi shart. Rasm va fotosuratlar maqsadga muvofiq va etarli hajmda bo‘lishi darkor. Ularning ko‘payib ketishi o‘quvchining diqqatini bo‘ladi va asosiy maqsadga erishishga xalal beradi.

4. Nutq qoidalari media darslarda o‘zbek tilida zarur hollarda o‘zbek va rus tillarda taqdim etilishi kerak. Chunki, bir qator o‘quvchilar ona tilida avvalroq o‘rgangan qoidalarga tayanib, yangi taqdim etilayotgan materialni osonroq o‘zlashtirish imkoniga ega bo‘lishlari nutq o‘stirishga ma‘lum darajada ko‘maklashadi.

5. Mavzuga oid nazariy ma'lumotlar ixcham ko'rinishda berilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Katta hajmdagi bunday matnni rusiyzabon o'quvchi to'la anglab etishi mushkul. Demak, bunday matnlar til o'rgatishga yordam berish o'rniga, aksincha salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

6. Til o'rgatish maqsadida yaratilgan media darslar tarkibida turli lug'atlar bo'lishi shart. Bevosita mavzu va mashg'ulot turidan kelib chiqqan holda o'zbekcha-ruscha, ruscha-o'zbekcha yoki boshqa turdagi lug'atlarga murajaat qilish o'rinli. Masalan, yozma nutqni o'stirishga yo'naltirilgan ta'limiy-elektron ishlanmada imlo lug'ati alohida o'rin tutishi lozim.

7. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirish uchun an'anaviy usulda yaxshi samara beruvchi bir qator topshiriqlardan foydalanishi tabiiy: matnni davom ettirish, qisqartirish, kengaytirish, unga reja tuzish va hokazo.

Til ta'limi jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Agar u zamonaviy texnologiyalarni o'zining ishonchli hamkoriga aylantira olsa, rusiyzabon o'quvchilarning o'zbek tilini o'rganishlariga yordam berishi mumkin.

РУСИЙЗАБОН ТАЛАБАЛАРДА ДИДАКТИК МАТН БИЛАН ИШЛАШ МАЛАКАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Раъно Юсубова

НавДПИ доценти, филология фанлари номзоди

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида 2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ҳамда тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси ва давлат дастури лойиҳаларига “таълим муассасаларида давлат тилини ўргатиш ва уни билиш даражасини баҳолаш тизимини янада такомиллаштириш, давлат тилининг илм-фан тили сифатидаги нуфузини ошириш”га алоҳида эътибор қаратилганлиги олий таълим тизимида русийзабон талабаларга ўзбек тилини ўргатишда янгича ёндашиш вазифаларини кўндаланг қўйди. Зеро, русийзабон талабаларга ўзбек тилини тилнинг миллий-маданий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ўргатиш лисоний маънавиятимиз ва нутқий маданиятимизни бўй-баста билан кўрсата олганимиз билан белгиланади.

Русийзабон талабаларга бир курс давомида ўқитиладиган “Ўзбек тили” фанида ҳар бир мавзу учун танланган матн ўқув фаолияти мазмуни билан боғлиқ бўлиб, иккинчи бир тилда талаба монологик нутқининг ўсишига, индивидуаллашувига қўмак беради. Матнлар мазмуний характериға кўра ижтимоий, сиёсий, маънавий, маданий мавзуларда бўлиб, фикримизча, матннинг қай тури танланган бўлмасин, ўзбек тилининг лексик-семантик, грамматик имкониятлари билан бир қаторда, ментал жиҳатларини ҳам акс эттирган бўлмоғи лозим.

Маълумки, ҳар қандай матн муаллиф психологик ва когнитив фаолиятининг натижаси бўлиб, масалан, кичик ҳажмли дидактик мазмундаги матнларнинг муҳим хусусияти муаллиф реципиентнинг ифодаланган мазмунни яхлит ҳолда идрок эта олиш қобилиятини кўзда тутиб иш кўради, ўзининг прагматик ниятини ифодаловчи объектив мазмунни имплицит тарзда ифодалайди. Халқимизда “гапнинг қисқаси яхши, қисқасидан ҳиссаси яхши” каби ҳикмат бор, бу, биринчидан, ўзбек тилида мазмунга таъсир этмасдан (керак бўлса мазмунни кучлироқ ифодалаш учун) тил бирликларини – товушни, аффиксни, сўзни, бирикмани, гапни тежаш (қисқартириш) имконияти мавжудлигини кўрсатади, умуман олганда, тежамлилик тиллар учун умумий бўлган кучли

қонуниятлардан бири бўлиб, тил сатҳларида кенг воқеланади⁶. Иккинчидан, ўзбек халқига хос сўзлаш этикасини, миллий-маданий қадриятларга хосликни кўрсатади, учинчидан, меҳнат жараёнининг бир кўриниши бўлган нутқий жараёни ҳам инсоннинг нутқ аъзолари бошқарар экан, тежамлилиқ инсон мия фаолияти ишини осонлаштиради, хотирасини зўриқишдан асрайди, физиологик энергиясининг ортиқча сарфланиши олдини олади⁷, натижада ихчам, қисқа, лаконик мазмунли матн юзага келади. Бу каби матнлар кўпинча дидактик характерга эга бўлади. Ва, албатта, халқимизга хос ментал хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Масалан, “Ҳақиқат” мавзусида матн тузиш лозим топилганда русийзабон талабаларга шу мавзудаги турли матнларни ҳавола этиш мумкин:

1-матн: *Ҳақиқат – тафаккурнинг бирор-бир нарсага ёки ҳодисага нисбатан фалсафий-гносеологик тавсифидир. Фикр агар нарса ёки ҳодисага мувофиқ келса, ҳақиқат деб ҳисоблайдилар. Одатда, ҳақиқатни мутлақ ҳақиқат ва нисбий ҳақиқатга бўладилар.*

Мутлақ ҳақиқат – билимнинг реал объектларга ва ҳодисаларга батамом мувофиқлигидир. Унинг мезони – ўзгармаслигидир. Ҳаққоний билимни инкор этиши иложсиздир.

Нисбий ҳақиқат – билимнинг воқеликка тўла, тугал мос эмаслигидир. Бундай билим вақт ўтиши билан тўлдирилиши, рад этилиши ёки бошқаси билан алмаштирилиши мумкин. “Моддалар молекулалардан иборат” деган фикр ҳақиқатдир, аммо тугал эмас, чунки, маълум бўлдики, молекулалар – атомларга, атомлар электронларга бўлинар экан, улардан кейин яна нималарга бўлиниши ҳам бор гандир.

...Ҳақиқат бирданига яхлит мияга қўйиб қўйиладиган ҳодиса эмас, у тинимсиз изланадиган ва тўлдириладиган жараёндир. (Интернетдан).

2-матн: *Shu qadar shirinki, totib ko‘rging keladi. Shu qadar achchiqki, tilingni kuydiradi!* (Ў.Ҳошимов).

Биринчи матн ўқилиши билан матндан англашинувчи очиқ ахборот ва ишора қилувчи сўзлар “ҳақиқат” мавзуси ёритилганлигини батамом кўрсатиб турибди, танланган лексемалар бир семантик майдонга мансуб. Матннинг тўққиз ўрнида *ҳақиқат* сўзи қўлланган ва бу сўз мазмуний ўқ сифатида, табиий, матнни ушлаб турган таянч сўз ва бевосита илгари сурилган ғоя билан узвий боғлиқ. Матн тўртта абзацдан иборат; фикрнинг бошланиши, ривожлантирилиши, асосланиши, тўлдирилиши ва нисбий хулосаси абзацларда ўз аксини топган.

Иккинчи матн ўта қисқа, иккита қўшма гап - бир абзацдан иборат, очиқ тарзда ишора қилувчи сўз мавжуд эмас. Гап ҳақиқат мавзусида кетаётганига ўзбек халқининг “Ҳақиқат аччиқ бўлади” мақоли ишора қилиб турибди. Русийзабон талаба кўчма мазмундаги лаконик ифодада кенг тушунча мужассамлашганганимни тушуниши учун ана шу мақолдан хабардор бўлиши лозим. Иккинчи гап матн семантикасига ишора қилиб турибди. Зидлик муносабатидаги икки сўзнинг кўчма маънода ишлатилиши, асосий мазмуннинг имплицит тарзда шу икки сўзга юкланиши тил тежамкорлиги қонуниятларига ҳамда бадиий-эстетик талабга тўлалигича мос келган.

⁶ Қаранг: Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии). – М.: ИИЛ, 1960. – С. 262; Нурмонов А. Принцип экономии в фонетических явлениях узбекского языка: Автореф. дисс. . . канд. филол. наук. – Т., 1973.

⁷ Қаранг: Серебренников Б.А. О материалистическом подходе явлениям языка. –М.:Наука, 1983. –С.220; Поливанов Е.Д. Факторы фонетической эволюции как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. –М.: Наука, 1968. –С.57.

Демоқчимизки, русийзабон талабаларга ўзбек тилини ўргатишда, айниқса, матн билан ишлаш жараёнида сатҳ бирликлари қўлланишига эътиборни қаратиш билан бир қаторда, миллий-маданий қадриятларимизни акс эттирувчи мақол, матал, ибора каби фразеологик бирликларни ҳам ўрганишларига замин яратиш лозим, шунда улар нафақат иккинчи тилни ўрганадилар, шу тилни ўз она тилларидек қадрлашга ҳаракат қиладилар. Ўз фикрини иккинчи бир тилда раво баён қилиш учун тилнинг руҳини ҳам англаш лозим бўлади.

O`ZGA TILLI MAKTABLARDA INTEGRASIYANI O`ZBEK TILIGA TATBIQ ETISH USULLARI

Azimjon Davronov

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO`TAU

O`zbek tili kafedrasida o`qituvchisi

O`zbek tilini davlat tili deb e`lon qilinganiga 30 yildan oshdi. Uning davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei oshirish borasida Prezident farmoni imzolandi. O`zbek tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi. Bu bo`yicha davlat dasturlari va «Yo`l xaritalari» ishlab chiqildi. Davlat tiliga oid yangi tahrirdagi qonun tayyorlanmoqda. Ma`muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning o`zbek tili bilan bog`liq moddalariga o`zgartirishlar kiritildi. Rus va boshqa tilli maktablarda o`zbek tilini o`qitishga e`tibor yanada kuchaytirildi. Dars soatlari ko`paytirildi. Dars sifatini oshirish, darsda samarali natijalarga erishish uchun integrasiyani o`zbek tiliga tatbiq etish muhim va dolzarb vazifalardan biridir.

Avvalo, integrasiyani ta`rifi to`g`risida to`xtalamiz. Integrasiya nima? Integrasiya — lotincha so`z bo`lib, ayrim bo`laklarning yoki elementlarning bir-biriga qo`shilishi, bir butunga aylanishi, yaxlitlanishidir. Yani, o`zbek tilini boshqa fanlar bilan bog`lab, o`rganish demakdir. Integrasiyani o`zbek tili darsiga tatbiq etish, tilni mustahkamroq o`rganishning imkonini beradi.

O`zga tilli maktablarda ozbek tilini o`qitish 2-sinfдан boshlanadi. Shuning uchun fikrni o`zbek tili alifbosidan boshlaymiz. Barcha fanlarni o`qish, o`rganish har doim oddiydan murakkabga qarab yuradi. Ilk tushunchalarni tushunmagan o`quvchi, fanning ichiga chuqur kirib borolmaydi. 2-sinf o`zbek tili darsligining birinchi mavzusi “**Tanishuv**” deb nomlanib, shu mavzuda katta bir chinor daraxti, daraxtning sarg`aygan barglari, barglarning yerga to`kilgani tasvirlanadi. Tabiiyki, birinchi dars kuz fasliga to`g`ri keladi. Shu o`rinda dars tabiatshunoslik fani bilan bog`lanadi. **T** harfi mavzusida ot, **I** harfida it, **L** harfida lola, olma, **R** harfida karam, **O`** harfida bo`ri, o`rmon, o`rik, **D** harfida dala, **U** harfida ukki, tulki, **Y** harfida kiyik, **G** harfida gullar, **NG** harflar birikmasida bodring, **S** harfida gilos, **X** harfida xurmo, daraxt, **H** harfida behi, timsoh, **P** harfida paxta, **Ch** harfida olcha, chumchuq, **SH** harfida quyosh, daraxt shohi, **J** harfida jo`ja, jo`xori, **G`** harfida bog`, **Z** harfida zebra, uzum, **F** harfida fil, **V** harfida tovuq kabi so`zlarning talaffuzi va imlosi o`rgatiladi. Buni o`z o`rnida mazkur harflar bilan ifodalanuvchi so`zlar deb aytishimiz mumkin. Mazkur harflar bilan ifodalanuvchi so`zlarning talaffuzi va imlosini o`rganish mavzuning tashqi tomoni yoki ob`ektiv tomoni hisoblanadi. 1) Ot, it, jo`ja, tovuqning uy hayvoni va parrandasi ekanligi; 2) Bo`ri, tulki, kiyik, zebra, fil, timsoh yovvoyi hayvonlar, ukki, chumchuq qushlar ekanligi va bularning barchasi zoologiya faniga tegishli ekanligi mavzuning ichki tomoni yoki sub`ektiv tomoni hisoblanadi. Hayvonlarning yovvoyi yoki xonaki, qushlar yoki sudralib yuruvchilar sinfiga kirishi haqidagi bilimlar zoologiya fanida o`qitiladi. Zoologiya faniga oid bo`lgan dastlabki tushunchalarning o`zbek tili bilan uyg`unlashishi bu integrasiyadir. Navbatdagi mavzulardan biri “**Sanaymiz**” deb nomlangan mavzu matematika bilan, “**Ta`na a`zolari**” odam anatomiyasi bilan, “**Yil fasllari**”, “**Hafta kunlari**” mavzulari tabiatshunoslik fanlari bilan integrasiyalashadi. Lola, olma, karam, o`rmon, o`rik, dala, gullar, bodring, gilos,

xurmo, daraxt, behi, paxta, olcha, jo‘xori, bog‘, uzumkabi so‘zlar ham yuqoridagi harflarni ifodalovchi so‘zlar bo‘lsa-da, ayni shu so‘zlar ifodalagan o‘simlik yoki daraxt haqidagi tushunchalar botanika faniga tegishlidir. Ana shu ikki fanga tegishli bo‘lgan bilimlarning uygunlashuvi bu integrasiyadir.

3-4-sinflardagi barcha mavzular, xuddi 2-sinf darsligidagi mavzularni to‘ldirib boradi. 5-sinfga o‘tganda mavzularda birmuncha o‘zgarishlar bo‘ladi. Quyida 5-sinf darsligida berilgan **“Mashhur kishilar hayoti (Hajm o‘lchov sifatleri)”** mavzusida o‘zbek tilining tarix, adabiyot, geografiya fanlari bilan integrasiyasini kuzatish mumkin. Mavzuda A.Navoiy haqida matn beriladi.

ALISHER NAVOIY

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirotida tug‘ildi. Navoiy tarixda buyuk shoir, mutafakkir, davlat arbobi sifatida nom qoldirdi. Navoiy yoshligidan she‘riyatga qiziqdi. U 5 yoshida o‘qish va yozishni bilar edi. Bolaligidan juda ko‘p she‘rlarni yoddan bilgan. Navoiy beshta dostonidan iborat „Xamsa“ asarini ikki yilda yozib tamomladi. U bu asarni 1483-yilda boshlab, 1485-yilning boshida tugatdi. Navoiyning „Xamsa“ asari turkiy tilda yozilgan birinchi ulkan asar. Alisher Navoiy turkiy (o‘zbek) va fors tillarida go‘zal g‘azallar yozdi. U o‘zining turkiy tilda yozgan asarlari bilan eski o‘zbek tilining rivojiga katta hissa qo‘shdi.

Ushbu matnda Navoiyning 1441-yilda tug‘ilganligi tarixga murojaat qilishga chorlasa, Hirot shahrida tug‘ilganligi geografik bilimlarni talab etadi. Navoiy asarlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘rganish esa, adabiyot fani bilan bog‘liq bo‘lgan integrasiyani ta‘min etadi.

Integrasiyaga doir mavzuni 7-sinfda quyidagi misollar bilan tushuntirishimiz mumkin.

Mavzu: O‘zbekiston tog‘lari. (O‘rin va payt ma‘nosini bildiruvchi sifatler, ularning yasalishi) O‘quvchilarning quyidagi savollarga javob berishi, o‘zbek tilida fikrlashni ta‘minlagan, o‘rin va payt ma‘nosini bildiruvchi sifatler, ularning yasalishiga doir misollardan tashkil topgan bo‘lsa-da, asosida geografik mazmun yetibdi.

— O‘zbekistonda qanday tog‘lar bor? — Tog‘larda qanday o‘simliklar o‘sadi? — Tog‘oldi mintaqalarida qanday o‘simliklar o‘sadi? — O‘simliklardan qanday maqsadlarda foydalaniladi?

1- mashq. Matnni o‘qing va so‘zlab bering.

O‘zbekiston tog‘lari

O‘zbekiston hududida g‘arbiy Tyanshan va Pomir-Oloy tog‘ tizmalari joylashgan. Bular Ugom, Piskom, Chotqol, Qurama tog‘lari hamda Zarafshon, Hisor, Boysun, Nurota tog‘lari bo‘lib, ular respublikamiz hududining beshdan bir qismini tashkil etadi. Tog‘larning balandligi har xil, yonbag‘irlari tik, tog‘lardagi eng baland cho‘qqi — 4643 metr. Tog‘ oldilarida keng adirlar, xushmanzara daralar bor. Tog‘lar oralig‘ida katta va keng vodiylar ham yuzaga kelgan bo‘lib, bular orasida Qashqadaryo, Surxondaryo va Farg‘ona vodiylari alohida ajralib turadi. Tog‘ yonbag‘irlarida archa, do‘lana, bodom, tog‘olcha kabi daraxtlar, shifobaxsh o‘simliklar o‘sadi. Zomin, Chimyon, Chatqol, Boysun tog‘larida tog‘ echkilari, bo‘ri, ayiq kabi yovvoyi hayvonlar yashaydi. Bu hayvonlarni asrash uchun maxsus qo‘riqxonalar ham tashkil etilgan.

7-sinf. Mavzu: O‘ZBEKISTONNING SUV HAVZALARI (kerak, zarur, shart modal so‘zlarining qo‘llanishi)

O‘zbekistonning yerusti suvlari

Respublikamiz hududidagi tog‘li joylarda juda ko‘p soylar va kichik daryo o‘zanlari bor. Baland tog‘ tepalari va cho‘qqilaridagi qor va muzliklardan boshlanuvchi ushbu irmoqlar yirikroq daryolarga kelib quyiladi. Yerusti suvlarining bunday taqsimlanishi iqlim va geografik xususiyatlar bilan bog‘liq. O‘zbekiston hududidan kesib o‘tuvchi eng yirik daryolar

Amudaryo va Sirdaryo bo'lib, ular respublika tashqarisidan boshlanadi. Amudaryo eng katta daryo bo'lib, uning irmoqlari Surxondaryo, Sherobod, Qashqadaryo va Zarafshon daryolari hisoblanadi. Sirdaryo sersuvligi jihatidan O'rta Osiyoda ikkinchi o'rinda turadi. Uning O'zbekistondagi eng yirik irmog'i Chirchiq daryosidir. Shuningdek, Norin daryosi, Qoradaryo va So'x daryolari ham unga quyiladi. Ushbu suv zaxiralari respublikamiz qishloq xo'jaligini to'liq ta'minlaydi.

Yuqorida berilgan har ikki mavzu ham geografiya bilan bogliq mavzulardir. Mazkur mavzularni o'quvchilarga tanishtirishda o'zbek tili va geografiyaning uyg'unligini ta'minlash zarur. Misollardan ko'rinadiki barcha fanlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Ya'ni o'zbek tili darsida o'zbek tilini o'rgatish bilan, geografik bilimlar mustahkamlanadi.

Yuritilgan fikrlar va keltirilgan misollardan shunday xulosa qilish mumkinki, integratsiya mavzusining muhim jihati fanlar bir-birini to'ldiradi, mustahkamlaydi.

ТЎГАРАК МАШҒУЛОТЛАРИДА МУМТОЗ АДАБИЁТНИ ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

(таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган синфлар мисолида)

Туранаева Баян

*Нукус шаҳри №17 сонли мактаб
ўзбек (давлат) тили фани ўқитувчиси*

Ёш авлодни тарбиялашда асосий дарслардан ташқари тўғарак машғулотларининг ҳам ўрни алоҳида. Бунда машғулотни қандай олиб бориш ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ. Дарсадаги амалий машғулотлар каби тўғарак машғулотларида ҳам интерфаол усуллардан, замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширади.

Дархақиқат, таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган синфлар учун давлат тили сифатида ўзбек тили ўрганилади. Аксарият мавзулар тилни ўзлаштиришга қаратилган матнлардан, грамматик қоида ва луғатлардан иборат. Ўқувчиларнинг тафаккурини ўстириш, сўз бойлигини ошириш, эстетик диди, маънавиятини юксалтиришда бадиий асарларни ўрганиш, уларни таҳлил қилишнинг аҳамияти катта. Шу боис тўғарак машғулотларида адабиётга доир қоидалар, шоир ва ёзувчилар ҳаёти ва ижоди, асарлардан намуналар ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Биобарин, адабиёт дарсларида яхши бадиий асарларнинг у ёки бу маънавий қадриятлар, иймон, виждон, инсоф, диёнат, садоқат, ростгўйлик, самимият каби қатор юксак инсоний фазилатлар улуғланади, тараннум этилади. Чунки бадиий асар ўз табиати ва моҳиятига кўра маънавиятни тарғиб қилишга асосланган. Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган синфлар учун тўғарак машғулотларида адабиёт намоёндалари ўрганилади. Жумладан, мумтоз адабиёт вакилларининг ҳаёти ва ижоди ўрганилади, уларнинг таваллудига доир адабий кечалар ва тадбирлар уюштирилади. Адабиёт хусусан ўқувчи ёшларни оғзаки нутқини ривожлантиришга ёрдам беради.

Давлат (ўзбек) тилидан синфдан ташқари олиб бориладиган ишлар ҳам таълимий, ҳам тарбиявий мақсадларни кўзлайди. Унинг таълимий аҳамияти шундаки, ўқувчи бу жараёнда кўшимча билим, малака ва кўникмаларга эга бўлади. Тарбиявий аҳамияти эса нутқ одобини тарбиялаш, зукколик, тезкорлик ва ҳозиржавоблик сингари фазилатларни шакллантириш, мустақил фикрлаш, ижодий фаолият кўрсатиш, нутқ одобини тарбиялаш сингариларда ўз ифодасини топади.

Ўзбек тили фанидан синфдан ташқари ишларни доимий ва мавсумий тадбирларга ажратиш мумкин. Фанни ўрганишга муҳаббат уйғотиш, билимга ташналик фазилатлари ахлоқий тарбиянинг ажралмас таркибий қисмидир. Болаларнинг ўқишдаги

мувафакциятидан унинг гуруҳдаги ўрни аниқланади. Атрофдагиларнинг у билан муносабати белгиланади. Ўқишдаги муваффақият–боланинг ахлоқий тарбиясини юқори даражага кўтаради. Доимий тадбирларга тўғарак машғулотлари киритилса, қолганлари вақт-вақти билан ўтказиладиган тадбирларга киради. Тўғарак синфдан ташқари ишларнинг асосий тури бўлиб, у ўқувчиларнинг доимий барқарор таркиби билан иш кўради. Тўғаракка аъзо бўлиш ихтиёрий, аммо унинг машғулотларида иштирок этиш мажбурийдир.

Давлат (ўзбек) тили тўғарагининг аъзолари 12-15 ўқувчидан ошмаслиги лозим, улар параллел синфлардан иборат бўлса, машғулотларни самарали ва қизиқарли ташкил этиш имкониятлари кенгаяди. Агар мактабда параллел синфлар бўлмаса, тўғарак аъзолари битта синфдан иборат бўлиши ҳам мумкин.

Тўғарак ҳар хил номлар билан номланади масалан, «Ўзбек тили-ўз тилим», «Тил – дил калити», «Ўзбек тили-давлат тили» в.х.) Ўқувчилар тўғаракнинг мақсади, вазифалари, йиллик иш режаси билан таништирилади. Тўғарак ишларини режалаштиришда ўқувчиларнинг қизиқишлари инobatга олинади.

Педагогикада синфдан ташқари ишлар деганда таълимий ва тарбиявий характерга эга бўлган, синфдан ташқари вақтда ташкил қилинадиган ва ўтказиладиган ишларга айтилади. Демак, синфдан ташқари ишлар ҳам ўқув тарбиявий жараённинг бир қисми бўлиб амалий, таълимий ва тарбиявий мақсадни кўзлайди. Ўрта мактабдаги барча фанларни ўқитишда синфдан ташқари ишлар муҳим рол ўйнайди. Улар асосан 2 муҳим вазифани ўз ичига олган:

1) Ўзбек тилига бўлган қизиқишни ўстириш, билимларини чуқурлаштириш, кўникма ва малакаларни ўстириш;

2) Ўқувчиларнинг бўш вақтини уларнинг ҳар томонлама камолотга етказиш, сиёсий-ғоявий, меҳнат ва эстетик тарбияни амалга ошириш мақсади асосида ташкил этиш.

Синфдан ташқари ишлар учун характерли нарса оғзаки нутқни ўстиришдир. Бунда асосий фарқлар:

✓ Қатнашишнинг эркинлиги (у ёки бу турни ўзлари эркин ҳолда танлаб олишлари керак);

✓ Дарснинг структурасига нисбатан эркинлик (паркда, музейда, ҳовлида ўтилиши мумкин); қатъий назоратнинг йўқлиги.

Синфдан ташқари ишларни ўзбек тилида тадбир, кеча, йиғилиш ўтказиш, деворий газета чиқариш ва деворий газетани безаш орқали олиб борилиши мумкин. Бунда ўқувчилардан мустақиллик, ижодийлик, фаоллик талаб қилинади. Бундан ташқари юқори синфларда синфдан ташқари ишларни ташкил қилиш шакллари: “Таржима тўғараги”, ўзбек тилида пьессалар қўйиш, бадиий адабиётдан парча ўқиш, шеърлар ўқиш шаклларида олиб бориш мумкин. Дарсдан ва синфдан ташқари ишларнинг ўзаро боғлиқлиги, дарсда ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни синфдан ташқари ишлар вақтида ривожлантирилади. Дарсдан ташқари пайтда ўзбек тилида мулоқотда бўлиш қизиқишни (мотивацияни) ўстириши манбаи бўлиши мумкин. Бир оз янги материал бериш мақсадга мувофиқ. Синфдан ташқари ишда ишлатиладиган материал ўқувчилар учун қизиқарли, маълумотларга бой ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган бўлиши керак. Шунингдек, ўқувчилар томонидан улар ўзлари эркин танлаб олган ишларни бажаришни шартлигидир. Синфдан ташқари ишларни бир мақсадга қаратилганлиги ва доимийлиги

хам маълум маънода ўқувчиларнинг қизиқишини уйғотишда синфдан ташқари ишларни ўтказиш жойи, вақти каби жиҳатлар ҳам муҳим рол ўйнайди.

Тил материали ўқувчилар учун тушунарли бўлиши керак. Беллашувлар, викториналар ўтказиш:

- а) ифодали ўқиш (шеър, ҳикоя, латифа);
- б) мавзулар бўйича тайёргарликсиз ҳикоя қилиб бериш;
- в) расмларни тасвирлаш;
- г) таржимонлар беллашуви;
- д) ёзма таржима беллашуви;

Фанлар бўйича синфдан ва мактабдан ташқари ишларини самарадорлигини ошириш учун уни ҳар томонлама чуқур ўйлаган ҳолда режалаштириш, мактабнинг таълим тарбиявий ишларига эътибор қаратилиши керак бўлади. Фақат ана шу ҳолдагина у фойдали бўлиши мумкин. Ҳар қандай педагогик тизимни шакллантиришда ўқув-тарбиявий жараённинг мақсад, мазмун, шакл ва методлари орасида мураккаб боғлиқлик мавжуд бўлади. Шундай экан, ўқитувчи томонидан ўқувчиларга таклиф этилган ҳар қандай фаолият тури, уларни қизиқтириш билан бирга доимо бир хил бўлмаслиги ва ўқувчиларни чарчатиб қўймаслиги лозим.

Хулоса қилиб айтганда, синфдан ташқари машғулотлар ўтилган материалларни тўлдириб, умумлаштириб ўқувчиларга тил ўргатишнинг натижаларини шаклланишига ёрдам беради.

TA'LIM RUS TILIDA OLIB BORILADIGAN MAKTABLARNING BOSHLANG'ICH SINF O'ZBEK TILI DARSLARIDA MUAMMOLI VAZIYATLAR TAHLILI

Mahliyo Ahmedova
NavDPI boshlang'ich ta'lim
kafedrasi magistranti

Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari» asarida yosh bolalarni tug'ilganidan boshlab voyaga yetgunicha ma'lum tartibda tarbiyalab borish lozimligini aytadi. Maktabda bolalarni qanday va qay usulda o'qitish haqida ham muhim fikrlarni olg'a suradi. U bolalarni yakka tartibda o'qitishdan ko'ra jamoa tartibida o'qitishni maqul deb biladi va bu usulning afzalligi haqida shunday deb yozadi: «O'quvchilar o'qish va tarbiya davomida ilmga chanqoqlik sezadilar. O'z bilimi bilan g'ururlanadilar, bir-birlarining bilimiga havas qiladilar. G'urur va o'ziga e'tibor tarbiyalanuvchilarni bir-biridan orqada qolmaslikka undaydi. O'quvchilar birga bo'lganda doim bir-biri bilan gaplashadi va bu bilan o'z xotira va nutqini rivojlantiradi».

XV asrda Samarqandda Mirzo Ulug'bek «Akademiya»ga asos soldi. Bu haqda tarixchi olim Volter «Ulug'bek Samarqandda birinchi akademiyaga asos soldi, yer kurrasini o'lchashni buyurdi va falakiyotshunoslik jadvallarini tuzishda ishtirok etdi», deb yozgan edi [3.57].

Ulug'bek Akademiya olib borilayotgan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning matematika, falakiyot va tibbiyot fanlari bo'yicha qobiliyatini rivojlantirishni muhim vazifa deb baholagan. U har bir kishining axloqiy kamol topishida boshqalar bilan **o'zaro munosabati, hamkorligi** va **do'stligi yetakchi rol o'ynaydi**, deb hisoblagan. Shuningdek, Ulug'bek bolalarning barkamol inson bo'lib voyaga yetishi uchun ularni o'qitish va tarbiyalash zarurligini, turli bilimlarni o'rganishda qiziqtirish kerakligini qayd etgan. Bolalarning o'qishdan sovishiga sabab, avvalo, o'qituvchilardagi razolat ekanini, bunday o'qituvchilar yaroqsiz usullar bilan yoshlarning bilim olishga qiziqishini so'ndirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tarbiyachi avvalo, o'zini tarbiyalashi, ya'ni bilim va mahoratini muttasil oshirib borishi lozim.

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, ta‘lim jarayonida faollik, ya‘ni aynan ta‘lim oluvchilar hamda ta‘lim beruvchining o‘zaro faolligi, o‘zaro hamkor, hamfikrligi hal qiluvchi omildir. Bular hozirgi kundagi interfaol ta‘lim metodlarining o‘sha zamonlardagi ko‘rinishini yaqqol ifodalaydi [2.77].

Zamonaviy pedagogik jarayonda esa pedagoglar interfaol ta‘lim modelidan tashqari quyidagi ta‘lim modellaridan ham foydalanishmoqda. Bular ekstrafoal, introfaol, faol (ichki) va interfaol ta‘lim modellaridir. Ular bo‘yicha 1-jadvalda qisqacha ma‘lumot keltiramiz:

Ta‘lim berish modellari	Sxema	O‘quv jarayonining mohiyati
Ekstrafoal (tashqaridan) ta‘lim an‘anaviy ta‘lim usuli.		O‘quvchi nuqtai nazarida «Meni kimdir (nima bilandir) o‘qitadi»
Faol (ichki) ta‘lim		O‘quvchining faolligi, mustaqilligi ta‘minlangan bo‘lsa-da, biroq o‘qituvchi ishtiroki kuzatilmaydi
Introfaol (tashqariga) ta‘lim		O‘quvchi-o‘quvchiga ta‘lim beradi (men kimgadir ta‘lim bera olaman)
Interfaol (tashqaridan va tashqarida o‘zaro o‘rin almashgan holda) ta‘lim		O‘zaro hamkorlikda ta‘lim olish

Ta‘lim berish modellari sxemasi va ularning asosiy mohiyati

Bizning fikrimizcha, bugungi kunda ekstrafoal, faol va introfaol ta‘lim jarayonlariga interfaol metodlarning tatbiq etilishi ularning samarali kechishini ta‘minlash bilan birga, zamonaviy ta‘lim uchun o‘ta muhim sanalgan o‘zaro hamkorlik asosida ta‘lim olish uchun ma‘lum sharoitlarni vujudga keltiradi. Quyida ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili fanida «Keys study» metodidan foydalanib tashkil etilgan interfaol ta‘lim jarayonining tahliliga to‘xtalamiz.

Aniq muammoli vaziyatni tahlil qilish (ingliz tilida «case-study», nemis tilida «fallstudie») so‘nggi yillarda tobora ommalashib borayotgan metodlardan biri sanaladi [3.21]. Ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tili fanini o‘qitish jarayonida ushbu metodni o‘tkazish uchun quyidagi muammoli vaziyat tanlab olinishi mumkin:

«Zumrad va Qimmat» ertagidagi Qimmatning dardi. — «Men yomon qahramon emasman, otam Zumradni o‘rmonga tashlab kelganida qattiq xafa bo‘ldim. Ovqatning ham tuzini atayin sho‘r qilganim yo‘q, tuz ovqatga solinmadi, deb o‘ylab, ozgina solgan edim, lekin... Onamga har doim men ishlarni qilay desam sira qildirmadilar, lekin barcha uy ishlarini o‘rganishni xohlagan edim. Men Qimmat, sizlar tasvirlaganchalik yomon emasman, menga ishoninglar...».

Mana shu vaziyat borasida guruhlarda tahliliy ish olib borildi. Bundan tashqari boshqa bolalar ertaklaridagi salbiy qahramonlar «Yalmog‘iz kampir», «Bo‘ri» kabi obrazlar asosida ham muammoli vaziyatlar tashkil etish mumkin.

Bu metod o‘qituvchilarning axborotlarni tahlil qilish, asosiy muammoni aniqlash, ularni hal etishning muqobil yo‘llarini tanlash va baholash, eng samarali yo‘lni topish hamda harakat dasturini ishlab chiqish ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadini ko‘zlaydi.

Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish metodining o‘quvchilarda o‘zaro muloqotni yuzaga keltirishdagi afzalliklari quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

- fanlararo aloqani o‘rnatish;
- obrazli tafakkurni rivojlantirish;
- muqobil variantlarni baholash;
- tahlil natijalarini namoyon etish;
- qaror qabul qilish bilan bog‘liq jarayonda davomiylikni ta‘minlash;
- muloqotga kirishish va guruh yoki jamoada ishlash ko‘nikmalarini o‘zlashtirish imkoniyatlari mavjud.

Ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘rganishda o‘quv materiallari asosidagi muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, o‘quvchilar yoki guruhlarning individual ishlari, takliflarni guruhli muhokama qilish bilan muvofiqlashtiriladi. Bu holat o‘quvchilarda guruhda, bir jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Individual tahlillar, guruhda ularning muhokama qilinishi, muqobil variantlarning tanlanishi, harakat yo‘nalishi va muammoni hal qilish rejasini belgilash, o‘quvchilarda tahlil qilish va rejalashtirish kabi sifatlarning shakllanishiga yordam beradi. Ushbu metod, ayniqsa, til (xorijiy tillarni) o‘rganishda nihoyatda qo‘l keladi.

Amalda muammoli vaziyatlarni ishlab chiqishda quyidagi ikki yo‘ldan birini tanlash mumkin:

- 1) aniq hayotiy voqea-hodisalar misolida;
- 2) sun‘iy asoslangan hodisalar, harakatlar asosida [4.46].

Ta‘lim amaliyotida muammoli vaziyatlarni tahlil qilishda samaradorlikka erishishni kafolatlovchi quyidagi asosiy tamoyillar ishlab chiqilgan:

1. Muammoli vaziyatlar faqat birgina mavzu yoki predmet bilan bog‘liq bo‘lmaydi. Ular, odatda, boshqa muammolar va masalalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli, o‘quvchilar fanlararo aloqadorlikdan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim.

2. Muhokama jarayonida o‘quvchilar muammoli vaziyatlarning tashqi jihatlariga emas, balki ichki sabablariga e‘tibor qaratishi pedagogik jihatdan to‘g‘ri sanaladi.

3. O‘quvchilar muhokama jarayonida ma‘lum fan yoki o‘quv materiali bo‘yicha o‘zlashtirgan nazariya, qoida, ta‘rif yoki aksiomalarni o‘rinli qo‘llay olishi, shuningdek, ulardan muammoli vaziyatlar yechimini topish va tavsiyalar ishlab chiqishda foydalana olishi kerak.

4. Birgina muammoli vaziyatning yechimini topish bilan kifoyalanib qolmay, qolgan muammolarning yechimini ham izlash va yo‘nalishlarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

5. O‘quvchilarga tahlil va ilgari surilayotgan tavsiyalarning to‘g‘riligini tasdiqlashda shaxsiy tajribalarga tayanib ish ko‘rish tavsiya etilishi lozim.

6. Muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga yondashish tizimli, izchil va o‘rinli bo‘lishi zarur.

Ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktablar uchun «O‘zbek tili» darsligida berilgan «Men sevgan asar qahramoni» mavzusini o‘rganishda o‘quvchilarni «Yalmog‘iz kampir», «Bo‘ri», «Zumrad va Qimmat» kabi mavzular asosida tashkil etilgan muammoli vaziyatlarni hal etishga undash mumkin. Buning uchun quyidagicha savollar o‘rtaga tashlanadi: «Zumrad va Qimmat» ertagida tashqaridan ko‘ringan holatga asoslanib Qimmatni yomon qahramon deb bo‘ladimi? Ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili fani asosida «Men

sevgan asar qahramoni» mavzusidagi dars jarayonida tashkil etilgan tajriba-sinov ishlari natijasida adabiy o'qish bo'yicha lug'atda berilgan: asar, qahramon, ket, arang, yo'ldosh, o'ksimoq, chalg'imoq, durra, silamoq, sharmanda bo'lmoq so'zlarining rus tilidagi ma'nosini 69 foiz o'quvchilar to'g'ri topa olishgan.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda quyidagi umumiy fikrga kelish mumkin: ta'lim jarayonida interfaol metodlarni qo'llash o'quvchilarning o'quv faolligini oshirish, mashg'ulotlarning qiziqarli va samarali tashkil etilishi hamda darsga qo'yilgan maqsadga samarali erishishni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tolipova J.O. Pedagogik texnologiyalar – do'stona muhit yaratish omili. -T.: YUNISEF, 2005-y.
2. Azizxo'jayeva N.N. "O'qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi". - T. 2000. 226 b.
3. Saidahmadov N., Ochilov M. "Yangi pedagogik texnologiya mohiyati va zamonaviy loyihasi". - T.: XTB RTM, 1999.
4. Tolipov U.K., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiiy asoslari (o'quv qo'llanma). -T.: «Fan» nashriyoti, 2006-y.

ТИЛ ВА МИЛЛАТЛАР УЙҒУНЛИГИ

Вазира Аллабергенова

*Нукус шаҳар 17-сонли мактаб
ўзбек (давлат) тили фани ўқитувчиси*

Барчамизга маълумки, сўнгги йилларда жаҳон таълим тизимида тилни замон талаблари асосида мустақил ўзлаштириш усуларини татбиқ этишга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» таълим-тарбия тизими билан боғлиқ барча мутахассислар олдида қўйган улкан ва маъсулиятли вазифаларни илғор замонавий педагогик технологиялар асосидагина ҳал этиш мумкинлиги ҳаммага аён. Шу мақсадда талабаларнинг, ўқувчи ёшларнинг тилларни ўзлаштиришига алоҳида эътибор берилиши бежиз эмас, албатта

...

Зеро, замонавий шароитда муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун олий малакали мутахассис, талаба, ўқувчилар бир неча тилни яхши ўзлаштирган бўлиши, ўзбек (давлат) тилидан ташқари камида бир ёки бир неча жаҳон тиллари (рус, инглиз ва бошқа) ни яхши билиши талаб этилади.

Олимларнинг тадқиқот ўтказиш натижаларига кўра, инсонлар ўқиган нарсаларининг 10 фоизини, эшитганларининг 20 фоизни, кўрганларининг 30 фоизини, ҳам кўриб, ҳам эшитганларининг 50 фоизини, ўз нутқий фаолиятларида қўллаганларининг эса 90 фоизини хотираларида сақлаб қолар эканлар.

Демак, тил ўрганувчи киши бирор сўзни кўриб, эшитиб ва ўз нутқий фаолиятида қўллаб кўрса, уни хотирада сақлаш ва ўзлаштириш имконияти юқори бўлади. Бундай натижаларга эришишда таълим тизимида янги педагогик технология усулларидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганишга республикамиз миқёсида катта аҳамият берилмоқда. Ўз буюк келажagini кураётган халқимиз учун хорижий тилларни мукамал билишнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Ўзининг жамиятдаги ўрни, вазифаси ва асл моҳияти бўйича дунёдаги ҳар қандай тил умумий ҳодиса саналади.

Аммо айни вақтда жаҳонда уч мингдан ортиқ тил мавжуд экан, уларнинг ҳар бири бетакрор ва ўхшаши йўқ қоидалар дунёси ҳисобланади. Чунки ҳар бир тил муйаян халқнинг, яшаш шароитлари, менталитетига мос ҳолда яратилади.

Бундай олиб қараганда, глобаллашув, яъни бутун дунёнинг фан-техника ва технологиянинг ривожланиши натижасида халқаро алоқалар ягона умумтилга бўлган эҳтиёжни юзага келтиради. Жумладан, АҚШ ва бошқа инглиз забон мамалакатларнинг жаҳон иқтисоди, сиёсати ва маданиятига таъсирини кучайиши табиий равишда инглиз тилининг нуфузи ва обрў-эътиборини ортишига сабаб бўлади. Шу боис ҳам давр руҳига ҳамоҳанг мустақил республикамизда ҳар хил соҳаларда янги сўз ва атамалар ўзлашиб боради.

Шунга кўра, ҳозирги замон фани, техникаси ва технологияси чўққиларига интилаётган мамлакатлар инглиз тилини эгаллашга, ундан ўз манфаатларини кўзлаб фойдаланишга интилаяптилар. Бу борада, бизнинг республикамиз ҳам четда эмас, Зеро, миллий тилимиз бошқа тиллар билан тенг бўлсин учун уни ривожлантирмоқ, бойитмоқ, такомиллаштирмоқ зарур.

Чет тилини ўрганиш жараёнида ўқувчи ва талабалар доимо ўрганаётган хорижий тилнинг тузилиши таркибини ўз она тили билан таққослашга уринади, шунингдек, илмий асосланган изланишни ва ва ҳар иккала тилнинг фонологик, морфологик, синтактик ҳамда лексик қатламларининг қурилиши каби хусусиятларини тасниф қиладилар.

Хулоса қилиб айтганда, биз тилимизни бойитиш, ўзлигимизни Дунё халқларига танитиш учун ҳам рус тили ва халқаро тиллар ичида энг кенг тарқалган инглиз тилига суянишимиз лозим.

Зеро, миллий ўзликни англаш бошқа омиллар қатори ўз миллий тилига эътиборнинг кучайиши билан боғлиқ. Гап шундаки, тил миллатнинг ўз манфаатларини англаш жараёнида муҳим туртки ҳисобланади. Шундай экан, миллий ғурур ва нафосатни юксакларга кўтариши мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий жиҳатдан тараққий этиши, халқаро обрў-эътиборнинг юксалиши она тилимизни янада бойитиш, жаҳон тилларини пухта эгаллашимизга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

Тил ўргатишда тўғри талаффуз қилиш кўникмасини шакллантириш ва сўз бойлигини мунтазам равишда ошириб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Бунда техник воситалар – видео ва аудиомагнитофонларни фойдаланиш яхши самара беради. Ўқувчилар техник воситалар ёрдамида турли мавзулардаги матнлар устида ишлаш, ўз талаффузларини назорат қилиш, янги сўзларни ўрганиш юзасидан мустақил ишлаш имкониятига эга бўлади.

Тил ўрганишда мустақил ишлаш таълим сифатини таъминлайдиган энг муҳим шартлардан бири бўлиб, у ўқувчиларнинг ўзлари ўрганаётган тилда фикр мулоҳазаларини мустақил ва эркин баён қила олиш кўникмаларини такомиллаштириш билан белгиланади.

Муайян мавзу асосида изланиш бу ўқувчиларнинг ўқитувчи ёрдамисиз ўз фикрини юзага чиқаришда маълум бир хулосага келиш учун бажариладиган ишлар мажмуасидир.

YOZMA SAVODXONLIK OSHIRISHDA DIKTANTLARNING O'RNl

Aysanem Eshjanova

*Nukus shahar 24-maktab
o'zbek tili fani o'qituvchisi*

O'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini o'stirishda **diktant**ning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozayotganda xato qilmaslik uchun orfografik va punktuatsion qoidalarni eslashga, ularni ko'z oldiga keltirishga harakat qiladi. Ba'zi metodik qo'llanmalarda diktant ta'limiy va tekshiruv diktantlariga ajratiladi. Bunday ajratish shartli, albatta.⁸

Ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarda ham boshlang'ich sinflardan o'quvchilarning o'zbekcha **imlo savodxonligini** oshirishga alohida ahamiyat berib borish lozim. Bunday choralaridan biri turli tipdagi **diktantlar**dan (lug'at diktanti, izohli diktant, ovozsiz diktant, tarjima diktant, ko'ruv diktanti, xotira diktant v.h.) foydalanishdir.

Lug'at diktanti o'rganilayotgan mavzuga oid 8-10 so'zdan iborat bo'lib, bu diktant turiga tez-tez murojaat qilib borilishi kerak. Masalan, "Undosh tovushlar" mavzusini o'rganish jarayonida yonma-yon kelgan bir xil qo'sh undoshli so'zlar (ikki, katta, yetti, qattiq, taajjub, taassuf, mutafakkir, issiq, muvaffaqiyat, attang v.h.)dan, "B, D undoshlari" mavzusini o'rganishda esa shu tovushlar so'z boshida, o'rtasida va oxirida ishlatilgan holatlarga oid lug'at diktantlarini o'tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

O'zbek tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning imlo savodxonligini shakllantirib borishda **ovozsiz diktantlar** ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda usuldan o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq holda narsa-buyumlar, natyurmortlar, rasmlarda tasvirlangan predmetlarni ko'rsatish orqali o'tkaziladi. O'qituvchi ko'rsatilayotgan narsaning nomini aytmaydi; o'quvchilar esa ko'rgan narsalarning nomini yozib boradilar. Chunonchi, qoraqalpoq o'quvchilariga *non, g'isht, olma, anor, uzum, sabzi, bodring, buzoq* singari narsalarning rasmlari ko'rsatilsa, o'quvchilar ularni o'z ona tillarida *nan, go'sh, alma, anar, ju'zim, geshir, qiyar, buzaw* deb o'zbek tilida esa ularni *non, g'isht, olma, anor, uzum, sabzi, bodring, buzoq* shaklida yozishlari mumkin.

Diktantdan keyin o'tkaziladigan suhbat jarayonida o'quvchilar o'z xatolarini aniqlashi va bu so'zlarni o'zbek tilida qanday yozish imkoniyatini bilib oladilar.

Ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarda ijodiy diktantning bir ko'rinishi bo'lgan **tarjima diktantlaridan** ham foydalaniladi. O'quvchilar hukmiga qoraqalpoqcha so'zlar havola etiladi va ularni o'zbek tiliga tarjima qilib yozish topshiriladi.

Yuqorida tilga olingan diktant turlarini o'tkazishda imlo va talaffuz birga qo'shib olib boriladi. O'quvchilar bir vaqtning o'zida so'zlarning ham imlosiga, ham talaffuziga e'tibor beradilar.

Ma'lumki, ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitishdan maqsad o'quvchilarni o'zbek tilida o'z fikrini bayon qilish, o'z g'alar fikrini tushunish va bu tilda ish yuritishga tayyorlashdir. Bu maqsadga erishish, avvalo, ularning so'z zaxirasi bilan bog'liq⁹.

Ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinflarida o'quvchilarning so'z boyligini oshirib borish maqsadida bir qator lisoniy didaktik omillardan foydalanib borish ham maqsadga muvofiqdir.

TALAFFUZDOSH SO'ZLAR

Mamlakat Umirova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO`TAU

⁸ Bo'ronov M. O'zbek tilida o'qitishning ba'zi masalalari (Ta'lim o'zbek tilida olib borilmaydigan maktablarning 2-9 sinflari o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma) Nukus, "Bilim" 1999-y. 14-b

⁹ Muhiddinov A. G'. O'quv jarayonida nutq faoliyati. Toshkent, O'qituvchi, 1993-y. 12-b

Til millat ko'zgusi sanaladi. Har bir millat madaniyatining yuksalishida tilning o'рни beqiyosdir.

Bugungi kunda yurtimizda amalga oshirilayotgan oqilona islohatlar, jumladan ona tilimizga bo'lgan e'tibor, albatta, hammamizni xursand qiladi. Ona tilimizning so'z boyligiga ega bo'lish, so'zlarning ma'no nozikliklarini ang'lay olish, ulardan to'g'ri va o'rinli foydalana olish har bir yurtdoshimizning ma'naviyatini belgilab beradi desak, xato bo'lmas kerak. Til ijtimoiy hayotda juda muhim sanaladi. Shu sabab ham, har bir kishidan tilning sofligini saqlash, unga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish talab etiladi.

Nutq madaniyatiga e'tibor kundan kunga oshib borayotgan bir davrda "ganch" bilan "ganj", shox" bilan "shoh", "azm" bilan "azim", "hiyla" bilan "xiyla" kabi so'zlarining qo'llanishida xato va kamchiliklar ham uchrab turadi.

Talaffuzi jihatdan bir-biriga o'xshash, biroq ma'nosi butunlay farqlanadigan bunday so'zlar paronimlar deyiladi. Paronimlar odatda bir tovush bilan farqlanadi.

Paronimlarning talaffuzi va morfem tarkibi qisman o'xshash bo'ladi, shuning uchun ham ularni yozma va og'zaki nutqda almashtirib qo'yish holatlari uchrab turadi.

Masalan: **axir, oxir (axiyri) va oxur** so'zlari o'zaro paronim so'zlardir.

Axir – kuchaytiruv va ta'kid yuklamasi. *Bolam, axir bir marta urinib ko'rsang bo'ladi-ku!*

Oxir – cho'ziq narsalarning eng so'nggi chegarasi; ish-harakat, voqea-hodisa va shu kabilarning so'nggisi. *1.Yo'lning oxiri ko'rinmaydi. 2.Otam umrining oxirigacha to'kinchilik ko'rmadi.*

Oxur – hayvonlar yem-xashak yeyishi uchun yog'ochdan qilingan maxsus idish, joy. *Hoshimjon "sehrli" qalpoqchani molxonadagi oxurdan topib oladi.*

Burish – burush

Burish – fe'l turkumiga oid so'z, harakatni bildiradi.

Yigit shofyorga mashina rulini chapga burish kerakligini uqtirdi.

Burush – ot turkumiga oid so'z, yuzdagi ajin, tirish.

Ayolning yuzidagi burushlar qariligidan emas, balki iztirobli hayotidan dalolat berib turar edi.

Tambur – tanbur

Tambur – poyezd vagonlarining bir-biriga ulanadigan joyidagi yopiq dahlizcha.

U vagon tamburiga kirishi bilan g'ildiraklar muz ko'chganday tovush chiqarib qimirladi.

Tanbur – torli milliy asboblarning biri. *Yigit tanburni qo'liga oldi, uni sozladi va nozik barmoqlari bilan cherta boshladi.*

Qiymat – qimmat

Qiymat – tovarda gavdalangan va unda mujassamlangan ijtimoiy mehnat, baho. *Ishlab chiqarilgan tovarlarning qiymati qayta ko'rib chiqildi.*

Qimmat – ko'p pulga baholanadigan, narxi baland. *Bu ish menga qimmatga tushdi, do'stim.*

Yaroqsiz – yarog'siz

Yaroqsiz – yaramaydigan, ishlatib bo'lmaydigan. *Yaroqsiz ashyolarni ajratib oldik.*

Yarog'siz – qurol-aslahasi yo'q, yarog'i bo'lmagan odam. *Yarog'siz qo'shinning ma'lubiyati tayin bo'ladi.*

Talaffuzi o'xshash bo'lgani uchun paronimlarni bir-biri bilan almashtirib qo'yish ehtimoli bo'ladi. Nutq jarayonida bunday xatolikka yo'l qo'ymaslik uchun ularning imlosi va ma'nosidagi farqni tushuna olish lozim.

Paronimlar ma'nosi bir undosh tovush bilan (afzal-abzal, fol-pol, bob-bop, tub-tup, hol-xol, shoh-shox, yolqin-yorqin, tuz-tus), bir unli tovush bilan (sada-sado, devon-dovon, daha-daho, urush-urish, yumush-yumish, ravon-rovon, yondash-yondosh), tutuq belgisi bilan (sa'va-sava, she'r-she'r, ta'qib-taqib, da'vo-davo, san'at-sanat, qal'a-qala, sur'at-surat, ta'natana, a'yo-ayon, ta'rif-tarif) farqlanishi mumkin.

Paronimlar ma'nosi so'z tarkibidadi tovushlar o'rniga ko'ra ham farqlanishi mumkin. Masalan: ramz – razm. **Razm** – ko'z tashlash, qarash. *Sen unga hech narsa dema, ammo yurish-turishiga razm sol.* **Ramz** – belgi, simvol.

Davlat ramzlari har bir fuqaro uchun muqaddas sanaladi.

Bizga ma'lumki, **x** va **h** undoshlarini ko'pchilik o'quvchilar o'xshash talaffuz qiladilar. Tilimizda paronim so'zlar ma'nosi **x** va **h** undoshi bilan ham farqlanishi mumkin. Bu undoshlarni o'z o'rnida to'g'ri qo'llay olish uchun esa "x" va "h" undoshlari bilan ma'nosi farqlanadigan paronimlarning ma'nosini to'g'ri ajrata olish lozim.

Masalan: hiyla-xiyla. **Hiyla** – ot turkumiga oid so'z, nayrang, firib. *Uning o'z hiylasi o'ziga ziyon keltirdi.* **Xiyla** – ravish turkumiga oid so'z, ancha, anchagina, ko'pgina. *Bizning guruhimiz a'zolari xiyla oldinda ketayotgan edi.*

Xol – hol. Xol – ot turkumiga oid so'z, badanda tug'ma ravishda bo'ladigan qora bo'rtma nuqta, chiqiq. 1. *Manzuraning yuzidagi qora xoli chiroyiga chiroy qo'shib turar edi.* 2. *Agar ko'nglimni olsa, o'shal Sheroz jononi,*

Qora xoliga baxsh etgum Samarqand-u Buxoroni.

Hol – ot turkumiga oid so'z, ahvol, holat, vaziyat. *Ikki mehmon bir-biriga qarab jilmayishdi va bir-biridan hol-ahvol so'ray boshlashdi.*

Paronimlar nutqimizda doim uchrab turadigan til hodisasidir. O'quvchilarga ularni boshqa til birliklaridan, jumladan omonimlardan farqlashni o'rgatib borishimiz lozim.

Yozma va og'zaki nutqda paronimlarning ma'nosini tushunib yetish, ulardan to'g'ri va o'rinli foydalanish maqsadida maktab darsliklarida bunday so'zlarni o'rganishga ko'proq ahamiyat berilsa yaxshi bo'lar edi. Darsliklarda paronimlar haqida ko'proq ma'lumot berish o'rinlidir.

Ona tili darsliklarida paronim so'zlar ma'nolarini tahlil qilishga qaratilgan mashqlar bilan bir qatorda xato qo'llangan paronimlarni topish, paronimlar va omonimlarni farqlashga oid mashqlar ham berilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Masalan: Quyida berilgan gaplarni o'qing va xato qo'llangan so'zlarni aniqlang.

1. Azm daryolar ham kamar bo'lolmas, Qo'shilib chulg'ansa sening belingga (H. Olimjon). 2. Menga qondosh, jondosh bo'lgan el Gadoy edi, qashshoq edi, xor... (H. Olimjon) 3. Oliygohdagi diplomatlar o'z ishlarini yozib tugatdilar. 4. Bu sovg'a sizga bo'lgan cheksiz hurmatimning yolqin namunasidir.

Quyida berilgan so'zlarni o'qing. Ularni quyidagi ikki guruhga ajratib yozing: a) omonim so'zlar; b) paronim so'zlar

burj, ot, xiyla, adl, chang, shoh, bob, yoq, abzal, yuz, tush, fol

Paronimlarni ma'noviy, uslubiy va imloviy jihatdan chuqurroq o'rganish natijasida o'quvchilarning so'z boyligi va imloviy savodxonligini oshirishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov N. va boshqalar. 5-sinf ona tili darsligi. – Toshkent; "Ma'naviyat", 2015.
2. Ma'rufov A. Paronimlar lug'ati. – Toshkent; "O'qituvchi" nashriyoti, 1974
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent; "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006-2008.

**TA’LIM BOSHQA TILLARDA OLIB BORILADIGAN SINFLARDA O‘ZBEK TILINI
O‘QITISHNING BA’ZI MASALALARI
(ta’lim turkman tilida olib boriladigan maktablar misolida)**

Yulduz Mo‘minova

*Qoraqalpog‘iston Respublikasi To‘rtko‘l tumani
45-sonli o‘rta maktab o‘qituvchisi*

Durdona Allaberdiyeva

Qoraqalpog‘ davlat universiteti talabasi, Nukus shahri

Ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan guruhlarda O‘zbek tilini o‘qitishning asosiy maqsad va vazifalari sifatida davlat tilida til birliklaridan erkin, mustaqil foydalanish ko‘nikma va malakalarini hosil qilish, fikrlarini og‘zaki va yozma shakllarda adabiy til me‘yorlariga mos tarzda to‘g‘ri ifodalay olish, bir ma‘noni turli holatlarda bera olish ko‘nikmalarini shakllantirish, so‘z tanlash, gapda so‘zarni to‘g‘ri qo‘llay olish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iboratdir. Jumladan, o‘zbek tilini o‘qitishdan asosiy maqsad “...til imkoniyatlaridan to‘g‘ri, aniq, o‘rinli va unumli foydalanish ko‘nikma va malakalarini hosil qilish; mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish; milliy istiqloq g‘oyasini, sharqona tarbiyani shakllantirish; talaba shaxsini ma‘naviy (balog‘at va fasohat ilmi bilan) boyitishdan iboratdir” [1.14]. Ta’lim turkman tilida olib boriladigan guruhlarda (sinflarda) O‘zbek tili (Davlat tili) fanini o‘qitishda o‘zbek va turkman tillari fonetikasi, leksikasi bilan bog‘liq ba‘zi murakabliklar mavjud. Ma’lumki, o‘zbek va turkman tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, o‘zbek tili turkiy tillarning qarluq guruhiga, turkman tili esa o‘g‘uz guruhiga kiradi. Bu tillarning fonetikasi, leksikasi, so‘z yasalishi, grammatikasi va stilistikasida behad ko‘p o‘xshashliklar va farqli jihatlari mavjud. O‘zbek tili (Davlat tili) fanini o‘qitishda o‘qituvchi ushbu tillar o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni bilishi lozim. Binobarin, Davlat ta’lim standartlari talabiga ko‘ra ta’lim boshqa tilda olib boriladigan maktablarda o‘quvchilar “O‘zbek tili” o‘quv fanidan turkman va o‘zbek tillari orasidagi fonetik va leksik farqlarni bilishi, o‘zbekcha matnlarni tez, ravon, ifodali, to‘g‘ri va tushunib o‘qish malakalariga ega bo‘lishlari, turkmancha matnni o‘zbek tiliga, o‘zbekcha matnni turkman tiliga o‘gira olishlari, o‘zbekcha gap qurish malakalarini egallashlari, fikrni og‘zaki va yozma shaklda bayon qila olishlari nazarda tutilgan. Bu o‘zbek til ta’limi mazmuni va metodlarini ilg‘or, zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tashkil etishni taqozo etadi.

Avvalo, o‘zbek va turkman tillaridagi so‘zlarda umumiy xususiyatiga ko‘ra leksik va fonetik jihatdan quyidagi o‘ziga xosliklarni ko‘rishimiz mumkin:

O‘zbek tilida: *ota, qo‘l, kumush, tish, to‘rt, kiyik, qiliq, kul, gul, o‘roq.*

Turkman tilida: *ata, gol, kúmuş, diş, do‘rt, keyik, gylyk, kul, gul, orak.*

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va turkman tillaridagi undosh tovushlarda jarangli – jarangsiz tovushlar *ko‘z-go‘z, qir-gyr, qiliq-gylyk* tipidagi so‘zlarda asosiy farqlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi **a, i, u** unllilarining turkman tilidagi so‘zlarda *a-ä(a), i-y (i), u-ú(u)* harfiy shakllarga, ya‘ni ularning qattiq-yumshoq talaffuz qilinishiga asoslanadi.

Darhaqiqat, har ikki tilning izohli va imlo lug‘atlaridan qiyos uchun tanlangan o‘zbekcha **a** unlisi bilan berilgan so‘zlar turkman tilida *a- ä(a)* unli harflari va tovushlari bilan yoziladi. Shubhasiz, bu turkman tilining talaffuziy va imloviy me‘yori sanaladi. Lekin o‘zbek tilida har ikki me‘yor uchun ham, ya‘ni **a** unlisining *dada* tipidagi so‘zlarda old qator, *xalq* tipidagi so‘zlarda esa orqa qator talaffuzi uchun ham birgina harfiy shakl qabul qilingan,

uning talaffuzida ikki xil tovushni ifodalovchi me'yor sanaladi. Ayni ma'noda o'zbekcha so'zlarda **a, i, o** unli harf (tovush)larning turkmancha **a-ä(a'), i-y (i), u- ú(u')** unli harflarini va unli tovushlarini ifodalovchi harfiy shakllar bilan berilishini o'zbek va turkman tillarini o'ziga xos me'yordashgan tovush qonunuyati deb hisoblash lozim.

O'zbek va turkman tillari fonetikasi va leksikasining tipologik tahlilidan kelib chiqib, ularni to'rt turga ajratish mumkin.

1. O'zbek va turkman tillari uchun ham tovush va ham ma'no jihatdan bir xil bo'lgan so'zlar. Masalan: *iqlim-yklym, kul-kúl, biz-biz, o'z-o'z, zahar-zäher, xat-hat, g'ayrat-gayrat.*

2. O'zbek va turkman tillari ma'no jihatdan bir xil bo'lib tovush jihatdan farqlanuvchi so'zlar. Masalan: *agar-eger, banda-bende, barakat-bereket, viloyat-velayat, kampir-kempir, kar-ker.*

3. O'zbek va turkman tillarida tovush va semantik jihatdan qisman farqlanuvchi so'zlar. Masalan: *nochor-naçar, iboli-ybaly, kalit-kilt.*

4. O'zbek va turkman tillarida tovush jihatdan o'xshash bo'lib, ma'no jihatdan tamomila farqlanuvchi so'zlar. Masalan: *hassa-hassa (kasal), o'jar-ojar(o'tin), sarishta-serişde (vosita).*

Shunday qilib, ta'lim turkman tilida olib boriladigan maktablarda "O'zbek tili" o'quv fanini o'qitishda bu har ikki qardosh turkiy tilning tovush hamda leksik xususiyatlarini hisobga olish hamda har ikki til orasidagi o'xshashlik va farqli tomonlarni bilish ta'lim samaradorligini ta'minlash uchun o'ta muhim bo'lib, o'zbek tili o'qituvchisi barcha mavzularni o'rgatishda qat'iy amal qilmog'i kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. -T., O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2006.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O`ZBEK TILI FANINI O`QITISHDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH

Dinara Mambetova

*Qonliko'l tumanidagi 18-maktab
o'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi*

Ta'limning quyi boshqichida bolalarni o'qish, yozishga o'rgatish, nutqini o'stirishga, tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirishga alohida e'tabor berishimiz zarur. Bolalarni eshitish, ko'rish qobiliyatlarini rivojlantirishda ularni diktant yozishga o'rgatishimiz foydalidir. Ish avval doskadan yoki kitobdan ko'chirib yozishga o'rgatishdan boshlanadi. So'ng bo'g'in so'z va gaplarni eshitib yozish, to'g'ri yozilganligini o'qib tekshirish vazifasi beriladi.

Birinchi o'quvchilarga bir necha tovushlarni o'rganib olganlaridan so'ng, dastlab ular ikki yoki uch tovushlardan iborat so'zlarni eshitib yozishga o'rgatiladi. Boshlang'ich sinfda O'zbek tili o'qitish usuliyatining esa, o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari barcha bo'limlarni ilgari o'rganilgan qandaydir fundamentga asoslana olmaydi. Uning "boshlang'ich ta'lim usulyati" nomidanoq buni bilish mumkin. Boshlang'ich sinflarda o'zbek tili o'qitish usuliyatining asosiy bo'limlari quyidagicha.

Savod o'rgatish usulyati. Ya'ni elementarni o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogikadagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy qo'yilgan muommodir.

O'qish usulyati. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi, birinchi navbatda bolalarni tez (me'yorida), to'g'ri, ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblandi.

Gramatika va imlo usuliyati. Bu bo`lim elementar to`g`ri yozuvga va husnixatga o`rgatishni, grammatik tushunchalarni, boshlang`ich imlo malakalarini shakillantirishni o`z ichiga oladi.

O`quvchilar nutqini o`stirish usuliyati. Bu bo`lim boshlang`ich sinflarda alohida o`rin tutadi. Bolalar birinchi marta til, nutqni o`quv predmeti sifatida anglyadilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy va hodisalar haqida o`ylab, rejalashtirib nutq tuzish zarurligini ham tushina boshlaydilar, ular o`zining grafik shakli bilan ham nutqda bayon qilinadi.

Bolalar har safar diktant yozishga kirishishda ko`tarinki ruhda bo`lishlarini ta`minlash uchun ulardagi ruhiy holatni hamisha hisobga olib ish yuritish lozim. Diktantni yozib bo`lgandan so`ng, yozilgan matnni mustaqil o`qib chiqib, xatolarni tuzatishga ruxsat berish, ishni eng oldin topshirgan o`quvchilarni maqtab qo`yish, o`rnak qilib ko`rsatish va boshqalarni ham shunga undash bolalarning yozma ish yozishga qiziqishlarini orttirish shular jumlasidandir.

Shuni alohida ta`kidlash lozimki, o`quvchi diktant yozishda so`zning harfiy ifodasini ko`rmay, eshitish orqali tovushlar majmuasini tasavvur etadi, tovushlarni harflar bilan almashlab yozadi. Bunda ruhiy va jismoniy jarayonning birgalikda kechishi so`zlar shaklimng bola xotirasida mustahkamlanib borishiga imkon beradi. Shuning uchun ham diktant imlo o`rgatishda, o`z tabiatiga ko`ra, to`la ta`limiy yozma ish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang`ich sinf o`quvchilarining savodxonligini ta`minlash, ta`lim-tarbiya jarayonidagi uzviylik, o`quvchilar lug`at boyligini, nutqini rovojlantirish kabilar to`la o`z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Ashrapova T. Odilova M. Boshlang`ich sinflarda ona tili o`qitish metodikasi. – Toshkent; 1984.
2. Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova, G.Bekmurodova, G.G`ozixo`jayeva. Diktantlar to`plami//Boshlang`ich sinf.
3. D.Niyazaxunova.Ona tili qoidalar. - Toshkent; “Kitobdornashr”, 2018.

АНАЛИЗ И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕКСТОВ НА УРОКАХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

С. Б. Исраилова

*учитель узбекского языка
средней школы №71 г.Ташкента*

В последнее время очень много разногласий по поводу важности глубокого изучения школьных, учебных предметов, так как оценка 5- цель, ставящаяся чаще всего за заучивание наизусть информации, которая по сути в жизни не всегда востребована (общепринятое мнение). **«Школа далека от жизни!»**. Современные исследователи считают, что основной задачей обучения в школе должно быть развитие у детей способности чувствовать себя комфортно в социуме, так же умение использовать и находить нужную информацию в Интернете, вокруг, рядом для развития и реального применения своих талантов и возможностей в жизни, научиться мыслить и иметь свое устойчивое мнение. Как совместить классическое образование и современные потребности времени? Я считаю, что педагоги-учителя, должны идти в

ногу со временем, используя учебный план, учебник, методы преподавания, свой жизненный опыт и правильно поставленную цель: **«Как глубоко затронуть душу ребенка, чтобы он, придя домой, обсуждал урок с друзьями, родителями и сделал для себя вывод».** Что заставляет развивать мышление ребенка? Я думаю, что это правильная постановка **открытых вопросов.**

(10- класс Уткир Хошимов. «Аист»)

«Bola tag'in to'xtab qoldi. – Nima o'zi u, oyi?

– Laylak, dedim-ku jinnivoy, – deb ohista egilib, o'g'lining yuzidan o'pdi. – senga salom beryaptida.»

Почему мать так ответила, а как вы бы ответили на ее месте? Почему ребенок в будущем за заботу и любовь матери ответил черствостью и грубостью? Кто виноват? Мать-ли, или другие обстоятельства? Как вы считаете нужно воспитывать детей?

Цель преподавания предмета **«Узбекский язык»** в развитии компетенций, которые мы хорошо знаем. В этом докладе мы будем говорить о **1-2компетенции** по предмету (умение слушать, говорить, писать, анализировать литературное произведение). Разбор текстов, стихов по тематике, анализ усвояемости детьми их содержания, словарная работа, саморазвитие и вывод: **«Что хотел сказать автор этим произведением».**

Изучив учебники по узбекскому языку с 7 по 11 класс я разделила тексты на 4 категории:

- **Автобиографические тексты.**
- **Устное народное творчество: легенды, мифы, пословицы, предания о великих людях....**
- **Теоретические тексты: понятия о Родине, о качествах характера, о законах, о языке, о воспитании, о праздниках, о музеях, о профессиях, и.....**
- **Стихи, отрывки из литературных произведений.**

При работе с эпическим и прозаическим текстом мы часто используем метод **«Цепь»** (слово учителя, работа со словарем, чтение по одному предложению, перевод, вопросно-ответная беседа, пересказ), реже, в зависимости от сложности произведения, я сама зачитываю текст **«актерское аудио чтение».** Дети рассказывают понятое, дополняют друг-друга, задают вопросы, подводят итоги. Для такого чтения интересны тексты с большим количеством персонажей, с диалогами, эмоциональными переживаниями.

На своем опыте я поняла, что дети любят изучать, запоминать и рассказывать автобиографии писателей, поэтов, великих людей по плану 1. Рождение, учеба. 2. Общественная работа, произведения. 3. Заслуги, награды. Но они все могут слиться и быть однообразными, если учитель не расскажет о самом важном, **об особенностях этого конкретного человека.** Недавно один ученик из 9 класса сказал: «Это был обычный текст, но после того как вы рассказали о поэтессе Зульфии как о преданной жене, которая всю жизнь хранила память о муже, любящей матери, о том что она всю свою любовь отдавала узбекскому народу и всегда воспевала жизнь и любовь, текст стал полным, и я его запомнил». Дети также просят показать фотографии поэтов и писателей в юности. Тогда эти гении становятся еще ближе им. Удачные тексты: 10-класс 8-класс “Zulfiya”, “Matematik olim”, 7-класс “Ustozlarning ustozlari”, “Buyuk mutafakkir”, 9-класс “Abdurauf Fitrat”, 11-класс “Mirzo Ulug`bek”, “Mahmud Qoshg`ariy”, “Maqsud Shayxzoda”.

- Второй аспект – это устное народное творчество: легенды, мифы, предания о великих людях. Кстати, они очень содержательные. Они похожи на сказки и их удобно пересказывать, но главное: они вызывают удивление, неподдельный интерес у

детей. Работать с ними я тоже люблю, т.к всегда находишь новое для самой себя (завязка, конфликт, кульминация, развязка). Каждый класс приходит к разному выводу. Удачные тексты: 7-класс “Mirzo Ulug`bekning ustozlari”, “Qarz”, “Soy suvi haqida”, 8-класс “Keksa quoll va shogird”, 9-класс “Sharafli burch”, “Yaxshilik yerda qolmas”, 10-класс “Shiroq”, “Rivoyat”, “Hukmdorni yig`latgan darvesh” 11-класс “Rivoyat”, “Ikki do`st haqida hikoyat”, “Boburning shaxsiy fazilatlarini”.

- Третий аспект – это теоретические тексты. Он у детей вызывает сложности. Большой объем терминов, редко употребляемых литературных слов, в конце перевода приходим к выводу заключенного в одно, два слова. Эти тексты имеют ценность для детей отлично знающих язык. Удачные тексты: 9-класс “Ota –ona oldidagi burchlar”, “Inson yaxshilik uchun yaratilgan”, 11-класс “Vatanparvarlik”, 10-класс “Kitob o`qishning hikmati”, “Loqaydlik va isrofgarchilik”, 8-класс “Do`stlik haqida”, “Dunyoning 7 mo`jizasi”, 7- класс “Xushmuomalalik nima”, “Til haqida”.

- Четвертый аспект – это стихотворения и отрывки из литературных произведений. При изучении стихов большую роль играет выразительное, проникновенное, актерское чтение стихотворения учителем. При разборе темы стиха в 9-классе « Bir dam o`tir, onajonim» Muslim Yo`ldosheva ученики заинтересовались героями. Последовали вопросы: Они увиделись – мать с сыном, а что потом? Живы ли они сейчас? Нашли сразу в Интернете: ему 61 год, матери, наверное, 81 и более. Если её уже нет, то как его сейчас встречают по приезде домой в кишлак, не жалеет ли он сейчас, что редко проводил время дома с матерью, ведь самое дорогое, что у нас есть, это родители, семья.

Удачные тексты: 11-класс “Ona tilim” R.Hamzatov, “Muzqaymoq”, ruboiy, hikmatli so`zlar, 10 - класс “Bir to`p o`rik” A.Muhtor, “Ishning ko`zi”, “Mening o`g`riginam bolam”, “Qizimga maktublar”. 7-класс “Buvijonim” Mirtemir, “Nozimaning guli”, “Shirin qanday qiz?”, “Chegaradan maktub”.

При поговorce доклада я обнаружила сходство содержания наших текстов с произведениями мировой литературы. Это: 11- класс A.Navoiy “She`r bilan Durroj” “Про лживую овцу”, 9-класс “Luqmon hakim haqida rivoyat” – Каран, 10-класс Иван Сусанин-легенда “Shiroq”, А.Толстой “Орел и кошка” – “Onaizor” Meli Normatov.

Ораторское искусство, постановка и тембр голоса, интонация, вкрапление в речь учителя пауз – все играет значимую роль. Учитель должен постоянно тренироваться, слушать свою речь, используя диктофон, и прослушивать запись. Например, моя речь была медленная, монотонная с часто встречающимися словами – паразитами «так», «значит», что не способствовало достижению цели. После тренировок речь стала уверенной, убедительной, живой с большим количеством доводов и примеров. Речь для меня стала важным инструментом. Особенно меня вдохновило на этот шаг «Чтение литературных произведений» по ТВ. Для закрепления пройденных новых слов помогает метод «Соревнование». Например, в 8 классах при изучении большого раздела «Модальные слова. Их типы» я на вводном уроке дала перевод более 30 слов, и дети должны были выучить их наизусть. На следующем уроке я провела междпредметную связь с психологией. Метод «Соревнование» прошел отлично и состоял из следующих этапов: 1.Каждый ученик называет только одно модальное слово с переводом. 2. Составить предложение с модальным словом. 3. Найти для себя близкое по духу модальное слово, объяснить почему. 4. Рядом сидящий должен подобрать для вас подходящее модальное слово, объяснить почему. 5. К предложению приставьте разные модальные слова и объясните, как меняется смысл

сказанного. 6. Любое модальное слово произнесите с разной интонацией, высотой голоса и выражением лица. Почувствуйте разницу. 7. Найдите синонимы и антонимы к модальным словам. 8. Любые предложения и вопросы произнесите с модальными словами. В конце мы посчитали максимальное количество баллов в обеих командах. Я поняла, что удерживала внимание детей все 45 минут.

Да, учителя – это исследователи душ детей и строители будущего общества нашей любимой Родины – Узбекистан.

Использованная литература

1. 7-класс “O`zbek tili” X.S.Muxitdinova, Ya.I.Avlakulov, D.A.Nuriddinova. Ташкент- 2017
2. 8- класс “O`zbek tili” Xadicha Muxitdinova. Ташкент- 2019
3. 9 - класс “O`zbek tili” A.Rafiyev ,G.Muxamedjanova. Ташкент- 2019
4. 10- класс “O`zbek tili” X.S. Muxitdinova G.Z, Muxamedjanova, F.S.Talipova, R.B.Eshbayeva. Ташкент- 2017
5. 11- класс “O`zbek tili” X.S. Muxitdinova G.Z.Muxamedjanova, F.S.Talipova, R.B.Eshbayeva. Ташкент- 2018
6. Грейс Н. «Секреты постановки целей» 2014

INTERFAOL USULLAR ASOSIDA O`QUVCHILARNING DARS JARAYONIDAGI FAOLLIGINI OSHIRISH

**Nafisa Islomova,
Dilfuza Mirsoatova**

*Shayxontohur tumani 132-maktabning
o`zbek tili fani o`qituvchlari*

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri har tomonlama kamolga yetgan, aqlan yetuk, komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat bo`lib, bu vazifa, asosan, biz – o`qituvchilarning zimmasiga yuklatilgan. Boshqa fanlardan farqli o`laroq, ta`lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarda o`zbek tili darslarida bunga ko`proq e`tibor beriladi. Chunki o`zbek tili darsligidagi adabiy o`qish mavzularidagi har bir asar, asarlardan olingan parcha, she`rlarning, grammatik mashq matnlarining bosh qahramoni komil inson bo`lib, ular o`quvchilarga ibrat qilib ko`rsatiladi. Inson komil bo`lishi uchun, avvalo, mustaqil fikrlay olishi shart. Mustaqil fikr yurita oladigan insonlar esa ijodkor bo`ladi. Zero, O`zbekiston Respublikasining “Ta`lim to`g`risida”gi Qonunida “...ijodkor shaxsni tarbiyalash ta`lim tizimining bosh vazifasi...” deb belgilandi. Shundan xulosa qilsak, o`qituvchining bosh vazifasi – o`quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko`nikmalarini, darsga bo`lgan faolligini oshirishdan iborat.

Shunday ekan, o`quvchilarni dars jarayoniga olib kirish, darslarga qiziqтира olish usullarini o`ylab topishimiz va amaliyotda qo`llay olishimiz zarur. Bu ishni amalga oshirishda interfaol usullar va intellektual o`yinlardan samarali foydalanish talab etiladi. Ulardan unumli foydalanish natijasida o`quvchilar dars jarayoniga jalb etiladi, darsga bo`lgan faolligi oshadi, qolaversa, ularning bilimi oshadi va mustaqil fikr yuritish mushohadasi shakllanadi. Quyida dars jarayoniga samara berishi mumkin bo`lgan bir nechta interfaol usullar va inelektual o`yinlarni ko`rib chiqamiz:

Darsni “**Hikmat sabog`i**” yoki “**Kun hikmati**” daqiqalari bilan boshlash yaxshi natija beradi. Bunda o`qituvchi dars mavzusiga daxldor hikmatli so`z yoki maqol va matallardan, hadislardan, taniqli shaxslarning ibratli fikrlaridan aytib, o`quvchilardan ham namunalar aytishni so`rashi, izoh talab qilishi mumkin. Masalan, “**Ilmsiz inson – mevasiz daraxt**” (Ahmad Yugnakiy). O`quvchilar bu kabi ilm fazilatiga oid hikmatli so`z yoki maqollarni

sharhlash, o‘z fikrlarini aytish orqali ularda ham ilmga bo‘lgan qiziqishi yana ham oshadi, og‘zaki nutqi ham rivojlanadi. Bu usulning samarali jihatlaridan yana biri shuki, hali tanaffusdan o‘ziga kelmagan, xayollari tarqoq, (kichikroq sinflardagi o‘yinqaroq) o‘uvchilarning fikri jamlanadi va bevosita dars jarayoniga olib kiriladi. Har darsda bu usulfan foydalanish natijasida o‘quvchilarda ota-onaga hurmat, do‘stlik, mehnatsevarlik, insoniy fazilatlar shakllanadi va ularning qalbida chuqurroq ildiz otib boradi.

Darslarda o‘quvchilarning faolligini oshirish maqsadida qiziqroq o‘yin turlaridan ham foydalanish mumkin. Shunday usullardan biri **“Savol bizdan, javob sizdan”** o‘yini. (Bu o‘yin ko‘proq quyi sinflarda qo‘llash samaraliroqdir). O‘yinning shartiga ko‘ra: o‘quvchilar galma-gal koptokni bir-biriga otishadi va koptok olgan o‘rtog‘iga savol beradi, u esa javob berib bo‘lgach, boshqa bir sinfdoshiga koptok otadi... Shu tarzda o‘yin davom etadi. Savollar o‘tgan dars mavzulariga oid tuziladi.

“Aldamchi matn” usuli o‘quvchilarni berilgan fikrlarning to‘g‘ri-noto‘g‘riligini tezlikda anglashga, ziyraklik bilan taqqoslashga, o‘qigan va xotirasida qolgan ma‘lumotlar asosida to‘g‘ri qarorga kelishga, ularni sinchikovlik bilan kuzatish orqali tahlil qilib, o‘z fikrini asoslashga va mustaqil mulohaza yuritishga o‘rgatadi.

Bu usulni ko‘proq darslarni mustahkamlash bosqichlarida qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘qituvchi o‘tilgan mavzuga oid bo‘lgan, lekin unda noto‘g‘ri ma‘lumotlar ham keltirilgan matn o‘qiydi. O‘quvchilar undagi noto‘g‘ri ma‘lumotlarni qoldirib, to‘g‘ri ma‘lumotlarni daftarga yozadilar. Keyin ishning natijasi yozilganlarni o‘qish va hamkorlikdagi tahlil asosida ko‘rib chiqiladi. “Aldamchi matn”dan to‘g‘ri matn yarat olgan o‘quvchilar rag‘batlantiriladi ba baholanadi...

Dars davomida yuqoridagidek interfaol usullardan foydalanish o‘quvchilarning diqqatini jamlash, tafakkur, xotira, ijodiy tasavvurini va nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tili, ona tili va adabiyotdan dars beruvchi o‘qituvchi haqiqiy ijodkor bo‘lishi, ta‘lim jarayonida o‘quvchining mavzuni tinglash, anglash, erkin va mustaqil fikrlash, qiyoslash, farqlash, alohidaliklarga ajratish va tasnif qilishga yo‘naltirilgan faolligini rag‘batlantirishi, o‘z fikri, g‘oyalarini o‘zgalarga yetkaza bilish ko‘nikma va malakalarining shakllanishini nazorat qilishi, boshqarishi darkor. Shuningdek, u yoshlarning axloqiy-ma‘naviy tarbiyasi bilan shug‘ullanishi, ularga sharqona muloqot odobi, milliy an‘analarimizga hurmat, ona Vatanga muhabbat tuyg‘usi kabi zaruriy hislatlarni singdira bilishi lozim. O‘quv mashg‘ulotlarini yangi zamonaviy shakl va usullarda, interfaol va intellektual o‘yinlar orqali tashkil qilish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirish, faolligini taminlash bilan bir qatorda, bugungi kun o‘qituvchisining pedagogik faoliyatidagi bosh mezoni hisoblanadi.

BOSHLANG'ICH SINFLAR O'ZGA TILLI GURUH O'QUVCHILARIGA HAYVONOT OLAMINI O'RGATISH USULLARI

Gulnoza Shavkatova

Toshkent shahar Uchtepa tumanidagi
228-umumta'lim maktabining o'zbek tili o'qituvchisi

Hozirgi kunda o'quv jarayoniga interfaol metodlarni tatbiq qilish kun sayin kuchayib bormoqda. Boshlang'ich sinflarda o'zbek tili fanidan o'quvchilarning faolligini oshirishda turli xil metodlardan foydalanish, xususan, "Sinkveyn", "Mozaika", "Aqliy hujum", "Xotira mashqi", "O'ylab top!", "Domino", "Klaster" usullari o'z samarasini beradi. O'quvchilarni hayvonot olami bilan tanishtirar ekanmiz, avvalo ularga hayvonlarning yashash tarzi, oziqlanishi haqida videolavha ko'rsatilsa, o'quvchilarning darsga qiziqishi yanada ortadi. Nazorat ishlarini tashkil qilishda test topshiriqlari, boshqotirmalar, topishmoqlar ham darsning samarali tashkil qilinishiga olib keladi.

3-sinflarda o'zbek tili fanidan o'quvchilarga hayvonlar, qushlar va parrandalarni tushuntirishning samarali yo'llari haqida m'lumot beramiz.

"Aqliy hujum" usulida o'quvchilarning og'zaki nutqi quyidagi savollar asnosida tekshirilishi mumkin:

1. Sen yovvoyi hayvonlardan qaysilarini bilasan?
2. Ular qayerda yashaydi?
3. Qanday hayvonlar qo'riqxonalarda boqiladi?

Ответьте на вопросы.

1. Какие дикие животные ты знаешь?
2. Где они живут?
3. Какие животные содержатся в заповедниках?

Qiziqarli topshiriqning berilishi o'quvchini ildamlikka chorlaydi. Birinchi ustundagi so'zlarga ikkinchi ustundagi so'z birikmalaridan mosini topib gaplar tuzing.

- Kabutar ov qilmoq
- Bo'ri osmonda uchmoq
- Tovus suvda suzmoq
- Timsoh dumini yozmoq

Javoblar:

- Kabutar osmonda uchadi.
- Bo'ri ov qiladi.
- Tovus dumini yozadi.
- Timsoh suvda suzadi.

Rasmiy test sinovi o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi:

1. Berilgan hayvonlardan eng kattasini aniqlang.

A) bo'ri

D) fil

B) kiyik

E) maymun

2. Qaysi qush yerda yurmaydi?

A) Qaldirg‘och;

B) Kaptar;

D) Musicha;

E) Laylak.

3. Go‘sh t yeydigan hayvonlar qatorini aniqlang.

- A) Bo‘ri, yo‘lbars, tulki, timsoh;
- B) Tulki, olmahon, bo‘ri, yo‘lbars;
- D) Ayiq, timsoh, kiyik, olmahon;
- E) Quyon, bo‘ri, sigir, it.

4. Umumiy nomni aniqlang.

Kaptar, to‘ti, chumchuq, musicha, qaldirg‘och – ...

- A) Yirtqich hayvonlar;
- B) Uy hayvonlari;
- D) Uy parrandalari;
- E) Qushlar.

«O‘ylab top!» o‘yini jarayoni o‘quvchilardan zukkolik talab qiladi:

1. Bu hayvon yura olmaydi, yugura olmaydi, ucha olmaydi, faqat sakrashi mumkin. Old cho‘ntagida bolasini olib yuradi. U Avstraliyada yashaydi. Bu qaysi hayvon?

Kenguru

2. U uzun va yashil, juda dahshatli va tajovuzkor bo‘lishi mumkin. Go‘sh t va baliqni yaxshi ko‘radi. U yovvoyi, suvda yashaydi. Nomini toping.

© Oshibala
Timsoh

3. U katta va jigarrang. Qishda uyquga ketadi. Asal, baliq va go'shtni iste'mol qiladi. U juda yaxshi suzishi mumkin, ammo o'rmonda yashaydi. Bu qaysi hayvon?

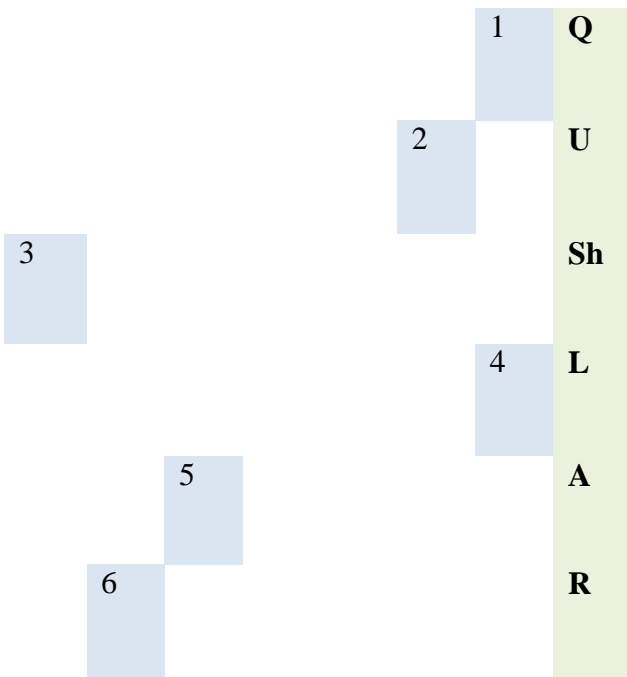
Ayiq

“Sinkveyn” metodidan quyidagicha foydalanish mumkin:

“Hayvon” so‘zi

1. Narsaning nomini bildirgan so‘z: (1 so‘z, nima?) – Hayvon
2. Narsaning belgisini bildirgan so‘z: (2 so‘z, qanday?)
3. Narsaning harakatini bildirgan so‘z: (3 so‘z, nima qiladi?)
4. Gap yoziladi (4 so‘zdan iborat)
5. Ma’no jihatdan yaqin so‘z yoziladi.

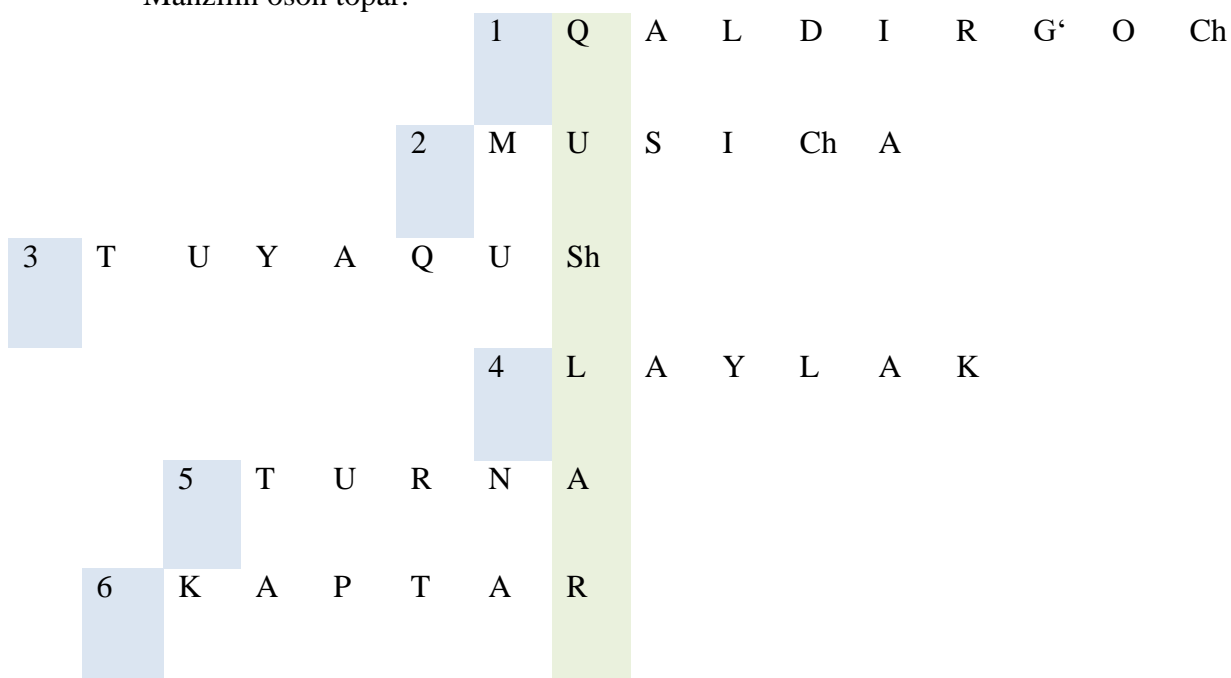
Boshqotirma

Boshqotirma savollari:

1. Bahor elchisi.
2. «Горлинка» so‘zining tarjimasini.
3. Eng tez yuguradigan qush.
4. Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko‘rsa cho‘qir.
5. «Журавль» so‘zining tarjimasini.
6. Qanotlari momiq, par
Xat tashuvchi ham chopar.

Tog‘-u sahro oshsa ham,
Manzilin oson topar.

Dars jarayonida o‘zga tili o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshirish o‘qituvchi mahoratiga bog‘liq.

O‘ZBEK VA RUS TILILARIDA EPITETLI TASVIRIY VOSITALAR

Nazokat Eshmamatova

Chiroqchi tumani

113-maktab ona tili va adabiyoti o‘qituvchisi

Tasviriy vosita sifatida namoyon bo‘luvchi o‘zbek tilidagi u yoki bu so‘zning hajmini aniqlagan hamda uning mohiyatida yotuvchi asosiy jihatlarni belgilagan holda uning rus tilidagi ekvivalentlari bilan mos kelishi yoki kelmasligiga (baholashda, obrazda) alohida e‘tibor qaratish zarur. Rus tilida so‘zlashuvchi talabalarga o‘zbek tili tasviriy vositalarini o‘qitishda ko‘chimlarning quyidagi guruhlarini: metafora, metonimiya, epitet, qiyoslash; ritorik so‘roq, ritorik murojaat, takrorlar, timsollarni bilish va qo‘llash muhim ahamiyatga ega, chunki tahlil natijalariga ko‘ra, ularning matnlarda qo‘llanilish holati juda yuqori.

Epitet (sifatlash) – nutqning ifodaliligini, ta’sirchanligini oshirish uchun qo‘llaniladigan yorqin ta’rifdir. “Epitet” atamasi grek tilidagi epitheok (ilova, qo‘shilgan) so‘zidan hosil qilingan bo‘lib, boshqa so‘zga yaqinlashtirilgan, qo‘shilganlik ma’nosini bildiradi. O‘zbek tilida epitet yorqin ifodalangan shoirona ta’rifni anglatadi. U oddiy ta’rifdan, tasvirlanayotgan predmetning so‘zlovchining nuqtai nazarida o‘ta muhim bo‘lgan tomonini oshirib ifodalashi bilan farq qiladi¹⁰. Epitetlar turli gap bo‘laklari yordamida ifodalanishi mumkin. Tuzilmasiga ko‘ra oddiy va tarkibiy epitetlarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

¹⁰ Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча –ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 180 - б.

O‘zbek tilida epitetlar rus tilidagi kabi obyektning so‘zlovchi nuqtai nazaridan ayni vaqtda tinglovchi yoki o‘quvchi uchun muhim bo‘lgan xususiyatini alohida ta’kidlab o‘tadi. O‘zbek tilida epitetlar obyektning hissiy-obrazli ta’rifini ifodalaydi: “*Musaffo osmonga qarab ko‘ngli yorishdi*”, “*Qora tun go‘yo qora libos kiygan ayoldek kirib keldi- yu, hammayoq qop-qorong‘u bo‘ldi*”;

Rus halq ijodiyotida doimiy epitetlar tipiklashtirish vositalari sifatida qo‘llaniladi va uning badiiy ifodaliligining asosiy vositalaridan biri hisoblanadi (*buynaya golovushka* – yerga ursa ko‘kka sapchiydigan). Metaforalarga, ushbu atamaning qat’iy ma’nosida, faqatgina to‘g‘ri ma’noda qo‘llanilgan (*янтарные бусы – qahraboli munchoqlar*) so‘zlar yordamida ifodalangan aniq epitetlardan farqli ravishda, ko‘chma ma’noda qo‘llaniladigan so‘zlar (*заплаканные окна – yig‘idan shishib ketgan oynalar*) vazifasini bajaruvchi epitetlar kiradi. Epitetlar – bu sifatlar yordamida ifodalangan jamiki yorqin ta’riflardir. Epitet – tasviriy badiiy vosita. Epitet o‘zining leksik ma’noning ko‘chirilishi bilan to‘liqroq erishiladigan stilistik bo‘yalganligiga ko‘ra odatiy stilistik xolisona tarifga qarama-qarshi qo‘yiladi¹¹.

Qiyoslab ko‘ramiz: *слепой музыкант и слепая ярость* (ko‘zi ojiz musiqachi va ko‘zi ko‘r jahl). Rus tilida epitetlar turli nuqtai nazarlardan o‘rganiladi. Bunda ularning turli klassifikatsiyalari taklif qilinadi. Genetik nuqtai nazardan ularni umumiy tilga oid (*зробовое молчание – chuqur sukunat, молниеносное решение – yashin tezligida qabul qilingan qaror*), individual-mualliflikka oid (*холодный ужас – sovuq qo‘rquv, изнеженная небрежность – pozik beparvolik, леденящая вежливость – dahshatga soluvchi xushmuomalalik*), xalqchil-shoirona (*красная девица – go‘zal qiz, добрый молодец – ajoyib pahlavon*). Oxirgilari yana “doimiy” deb ataladi, ya’ni tilda so‘z birikmalari ular bilan birgalikda barqaror tabiat kasb etadi.

Epitet so‘zni ko‘chma ma’noda qo‘llashni talab etadi. “*Обломов лениво лежал на диване – Oblomov dangasalik bilan divanda yotar edi*” gapida dangasalik bilan so‘zi epitet emas. Biroq “*Река лениво катит волны – daryo to‘lqinlarni dangasalik bilan haydamoqda*” gapida *dangasalik bilan* so‘zi – epitet. Rus tilidagi epitetlar nazariyasi hozirgi kunga qadar ham to‘liq o‘rganilmagan, epitetlarning turli ko‘rinishlarini ta’riflash uchun yagona terminologiya mavjud emas¹². Rus tili epitetlarini o‘rganishga stilistik yondashuv ularning tarkibida uchta guruhni ajratib ko‘rsatish imkonini beradi:

1. Ta’riflanayotgan so‘zda mavjud jihatga hech qanday yangi o‘zgartirish kiritmasdan turib kuchaytiruvchilar (*зеркальная гладь – oynadek silliq, холодное равнодушие – sovuq beparvolik*).

2. Predmetning ajratib turuvchi jihatlarini (kattaligi, shakli, rangi va h.k.) nomlovchi aniqlovchilar. Masalan: “Русский народ создал огромную устную литературу: мудрые пословицы и хитрые загадки, веселые и печальные обрядовые песни, торжественные былины... – Rus xalqi ulkan og‘zaki adabiyotni yaratdi: oqilona maqollar va ayyorona topishmoqlar, quvnoq va mahzun marosim qo‘shiq-lari, tantanavor dostonlar” (A.N. Tolstoy). Kuchaytiruvchi va aniqlovchi epitetlar o‘rtasidagi chegarani har doim ham aniqlab olish mumkin emas.

3. Ta’riflanayotgan otlar bilan ma’nosiga ko‘ra qarama-qarshi bo‘lgan so‘zlarni biriktirish yordamida hosil qilinadigan ziddiyatli (kontrast) epitetlar – oksyumoronlar: *радостная печаль – quvonchli qayg‘u, ненавидящая любовь – nafratli sevgi*.

Masalan, rus tilida “*иродасиз* (безвольный)” epiteti “*bo‘shang, birovlarining ta’siriga tushib qoluvchi*” ma’nosini anglatadi. Ushbu epitet o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilinmaydi, “*безвольный*” so‘zining ma’nosini yetkazib berish uchun *irodasi sust* birikmasi qo‘llanadi. “*Слововольный*”, “*вяловольный*” birligi o‘rnida “*ruhan ojiz, irodasiz*” so‘z va so‘z birikmalari qo‘llaniladi. Rus tilida “*lishenniy yestestvennoy podvijnosti*,

¹¹ Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – М., 1979. – С. 12.

¹² Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – М., 1979. – С. 12.

O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI: MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR

malovirazitelniy, beschuvstvenniy – tabiiy harakatchanlikka ega bo‘lmagan, ifodasiz, hissiz” ma’nolarida qo‘llaniluvchi *деревянный* “jonsiz” so‘zi epitet sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tili nuqtai nazaridan esa ichki dunyo yoki yuz ko‘rinishini ifodalash uchun daraxtdan foydalanish mumkin emas. O‘zbek tilida “деревянный” so‘zining ko‘rib chiqilayotgan ma’nolarini yetkazib berish uchun alohida so‘zlar qo‘llaniladi *serraygan tund, anqov*. Qiyos.: rus. *деревянное выражение лица* – o‘zb. “*tund bashara*”. Rus tilida “тяжелый” so‘zi, epitet bo‘lgani holda salbiy ma’noni anglatadi, o‘zbek tilida esa – ijobiy ma’noni anglatadi. Qiyos: *тяжелый характер* - *xarakteri og‘ir salbiy baho* – o‘zbek tilidagi *og‘ir odam* - ijobiy baho. Ayrim holatlarda o‘zbek tilida og‘ir xarakterli odam, xarakteri og‘ir, biroq ayni shu epitet rus tilida salbiy bahoga ega bo‘ladi. Shunday qilib, epitetlarning tanlanishi, ularning gapda joylashtirilishi, qo‘llashda tejalishi yoki ko‘pligi asar muallifining o‘z oldiga qo‘ygan vazifalari bilan bog‘liq holda ijodiy individualligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar :

1. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча –ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 180 - б.
2. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – М., 1979. – С. 12.
3. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – М., 1979. – С. 12.

O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI SIFATIDA O‘RGANISHDA INTERFAOL TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Shoira Qulmamatova

*Toshkent shahar Mirzo Ulug‘bek tumani
210-maktab o‘qituvchisi*

Bugungi kunda barcha sohalar bilan birga davlat tilining jamiyatdagi o‘rni va nufuzini oshirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar qilinmoqda. Davlatimiz tomonidan ma’naviy hayotimizni yanada rivojlantirish, jumladan ta’lim- tarbiya ishlarini zamon talablari asosida tashkil etish, madaniyat, san’at va adabiyot sohalarini takomillashtirish, kitobxonlik madaniyatini oshirish bo‘yicha qabul qilingan o‘nlab farmon va qarorlar o‘zbek tili ravnaqiga bevosita ta’sir qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF- 4797- son “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida” gi, 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora- tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmonlari, 2017-yil 17-fevraldagi PQ-2789-son “Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida” gi qarorlari ijrosini ta’minlash maqsadida “2020-2030 yillarda O‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” loyihasi ishlab chiqilib, muhokamaga qo‘yildi.

Hozirgi kunda o‘zbek tili Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya, Rossiya, Ukraina, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston,

Turkiya, Afg'oniston, Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston kabi davlatlarning 60 ga yaqin universiteti va 100 dan ortiq maktablarida o'rganilmoqda. O'zbek tili bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan chet ellik tadqiqotchilar soni kundan kun oshib bormoqda.

O'zbekiston turkiy tilli davlatlar kengashiga a'zo bo'ldi, bu esa nafaqat o'zaro iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirishga, balki turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilining xalqaro maqomini yuksaltirishga olib keladi.

So'nggi yillarda ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar, yangi-yangi pedagogik-psixologik tushunchalar, interfaol metodlarni ta'lim beruvchi tomonidan o'zlashtirib va qo'llanib borilishi ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Sifatli ta'lim olish ehtiyojining kuchayishi O'zbekiston fuqarolarining muhim hayotiy qadriyati sifatida tobora dolzarblashmoqda. Chunki sifatli ta'lim ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va haqqoniylikning asosiy omilidir.

“Farzandlarimizni mustaqil fikrlashga, zamonaviy bilim va kasb-hunarni chuqur egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega, chinakam vatanparvar insonlar sifatida tarbiyalash biz uchun hamisha dolzarb masala hisoblanadi”, deb o'z ma'ruzalarida ta'kidlab o'tgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. Prezidentimizning ana shu so'zlari biz, ta'lim sohasi vakillari uchun ham dasturulamaldir, ham ustuvor vazifa bo'lib hisoblanadi.

Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tili fanini o'qitishdan ko'zlangan asosiy maqsad turli millat vakillarining o'zbek tilida o'z fikrlarini mustaqil holda o'g'zaki va yozma bayon eta olishlari, savodli yoza olishlariga erishishdan iborat.

Bunday talablarni amalga oshirish uchun yangicha usullarni tadbqiq etish asosiy vazifalardan biriga aylanmoqda.

DTS talablaridan kelib chiqib, o'quv jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanishni yo'lga qo'yish kabi vazifalar ustivor qilib belgilab berildi. Qo'yilgan vazifadan kelib chiqqan holda, o'zbek tili darsiga noan'anaviy darslarni olib kirish va uni ta'lim mazmuniga singdirish, ta'limning yangi samarali usullari ustida ishlash, dars jarayonida o'quvchining faolligini, mustaqil fikrga egaligi hamda o'z fikrini asosli himoya qila olish ko'nikmasini shakllantirish imkonini beradi.

Hozirgi kunda ilg'or fikrli o'qituvchilarning ijodiy izlanishlari natijasida bir qancha zamonaviy ta'lim usullari ishlab chiqilgan. Darslarda ko'rgazmalilik, ta'limiy o'yinlar va noan'anaviy ta'lim metodlari, shuningdek AKTdan foydalanib dars o'tish ta'lim samaradorligini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tili darslarida o'zbek shoirlari va yozuvchilarning ijodini o'rganishda audio matnlar, video lavhalar ko'rsatilsa, milliy qadriyatlarimizga hamda milliy tilga, o'zbek xalqining an'analariga hurmat tuyg'usini shakllantiriladi.

Umumta'lim maktablarida rus guruhlariga o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishning samarali usullaridan biri “Brifing” metodidan foydalanish ham dars sifatini oshirishda yordam beradi. Bu metoddan ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi bosqich “taqdimot”, ikkinchi bosqich “muhokama” bosqichidir. Masalan, “Kelishik qo'shimchalari” mavzusiga doir ma'lumotlar taqdimotda ko'rsatiladi, o'quvchilar tomonidan esa ular rus tilidagi “Padej” tushunchasi bilan qiyoslanadi, hamda o'zbek tilining o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mavzuga oid topshiriqlarni “Brifing” amaliy o'yini vositasida o'tkazish ham o'quvchilarga mashg'ulot mavzusini mustahkamlashda yordam beradi.

Rus sinfi o'quvchilariga o'zbek tilini o'rgatishda eng yaxshi usullardan biri bu matnlar ustida ishlashdir. O'zbek tilidagi matn o'quvchilarga gap grammatik tuzilishini o'zlashtirishda, hamda mazmunni tushuna olish ko'nikmasini shakllantirishda katta imkoniyat yaratadi.

Matn bilan ishlashda “Bumerang” o‘yin texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu texnologiya darsda va darsdan tashqari turli matnlar bilan ishlash, o‘rganilgan materiallarni eslab qolish va erkin so‘zlab berish hamda o‘qituvchi har bir o‘quvchini baholay olishiga qaratilgan. Bu texnologiyani quyidagicha amalga oshirish mumkin: o‘quvchilarga mustaqil o‘zlashtirishlari uchun “Toshkent” mavzusidagi matn tarqatiladi. Matn bilan tanishib chiqilgach, yangi guruhcha tuziladi, bunda har bir avvalgi guruh a‘zosi matnni so‘zlab berishi, unga yangi ma’lumotlar qo‘shishi, tinglovchilardan tushgan savollarga javob berishlari mumkin. Bu metodik jarayonda mashg‘ulotdagi yangi ma’lumotlar keltirgan, yoki qo‘shimcha savollarga javob bergan, savol bergan hattoki mavzuga munosabat bildirgan har bir o‘quvchi baholanadi.

“Aqliy hujum”, “Ha-yo‘q”, “Juftini top”, “Mozaika” o‘yinlari o‘quvchilarni zukkolikka, hozirjavoblikka o‘rgatadi.

“Sinkveyn” metodidan so‘z turkumlari mavzusi o‘tilganda foydalanish maqsadga muvofiq.

“Domino” o‘yini bolalarning so‘z boyligini oshiradi.

“Zanjir”, “Halqa” o‘yinlaridan guruhlarda ishlash, “Tushunchalar tahlili”, “Mini test”lardan yangi mavzu o‘tganda ham, takrorlash darslarida ham foydalansa bo‘ladi.

Umumta’lim maktablarining rus sinflarida o‘zbek tilini davlat tili miqyosida o‘qitishni rivojlantirishda “Venn diagrammasi”, “Baliq skleti”, “Klaster” usullari kabi interfaol texnologiyalardan foydalanish ham yanada samaraliroq natija beradi.

Bugungi taraqqiyot har bir o‘qituvchidan o‘ziga xos ijodkorlikni, malaka va tajribani taqozo etmoqda. Bu o‘z navbatida o‘zbek tili o‘qituvchilari zimmasiga katta ma’suliyat yuklaydi.

Har bir darsga alohida ma’suliyat bilan tayyorlanish o‘qituvchining asosiy, muqaddas burchidir.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining o‘ziga xos jihatlarini o‘rgatishda turli pedagogik texnologiyalardan foydalanish, eng qiziqarli va ta’limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega matnlar bilan ishlash, uni davlat tili sifatidagi o‘rmini yanada yuksalishiga hamda xorijiy til sifatida dunyoga yoyilishiga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Asqarova M., Yunusov R., Yo‘ldoshev M., Muhamedova D. O‘zbek tili praktikumi. Toshkent. 2006.
3. Muhiddinova X.S., Salisheva Z.I., Po‘latova X.S. O'zbek tili (Oliy ta'lim rus guruhlar uchun darslik).”O'qituvchi” Toshkent. 2012.
4. Ismoilov A.Q. Lapasov O.P. O'zbek tili. (mashqlar to'plami) “O'zbekiston” Toshkent “ 2002.
5. A. A'zamov va b. 5000 Words in a month. Yangi innovatson assotsiatsiyali lug'at.

O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISHDA QO'LLANILADIGAN ZAMONAVIY METODLAR

Nigora Allamberganova

Qonliko'l tumanidagi

2- maktab o'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Jamiyat rivoji yoshlarimiz oldiga ulkan vazifalar qo'yimoqda. Mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun davlatimiz g'amxo'rlik qilmoqda. Bu haqda muhtaram Prezidentimiz Sh. M.Mirziyoyev "Hayotimizga katta kuch bo'lib kirayotgan yahgi avlodimizni kamol toptirish uchun davlatimiz tomonidan barcha imkoniyatlar safarbar etiladi" – degan edilar [1:25].

Bugungi kunda o'quvchilarning zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari dolzarb masala hisoblanadi. Ularning o'z ona tilida erkin fikrlay olishlari va o'z fikrini erkin va ravon bayon qila olishlariga o'rgatish lozim. Shiddat bilan o'zgarib borayotgan zamon bilan birga hamnafas bo'lish uchun o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini oshirishimiz, mantiqiy fikrlashga o'rgatish va dunyoqarashini boyitib borishimiz, o'rgangan bilimlarini amalda qo'llashga o'rgatishimiz lozim.

O'g'zaki nutq - tezkor jarayon. Tushunchalar bilan uning "libosi" bo'lgan so'z birgalikda "yashin tezligida" tilga kela boshlaydi. U tahrir imkoniyatidan mahrum. Insonning ichki dunyosi, avvalo uning nutqi orqali namoyon bo'ladi. Qadimdan notiqlik san'at darajasida ulug'langan. Hozirga qadar ham notiqlik barkamollik belgilaridan biri hisoblanib kelmoqda. Shuning uchun maktabda o'qitiladigan fanlarning bosh maqsadlaridan biri nutq va muloqot madaniyati rivojlangan savodxon shaxsni kamol toptirish, deb belgilangan [2: 15].

Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tili davlat tili sifatida o'qitiladi. Boshlang'ich sinflarda kundalik muloqot jarayonida so'zlar, atamalar va so'z birikmalari o'quvchilarga o'rgatiladi. Yuqori sinfga kelib o'zbek tilida matn yaratish, insho va bayon yozish kabi topshiriqlar beriladi. Bu jarayonda ko'pchilik o'quvchilarning lug'at boyligida so'zlarning chegaralanib qolganligiga guvoh bo'lamiz. Sababi boshlang'ich sinf darsliklarida har bir sinfda deyarli bir xil mavzular takrorlanaveradi.

Yuqori sinf o'quvchilarida matn yaratishda quyidagi muammolar uchraydi:

- Badiiy uslub qoidalarini bilmaslik.
- Sinonim so'zlardan kam foydalanish.
- Fikriy izchillikning ta'minlanmasligi.
- Adabiy manbalarni o'rinli ishlata olmaslik.

Muammoning yechimlari

1. O'qituvchi darsga mas'uliyat bilan yondoshishi.
2. Adabiy til me'yorlariga amal qilinishi.
3. Lug'at ishi davomida sinonim so'zlarni o'quvchilarga o'rgatishi.
4. Badiiy adabiyot o'qishiga qiziqish uyg'otishi.
5. Uy vazifasi sifatida har bir nutqiy mavzu yuzasidan matn yaratish qo'shimcha topshiriq sifatida muntazam berib borilishi lozim.
6. Dars yakunida faol qatnashgan o'z fikrini ravon bayon eta olgan o'quvchilar odilona baholanishi har bir o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Sinonim so'zlardan foydalanishning ahamiyati.

1. O'quvchilar so'z boyligini oshiradi

Sinonim so'zlardan foydalansa, fikrni bayon qilishda takrorlar soni kamayadi. Gapning mazmuni boyiydi.

Sinonimlardagi uslubiy bo'yoq gapning ta'sir kuchini oshiradi.

O'quvchini badiiy adabiyotga yaqinlashtiradi.

Matn yaratish davomida o‘quvchilarda sinonimlarni qo‘llansa gaplar badiiy matn darajasiga yetadi va o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini orttiradi.

O‘qituvchidan mahorat talab qilinadi.

Har bir nutqiy mavzu yakunida darslikdagi mashq va topshiriqlarga qo‘shimcha matn yaratish topshirig‘i berilishi lozim. Yaratilgan matnlar muntazam ravishda o‘qituvchi tomonidan odilona baholansa, muammolar haminqadar o‘z yechimini topadi.

“O‘zbek tili” darslarida o‘quvchilarning nutq madaniyatini (ayniqsa yozma nutqini) shakllantirishda essedan foydalanishning ham ahamiyati katta.

Muallifning o‘z qarashlaridagi erkin ifoda shakli bo‘lgan esse ilmiy adabiyotlarda ikki turga ajraladi: bir daqiqali esse, asoslangan esse. O‘zbek tili darslarida biz uning ikkinchi turidan, ya‘ni asoslangan essedan foydalanishni tavsiya etamiz. Buning uchun darsda ma‘lum bir belgilangan vaqt ajratiladi va o‘quvchilardan quyidagilarga rioya qilish so‘raladi: 1) o‘z nuqtai nazarini bayon etish (1-xat boshi); 2) bayon etilgan qarashni asoslash – ishonarli dalillarni keltirish; 3) xulosa chiqara olish[3: 11].

Dars davomida har bir fan o‘qituvchisi o‘z mahoratidan kelib chiqib dars mashg‘ulotida o‘z gacha uslublardan foydalanadi. Nutq o‘stirishda ta‘limiy o‘yinlarning ham ahamiyati katta. O‘zbek tili darslarida ta‘limiy o‘yinlardan foydalanish mavzuni tez va oson o‘zlashtirishga yordam berishi bilan birga, muammoli vaziyatlarni hal qila olishga ham o‘rgatadi[3:11]. Quyida o‘quvchilar nutqini boyitishda qo‘llanadigan mashg‘ulotlardan namunalar keltirildi.

3-sinfda “Kiyim-kechklar ” mavzusining 2-darsini o‘tish davomida o‘tilgan mavzudagi kiyimlar nomini qanday eslab qolganliklarini bilish maqsadida uch guruh a‘zolari orasida “Dizayner bo‘lmoqchiman” mashg‘uloti o‘tkaziladi. Bunda doskaga zamonaviy ko‘ylak rasmi ilinadi. Uch guruhga turlicha rangdagi qog‘ozlardan shakllar beriladi. Shakllar orqasiga kiyimlarning bosh harfi berilgan. O‘quvchilar shu so‘zlarni topib aytsa, ularning shakllari ko‘ylakka qadaladi. Agar topolmasa, shakllar yopishtirilmaydi. Shart yakunida ko‘ylakda qaysi rangdagi shakllar ko‘p bo‘lsa, o‘sha guruh g‘olib bo‘lishadi.

Darsni mustahkamlash uchun “Do‘kon” tashkil qilinadi. Bunda sinfdagi o‘quvchilardan biri sotuvchi roliga taklif qilinadi. Uch guruh a‘zolari undan kiyimlar xarid qiladilar. Kiyimlarning narxlari esa “Topishmoq aytish”, “Tez aytish aytish” va “She‘r aytish” deb baholanadi. Bu mashg‘ulotni tashkil etishdan maqsad o‘quvchilarning nutqini o‘stirish, tadbirkorlik faoliyatiga qiziqishini orttirish hamda o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga ko‘ra harakatda bo‘lishni ta‘minlaydi.

6-sinfda “Dam olish kuni” mavzusini o‘rganish davomida yangi mavzuga kirishishdan avval o‘qituvchi quyidagi savolni o‘rtaga tashlaydi. “Dam olish deganda eng avvalo nimani tasavvur qilasiz?” O‘quvchilar berilgan qog‘ozlarga eng birinchi tasavvur qilgan so‘zlarini yozadilar. Bu mashq uchun qisqa vaqt ajratiladi. Bu mavzuga kirib olish uchun yoqimli muhit va tasavvur shakllantirish uchun xizmat qiladi. Berilgan javoblar umumlashtirilib, o‘qituvchi yangi mavzuga oid rasm asosida Dam olish kuni va rejasi haqida ma‘limotlar beradi: “O‘qish va ish kunlari orasida jismoniy zo‘riqish kelib chiqmasligi uchun dam olish kunlari joriy etilgan. Bu kunlari butun oila jam bo‘lishib maroqli hordiq chiqaradilar. Dam olish uchun oldindan rejalar tuzib qo‘yamiz....”

Darsni mustahkamlash bosqichida darslikdagi 3-mashq bajariladi. Mashqni bajarishda “Tarjimasini top” usulidan foydalaniladi. Mashqda berilgan hayvon nomlari rasmlari xattaxtaga yopishtiriladi. O‘quvchilar xattaxta oldiga taklif qilinadi. Ularning o‘zbek va ona tilida qanday nomlanishi aytib o‘tiladi. Bu mashq o‘quvchilar uchun “Dam olish daqiqasi” vazifasini ham bajaradi. Sinf o‘quvchilari qiziqishlaridan kelib chiqib qo‘shimcha topshiriq

sifatida hayvon nomlarini ingliz va rus tillarida qanday nomlanishini yozish topshiriq sifatida berilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchidan biror narsa talab qilishdan oldin:

- fanimizga o'zimiz qiziqishimiz;
- o'z ustimizda muntazam ishlashimiz;
- o'quvchilarni fanga qiziqтира olishimiz lozim.

O'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda o'quvchilarning o'z fikrini bayon qila olishiga imkoniyat yaratish, bu vaziyatlardan unumli foydalanish muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar nutqining mukammalligiga quyi sinflardan boshlab ijodiy harakat va sermahsul mehnat evaziga erishiladi. Buning samarasi o'quvchilarning sof va chiroyli nutqida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T.: “O'zbekiston”, 2017.
2. Matkarimova D. Bola nutqi ravon bo'lsin // Boshlang'ich ta'lim. 2014. 5-son.- B.15.
3. Masharipova U. O'quvchi nutqini o'stirishda innovatsion usullardan foydalanish// Boshlang'ich ta'lim. 2014. 1-son. -B. 11.

ТАЪЛИМ РУС ТИЛИДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН МАКТАБЛАРДА ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ХАЛҚ ИЖОДИ ВА БАДИИЙ АСАР НАМУНАЛАРИНИНГ ЎРНИ

М.Р.Мирсаидова

*Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туман
42-мактабнинг ўзбек тили ўқитувчиси*

Жамиятимиз маданий-маънавий ҳаётининг барча жабҳаларидагидек мактаб таълими борасида ҳам муҳим янгиликлар, ижодий изланишлар, инновацион таклифлар амалга оширилмоқда. Бу ҳолат таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитиш масаласига ҳам тегишлидир. Илло бошқа тилда сўзлашувчи ва фикрловчи ёшларга ўзбек тилини чуқур ўргатиш ва бу соҳада етарли билим ва кўникма ҳосил қилиш ҳам ўзига хос меҳнат ва изланишни талаб қилади.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитишда тилнинг граматик қоидаларини ўргатиш, луғат бойлигини ошириш, ўзбек тилидаги сўзларни ўқувчилар томонидан тўғри талаффуз қилинишига эришиш ва булар орқали ёшларни республикамиз давлат тилида ўз фикрини баён қила олиш, иш қоғозларини тўғри тайёрлаш даражасига етказиш билан чекланмасдан уларнинг тилимизнинг бойлиги, ўзига хослиги ва гўзаллигини чуқур ҳис қилишларига кўмаклашиш ҳам асосий масала ҳисобланади. Бунда ҳар бир ўқитувчи давлат таълим стандартларига тўлиқ асосланган ҳолда ўзича ташаббус кўрсатиши, дарсларга ижодий ёндашиб, турли инновацион янгиликлар жорий этиши талаб қилинади.

Рус тилида сўзлашадиган ўқувчиларга ўзбек тили дарсларини ўқишда тил қоидаларини баён этиш билан бирликда шу дарс мавзуси учун зарур мисоллар келтириш ҳам зарурдир. Бунда оддий сўзлардан кўра халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиёт намуналаридан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Айниқса халқ оғзаки ижоди намуналари бўлмиш эртақ, мақол, топишмоқ, тез айтиш каби жанрларга оид асарларда мазмун ва юксак бадиийлик билан бирликда тил жиҳатдан соддалик ҳамда мукамаллик мавжуддир. Яъни мазкур асарларда халқнинг ички дунёси, орзу умид, фикр-ўйлари ўз ифодасини топади.

Шуни айтиш керакки дарсларда халқ ижоди намуналаридан фойдаланиш қуйи ва юқори синфларда ўқувчиларнинг ёшларига мос ҳолда танланиши лозим. Масалан, энг қуйи синфларда тез айтиш жанри қўлланилса, ундан юқорироқ синфларда мақол жанри қўл келади. Қуйи синфлар учун қисқа ва лўнда, шунингдек айрим ўринлари кулгили тез айтиш ва топишмоқлардан фойдаланилади: Масалан: “Ойдин ойни ойнадан кўрди”, “Қишда кишмиш пишмасмиш, кишмиш пишса – кишмасмиш” каби ва бошқа мисоллар болаларда кулгу ўйғотади ва шу билан бирликда улар бу ибораларнинг мазмунини ўқиб олади, талаффузи мукаммаллашади. Юқорироқ синфларда эса қисқа, мазмунли тўқ, ўзида халқ донолиги акс этган мақоллар, маталлар ва ҳикматли сўзларни келтириб, муҳокама қилиш фойдалидир. Масалан, “Булбул чаманни севар, одам – ватанни”, “Она ва бола – гул билан лола”, “Аввал ўйла кейин сўйла”, “Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат” каби қисқа-лўнда, чуқур мазмунли мақоллар ўқувчининг тил ўрганиши билан бирликда унинг ҳис-туйғуларига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Мактабнинг ўрта, юқори синфларида эса эртак жанридан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунда асосан болалар учун нашр этилган хажми унчалик катта бўлмаган, салмоқли эртаклардан фойдаланиш маъқулдир. Бунга ”Уч оғайни ботирлар”, ”Ур тўқмоқ”, ”Очил дастурхон”, ”Зумрад ва Қиммат” каби эртаклар тўғри келади. Энг юқори синфларда эса бадиий адабиёт намуналаридан фойдаланиш ўринлидир. Бунда Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидан парчалар, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ғазаллари ва рубойлари, Зулфия, Ҳамид Олимжон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуф ва бошқа шоирларнинг шеърларидан намуналар, машҳур ёзувчиларнинг роман, қисса қа ҳикояларидан парчаларни ўқиш ва ўқувчиларга ўқитиш, айрим ўринларини ёдлатиш яхши натижа беради.

Умуман олганда таълим бошқа тилда олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитишда халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиёт намуналар битмас-туганмас илмий-таълимий манбадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мадаев О, Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. (Академик лицейлар учун дарслик). -Т., 2001.
2. Супиева Б. Низомий номидаги ТДПУ ҳузуридаги Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш ҳудудий маркази давлат (қардош тиллар) тили фанини ўқитиш методикаси модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. 2018 .

ТИЛ ТАЪЛИМИДА ТАЪЛИМИЙ ЎЙИНЛАР (бошланғич синфларда ўзбек тилини ўрганиш асосида)

Гулноза Қарлыбаева
*Нукус шаҳар №17 сонли мактаб
ўзбек тили фани ўқитувчиси*

Бугунги кунда таълимнинг деярли барча босқичларида ўқитиш жараёнини яхшилаш, сифат кўрсаткичларини ошириш, ўқувчиларни ҳар жиҳатдан етук шахс қилиб тарбиялаш масалалари борасида жиддий ўсиш-ўзгаришлар, янгиланиш ва юксалишлар жадал суръатлар билан давом этмоқда. Ўқувчининг дарсни такомиллаштиришда педагогик жараёни тўғри ва мазмунли ташкил этиш муҳим ўрин

тутади. Бу борада замонавий таълим технологиялари, интерфаол методлар сирасида таълимий ўйинларнинг ҳам ўрни алоҳида.

Ўйин тарзида ташкил этилган ҳар қандай машғулот ўқувчиларни дарс жараёнига жалб этиб, уни қизиқарли ташкиллаштиришга имкон беради. Бу айниқса тил ўрганишга кучли рағбатдир. Ўқувчилар учун ўйин қизиқарли ва севимли машғулот, ўқитувчи учун эса етарлича мураккаб ўқитиш жараёнидир. Ўйин «кучсиз» ўқувчиларни ўйин жараёнига жалб этади, ўқувчида топқирликни ривожлантиради. Бундан ташқари, тилга тайёргарлиги кучсиз бўлган ўқувчи ўйинда биринчи бўлиши мумкин, топқирлик ва фикрлаш баъзан фанни билишга қараганда муҳимроқ бўлади. Тенглигини сезиш, дарс жараёнида ўйинга берилиб кетиш, вазифаларни бажаришга куч етишини сезиш-буларнинг ҳаммаси бошланғич синф ўқувчиларининг бошқа тилда эркин сўзлашига халақит қиладиган уятчанлигини енгишга имкон беради. Кўрқоқ, ўзига ишонмаган ўқувчилар хато қилишдан кўрқмасдан ўз фикрини баён қиладилар. Улар ўзи сезмаган ҳолда материалларни ўзлаштирадилар, бошқа тилда гапира олишига ишонадилар. Ўқувчилар ролли ўйинларда иштирок эта туриб, ўзларининг билимларини реал ҳаётда қўллаш имкониятига эга бўладилар.

Шуларни назарда тутган ҳолда ўқитувчиларнинг қуйидагиларга аҳамият бериши мақсадга мувофиқ:

- бошланғич синфларда дарсларнинг ўйин тарзида ташкил этилиши;
- ўйин жараёнига барча ўқувчиларнинг жалб этилиши;
- ўқувчида ўзига бўлган ишонч ҳиссини ривожлантириш (мен ҳам бошқалар қатори хорижий тилда гапира оламан);
- ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш ва оғзаки нутқини ривожлантириш;
- кўрғазмали қуроллардан фойдаланиш;
- нарса-буюм, сюжетли ва ролли ўйинлардан фойдаланиш;
- компьютер ёрдамида ўйинлардан фойдаланиш;
- мультимедиа иловаларидан фойдаланиш;
- мусиқа ва ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш;
- ўқувчиларга сездирмаган ҳолда ўзлаштириш мониторингини олиб бориш.

Дарс жараёнида «Ошхонада», «Полизда», «Спорт», «Менинг оилам», «Кун тартиби», «Йил фасллари» ва «Об-ҳаво» каби мавзулардаги ролли ўйинлардан кўпроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ролли ўйинларни ташкил этишда қуйидагиларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ:

- ўқувчи-иштирокчилар ўзларини ҳаётда бўлаётган каби тутишлари ҳамда бажараётган ролларига мос бўлишлари керак;
- ўйин иштирокчилари диққатни мустаҳкамлашга эмас, балки лексик birlikларга қаратишлари лозим;
- ўқувчилар ўзларини ҳар хил вазиятларга қўя билишлари керак;
- ролли ўйин мобайнида ўқувчилар йўл қўяётган хатоларни тўғрилаш тавсия этилмайди.

Жумладан, бошланғич синфларда тил таълимини ривожлантиришда рангли расмлардан кўпроқ фойдаланиш маъқул. Уларда нафақат грамматик мавзулар учун, балки нутқий мавзулар устида ишлашда ҳам расмлардан кенгроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, «Мевалар», «Полизда», «Уй ҳайвонлари ва паррандалар» ёки «Ёввойи ҳайвонлар ва қушлар» мавзусини ўрганаётган пайтда «Ортиқчасини топ» ўйини орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Бунда кластер шаклида мавзуга доир расмлар кетма-кетлиги берилади ва битта расм мавзудан йироқ бўлади. Ўқувчилар расмни кўриши билан дарров ажратиб олади. Шунингдек, «Халқа» ўйини орқали ўқувчиларни луғатлар устида ишлашга ундаш мумкин. Бунда беш-олтита ўқувчи халқа

шаклида қўл беришиб туради. Бунда мевалар ҳақида мавзу ўрганилаётган бўлса биринчи ўқувчи ўз она тилида мева номини айтиб иккинчи ўқувчига қўл беради, иккинчи ўқувчи эса уни ўзбек тилида айтади. Масалан: алма-олма (яблоко-олма), ерик-ўрик (абрикос-урик), шийе-олча (вишня-олча), алмурт-нок (груша-нок) каби.

Хулоса қилиб айтганда, таълимий ўйинлар ўқув жараёнида нутқий фаолиятни ривожлантириш, ўз она тилидан ташқари бошқа тилларни ўрганишга бўлган иштиёқни кучайтириш, оғзаки нутқ кўникмаларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

O'ZBEK TILINI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH YO'L-YO'RIQLARI

Dilfuza Maksudova

*Toshkent shahar Sergeli tumani
7-umumiy o'rta ta'lim maktabining
o'zbek tili o'qituvchisi*

Har bir o'zbek tili fani o'qituvchisi o'qitishning zamonaviy shakllaridan foydalanib, ijodiy muhitni yaratish orqali ta'lim samaradorligini oshirishi mumkin. Dars jarayonida tarqatma materiallar va ko'rgazmali qurollar, texnika vositalari va yangi axborot texnologiyalari, elektron darsliklardan foydalanib dars o'tilsa, dars juda qiziqarli o'tadi. Buning uchun esa, o'qituvchilarimiz doimiy izlanishda va o'z bilimni oshirib, boyitib borishlari zarur. O'z ustida ishlash, kutilayotgan natijani olish insonga zavq beradi, mahorat qirralari shakllanadi.

Siz bilan o'z tajribamni o'rtoqlashmoqchiman.

4-sinf o'zbek tili darsi. Mavzu: Assalom, Navro'z

Darsning ta'limiy maqsadi: O'quvchilarning "Assalom, Navro'z!" mavzusidagi tayanch so'z boyligini o'stirish. Shu mavzuda yozma va og'zaki nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish. Fikrini og'zaki va yozma tarzda aniq va tushunarli bayon qila olish orqali kommunikativ kompetensiya elementlarini shakllantirish.

Savodxonlik ustida ishlash.

O'quvchilarda shakllangan fanga oid kompetensiyalar tinglab tushunish va so'zlash: hashar, Navro'z bayrami, sayillar, bayram tantanalari, milliy urf-odatlariga oid tayanch so'zlar, berilgan savollarni, shu mavzudagi kichik matnlarni tushunadi, savollarga javob bera oladi.

Talaffuz qilish, o'qish va yozish: mavzuga oid tayanch so'zlar va jumalarni to'g'ri talaffuz qiladi, ularni nutqda belgi va faoliyat bildiruvchi so'zlar bilan qo'llab, gaplar tuza oladi. Shu mavzuda berilgan gaplar va matnlarni o'qib, topshiriqlarni yoza oladi.

Darsning tarbiyaviy maqsadi: O'quvchilarni Navro'z bayrami tarixi bilan tanishtirish.

Milliy va umummadaniy kompetensiya:

O'zi yashaydigan hududning tarixiy obidalari haqida tushunchaga ega bo'ladi;

Uyi, maktabi, turar joyini qadrlay oladi;

Do'stlari, yaqinlari va atrofida qilargilarga mehribon bo'la oladi.

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi:

Mamlakatimizdagi bayram kunlarini biladi;

Isrof va tejamkorlikning ma'nosini tushuna oladi;

O'z ehtiyoji uchun kerak bo'lgan narsalardan (kiyimi, o'quv qurollari) tejab foydalana oladi;

Darsning rivojlantiruvchi maqsadi: O'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, lug'at boyligini oshirish. Mustaqil fikrlashga o'rgatish. Mustaqil savollar va gaplar tuzishni, yozishni o'rgatish. Mavzuning ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatini o'quvchilarning ongiga singdirish.

O'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyasi:

To'garakda, kutubxonada, uyda rasmi kitoblar, jurnallar yordamida mustaqil o'rganish orqali bilimni oshira oladi;

Darsning turi: Mustahkamlovchi.

Darsning jihozlanishi: Kitoblar, rasmlar, mavzuga oid turli ko'rgazmalar, tarqatma materiallar, slaydlar, videolavha.

Darsning texnik jihozlari: Kompyuter, videoprojektor

Dars rejasi

Dars bosqichlari:

Tashkiliy qism – 2 daqiqa.

Uy vazifasini tekshirish – 5 daqiqa.

Yangi mavzu: “Assalom, Navro'z!”-15 daqiqa.

Mustahkamlash -10 daqiqa.

Mashq va topshiriqlarni bajarish – 10 daqiqa.

O'quvchilar bilimni baholash, uyga vazifa berish -3 daqiqa.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism.

-salomlashish;

-davomatni aniqlash;

Darsni tashkil qilish.

O'quvchilarning darsga tayyorgarligini nazorat qilish.

Darsning borishi bilan tanishtirish.

Sinf o'quvchilari uch guruhga bo'linadi, nomlanadi va guruh sardori saylanadi.

1-guruh: _____ 2-guruh: _____ 3-guruh _____

Baholash tartibi tushuntiriladi. (O'quvchilar raqamlanadi, har bir javob uchun 1 balldan o'qituvchi (xattaxtada) baholab boradi. Dars so'ngida guruhning va har bir o'quvchining ballari jamlanib e'lon qilinadi.)

Uyga vazifani so'rash va o'tgan mavzuni mustahkamlash.

“Navro'z” she'rini yodlab beradilar. O'tgan mavzu yuzasidan tarqatmalar tarqatilib, javobi so'raladi, tekshiriladi va baholanadi.

Grammatik mavzuni takrorlash: Ish harakatning bir necha kishilar tomonidan bajarilganligi -dilar, -(i)shdi qo'shimchasi yordamida ifodalanishi haqida o'quvchilarga ma'lumot berish.

Misollar orqali mavzuni mustahkamlash. Masalan: Ayollar sumalak pishirdilar. Bolalar ko'chalarni tozalashdi.

Yangi mavzu:

“Intervyu” metodi orqali o'qituvchi (muxbir bo'lib) Navro'z bayrami haqida so'raydi.

O'quvchilar qisqa ma'lumot berishadi (rasmlarni ko'rsatib turiladi, o'quvchilar bayram haqida bilgan ma'lumotlarini aytadilar). Suhbat yangi mavzuga ulanib ketadi.

Slaydlar nomoyishi orqali Navro'z bayrami haqida ma'lumot berish.

1. Rasmda nimalar aks ettirilgan?

2. Navro'z bayramida qanday taomlar tayyorlanadi?

3. Navro'z bayrami qaysi faslda nishonlanadi?

Mavzuga oid yangi so'zlar lug'at daftarga yozdiriladi.

Lug'at ishi amalga oshiriladi:

Bayram- праздник

Yangi kun-новый день

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

Sayil-народное гуляние

Tantana-торжество

Milliy-natsionalnii

Xursandchilik-veselye

Qadimiy-drevnii

Nutqiy mavzuni mustahkamlash:

3-topshiriqda berilgan matn “Zanjir” usulida o‘qitiriladi va ona tiliga tarjima qilinadi.

Mashq va topshiriqlar bajarish:

Mavzu yuzasidan berilgan mashq va topshiriqlarni shartiga ko‘ra bajarish.

Darslik bilan ishlash. 1-mashqda tasvirlangan narsalar nomini yozib, matnni to‘ldirish. O‘quvchilar bu mashqni xattaxtada bajaradilar.

“Xotira mashqi” usulidan foydalanib, bugungi mavzuni mustahkamlaymiz. O‘quvchilarga mavzuga oid tarqatma materiallar tarqatiladi. Ular savollarga javob topadilar. Slaydda namoyish qilingan rasmlar va javoblardan tekshirib oladilar.

”Zinama-zina” metodidan foydalanish mumkin.

Quyidagi berilgan so‘zlar ishtirokida beshta gap tuziladi.

Navro‘z, nishonlanadi, 21-martda, bayrami, yurtimizda.

1-gap: Navro‘z.

2-gap: Navro‘z bayrami.

3-gap: Navro‘z bayrami nishonlanadi.

4-gap: Navro‘z bayrami 21-martda nishonlanadi.

5-gap: Yurtimizda Navro‘z bayrami 21-martda nishonlanadi.

“Video topishmoq” o‘yin texnologiyasida ekranda videolavha namoyish etiladi. Har bir guruh ushbu lavhada nima tasvirlanganini yozadi, guruh a‘zolaridan biri chiqib o‘qib beradi. Ko‘proq so‘z topgan guruh g‘olib bo‘ladi.

“Charxpalak” metodi. Bu usul orqali o‘quvchilar guruhlarda hamkorlikda ishlashadi. Guruhlarga quyidagi savollar beriladi:

1-guruhga savol: Navro‘z qanday bayram?

2-guruhga savol: Navro‘zda qanday ishlar bajariladi?

3-guruhga savol: Navro‘zda qanday taomlar pishiriladi?

Har bir guruh belgilangan vaqt ichida flipchatlarini o‘zaro almashib, o‘z fikrlarini yozadilar. Flipchatlar uch yoki to‘rt marta almashtiriladi. Vaqt tugaganda, har bir guruhning o‘z flipchati o‘zida bo‘lishi kerak. So‘ng yozuvlarning rangiga qarab har bir guruh qancha fikr yoza olganligi aniqlanadi. (Bu usul orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashlariga, yozma nutqlarini rivojlantirishga, bir-birini fikrini to‘ldirishga, butun sinfning bilimini tekshirishga imkon yaratiladi.)

Taqdimot: O‘quvchilar o‘zlari bajargan ishlarini taqdim etadilar. Mashg‘ulot tugagach, o‘qituvchi darsgayakun yasaydi.

Muhokama:

-Sizga bugungi dars yoqdimi?

-Navro‘z bayrami haqida yana nimalarni bilib oldingiz?

-Guruhlarda ishlash sizga yoqdimi?

Darsni yakunlash va baholash: O‘qituvchi o‘quvchilar bilimini baholaydi va yakunlaydi.

Uyga vazifa. Navro‘z bayramiga qanday tayyorgarlik ko‘rdingiz? Savoliga javoban kichik matn tuzish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

A.Rafiyev, G. Muhammadjonova. “O‘zbek tili” 4-sinf darsligi

TIL TA’LIMIDA IJODIY IZLANISH VA MUSTAQIL FIKRLASH DARSLARI

Xursand Menglieva

Qashqadaryo viloyati Nishon tumani

35-maktab o‘qituvchisi

Maktab ona tili darliklarida muammoli vaziyatni vujudga keltirishning ilmiy va didaktik asoslarini farqlash lozim. Zero, ta’limda bilim va ko‘nikma kategoriyasining mavjudligi ularni shu tarzda tasniflashni taqozo qiladi.

Muammoli vaziyatni vujudga keltirishning ilmiy asoslari ta’limning mazmuniy kategoriyasiga tegishli. Xususan, til qurilishiga doir bilimlarni berish chog‘ida o‘quvchilarni tilning u yoki u yoki bu qonuniyati bilan tanishtirishda muammoli vaziyatni vujudga keltirish ularning zarur bilimlarni o‘zlashtirishi va barqaror egallashlari uchun xizmat qiladi.

Dars jarayonida o‘quvchilar tilning ma’lum bir xususiyatlari haqida bilim hosil qilishlari uchun mavzuning kamida bir muammoli jihatiga e’tibor qaratish uni esda saqlab qolish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Deylik, “Yig‘iq gap” mavzusi o‘tilayotganda o‘quvchilarga minimal darajada kengaygan va ixchamlashgan gaplar beriladi. Masalan: *Keldim. O‘qituvchiman. Bahor.* Bu kabi misollarni yana topish va qatorni kengaytirish topshirig‘i beriladi. O‘quvchilarga ularning amaliy bilimlarini nazariy xulosaga aylantiruvchi savol bilan murojaat qilinadi: 1. **Gaplarni yana qisqartirish mumkinmi?** (Yo‘q) 2. **Gaplarda qaysi gap bo‘laklari mavjud?** (Kesim). 3. **Kesimlar qaysi so‘z turkumlari bilan ifodalangan?** (fe‘l, ot). 4. **Kesimlar qanday shakllangan?** (1–, 2– gaplar kesimlikning moddiy ifodalovchi shakllari bilan, uchinchi gap nol shakl bilan). O‘qituvchi o‘quvchilarni ana shunday javob qaytarishlari uchun savollarni muayyanlashtirishi, boshqa shakllarda berishi ham mumkin. Natijada o‘quvchilar o‘qituvchi nazarda tutgan va mo‘ljallagan tasavvurga ega bo‘lishadi. Biroq bu tasavvur hali bilim darajasiga ko‘tarilmagan bo‘lib, o‘quvchilar o‘qituvchi yordamida bunga erishadilar: **Kesimdan iborat bo‘lgan eng kichik gap yig‘iq gapdir.** Bu xulosa o‘qituvchining muammoli vaziyat yaratishi uchun asos va boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Zero, nutqimizda shunday gaplar ham borki, ularning eng kichraygan ko‘rinishi ega + kesim shaklida bo‘ladi: *Men – o‘qituvchi. Sen – a‘lochi.* O‘qituvchi bunday gaplarni ham kichraytirish, ya’ni gap bo‘laklarining zarur bo‘lmaganlarini olib tashlash topshirig‘ini beradi. Topshiriq o‘quvchilarning gaplardagi egalarni olib tashlab bo‘lmazligi haqidagi to‘xtamga kelgunlaricha davom ettiriladi. Natijada o‘quvchilar eng kichik gaplar sirasiga bunday ikki bosh bo‘lakli gaplarni kiritishadi. So‘ngra o‘qituvchi bu tipdagi gaplarni *Men – o‘qituvchiman. Sen a‘lochisan* tipidagi gaplar bilan qiyoslash topshirig‘ini beradi. O‘quvchilarning bu farqlar ikki tipga ajralishi haqidagi xulosani beradilar: 1) birinchi siradagi gaplar kesimlari shakllanmagan, ikkinchi siradagi gaplar kesimlari shakllangan; 2) birinchi siradagi gaplarning egasini tushirib bo‘lmaydi, ikkinchi siradagi gaplarning egasini tushirib bo‘lmaydi. Bu quyidagi xulosani chiqarishga asos bo‘ladi: ikki bosh bo‘lakli gaplarda kesim shakllanmaganda, egani tushirib bo‘lmaydi. Bunday gaplar ega+kesim holatida yig‘iq gap bo‘ladi. Bu esa muammoli vaziyat asosida yig‘iq gapning ikki ko‘rinishi borligi haqidagi xulosani chiqarishga asos bo‘ladi: a) faqat kesimdan iborat yig‘iq gaplar (*Ishchiman*); b) ega va shakllanmagan kesimdan iborat yig‘iq gaplar (*Men ishchiman*). Dars muammo yechimiga bog‘liq bo‘lmagan mashqlarni bajarish asosida davom ettiriladi.

Zamonaviy ona tili darsliklaridan ijodiy izlanish va mustaqil fikrlash asosida muammo yechimini topishga undaydigan mashq va topshiriqlar o‘rin olishi lozim. Bu algoritmik darslik deyiladi. Alogitmik darslikka tayanch vazifasini yordamchi axborot manbalari – til korpusi,

elektron va bosma shakldagi lugʻatlar, qomuslar, maʼlumotnomalar, matnlar toʻplami, albom va h.lar bajaradi. Ularsiz ona tili taʼlimi samarasi, shirin orzu va maftunkor xayol boʻlib qolaveradi. Bunday darslikda oʻquvchi maʼlum bir mavzu boʻyicha bilim hosil qilishi va uni oʻz boyligiga aylantirishi uchun zarur boʻlgan amaliyotlar algoritmi beriladi, xolos. Qolgani taʼlim beruvchi rahbarligida, axborot banki yordamida oʻquvchi tomonidan izlash, topish, oʻylash, tanlash, qoʻllash asosida bajariladi. Quyida shunday algoritmik mashgʻulotdan bir namuna beramiz:

Mavzu: Oʻzbek tili – davlat tili

Savol va topshiriqlar.

1. **“Ona tili. Qomus”** kitobidan “Oʻzbek tili” maqolasini diqqat bilan oʻqib chiqing.
2. Oʻzbek tilida soʻzlashuvchilar Oʻzbekistondan tashqari dunyoning qaysi mamlakatlarida yashaydi?
3. Oʻzbek tilida qancha kishi mulohazot qiladi?
4. Oʻzbek tiliga qachon “Davlat tili” maqomi berildi?
5. Oʻzbek tiliga “Davlat tili” maqomining berilishi uning qoʻllanilishida qanday oʻzgarishlarga olib keldi?

Mashq.

1. *Kino, bilim, bilan, tirik* soʻzlari ishtirokida gaplar tuzing va bu soʻzlardagi [i] tovushlari talaffuzidagi farqlarni aniqlang.
2. Bu tovushlardan qaysisi choʻziq, qaysisi qisqa talaffuz qilinishini ayting.
3. Nuqtalar oʻrniga zarur harflarni qoʻyib, soʻzlarni koʻchiring: **sov...q, ur...sh, sup...rmoq, qov...rmoq, shov...llamoq, tut...nmoq, direkt...r, foj...a.**
5. Soʻzlarni **“Maktab oʻquvchilari uchun imlo lugʻati”**da berilishi bilan qiyoslang va xatolaringiz boʻlsa, tuzating.
6. **Uyga vazifa.** **“Maktab oʻquvchilari uchun talaffuz lugʻati”**dan **“u”** tovushi aytilsa ham, **“i”** harfi yoziladigan soʻzlarga 10 tadan misol topib, daftaringizga yozing.
(Bu tavsiyalarimizni amaldagi 5-sinf ona tili darsligi materiallari bilan qiyoslash asosida ular orasidagi farqlarni koʻra olasiz.)
Ona tilidan algoritmik darsliklar yalqov tafakkurli, tepsa-tebranmas, bilimli boʻlsa-da, lekin mustaqil fikrlamaydigan shaxslarni tayyorlaydigan anʼanaviy darsliklardan tubdan farq qiladi. Kuchli metodik zaminga tayanib, zarur bilimni topish yoʻllarini oʻrgatadigan bunday algoritmik darslikni toʻliq oʻzlashtirgan oʻquvchi kelajakda kim boʻlishini tasavvur qilish qiyin emas.

ИЖОДИЙ ТАФАККУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ТАЪЛИМИЙ ҲИСОЛАТЛАР

(Davlat tili (uzbek tili) misolida)

Муборак Сидикова

*Тахياتош тумани №2 сонли мактаб
ўзбек тили фани ўқитувчиси*

Ҳозирги кунда таълим жараёнида интерфаол методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бундай бўлишининг сабабларидан бири, шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчи талабаларга фақат тайёр билимлар ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар улар эгаллаётган билимларини ўзлари кидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларини ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда

шахнинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади, шунингдек, бошқарувчанлик, йўналтирувчанлик вазифаларини бажаради¹³.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатиш давлат даражаси масаласига айланиши бежиз эмас. Шунинг эътиборига олган ҳолда ижодкор ёшларни тарбиялаш ҳам кўп жиҳатдан таълим-тарбия жараёнининг сифатига, ижодий ташкил қилинишига боғлиқ.

Ижод аслида фақат инсонгагина хос, яъни у ўзининг янгилиги, бетакрорлиги билан инсондаги бошқа фаолиятлардан кескин фарқ қилади. Қомусий олим Ал-Форобий ҳам ижодийликка шундай таъриф беради: «... шундай улуғ фазилатки, инсон уни эгаллаш учун бошқа ҳамма фазилатларини ишга солиш керак».

Дарвоқе, дарс жараёнини ташкил қилишда ижодий тафаккурни шакллантиришга оид қарашлар таълим жараёнининг асосий мазмуни ва моҳиятини эгаллаши керак. Ўқувчиларда ижодий тафаккур юритиш йўлларида бири таълимий ўйинлардан кенг турда фойдаланишдир. Бунда дастлаб ўқувчиларнинг ақлий қобилиятини шакллантириши керак. Сўнгра уларнинг ақлий қобилияти орқали ижодий мустақил тафаккури ўсиб, кенгайиб боради.

Тил таълимида ижодий тафаккурни шакллантириш бу таълим жараёнининг асоси сифатида изоҳ беришимиз мумкин. Жумладан, она тилини олиб қарайдиган бўлсак, у том маънода ижодий фикрлашга тарбияладиган дарсдир. Чунки она тили дарсида иншо ва баён ёзиш ҳам кўп жиҳатдан ижодни талаб қилади. Машқларни бажаришда мавзуга доир грамматик топшириқлар асносида ўқувчилар қобилиятини намоиш қилишига зарурат пайдо бўлиши мумкин. Шу аснода таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган гуруҳларда ўзбек тилини ўрганиш жараёнида бир қанча имкониятлар эшиги очилади. Чунки ўқувчи ҳар қандай тилни ўзлаштириш мобайнида ўз она тили билан таққослайди, таҳлил қилади, кузатади.

Дарҳақиқат, дарс мобайнида ижодийликни ташкиллаштиришда ўқитувчи мавзунинг мазмуни, ғояси, шаклига кўпроқ эътибор бериши зарур. Масалан: Фонетика бўлими ўрганилганда фонетик ўйинлар, яъни «Хотира» ўйинини ташкил қилиш мумкин. Жумладан, унли товушларни ўрганиш жараёнида *А, О, У, И, Е, Ў* ҳарфларидан бирини қирқма қоғозларда танлайди. Қоғозда қайси ҳарф тушса шунга доир ўзбек халқ мақолларидан айтиши керак. Масалан:

А- Аввал ўйла, кейин сўйла.

О- Олтин олма, дуо ол.

Ў- Ўзга юртда шоҳ бўлгунча, Ўз элингда гадо бўл... каби.

Шунингдек, морфология бўлимини ўрганиш мобайнида эса «Таърифлар» ёки «Бу мен» ўйинини ташкиллаштириш мумкин. Жумладан, хаттахтага чиққан ўқувчиларга сўз туркумлари ёзилган тож кийдирилади. Ўқитувчи томонидан маълум таъриф ўқилади. Масалан: *1. Унинг атоқли ва турдош каби турлари мавжуд. (от деган тожни кийган ўқувчи бир қадам олдинга чиқиб «мен» дейди). 2. У ранг, маза-таъм, шакл-ҳажм каби хусусиятлари бор. (сифат) 3. У гапда кесим вазифасида келади. (феъл). 4. Улар жуфт, дона, метр, сиқим каби ҳисоб сўзлар билан ҳам қўллана олади. (сон). 5. У гапда сўзларни ўринсиз такрорлашдан қутқаради, фикрни ихчам, қисқа қилиб ифодалашга ёрдам беради. (олмош) каби.*

Бундан ташқари таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган гуруҳларда ўзбек тилини ўрганишда кўпроқ матнлар устида ишлашга тўғри келади. Бу борада

¹³ Ишмухамедов Р. Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. Т. : ТДПУ, 2004-й

Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини шакллантириш анча қўл келади. Давлат тилини ўрганувчи гуруҳларда кўпроқ оғзаки нутқини ривожлантириш учун матнлардан кенг турда фойдаланилади. Масалан: “Халқимизнинг асл фарзандлари” мавзусини ўрганиш асносида ҳам ўқувчиларнинг ижодий тафаккур доирасини кенгайтириш мақсадида “Буюк бобокалонларимизни биламизми?” номли таълимий ўйинлардан фойдаланишимиз мумкин. Бунда хоҳлаган ўқувчи ўз навбати билан бориб сандиқча ёки қопнинг ичидан қоғоз олади. Қоғозларга буюк мутафаккирларимиз исмлари ёзилган бўлади. Кимга қайси мутафаккир ёки қомусий олим тушса, ўша ҳақида ўз билган маълумотларини бериши керак. Масалан: Абу Али ибн Сино қоғози тушса, унинг тиббиёт илмига қўшган ҳиссаси ҳақида баён қилади.

Ўқувчиларни ижодийликка ундашда фақатгина таълимий ўйинлардан ташқари сўз бойлигини ошириш учун кичик ижодий матн яратиш усулида расмлар, нарсабуюмлар (арча, соат, китоб, дугор, яшил чирок... кабилар) дан ҳам фойдаланишимиз мумкин. Бир сўз билан айтганда, ўқувчи ижодий тафаккурини шакллантиришда қатор педагогик-психологик омилларга боғлиқ бўлиб, уни таълим-тарбия жараёнида, оила ва мактабдан ташқари муассасалардаги турли анъана ва маросимларда, қизиқарли тадбирларни ўтказиш жараёнида шакллантириб бориш мумкин.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЁЗМА САВОДХОНЛИКНИ ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ

Оқила Тўракулова

Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ

Ўзбек тили кафедраси ўқитувчиси,

Нилуфар Туракулова

Қашқадарё вилояти Нишон номи

2 – умумий ўрта таълим

мактаби ўқитувчиси

Бугунги кунда ўзбек тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, унинг тарихий илдизларини чуқур ўрганиш ва илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш, ўзбек тилининг асл табиати ва хусусиятларини тўла акс эттирадиган мукамал академик ва ўқув грамматикаларини яратиш, унинг товушлар тизими ва уларнинг ёзувда акс этиши, жорий имло қоидаларини такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклифлар тайёрлаш, талабаларга ҳозирги ўзбек тилининг ёзма нутқ меъёрлари, график ва орфографик меъёр, алифбо ва имло ислохотлари, имло қоидалари, пунктуацион меъёр, тиниш белгиларининг қўлланилиши бўйича назарий билимлар бериш, ёзма нутқ бўйича кўникма ва малакаларини шакллантириш, хуллас, ҳар томонлама етук билимли мутахассисларни тайёрлаш масалалари долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда.

Адабий таълим тизимида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш, улар онгида маънавий-маърифий тушунчаларни ҳосил қилишда ёзма саводхонликни ошириш алоҳида аҳамиятга эга. Тил ўргатишда тил ва нутқ ходисаларининг фарқига етмаслик кўпгина чалкашликларни келтириб чиқармоқда. Тил ва нутқ тушунчаларини бири-биридан илмий асосда фарқлаш уни ўқитиш учун катта аҳамият касб этади. Чунки тил бирликларини грамматик белгиларини, бирикувини ва вазифасини билишнинг ўзи мазкур тилдаги нутқни эгаллаш учун етарли эмас. Асосий мақсад тилнинг грамматик қурилиши асосида нутқ фаолиятини эгаллаш бўлганлиги сабабли, машғулот материалларини танлаш, дарсларни ташкил этиш ишлари ўқувчининг ёзма нутқини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилиши лозим. Шунинг учун тил маъруза

орқали эмас, балки нутқ кўринишларини таҳлил қилиш сўз бирикмаси ва гап моделларини ўзлаштириш, эса сақлаш орқали ўрганилади.

Ҳозирги долзарб масалалардан бири ўзбек тилининг касб-ҳунар, илм-фан ва техника тили сифатидаги лисоний асосини кенгайтириш, атамаларини бойитишдир. Кейинги йилларда бу соҳада бурилиш юз берди. Адабий тилимиздаги мазкур янгилик ва ўзгаришларнинг асосини ўқувчи тўғри англашини мақсад қилиб, унда дастур ва дарсликларда алоҳида ўринлар ажратилди. Ўзлаштирилган билимнинг самарали бўлиши кўп жиҳатдан ёзма саводхонликка боғлиқ. Масалан, бадий асар тилини таҳлил этиш давомида баъзи грамматик шаклларнинг услубий аҳамияти, синонимларнинг нутқда тутган ўрни ва тилнинг турли ифода воситалари билан танишиб борадилар.

Бадий асар тили бўйича муайян бир изчилликда олиб борилаётган ишлар ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширади ва нутқини ўстиради. Адабий асарнинг тасвирий воситалари бўйича ўқувчилар сўз ҳақида, унинг турли нутқ услубидаги ўрни ҳақида кенгроқ тушунчага эга бўлиб борадилар. Ўзбек тили ўрта мактабларда ўрганилаётган барча фанлар учун мўҳим калит саналади. Тил воситасида ўқувчи бошқа фанларни ўрганади. Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ёшларнинг асар матнини ифодали ўқиш санъатини эгаллашларига диққатни тортди. У ўзининг “Лисонут-тайр” асарида асар мазмунини тушуниб ўқиш усулини эгаллашга чақирди- “Маҳбуб ул-қулуб” асарида “Хушнафис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига осойиш еткарур”,- деб чиройли ёзишнинг ва ёзма саводхонликнинг барчага “осойиш” беришини таъкидлайди. Тил таълимида тўртта зарурий амал-тинглаш, сўзлаш, ўқиш ва тўғри ёзишнинг мутаносиб тарзда олиб боришга ҳаракат қилиш зарурлиги айтилади. Таълим жараёнида аждодлар меросидан оқилона фойдаланиш ёзма саводхонликни оширишнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, таълим жараёнида умумий ўрта таълим мактабларида ёзма саводхонликни оширишнинг асосий омилларидан бири биринчи навбатда мантиқий фикрлаш қобилиятини шакллантириш, назарий маълумотларни ёдлатишдан воз кечиш, амалий ишлар:

1. Махсус фонетик машқлар устида ишлаш;
2. Фонетик машқлар орқали мустақил фикрлаш, нутқий малакаларни шакллантириш;
3. Ўзбек тили дарсликларидан ўрин олган машқ ва топшириқларни ёзма таҳлил қилиш, ўрганишдан иборат.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ш.Адамова Саводхонлик – юксак маънавият ва маданият белгиси. Рес.илмий-амалий конфренция материаллари –Т.: 2015.- Б.59

2. Таълим жараёнида ёзма саводхонликни оширишнинг асосий омиллари. Т.: 2015, “Ўзбек тили“ доимий анжумани XIII йиғини материаллари

O‘ZGA TILLI GURUHLARDA SHE‘RLARNING JANR XUSUSIYATLARINI FARQLASHGA O‘RGATISH

Yulduz Eshmatova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

“O‘zbek tili” kafedrasi o‘qituvchisi

Mumtoz she'rlarning shakliy tuzilishi bir-biriga o'xshaydi. Adabiyot ixlosmandlari ana shu o'xshashliklarni farqlashga o'rganishlari kerak. Bu talablar amalda qo'llash orqali tajribalarda egallanadi. She'rlarning janr xususiyatlarini farqlash talab etiladi. Navoiy asarlarini o'rganishda turli usullardan foydalanamiz. Quyida adabiyot darslarida o'rganib, tahlil qilgan mashg'ulotlarimizdan namuna keltiraman.

1-topshiriqdagi ruboiyning mavzu mohiyatini aniqlash

Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni mehnatda kishi.
Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh,
G'urbatda sevinmas emish, albatta, kishi.

Yo rab ul shahd-u shakar yo labmudur,
Yomagar shahd-u shakar yolabmudur.
Jonima payvasta novak otqali
G'amza o'qin qoshig'a yolabmudur.

O'quvchilar matnни ifodali o'qiydilar va har ikki she'rni bir-biridan farqlaydilar.

2-topshiriq: Alisher Navoiyning "Qaro ko'zum" g'azalini ovoz chiqarib o'qing.

*Qaro ko'zum, kelu, mardumlig' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.
Yuzung guliga ko'ngul ravzasin yasa gulshan,
Qading niholig'a jon gulshanin chaman qilg'il.
Takovaringg'a bag'ir qonidin hi no bog'la.
Itingg'a g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.
Firoq tog'ida topilsa, tufrog'im, ey charx,
Xamir etib yana ul tog'da ko'hkan qilgil.
Xazon sipohig'a, ey bog'bon, emas mone,
Bu bog'tomida gar ignadin tikan qilg'il.
Yuzida temi ko'l mb, o'lsam, ey rafiq, meni
Gulob ila yuv-u gul bargidin kafan qilg'il.
Navoiy, anjumani shavqi jon aro tuzsang,
Aning boshog'lig'o'qin sham'i anjuman qilg'il*

3-topshiriq: Tushunarsiz so'zlar lug'atini tuzing.

Mardumlig' - odamgarchilik; ko'z qorachig'idek xoslik.
fan - rasm, odat, ko'nikma
mardum - ko'z qorachig'i,
odamlar.
ravza - bog'i, chaman
takovar - ot (hayvon)
g'ainzada - g'am ezgan
rishta - ip,
chilvir rasan - ip, bo'yinbog'
ko'chkan - tog' talaba, Farh.
xazon - kuz
sipoh - lashkar
gulob - gul bargi, shakar, suvdan tayyorlangan ichimlik
anjuman - yig'in, bazm

- G'azalning nasriy bayonini tuzing.
- Ey qaro ko'zligim, kelib odamgarchilikni odat qilgin. Ko'zim qarosidat qorachiq kabi o'm ashgin, yuzing gnliga ko'nglum bog1 ini gulshan yasab ol, jonim gulshanini qaddi niholingga chaman qilg'il

- Ey qaro ko'zligim, kelib odamgarchilikni odat qilgin. Ko'zim qarosidat qorachiq kabi o'm ashgin, yuzing gnliga ko'nglum bog1 ini gulshan yasab ol, jonim gulshanini qaddi niholingga chaman qilg'il

Yuzing visoliga ko'ngillami yetsin
desang, sochingni boshdanoyoq xalqa- ?
xalqa qilgaysan.

Oting oyoqlarig'a bag'rim qonini xino
qilib suit, itingga bo*yinbog' uchun
jonim ipini olgin.

Ey falak tuprog'im firoq tog'ida topilsa, ?
undan yana xamir qorib, yana o 'sha
tog'da meni tog' qazuvchi (Farhod)
qilgin

Ey bog'bon, agar bog'ni tikan qilib o
'rasang ham bu unga ko'z lashkarining
kira olisliiga mone'lik qila olmaydi.

Ey do'stim, yuzida temi ko'rib o'lsam,
meni gulob bilan yuvib gul bargi
kafaniga o'ragin.

Ey Navoiy, shavq bazmini jon ichida
tuzsang, uning boshog'liq o'qini
majlisning shamiga aylantirgin.

5-topshiriq: G'azalni sharhlang. Birinchi, ikkinchi omonim so'zlar ishlatilib tajnis qo'llangan.

Qaro ko'zum - tardu aks.

5-bayt: Husni ta'lil.

6-bayt: Tanosub.

6-topshiriq: G'azaldagi obrazlami aniqlang. Ulami "Tarmoqlar" usulida ifodalashga harakat qilib ko'ring.

Esda tuting! Tahlil qilinayotgan she'riy asar matni har bir partada bo'lishi kerak.

7-topshiriq: Taqte'sini aniqlashga harakat qiling.

Mujtassi musammani mahbuni maqtu'

Mafoilun failotun Mafoihin Fa'lun

V - V - VV-- V - V - - -

Qaro ko‘zum. / kelu mardum / lig‘ emdi fan / qilg‘il,

V-V-/ VV--/V -V/--

Ko‘zum qaro/sida mardum/ kibi vatan /qilg‘il.

V-V-/VV--/V-V-/---

Lirik asarlarni o‘qib-o‘rganishda uning janriy xususiyatlarini e‘tiborga olish zarur. Chunki ayrim mumtoz she‘rlarning shakliy tuzilishi bir-biriga o‘xshaydi. Bo‘lajak pedagoglar ana shu o‘xshashliklarni farqlashga o‘rganishlari kerak. Bunday malakaga talabalar amalda qo‘llash orqali erishadilar. O‘quvchilarga quyidagi topshiriqlar berish orqali she‘rlarning janr xususiyatlarini farqlash talab etiladi:

1-topshiriq. Matnni ifodali o‘qing. Shakliy o‘xshash bo‘lgan so‘zlarning tagiga chizing hamda ular o‘rtasidagi o‘xshashlik qaysi jihatidan ekanligini izohlang.

*1. Yod etmas emish kishini g‘urbanda kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni mehnatda kishi.*

*Ko‘nglum bu g‘ariblikda shod o‘lmadi, oh,
G‘urbanda sevinmas emish, albatta, kishi.*

*2. Yo rab ul shahdu shakar yo labmudur,
Yo magar shahdu shakar yolabmudur.*

Jonima payvasta novak otqalu

G‘amza o‘qin qoshig‘a yolabmudur.

Xulosalarim shuki, biz qaysi sohada faoliyat yuritmaylik, Navoiy merosidan doimo bahramand bo‘lib yashaymiz. Chunki inson tibbiyot, iqtisodiyot, tarix yoki aniq fanlar tadqiqotchisi bo‘lsa ham, hayotiy va shaxsiy kamolotida baddiyatga tayanadi. Ulug‘ ajdodlarimiz merosi esa, hayot haqiqatlaridan dara beradi, kamolot yo‘lini ko‘rsatadi. Shuning uchun doimo badiiy ijod sarhadlarida qalam tebratgan ijodkorlar ijodidan doimo zavq va shijoat olamiz.

“UNDALMALI GAPLAR” MAVZUSINI O‘TISHDA INNOVATSION USULLARDAN FOYDALANISH

*Yulduz Qurbonova
NavDPI tadqiqotchisi*

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasini ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va gumanitar fan sohalari doirasida ilmiy-nazariy jihatdan tadqiqot etish shu kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ta‘lim va fan sohasini rivojlantirish yo‘nalishida uzluksiz ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish yo‘lini davom ettirish, sifatli ta‘lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, ta‘lim jarayonida innovatsion usullarni qo‘llash ta‘kidlab o‘tilgan.

Darhaqiqat, innovatsion ta‘limni o‘ta murakkab hayot so‘qmoqlariga yosh avlodni olib kirishga yo‘naltirilgan do‘stona muhitda ta‘lim va tarbiya berish jarayoni sifatida talqin etish mumkin. Hozirgi kun ta‘limi o‘quvchilarning borliqni yaxlit bir tizim sifatida qabul qilishga o‘rgatishi, hodisa va voqealar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlikni tushunish, o‘tmish, hozirgi davr va kelajakning o‘zaro munosabati va bir-biriga ta‘sirini anglashlariga yordam berishi zarur. XXI asr ta‘limining muhim jihatlari – mavjud metod va usullarni uyg‘unlashtirish, o‘quvchilarda yakka, juft va guruhlar hamkorligida ishlash, o‘z mustaqil fikrlarini o‘zgaralar oldida himoya qila olish ko‘nikmalarini shakllantirish, do‘stona o‘quv muhitini yaratishdan iboratdir.

Innovatsion ta‘lim samarali bo‘ladi, qachonki o‘quvchini ta‘lim jarayoni obyektidan subyektiga, ya‘ni sust tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirishga erishilsa. Bu esa fanning

xususiyati, o‘rganilayotgan mavzuning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib pedagogik texnologiyani tanlash va undan dars jarayonida o‘rinli foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Binobarin, innovatsion texnologiya ijtimoiy buyurtmani bajarish, jamiyat, ota-ona, o‘qituvchi, o‘quvchining ehtiyoji manfaati va maqsadlariga muvofiq bo‘lgan motivlarni qondirishga xizmat qiladi. Pedagogik texnologiyaning asosiy jarayoni o‘quv-tarbiya mashg‘ulotlari, ya’ni o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi pedagogik muloqot ko‘rinishida amalga oshiriladi. Ushbu muloqot davomida ularning har biri ma’lum faoliyat turlarini bajaradilar. Ularning bu faoliyatlari bevosita innovatsion texnologiyaning asosiy jarayoni o‘qituvchi uchun so‘zlash, ko‘rsatish, topshiriqlar berish, muammoli vaziyatlar yaratish, nazorat qilish, tushuntirish, boshqarish orqali mustaqil bilim olish va ijodiy fikrlash yo‘llarini o‘rgatishdan iborat bo‘lsa, o‘quvchi uchun esa diqqatni jamlagan holda tinglash, kuzatish, tushunish, topshiriqlarni bajarish, o‘zlashtirish, xulosa qilishdan iborat bo‘ladi.

Quyida ona tili ta’limi jarayonida undalmali gaplarni innovatsion usullar asosida o‘tish usullaridan namunalar keltiramiz:

“Talogramma” (rasm bilan ishlash) usuli o‘quvchilarning yozma va og‘zaki nutqini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Guruhlarga rasmi kartochkalar tarqatilib, matn tuzish topshirig‘i beriladi. Matnda, albatta, undalmalardan foydalanish hamda tinish belgilarining ishlatilishiga ham e’tibor berish alohida ta’kidlab o‘tiladi.

Keyingi usul **“Undalmali she’r”** deb nomlanadi, bunda har bir guruh undalma ishtirok etgan she’r aytadi. Shu tariqa o‘yin mashqi davom ettiriladi. Qaysi guruh undalmali she’r topa olmasa, o‘yindan chiqariladi.

“Diqqat, mashg‘ulot” usulida o‘qituvchi o‘zining noverbal xatti-harakatlari bilan undalmali gapni tasvirlaydi. Guruhlar esa noverbal ifodani verbal ifodaga aylantirib, qog‘ozga yozib berishlari shart bo‘ladi. Masalan, *kitobni qo‘limga olib, ko‘ksimga bosaman va ko‘zlarim orqali xursandligimni bayon etaman* noverbal ifoda mohiyatini verbal tasvirlasak, quyidagicha fikr bayon etiladi: *Kitob, mening do‘stimsan.*

“Buzuq telefon” usuli. Bunda o‘qituvchi har bir guruhdagi bitta o‘quvchining qulog‘iga uchta undalmali gap aytadi. Bu gaplarni guruh a’zolari bir-birlarining qulog‘lariga birin-ketin aytib chiqishadi. Oxirgi o‘quvchi gaplarni ovoz chiqarib aytadi. Gaplarni o‘zgartirmasdan bir-biriga aynan yetkazgan guruhni **“G‘olib”** deb topamiz. Bu topshiriq darslikdagi 179-mashq bilan bog‘lanadi¹⁴.

“Men rassom” usuli. Bunda har bir guruhga undalmalar ishtirok etgan tugallanmagan gap beriladi. O‘quvchilar rasm asosida gapni to‘ldiradilar va bu orqali ularning fikrlash tarzi, so‘z tanlash mahorati aniqlanadi.

“Benar” (hamkorlikda ishlash) usuli. Darsga musiqa fani o‘qituvchisi taklif qilinib, musuqa fanidan o‘rganilgan undalma ishtirok etgan qo‘shiqlar ijro etiladi.

“Sehrli so‘zlar” usuli. “Mumkin bo‘lsa”, “Qarshi bo‘lmasangiz”, “Ijzat bersangiz” kabi jumalarning qanday nutq sharoitida qo‘llanishi tushuntirilgandan so‘ng guruhlardan shu so‘zlar yordamida undalmali gaplar tuzish so‘raladi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion texnologiyalarni amalda qo‘llash o‘qituvchining haqiqiy o‘qituvchilik faoliyatiga o‘tishi, ya’ni u bolani o‘qitish emas, mavzuni o‘rganishi, o‘zlashtirishi, anglashi uchun qanday yol tutishi bilan belgilanadi. O‘qituvchi o‘quvchilar uchun qulay, oson maqsadga tez yetkazadigan va samarali yo‘l-yo‘riqlar, usullarni to‘g‘ri

¹⁴ Ona tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. To‘rtinchi nashri. Qodirov M. va boshq. -T.: Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2019. 129-b.

tanlab ko'rsatish va amalda qo'llash orqali o'z pedagogik mahoratini hamda o'quvchilarning bilimlari sifati va tarbiyalanganlik darajasini muntazam oshirib borishga erishadi.

Harakatlar strategiyasini ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va gumanitar fan sohalari doirasida ilmiy-nazariy jihatdan tatbiq etish, ta'lim va fan sohasini rivojlantirish yo'nalishida uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha qabul qilingan yuqori pog'onalardan biri, desak mubolag'a bo'lmaydi.

ТИЛ ТАЪЛИМИДА ТАКРОРЛАШ ВА НАЗОРАТ ИШЛАРИНИ ИЖОБИЙ ТАШКИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Азада Туримова

*Нукус шаҳар №17 сонли мактаб
ўзбек тили фани ўқитувчиси*

Ўқитувчи дарс жараёнини ташкил қилар экан, аввало, унинг самарали бўлиши, ўқувчиларнинг мавзунини тўлиқ ўзлаштиришини ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу сабабли дарсларни ташкил қилишнинг турли хил усулларида фойдаланилади. Ўқитувчи дарс ташкиллаштиради экан, дарс тузилмаси дарснинг мақсадли кечишини таъминловчи ва унинг турли элементлари орасидаги муносабатларни тавсифловчи фаолиятлар занжиридир.

Дарс олдига қўйилган мақсадларга кўра турлича тузилмаларга эга бўлиши мумкин. Ҳозирги кунда педагогик амалиётда дарс тузилмаларининг ҳар хил вариантлари қўлланилмоқда. Дарс тузилмалари ва технологик хариталар намуна тарзда берилган бўлиб, ўқитувчилар дарс мавзуси ва мақсадларидан келиб чиқиб, ижодий ёндашишлари мумкин.

Ҳар бир дарс ўқувчи учун янги ахборотдир. Айниқса, янги ўқув материали орқали ўқувчиларни билим ва кўникмаларини шакллантириш асосий таълим сифатини таъминловчи омилдир. Ўқувчиларга янги билимларни бериш ва олинган янги билимлар асосида кўникмаларни шакллантириш учун кичик гуруҳларда ишлаш, визуаллаштириш, мустақил ижодий ишлаш, ўйин машқлари ва ролли ўйинлар каби ноанъанавий таълим методларидан фойдаланиш яхши самара беради.

Ўқитувчи – бу энг аввало, дарс бошқарувчиси. Ўқувчининг дарсда нимадир янгилик олиши ва шу янгилик орқали нимадир қила олиши унинг маҳорати, билими ва савиясига боғлиқ. Ўқитувчи ҳар бир дарсда долзарб масалаларни қўя олиши, ўқувчиларни баҳс-мунозарага чорлай билиши, дарсни охиригача қизиқарли тарзда олиб бориши зарур. Таълим сифатини таъминловчи яна бир омил – бу фаол ўқувчидир. Ўқувчиларни фаоллаштириш учун эса ўқитувчи дарсларда фаол таълим методлари ва элементларидан фойдаланиши юқори самарадорликни таъминлайди.

Дарҳақиқат, такрорлаш дарси ўқувчиларнинг олдинги дарс машғулотларида ўзлаштирган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, уларнинг хотирасида узоқ вақт сақланишига эришишдир. Такрорлаш дарсларида “Ақлий хужум”, “Кичик гуруҳларда ишлаш”, “Давра суҳбати” каби фаол ўқитиш методларидан фойдаланиш яхши самара беради. Бу хилдаги таълим методлари ўқувчиларни мустақил фикрлаш доираларини кенгайтиради, улар муаммога ижодкорлик билан ёндашишларига ҳаракат қиладилар, ўрганилган билимларни узоқ вақт хотирада сақланиб қолинишига ёрдам беради. Такрорлаш дарсларини ташкил қилишда дарс мақсадини тўғри қўйиш зарур. Дарс мақсади аниқ натижаларни кўзлаб қўйилгандагина белгиланган натижага эришиш мумкин.

Такрорлаш дарсларида ўқувчиларнинг муаммо устида мустақил, ҳамкорликда ишлашлари ва уларнинг ўзлари бажарилган топшириқларни тақдимот қилишлари педагогика фанида бир-бирини ўқитиш деган атама билан тушунтирилади. Ўқувчиларнинг тақдимотлар пайтида ўз фикр-мулоҳазаларининг билдиришлари, бир-бирларининг камчиликларини тўлдиришлари бошқа ўқувчиларнинг билмаган нарсаларини ўрганиб олишларига ёрдам беради. Айниқса такрорлаш дарсларида бундай методлардан фойдаланиш ўрганилган ўқув материални ўзлаштириш самарадорлигини оширишга олиб келади.

Назорат дари дейишимиз билан ўқувчилар бир оз таҳликага тушади. Ўқувчиларда кўрқув, ҳаяжон ҳисси бошланади. Бу эса ўқувчиларда стресс ҳолатни вужудга келтиради. Стресс ҳолати пайдо бўлиши билан ўқувчиларнинг хотирасида мавжуд бўлган ахборотлар ҳам юзага чиқмай қолиши мумкин. Шу сабабли, дарсни бошлаш пайтидаёқ ўқитувчи дарсда хотиржамлик ва энг эътиборлиси ишчан муҳит яратиб олиши зарур. Назорат дарсларида ҳар бир ўқувчининг ёш ва психологик ҳусусиятларини эътиборга олган ҳолда ўқув материални тайёрланиши ва дарс жараёнида ҳар бир ўқувчи билан яқка машғулотлар олиб бориш ҳам дарс самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Топшириқларни тайёрлаш жараёнида топшириқларни қандай методлар орқали бажариш мумкинлиги олдиндан ҳисобга олинади. Кичик гуруҳлар тақдимотидан сўнг назорат ишида учраган типик хато ва камчиликлар устида ишланади. Ҳар бир учраган типик хатолар устида ишлаш кейинги мавзуларда шу хатоларга йўл қўймасликнинг олди олинади.

Назорат дарслари ўқувчиларнинг ўзлаштирган билимларни хотида узоқ вақт сақлаб қолишларига ёрдам бериши керак. Ўқувчиларга берилаётган топшириқлар ҳажми ва мураккаблик даражаси таълим стандарти ҳамда ўқув дастурига мос ва ўқувчилар ууддалай оладиган бўлиши лозим. Ўқитувчининг энг яхши бажарилган ишларни намойиш қилиши ўқувчиларнинг рағбатлантириш усулларида биридир. Дарсга бундай ижодий ёндошишлар ўқувчиларнинг назорат ишлари пайтида кўрқув ва ҳаяжон ҳиссини йўқотиб, аксинча уларнинг қизиқишларини оширади.

Ўқувчиларга дарс беришнинг асосий мақсадларидан бири ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни амал қўллай олишга ўргатишдир. Ўқувчилар дарсда олган билимларини амалда қандай қўллай оладилар? Биз ўқитувчилар бининг учун дарс жараёнини қандай ташкил қиламиз лозим? Ўзлаштирилган билимларни амалда қўллаш учун асосий эътибор машқларга қаратилади. Ўқитувчи дарсга тайёргарлик кўриш вақтидаёқ, яъни мақсадларни белгилаш пайтида мавзуга боғлиқ қандай машқларни бажариш лозимлигини эътиборга олиш зарур. Машқларни бажаришда кичик гуруҳларда ишлаш, давра суҳбати, индивидуал машқлар, муаммоли топшириқлар, тадқиқод, моделлаштириш каби методлар яхши самара бериши мумкин. Машқларни бажариш пайтида ўқувчиларга муаммо қўйиш жараёнида ва жавоб қидиришда қизиқиш уйғотиш, бевосита иштирокчиларга айланиши ва амалий машқларни бажариш пайтида мустақил ва ижодий фикрлашлари аниқ бир тизим асосида билим олишни таъминлайди.

O'ZGA TILLI GURUHLARDA BADIHIY ADABIYOT O'QITISHDA PSIXOLOGIK MUAMMOLAR

Hafiza Eshmatova

Qarshi shahar 6-umumta'lim maktabi psixologi

Munira Achilova

Qarshi shahar 26-umumta'lim maktabi psixologi

**Har kimsaki aylamas oshuqmoqni xayol,
Yafroqni ipak qilur, chechak bargini –bol.**

Alisher Navoiy

Mana, O'zbekistonimiz mustaqilligiga yigirma to'qqiz yil to'ladi. Bu davr mobaynida mamlakatimizda olib borilayotgan ishlar ko'lami katta ahamiyatga ega bo'layotir. Ma'naviyat va ma'rifat sohalaridagi islohotlar o'z samarasini bermoqda. Xususan, yoshlarning kamolotidagi ajoyib yutuqlarni kuzatib, maqsadlar besamar emasligiga amin bo'ladi, kishi.

Ulug' alloma Alisher Navoiy inson harakatida iymonning zohir bo'lishini muhim deb hisoblagan: "Kimki jahon ahlida inson erur, bilki nishona anga iymon erur"¹⁵. Barkamol va ezgulik egasi bo'lish uchun kuchli iymon zarur. Yoshlar ongida iymon va ezgulik tushunchalari til orqali singgadi. Darhaqiqat, insonga berilgan nutq og'zaki va yozma adabiyot orqali zuhur topadi. Bu esa bevosita so'z san'atining jozibasidan komil insonni tarbiyalash kabi ezgulik bilan tutashadi. Adabiyot insoniyat umrini bezaydi, ma'naviyatini yuksaltiradi, ma'rifatli qilib tarbiyalaydi.

Davlatimiz rahbari Sh. Mirziyoyev tashabbusi bilan mazkur masalalarga davlat siyosati darajasida qaralib, samarali ishlar yo'lga qo'yildi. Jumladan, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi asosida barcha soha va tarmoqlarda amalga oshirilayotgan ulkan o'zgarishlar, avvalo, xalqning ijtimoiy turmushini yaxshilashga, ma'naviy-ma'rifiy tafakkurini yuksaltirishga, barchaga birdek go'zal va farovon hayotiy muhit yaratishga erishishga qaratildi. Dunyoqarashlari teran va maqsadi ulug', ona Vatani hamda xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga jiddiy ahamiyat berildi. Bu yurtimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning quyidagi fikrlarida ham yaqqol aks etgan: "Ayni paytda, axborot-kommunikatsiya sohasidagi oxirgi yutuqlarni o'zlashtirish bilan birga, yoshlarning kitob o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishga, ularni kitob bilan do'st bo'lishga, aholining kitobxonlik saviyasini yanada oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Buning uchun, avvalo, milliy adabiyotimiz va jahon adabiyotining eng sara namunalari ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirish va ularni keng targ'ib qilishga alohida e'tibor berishimiz muhim ahamiyat kasb yetadi"¹⁶.

Prezidentning 2017-yil 12-yanvardagi "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi F-4789-sonli Farmoyishi bu borada keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirishga zamin yaratdi. 2017-yil 13-sentyabrda "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risidagi" PQ-3271-sonli qarorning qabul qilinishi va uning doirasida belgilangan

¹⁵ Sultonmurod Olim.Navoiy-yoshlarga, 2008. -88 B.

¹⁶ Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016 yil 1 noyabrdan 24 noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan. /— Toshkent: „O'zbekiston“, 2017. — 488 b

vazifalar ham yurtimizda kitob mahsulotlarini chop etish, aholining kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish borasida katta o‘zgarishlarga zamin yaratdi. Shu munosabat bilan kitob chop etish va tarqatish, kitob xarid qilish sohasidagi jiddiy kamchilik va muammolarga yechim topildi, kitobxon jamiyatni tarkib toptirishga, ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotga ildam qadam tashlandi.

Umumta’lim maktablarida adabiyot darslarini tashkil etishda innovatsion va ruhiy muhit zarur. O‘quvchi e’tiboridagi o‘qituvchi adabiyotga nisbatan mukammal ishtiyoqni, mehri uyg‘otuvchi sifatida anchayin namuna bo‘lishini taqozo qilmoqda. Elimiz suygan yozuvchi Xurshid Do‘stmuhammad: “Kitob – bebaho murabbiy, tarbiya vositasi, deganga o‘xshash oddiy haqiqatlarni jo‘nlashtirish, siyqalashtirish didni o‘tmaslashtirishga olib keladi, xolos. Mutolaa, kitobsevarlik, kitobxonlik, bu – ruhiy-ruhoniyl tafakkur tarzi, turmush tarzi, hayot tarzi. Afsuski, bu oliy saodatga muhtalolikni hammaga birdek ravo ko‘rmaydi, hayot...”, deganlarida haq edilar. Zamon shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda yosh avlodni turli android vositalardan unumli foydalanishini o‘rgatish muhim masala bo‘lib qoldi. Bugungi o‘quvchi kitob mutolaasidan ko‘ra, mobil aloqa vositalariga va turli ijtimoiy tarmoqlarga ruju qo‘ydilar. Bu hol nafaqat yoshlarga, balki kattalarga ham o‘zining salbiy oqibatlarini bilan yopishib olgan dard deyish mumkin. Qog‘ozda qo‘l bilan yozish kamayib, elektron aloqa vositalarida yozishga ommaviy tarzda o‘tilishi xusnixat buzilishiga, imlo xatolar ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchi yoshlarda nutq buzilishiga olib keladi.

Psixologiyada “Afeniya” kasalligi mavjud. Bu kasallik nutqning buzilishi bilan izohlanadi. Inson sezgi-idrokida turli retseptorlar mavjud ekan. Shulardan biri ekstraretseptor - tashqi muhitdan keluvchi taassurotlarni qabul qiladi. Intraretseptor esa, ichki a’zoldan keluvchi impulsni qabul qiladi. Bu ikki taassurot muvofiq kelmasa, sezgi-idrokda nutq buzilishi hodisasi ro‘y beradi. Taajjubki, ijtimoiy tarmoqdagi turli o‘yinlarga va bekorchi sayt ma’lumotlariga berilgan yoshlarning nutqiy buzilishi bevosita idrok buzilishini keltirib chiqaradi. Bunday o‘quvchi yoshlar ongini faqat o‘yin taassurotlari egallaydi, tashqi holatida xayolga beriluvchanlik kuzatiladi. Eng yomoni bu bola tashqi muhitdan uzilib qoladi. Ushbu salbiy tashqi va ichki holatni tez va to‘g‘ri anglay olish mas’uliyati oiladagi ota-ona va murabbiy-ustoz gardaniga yuklatilgan. Ayni paytda o‘quvchi yoshga ma’naviy yordam berishda hamma kattalar ma’sul. Chunki kelajak vorislarining ertangi istiqbolidan hammamiz bahramand bo‘lamiz.

Badiiy adabiyotga havas uyg‘otishda o‘quvchi yoshlarning ruhiy holatini ham hisobga olish darkor. Murabbiy-ustozlar muassasadagi pedagog-psixolog bilan hamkorlikda ishlarni olib borishlari juda muhim, hatto kitob mutolaasida o‘quvchi ruhiyati hisobga olinishi psixologlar tomonidan isbotlandi. O‘quvchi nega kitob o‘qimaydi, qiziqmaydi? Savolning jabobi oddiygina: “Chunki oilada shu muhit bo‘lgan emas, yoki boshqa tashqi sabablar ko‘rsatilishi mumkin”, deyilishi tabiiy. Lekin ruhshunoslar tomonidan o‘quvchining kitob o‘qimaslik sabalari isbot qilingan haqiqatlar ham mavjud. Bu hodisalarni to‘g‘ri baholab, yetarlicha yechimini toppish mumkin. O‘quvchilarda diqqatning ichki buzilishi sindromi kuzatiladi. Bu holatda o‘quvchi kitob o‘qiydi, lekin bayon ipini yo‘qotadi, tez chalg‘iydi. Kitobxonda diqqatning tashqi chalg‘ishi kitob mutolaasi davomida adabiyotdan estetik zavq olishdan ko‘ra, jismoniy tomondan toliqtirishga olib keladi, natijada o‘quvchi kitob o‘qishni yoqtirmaydi. Asosiy sabab, kitobxonda yoki o‘quvchi asab tizimidagi kichik noxush ruhiy kasallik deb izohlanadi. Bu taftish biroz ajablanarli va ahamiyatsiz tuyular, lekin ayni haqiqat. Oila va ta’lim muassasasidagi ma’naviy muhitda turli salbiy bosimlar, ota-ona janjali, o‘qituvchining bolaga yoki talabaga ruhiy jihatdan do‘stona munosabatni o‘rnatmagani yosh kitobxoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, yuqoridagi muammolar kelib chiqadi. Muborak siymo

Alisher Navoiy nazdida yosh avlodning bu salbiyotlariga soʻz javhari ila davo bermak lozim: “Ham soʻz ila elga ulumdin najot, ham soʻz ila topib oʻluk tan hayot”.

Xullas, yurtimizda soʻnggi yillarda kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish borasida jiddiy oʻzgarish va intilishlar yuzaga kelib, jamiyat maʼnaviy hayotining yangilanishi va yaxshilanishiga imkon yaratib bermoqda. Bu boradagi har bir faoliyat hamisha dolzarb va davomli boʻlib qoladi.

Zero, “Oʻz vujudungʻa tafakkur aylagil, har ne istarsen- oʻzungdin istagil”¹⁷.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2016 yil 1 noyabrdan 24 noyabrga qadar Qoraqalpogʻiston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan oʻtkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida soʻzlagan nutqlari oʻrin olgan. /— Toshkent: : „Oʻzbekiston“, 2017. — 488 b
2. Sultonmurod Olim. Navoiy yoshlarga.-Toshkent, 2008.-78b
3. Ibrohim Mahmudov. “Boshqaruv psixologiyasi” –T.: “YUNAKS PRINT” 2006 yil, 228-B.

TIL VA TAʼLIM JARAYONIDA AXBOROT- KOMMUNIKATSION TEKNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Umida Fayzullayeva

ToshDOʻTAU, Oʻzbek tili fakulteti talabasi.

Bugungi kunda axborot kommunikatsion vositalarni qoʻllash orqali taʼlim jarayonida anchayin samarali natijaga erishish mumkinligi hech birimizga sir emas, albatta. Asrimizning globallashuvi, ilmiy va maishiy texnikaning hayotimizda ajralmas qismga aylanishi, kommunikatsion vositalarning oʻrni va ahamiyatining oshib borishi fan va taʼlim sohasini ham tubdan isloh qilishni taqazo etdi. Endilikda axborot zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda dars jarayonini tashkil etish, ham oʻrgatuvchi ham oʻrganuvchi uchun qulay va afzal usul sifatida oʻzini oqladi. Darslarda oʻqituvchining oʻrni ham oʻzgarib bormoqda. Oʻqituvchi endilikda asosan yoʻnaltiruvchi vazifasini oʻtamoqda [1]. Ayniqsa, til oʻrgatishdek muhim sanalgan jarayon yoʻnaltiruvchi zimmasiga yanada masʼuliyatli vazifalarni yuklaydi. AKTdan toʻgʻri foydalana olish esa vaqtni tejash bilan birga dars samaradorligini oshirish uchun ham xizmat qiladi. Jumladan, Power Point dasturi asosida slaydlarni namoyish qilish orqali yangi mavzuni turli rasm va namunalar bilan tushuntirish, audio fayllar bilan tinglab tushunishga oid vazifalar berish, mavzuga doir kichik videolavhalarni namoyish etgan holda koʻrganlari asosida matn yaratishni oʻrgatish orqali oʻqitish jarayonini yanada qiziqarli va foydali jarayonga aylantirish mumkin. Shuningdek, zamonaviy multimedia resurslari orqali tashkil qilingan darslar oʻrganilgan maʼlumotlarning esda qolishini osonlashtiradi va natijani tezroq amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Maʼlumki, internet tarmogʻi bugungi kunda AKTning eng asosiy yoʻnalishi sifatida tan olingan. Bugun yoshlar ham qoʻshimcha maʼlumot olish uchun kitobni izlab va varaqlab vaqt sarflamaydilar, balki uni tejab Internetga murojaat etadilar. Bunda tarmoqda axborot izlashda kommunikatsiyaning asosiy vositalari (elektron pochta, chat) bilan ishlashni mashq qilishga katta eʼtibor qaratiladi. Boshlangʻich bosqichda axborot almashuv jarayoni faqat yozma matn bilan cheklangan boʻlsa, asta-sekin unga grafik va ovozli hujjatlar kiritiladi.

Chet tili darslarida AKT va xususan, Internetdan foydalanish orqali bir necha didaktik masalalarni hal qilish mumkin. Bulardan, talabalar bilimini tekshirishda:

¹⁷ Sultonmurod Olim. Navoiy-yoshlarga, 2008. B. 94

- turli xildagi onlay, ya’ni interaktiv rejimdagi testlar;
- oflayn testlar, ya’ni testlarning elektron variantidan foydalanish; [2]

Bundan tashqari, internet til o‘rganuvchi uchun haqiqiy motivatsiya vazifasini ham o‘taydi. U zerikarli grammatika va samarasiz lug‘atlar o‘rniga o‘yinli mashqlar, qiziqarli videolavhalar, nutq o‘stirishga qaratilgan audio materiallarni taqdim eta oladi. Shuni ham unutmash kerakki, Internet haqiqiy til muhitini his etishga yordam beradi va uning yordamida tilni o‘rganishga ehtiyoj shakllanadi. Sababi til tashuvchi, ya’ni mazkur tilda so‘zlashuvchilar bilan muntazam muloqotda bo‘lishga to‘g‘ri kelishi, turli axborotlardan foydalanish, filmlar tomosha qilish, qo‘shiqlarni tushunish istagi paydo bo‘lishi mumkin [3].

Xulosa qilib aytganda, AKT o‘qitish va o‘rganish jarayonida muhim omilga aylanadi. Ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib ulgurgan ushbu soha hamisha yutuqlar me’zoni bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ko‘chqarova F. Kompyuter dasturlari vositasida ona tilini o‘qitish samaradorligini oshirish. Ilmiy nashr. Rukn: Sharh va fikr-mulohazalar. 19.12.2010.
2. Parmonov A. Chet tilni o‘rganishda axborot texnologiyalarining ahamiyati, Toshkent. 2008.

ЎЗГА ТИЛЛИ ГУРУХЛАРДА ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА АНИМАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Моҳидилхон Абдуллаева

Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ

4-босқич талабаси

Таълим жараёнида мултимедиа яратиб бераётган имкониятлардан бири ҳисобланган анимация бугунги кунда чет тилини ўқитишда замонавий ёндашувлар шаклланишида катта аҳамиятга эга. Animatsiya (lot. animatix) – расмларни машина графикаси ёрдамида “жонлантириш” маъносини англатади. [2:204] Компютер анимацияси – компютерда динамик тасвирлар синтезидир. [3:2] Инсон дунёни тасвир орқали англай бошлайди. Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш жараёнида ҳам замонавий дастурий таълим воситаларига талаб юқори. Замонавий дастурий таълим воситалари мултимедиалидир. У анимация, овоз, видеотасвир билан таъминланган дастурлар билан ишлашга имкон яратади. Мултимедиа қўлланилганда инсоннинг турли сезги органларига таъсир амалга оширилади. [2:204] Маълумки, инсон ахборотларни сезги аъзолари орқали қабул қилади. Дарсдаги мавзуни тушунтиришда анимациялар ёрдамчи воситалар бўлиб хизмат қилиши керак. Дейлик, “Жониворлар” мавзусида, расмлар ва уларнинг “жонланган” тасвирларини кўриб ўрганиш анча самарали. Ўқитувчининг изоҳлари билан биргаликда қабул қилинаётган видеомаълумот ёки анимация талабалар диққатини фаоллаштиради. Таълим қизиқарли ва эмоционал бўлиб боради, талабаларда эстетик қониқиш пайдо бўлади. [2:204] Ушбу таърифлар таълимнинг бошқа босқичлари тингловчилари (тарбияланувчи, ўқувчилар) учун ҳам ўринли.

Улар мусикий-ритмик, визуал-кўриш, лингвистик-оғзаки, математик-манتيқий, кинестетик-танага оид, одамлараро, шахсий ва табиатан. [1:262] Анимацион технологиялар ушбу интеллект турларининг деярли барчасига, яққол учтасига бевосита таъсир кўрсатади.

1. Мусикий-ритмик интеллектга анимацион технологияларнинг таъсири.

Анимацион технологиялардаги аудио файлларни юклаш функцияси орқали ўқувчиларда талаффуз имкониятлари кенгайди. Тасвирларга сўзларнинг ўқилиши ҳам жойланиши мумкин. Инсон ҳаёти мобайнида ташқи дунёдан қабул қиладиган ахборотларининг жуда кўп қисми эшитиш орқали амалга ошади. Ва бу йўл билан ҳосил бўлган маълумотлар бошқа сезги органлари билан қабул қилинган маълумотларга нисбатан анча тўлиқ бўлади.

2. Визуал-кўриш интеллектга анимацион технологияларнинг таъсири.

Анимацион технологиялар, асосан графикларни “жонлантириш”га қаратилган экан, ўқувчи уни бевосита визуал йўл билан қабул қилади. Методикада бу тушунча “образли хотира” атамаси билан ҳам изоҳланади. Кўриш орқали қабул қилинган маълумотлар инсон миёсида ҳам ихтиёрий, ҳам ихтиёрсиз равишда сақланиб қолади.

3. Математик-мантиқий интеллектга анимацион технологияларнинг таъсири.

Математик-мантиқий интеллект фақат ҳисоб-китобга йўналтирилган интеллект эмас, балки у мантиқ ёрдамида илмий жумбоқларни таҳлил қилиш, муаммони аниқлаш, уларга муқобил ечим топишни ўз ичига олади. Анимацион технологиялар ушбу интеллект турига тўғридан-тўғри эмас, билвосита таъсир кўрсатади. Ва ушбу таъсирлар юқоридаги уч интеллект ўзагида амалга оширилади. Ушбу тафаккур турини шакллантиришда анимацион технологияларнинг аҳамиятини “Тўртинчиси ортиқча” методида кўришимиз мумкин. Болага “Жониворлар” мавзусига оид 3 та сўз, айтилик, мушук, хўроз ва йўлбарс, сўнг битта бошқа мавзуга оид, масалан, “машина” тасвирлари берилади. Бола мантиқан қай бир жавоб ортиқча эканлигини топиши керак. Кейинги босқичда метод бироз мураккаблашади.

Юқорида келтирилган мисоллар чет тилини ўқитишда анимацион технологияларнинг бошқа интеллект турларига таъсири мавжуд эмас, деган фикрни ифодаламайди. Балки ушбу янги ёндашувлар бошқа интеллект турларига ҳам билвосита таъсир этади ва таълим жараёнининг самарадорлигини янада оширади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Раҳмонов Ш., Ўрганишни ўрганиш, мукамал хотира ёхуд миянгиз қобилиятларини қайта кашф қилинг. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
2. Тоҗиёев М., Зиямухамедов В., О‘ралова М., *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat fanining o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash.* – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2012.
3. Choriyev G‘., *Uch o‘lchamli tasvir olishning dasturiy vositalari.* – Toshkent, 2014.

MILLIY QADRIYATLAR - MILLIY TIL ASOSI

Umida Yusubova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida “...har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e‘tiborni mustaqillikka bo‘lgan e‘tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim” degan hikmatni ilgari surgan edilar. Bugun necha ming yillik tarixga ega o‘zbek xalqiga xos qadriyatlar to‘la tiklandi, ushbu qadriyatlar qatorida ona tilimiz – o‘zbek tili ham bor, chunki o‘zbek tili negizida milliy mentalitetimizni ko‘rsatuvchi milliy etiketlarimiz yashaydi. Milliy etiketlarimiz ifodasida olqish va duolar alohida o‘rin egallaydiki, uzoq o‘tmishdayoq kishilar so‘zning inson ruhiyatiga kuchli ta‘sir ko‘rsatishini so‘zda sehr, allaqanday g‘ayri tabiiy kuchning borligi deb tushunganlar. Tarixga chuqurroq nazar

tashlaydigan bo‘lsak, azaldan ajdodlarimiz nutq va xatti-harakatlar insonning ruhiy holati bilan bog‘liqligiga qiziqib kelganlar, shu sabab nutqiy etiketlar yuzaga kelgan. Xalqimizda duo qilish, muborakbod etish, salomlashish, xayrlashish, ta‘ziya bildirish kabi nutqiy etiketlarning umumiy xususiyati shundan iboratki, bunday jumlar shakl va mazmun jihatdan barqarorlashib, aksariyati tayyor nutqiy materialga aylanib qolgan.

O‘zbek adabiy tilida “olqish” so‘zi “qo‘llab-quvvatlashni, mamnunlikni bildiruvchi qarsak”¹⁸ ma‘nosini anglatadi, deyiladi. *Olqish* turkiy tillarda “maqtash, sharaflash yaxshi istaklar tilash... kabi ma‘nolarni anglatib, “*sharaflamoq, yuksaklikka ko‘tarmoq, maqtamoq*” ma‘nolarini anglatuvchi qadimgi turkiy “al” fe‘li o‘zagiga *-qi* buyruq mayli hamda *-(a)sh* harakat nomi qo‘shimchalarining qo‘shilishidan yasalgan”¹⁹. Turkiy xalqlar mentalitetining bir in‘ikosi sifatida olqishlar nutqiy etiket ifodasi sifatida yuzaga kelgan, ular insonning kundalik maishiy faoliyati bilan bog‘liq holda ehtiyoj mahsuliga aylangan. Masalan, uchrashuv olqishlari, dasturxon olqishlari, oilaviy marosim olqishlari, biror ish yoki tadbir boshlanishida yoki tugallanishida aytiluvchi olqishlar o‘zbek xalqi ma‘naviyatining yetukligini ko‘rsatadi, bunday olqishlarni ado etishlik yoshi ulug‘, el orasida obro‘ topgan yoki oilaning kattasi tomonidan aytiladi.

Tabrik ko‘rinishidagi olqishlar ommaviy axborot vositalari orqali, anjumanlarda e‘lon qilinishi mumkin. Bu kabi rasmiy tabriklar shaxslararo, mamlakatlararo munosabatning hurmat va hamkorlik tamoyili asosida amalga oshirishini ta‘minlaydi.

Shuningdek. o‘zbek xalqida duo so‘zi ham bor, bu so‘z etimologik jihatdan “iltijo, chaqirish, da‘vat” ma‘nosini anglatadi, bugungi kunda, asosan, “kishilar bir-birlariga tilaydigan yaxshiliklar, yaxshi niyatlar” mazmunini anglatadi²⁰. “Omin, tinchlik-xotirjamlikni bersin” yoki “Omin, qadam yetdi, balo yetmasin” kabi ixcham olqishlar noverbal vositalar bilan parallel tarzda qo‘llanadi, o‘ng va chap qo‘llar kafti ochilib, o‘ziga qaratilgan holda yuzga yaqinlashtirilib yuqoridan pastga harakatlantiriladi (ushbu harakat *qo‘lini yuziga tortmoq* deb ham aytiladi).

Duolar insonlarni o‘zaro bir-birlariga yaqinlashtiradi, bir-birlariga nisbatan hurmat-ehtiromlarini ko‘rsatadi. Ko‘pgina xalqlarda dasturxon duolari mavjud, bu esa jami insoniyatning Yaratgan ne‘matlaridan bahramand bo‘lganligiga, dasturxon atrofida tinch-totuv o‘tirganlikka shukronasidir, bunday olqishlarning o‘zbek tilida o‘nlab namunalar bor, masalan, “Omin, taom ko‘p bo‘lsin, balo daf bo‘lsin, mushkul oson bo‘lsin, hojat ravon bo‘lsin, qopqoqdek qopishtir, yelimdek yopishtir, yaxshiga yondashtir, yomondan adashtir” va hokazo kabi dasturxon boshida aytilgan duolarda barchaga birdek ezgulik yor bo‘lishi so‘raladi.

Duolar muayyan nutq sharoiti, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyi bilan bevosita aloqador bo‘ladi: – *Onhazratimning davlatlari kam, o‘zlarida g‘am, ko‘zlarida nam, dushmanlarida dam, qadrlarida xam bo‘lmasin... Shahzodamning boshlarida baxt, ostlarida taxt o‘ynab, yosh umrlariga ajali bevaqt yetmasin... Shohi baxtiyorning xizmatlariga bel bog‘lag‘an oq salla, ko‘k salla, to‘ni malla otalarimizning dillari ham hamesha soqollaridek oq bo‘lsin,*
omin! (A.Qodiriy).

Ta‘lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan maktab o‘quvchilariga o‘zbek tili darslarini o‘tishda leksik-nutqiy mavzuga ko‘proq e‘tibor beriladi, o‘quvchilar bilan muayyan mavzuda suhbatlar o‘tkazish, ularning lug‘at boyligini oshirish vositasida o‘zbek tilida erkin

¹⁸ Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 1-jild. –T., 2000. 254-b.109-b.

¹⁹ Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. –T., 1990. 109-b.

²⁰ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. -Toshkent, 2006. 665-b.

so'zlashishlari nazarda tutilar ekan, ularning so'z boyligiga *olqish* va *duo* so'zlarini ham kiritishimiz mumkin. O'zbek xalqining milliy qadriyatlari sanalgan olqish va duolar haqida ta'lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan maktablar darsligiga yozma ish, masalan, diktant kiritish mumkin, bu bilan nafaqat bolalarning grammatik bilimlari oshiriladi, balki o'zbek tili orqali o'zbek xalqiga o'zaro hurmat va yaqinlikni barqarorlashtiradi.

ЗАРАФШОН ВОҲАСИ ШЕВАЛАРИДА ЛЕКСИК СИНОНИМЛАР

Гулсанам Норова

НавДПИ Ўзбек тили кафедраси ўқитувчиси

Ўзбек тилшунослигида синонимлар хусусида илмий ишлар амалга оширилган.²¹

Ўзбек халқ шевалари, жумладан, Зарафшон воҳаси шевалари ўзбек адабий тилидагидек синонимларга бой бўлиб, ўзбек тилининг луғат фондини бойитишда алоҳида аҳамиятга эга. Тадқиқ этилаётган Зарафшон воҳаси шеваларининг лексик таркибини ареал йўналишда ўрганиш орқали уларнинг синонимларга бойлигини тадқиқот давомида тўпланган фактик материаллар таҳлили асосида кўриш мумкин. Шунини айтиш керакки, синонимлар одатда ҳар хил шева орасида маълум даражада бир-бирларига нисбатан муқобил (эквивалент) бўла олса-да, лекин, хусусан адабий тилда улар бир-бирларига нисбатан тамоман муқобил бўлиши қийин. Чунки уларнинг маъноларида маълум даражада фарқ бўлади ва маълум даражада маъно оттенкаси мавжуд бўлади²². Юқорида таъкидланганидек, Зарафшон воҳаси шеваларига турли диалектлар, қардош тилларнинг таъсири бўлди. Натижада бир тушунча маъносини бир неча сўз билан ифодалаш юзага келди. Маълумки, полисемия бир сўзда турли маънолар муносабатини очиб берса, синонимлар турли сўз ёрдамида бир тушунчанинг турли оттенкаларини ифодалайди.²³

Ҳар бир шеванинг ўзига хос ички синонимлари бўлади. Улар мазкур шева орасидаги синонимлари ҳисобланади. Ўзбек халқ шеваларидагидек, тадқиқ этилаётган шева орасида синонимлар предмет, ҳодиса, белги ҳақидаги тушунча мазкур шева тарқалган жойлардаги аҳоли нутқида турлича номланиши натижасида юзага келади. Улар қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Отлардан ташкил топган синонимлар: *длвэньжъ, длэньжъ, длмэч, длвэньчдк, ҳдлвэньчъ, ҳдлэньчдк, ҳдлэньчдк* ад.орф.- арғимчоқ; *мурчд, кумурсқд* -ад.орф.-чумоли; *ун эши, лдхчдк, мдйда эши, хдмир эши, кескэч ош*-ад.орф.-угра; *сьндчд, ьчкчд // ьдкчд // ьчкчд // ьчкчд, бейънгчд, ньмтд*-ад.орф. -нимча; *ьгндбднд, бдндк, ьлмдк, туйрэвуч // терэвуч // тердвуч*-ад.орф. -тўғноғич; *ястк // ястук, бэльнча, тдкчд*- ад.орф.- ёстик.

Белги, ҳаракат ифодаловчи лексемалардан ташкил топган синонимлар: *дэв, ьркэч* - бақувват; *кэчмьр, кэзгднчк*-хасис; *жэйндэ* - йиғиштирди, саранжом саришта қилди каби сўзлар ўзбек тили ва шеваларининг синонимик қаторини кенгайтирган.

²¹ Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т., 1974.-308б.; Тожиёв Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия.-Т., 1981.-91б. Курбонова М. Ўзбек шеваларида аффиксал синонимия//Ўзбек тили ва адабиёти.-1987.-2-сон.-Б.54-56.; Кўчқортоев И. Луғавий синонимик воситалар ва уларнинг асосий турлари//Ўзбек тили ва адабиёти.-1984.-4-сон.-48б.; Содиқов Т. Ўзбек шевалари лексикаси.-Т1991.-Б.108-118.

²² Дониёров Х. Кипчоқ диалектларининг лексикаси.-Т. ошкент, Фан. 1979.-34б.

²³ Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М. 1965. 58с.

Шеваларда ҳам синонимик қатордаги сўзлардан фаол қўлланилгани асосий доминант сўз ҳисобланади. Ўзбек шеваларида, жумладан, Зарафшон воҳаси шеваларида доминант сўз лаҳжалараро бир хил эмас. Масалан: **қипч.жерик, башы қарангы, қорл. башь қарангъ, гудайъш** синонимик қатордаги бош қоронги сўзи ўзбек адабий тилида бош сўз бўлса, қипчоқ лаҳжасида **жерик**, қорлуқ лаҳжасида, **гудайъш** бош сўз ҳисобланади.

қипч. аррық, азгын, қатма, қорл. дррығ, қыльтърък, нъмжон синонимик қатордаги аррық сўзи ўзбек адабий тилида бош сўз бўлса, қипчоқ лаҳжасида **аррық, азгын, қорл. дррығ, қыльтърък** сўзлари бош сўз ҳисобланади. Мазкур шевада бош сўз бўлиб келган сўзларнинг қўлланиш доираси кенгрок

қипч. жавлък, жаппа, тамамнай, путуннай, битта қамай, қорл .бдръ, ҳдммдсъ синонимик қатордаги ҳаммаси сўзи ўзбек адабий тилида, қорлуқ лаҳжасида бош сўз бўлса, қипчоқ лаҳжасида **жавлък** сўзи етакчи ҳисобланади.

Тадқиқот объекти бўлган Зарафшон воҳаси шеваларида синонимик қаторни ташкил қилган диалектал лексималар адабий тил ва бошқа шевалардаги сўзлар билан бир хил маъноли бўлган сўзлардир.Мазкур ҳудуд шеваларида бундай синонимик қаторни ташкил этган компонентлар адабий-диалектал ва диалектлараро синонимларни ташкил қилади.

Адабий-диалектал синонимлар мазкур ҳудуд шевалари лексикаси ва адабий тил лексикасига мансуб сўзлардан иборат бўлган синонимлардир.Шеваларда адабий тилдаги сўз билан шеваларнинг ўзига хос бўлган сўзлари билан бир хил маънони ифодалашни натижасида синонимларни юзага келтиради. Масалан: адабий тилдаги **ялпиз** сўзи мазкур шевадаги **пъданд, ҳулбой, рдън, ндън, ҳълвък, кўк ўт** маъноларига тенг. Чунки, адабий тил бирликларидан **ялпиз** сўзи мазкур ҳудуд шеваларида адабий тилдагидек ишлатилгани учун **ялпиз** билан **пъддна, ҳулбой, рдън, ндън, ҳълвък, кок от** сўзлари синонимлардир.

Ўзбек адабий тили билан шеваларда синонимик қаторни ҳосил қилаётган бош сўз бир хил бўлмайди. Мазкур ҳудуд шеваларида қўлланувчи **чърдйль, гоздл, нозан, хушрой, кѳхлък, коркдм, бдрн, зеб, лдтѳдтль, сѳхъбждм, ндзѳдтли, сулув** синонимик қатордан адабий тил учун **чиройли, гўзал** сўзлари бош сўз бўлса, қорлуқ лаҳжасида **чърдйль**, қипчоқ лаҳжасида **сулув, хушрой** сўзлари асосий сўз бўлиб ҳисобланади.

Зарафшон воҳаси ўзбек шевалари қанчалик синонимларга бой бўлса ,бошқа ўзбек шевалари ҳам худди шундай ўзига хос сўз бойлигига эга. Шу боис ҳар бир шевада мавжуд бўлган сўзлар бошқа фарқли ном билан айтилса-да улар бир хил тушунча, маънони ифодалайди ва ўзаро диалектлараро синонимик қаторни ташкил этади. Адабий тилдаги **қувур** сўзи мазкур шевадаги **ғулвд; лўмбоз** сўзи **ғолангир //ғулангир; қозон сочиғи- ддсмол** сўзлари билан синоним бўла олганидек, бошқа шеваларда ҳам синоним бўла олади. Масалан: Бух. **офтѳба** ~ Жиз. **дптѳвд** ~ Қашқ. **ѳптовд** ~ Сурх.**офтѳбд** ~ Нав.в.ш **.ѳптѳвд** - ад. орф. обдаста; Нав.в.ш.**длис//длус** ~ Бух., Қашқ. **длис//длус** ~ Сам. **длис** – ад. орф. ғилай, «косоий»; Нав.в.ш.**ѳбжўш** – Бух. Сам. **ѳбажѳш** ~ Қашқ. **ѳбжўш** ~ Жиз. **ѳбдъш** ~ ад. орф. қайнаган сув; Нав.в.ш.**бѳйъкъш // бояқиш** ~ Тошқ. **бѳйъкъш** ~ Сам. Бух. **бойъкъш** – шўрлик; Нав.в.ш.**жѳйшдб**~ Бух. **жѳйшап** (тож. жой, «ўрин», шаб «кеча» – жойлашиб) ~ Қашқ. **жѳйпош // жойпъш** – Сам. **жѳйпош** – ад. орф. чойшаб; Бух. **ѳзъ** – **чув**, Қашқ. **иззи** – **чув** ~ Сам. Нав.в.ш.~ **ѳзъ** – **чув** ~ – ад. орф. шовқин-сурон; Нав.в.ш.**нѳнпдр** ~ Бух.

нэнпар ~ Қашқ. **нэмпадр** ~ Сам. **нэнпадр** – ад. орф. чакич. Бугунги кунда юкорида келтирилган жуда кўплаб сўзлар ўзбек адабий тилидаги сўз билан бирга параллел ишлатилмоқда.

Ўзбек адабий тилидагидек, шеваларнинг лексик таркибида форс-тожик, араб тилларидан ўзлашган сўзлар мавжуд бўлиб, улар ўзбек тилидаги сўзлар билан бирга кенг қўлланилиб, синонимик қаторни ҳосил қилади тож.-форс + ўзбекча сўзлар синонимияси: тож - **дстунчд** (Қизилт., Нур.) - енглик; тож - **ндрезд** - нон ушоғи (ўзб.); арабча + ўзбекча сўзлар синонимияси: ар. башара ар. куч-қувват // **ку:ат** ~ **мддр**, **мжжл**, **сьллд**, **ддрмэн** - **дънкд** каби.

Ўзбек адабий тилидагидек, шеваларда ҳам ҳар қандай синонимик қаторни ташкил этувчи сўзнинг ўз ўрни, ўз вазифаси бор. Тадқиқ этилаётган шеваларда **дбжър**, **чдққдн**//**чдққэн**, **чдбдс**, **ғдйър** синонимик қаторни ташкил этаётган сўзларнинг ҳар бири ўз стилистик оттенкасига эга. **Чдққэн**да кўпроқ тезлик маъноси акс этса, **дбжърд** кўпроқ укувлилик оттенкаси бор. Баъзи ўринларда **чдққэн** ва абжир сўзлари бир-бирини ўрнини қоплай олмайди. **Чдққэн** -**чдққэн** юрсанг-чи мисолидаги **чдққэн** ўрнида **дбжър** сўзини қўллаб бўлмайди

Ўзбек шеваларида, жумладан, Зарафшон воҳаси шеваларидаги синонимлар ҳам ўзбек адабий тилини бойитиш, нутқнинг таъсирчанлиги ва жозибадорлигини оширишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Айниқса, шоир ва ёзувчи асарларининг бадиий қийматини оширишда синонимлардан унумли фойдаланадилар.

RUSIYZABON O‘QUVCHILARNING O‘ZBEK TILIDA NUTQINI O‘STIRISH YO‘LLARI

Sevara Qahramonova

NavDPI talabasi

Ilmiy rahbar: dots.Yusubova R.N.

Ma'lumki, jamiyat taraqqiyotini rivojlantirishda, yetuk kadrlarni tayyorlashda ta'lim tizimini yuksaltirish muhim rol o'ynaydi. Bugungi kundagi bosh maqsadlarimizdan biri esa ta'lim sifatini yanada oshirish, ikkinchi tilni shunchaki o'rganish emas, balki shu til o'rganuvchilarini obrazli fikrlashga odatlantirish, o'zbek tili maqomini keng ko'lamda targ'ib etishdir. Davlat tili maqomiga ega o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar o'rtasida ham rivojlantirish, sof adabiy til me'yorlariga rioya qilishni to'la ta'minlash muhim masalalardan biri sanaladi. Muhtaram Prezidentimiz tashabbuslari bilan ona tilimizga qaratilayotgan e'tibor, bir maqsad yo'lida qilinayotgan ishlar diqqatga sazovordir. Ayniqsa, ta'lim tizimida o'zbek tili darslarini shakllantirish jarayonida har bir o'quvchining individual qobiliyati, tilni bilish darajasidagi turlichaligi bir maqsadga – talabanning darsni yaxshi o'zlashtirishiga qaratiladi. Biroq tilni shunchaki o'rganibgina qolmay, uning tarixi, kelib chiqishi, til egalarining urf-odatlari, san'at va madaniyatini ham chetda qoldirmaslik kerak. Zero, til – millat ko'zgidir. Biz rusiyzabon o'quvchilarning obrazli fikrlashini shakllantirishda, ularning nutqini o'stirishda o'zbek badiiy adabiyoti namunalarini poetik tahlil etish ijobiy samara berishi xususida fikr yuritmoqchimiz.

Ma'lumki, o'quvchining ikkinchi bir tildagi lug'at boyligi yuqori bo'lsa, fikrini erkin ifodalay olish bilan birga, chiroyli, obrazli fikrlay oladi, badiiy matnni badiiy tahlil etishda qiynalmaydi. Masalan, o'quvchilarga ular obrazli fikrlash va uni bayon eta olishlari uchun “Do'st bilan obod uying”, “Ulug'imsan, Vatanim”, “Til – millat ruhi” kabi mavzular uyg'a vazifa sifatida berib yuboriladi va fikrlarini o'zbek ijodkorlarining asarlari orqali

ifodalashlari ta’kidlanadi. Masalan, talaba “Ona tilim – jon-u dilim” mavzusini she’riy matnni badiiy tahlil etish orqali yoritishi shart bo’lsa, she’riy parchalar izohiga tayanishi talab etiladi. Ma’lumki, Xurshid Davronning “Ona tilim ” she’rining har bir satrida shoirning ona tiliga bo’lgan shunchaki muhabbati emas, balki ona tilining qadriga yeta olmayotgan kimsalarga, hatto zamonga bu tilning tarixan qadimiyligini, yuzlab ajdodlarimiz shu til uchun jonini qurbon qilganligini, xalqning tarixi va taqdiri bilan chambarchas bog’liqligini tushuntirish istagi sezilib turadi:

*Kelib ketdi necha dunyolar,
Kuldi hayot, yig’ladi o’lim.
Sen deb qurbon bo’ldi bobolar,
Ular ketdi, sen qolding, tilim.*

Keyingi misralarda esa Bobur-u Mashrab o’kinchini tilga oladi :

*Samarqanddan Bobur ketarkan
Dilga bo’g’ib hasrat sasini ,
Olib ketdi ona yurtidan,
Turkiy tilim, birgina seni.*

Talabaning obrazli nutqini quyidagicha ifodalash mumkin:

Har bir millatning o’z ona tili bor, bu zamin bagrida necha-necha buyuklar tug’ildi, necha-necha buyuklar o’lim topdi, ammo ular o’z ona tillarining zavol topishiga yo’l qo’yishmadi. Bobur o’z yurtidan quvilib o’zga yurtga bosh olib ketarkan, o’zi bilan qadriyatini – o’z ona tilinigina olib ketgan. O’zga yurtdan turib shu tilda ijod qilgan, dard-y hasratini kuylagan. Farzand tug’ilishi bilan ilk bor ona tilini onasining allasi orqali tinglaydi. Shu tilda ilk bor so’zlaydi, orzu-umidlarini shu tilda bayon etadi.

Abdulla Oripov “Ona tilim” she’rini shunday satrlar bilan boshlaydi:

*Ming yillarkim bulbul kalomi
O’zgarmaydi, yaxlit hamisha .
Ammo sho’rlik to’tining holi
O’zgalarga taqlid hamisha.*

Shoir o’z tili bo’lmagan xalqni to’tiga qiyoslaydi va uning hayoti ham boshqalarga taqlid ekanligini ta’kidlaydi.

*Ona tilim, sen borsan shaksiz,
Bulbul kuyin she’rga solaman.
Sen yo’qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to’ti bo’lib qolaman!*

Ona tili – millatning ruhi, uning or-nomusi, ma’naviy qiyofasi, orzu-umidlarining namunasi. Ona tili millatning birligi va birdamligining timsolidir. U millatni yagona xalq sifatida o’z atrofida birlashtiradi va dunyoda borligini ta’min etadi. Har bir millatning o’z Vatani, oilasi bo’lgani kabi uning jonajon va betakror ona tili ham bo’ladi. Shu tilda yurt madh etiladi, shu tilda kishilar bir-birini qutlaydilar, shu tilda yigit o’z sevgilisiga muhabbat izhor etadi. Ijodkorlar o’z asarlari orqali mana shu tuyg’ularni oyna misoli aks ettirishadi. Mirtemir ham yuqorida bayon qilingan haqiqatni tarix qatlamlaridan olingan misollar bilan isbotlashga kirishadi:

*Yobonlarning cheksizligi,
Ham samumi, ham hovuri Onajonlar allasidan,
Ko’z yoshidan, oq sutidan;
Jilg’alarning sho’x g’ovuri*

*Yigitlarning yallasidan,
Suluvlarning sukutidan — Yo‘g‘rilgan til —
Ona tilim...*

Shuningdek, o‘quvchilarga biror badiiy matn berilib, uni badiiy tahlil etish topshiriladi. Avvalo, matn ifodali o‘qish talab etiladi. Beriladigan badiiy matn o‘quvchining yoshi, qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularni fikrlashga, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, lug‘at boyliklarini oshirishga qaratilishi muvofiq bo‘ladi.

Avvalo misralarda keltirilgan badiiy bo‘yoqdor so‘zlar tahlilida o‘quvchiga ko‘mak berish talab etiladi. So‘ng badiiy tasviriy vositalarga o‘quvchi diqqatini tortish maqsadga muvofiq bo‘ladi, ba’zi so‘zlar birgalikda izohlanishi zarur bo‘ladi. Biroq o‘quvchiga she’rni badiiy tahlil qilib, inson qalbida kechuvchi sog‘inch kechinmasi borasidagi o‘z fikrini mantiqiy va obrazli tarzda ifodalashga imkon berish zarur.

O‘zbek tili darslarida insonning ruhiy olamiga ta’sir qiluvchi so‘z san’atidan ko‘proq foydalanish o‘quvchining obrazli fikrlash ko‘nikmasini shakllantiradi, so‘z boyligini oshiradi, shunda u o‘zbek tilining nafosatini, jozibasini anglaydi.

**OLIIY TA‘LIM MUASSASALARIDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING
INNOVATSION METODLARI**

**ЭЛЕКТРОН ХУЖЖАТЛАР БИЛАН ИШЛАШ ВОСИТАСИДА
ТАЛАБАЛАРНИНГ ДАВЛАТ ТИЛИДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ**

Г.А. Асилова

*ЎзР ДБК Божхона институти профессори,
педагогика фанлари доктори*

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Фармонида кўра Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида ташкил этилган Давлат тилини ривожлантириш департаментининг вазифалари қаторида, хусусан, “давлат тилини ривожлантириш, давлат тили тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан мониторингни амалга ошириш, ушбу соҳада жамоатчилик назоратининг самарали шакллари жорий этиш; давлат органлари ва ташкилотлари, жумладан, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг давлат тилини ривожлантириш, давлат тили тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини ташкил қилиш бўйича фаолиятни мувофиқлаштириш” белгиланган [1].

Бугунги кунда мутахассиснинг давлат тилида расмий мулоқот юритиши, яъни иш юритиш компетенцияси унинг нафақат ўзбек тили имлоси, услубият қоидаларини пухта билиши, расмий иш услубида ҳужжатлар матнига қўйиладиган талабларга иш фаолиятида риоя қилишида, балки ўзбек тилидаги электрон ҳужжатлар билан ишлаш малакаларини эгаллаганлигида ҳам намоён бўлади.

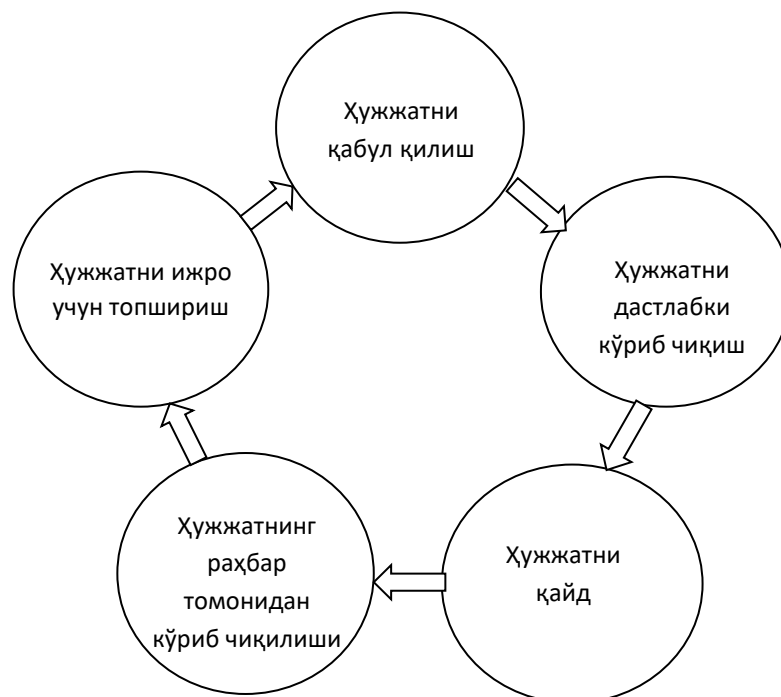
Инсоният тараққиётида ёзувнинг юзага келиши, қоғознинг ихтиро қилиниши қанчалик муҳим аҳамият касб этган бўлса, компьютерлаштириш жараёни ҳам жамият ҳаётида туб бурилиш ясади. Ахборотлаштиришнинг янги технологиялари ҳужжат айланувини бошқаришнинг электрон тизимлари яратилишига олиб келди. Жамиятда барча жараёнлар жадаллашиши ва ахборотлаштиришнинг ривожланиши даврида ҳужжатлар билан анъанавий тарзда ишлаш усуллари самара бермай қолди. Шу боис давлат муассасаларида ҳужжат айланувини бошқаришнинг электрон тизимлари жорий қилинди.

Олий маълумотли ҳар бир мутахассис замонавий иш юритиш усуллари пухта ўзлаштирган бўлиши шарт. Электрон ҳужжат айланувидан битимлар тузиш, ҳисоб-китобларни, расмий ва норасмий ёзишмаларни амалга ошириш ҳамда бошқа ахборотни узатишда фойдаланиш мумкин. www.my.gov.uz Ягона интерактив давлат хизматлари порталида давлат органлари фаолиятига оид хизматларнинг ишга туширилиши ушбу йўналишдаги ишларнинг долзарблигини янада оширди. Шу боис талабаларга давлат тили таълимида замонавий иш юритиш усуллари ўргатиш, уларда соҳавий-норматив ҳужжатларнинг электрон шакллари билан ишлаш кўникма-малакаларини ҳосил қилиш зарур.

Ўқитишнинг анъанавий усуллари ва шакллари талабаларнинг таълимий эҳтиёжларини тўла қондирмаётганлиги таълимни ахборотлаштиришни тақозо қилмоқда. Бугунги кун талабаларини мустақил танқидий ва ижодий фикрлашга

Ўргатиш учун ахборот манбаларини кўпайтириш, бир муаммога турлича қарашга имконият яратиш керак. Ёшларнинг Интернет ресурсларидан фойдаланиш малакаси ривожланганлигини ҳисобга олиб, бу воситалардан таълим жараёнида кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Жумладан, масофадан туриб мулоқот қилиш жараёнида нутқни ифодалаш воситаларидан эркин фойдаланиш, шунингдек, ўзининг ижодий қобилиятларини намоиш қилиш, яъни мулоқот жараёнида ўзининг бошқалардан фарқли ва атрофдагилар фикрига боғлиқ бўлмаган жиҳатларини кўрсатиш имкониятлари юқорилигини унутмаслик зарур.

Бошқарув фаолиятида иш юритиш тизимини ҳужжатлаштириш ҳужжатларни тузиш ва расмийлаштириш, шунингдек ҳужжатлар билан ишлаш, яъни уларни қабул қилиш, қайта ишлаш, ижросини назорат қилиш, уларни тизимлаштириш, излаб топиш ва сақлаш жараёнларини ташкил этишдан иборат. Ҳужжатларнинг яратилиши ёки қабул қилинишидан бошлаб ижроси якунлангунга ёки жўнатилгунга қадар ҳаракатланиши ҳужжат айлануви дейилади. Ушбу жараённи қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Талабаларга давлат тилида юритиладиган соҳавий-норматив ҳужжатлар, шунингдек, электрон ҳужжатлар билан самарали ишлашни ўргатишда ўқув материални иш юритиш хусусиятлари бўйича тузиш ҳамда қуйидагиларга эътибори қаратиш тавсия қилинади:

- иш юритишнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва соҳадаги амалий аҳамияти;
- иш юритишнинг замонавий норматив-ҳуқуқий базасида ҳужжатларни расмийлаштиришга қўйиладиган талаблар;
- ташкилий-фармойиш ҳужжатлари ва ички норматив ҳужжатлар, махсус бланкларда тўлдириладиган ёки муайян шакл асосида қўлда ёзиладиган ҳужжатларни расмийлаштириш хусусиятлари;
- ҳужжатлар билан ишлашни ташкиллаштириш, уларнинг ижросини назорат қилиш ва уларни сақлаш тартиби;
- иш юритишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда адабиётлар;
- соҳавий-норматив ҳужжатлар, уларнинг турлари тўғрисида маълумот бериш, ҳужжат намуналари;

- иш юритишда қўлланадиган асосий тушунчалар, ҳужжатларда қўлланадиган соҳавий терминлар ва нутқий қолиплар;

- аслиятдаги ва таржима қилинган нусхалар асосида соҳавий-норматив ҳужжатлар йиғмажилдини шакллантириш;

- ҳужжат матнини тузишда унинг реквизитларига амал қилиш, уларни қоғоз сатҳи бўйлаб тўғри ва текис жойлаштириш, ҳужжатлардаги ихчамлик, холислик, тилнинг имло қоидаларига тўлиқ риоя қилиш;

- ҳар бир ҳужжатни ўрганиш учун алоҳида машқ ва топшириқлар тизимини ишлаб чиқиш, билимларини текшириш учун зарур материални тақдим қилиш [2].

Электрон таълим ресурсларидан фойдаланишнинг кўплаб усуллари ва уларга тегишли тавсияларидан фойдаланиб, махсус компьютер дастурлари ёрдамида турли хил топшириқларни қисқа вақт ичида тузиш ҳамда уларни ўқув сайти кўринишда тармоққа жойлаштириш мумкин. Талабаларни электрон ресурслар билан ишлашга ўргатишда уларни ўқув сайтларидаги манбалардан фойдаланиш, улардаги машқ ва топшириқларни бажариш, ўқитувчи билан электрон почта орқали мулоқот қилишга жалб қилиш самара беради. Қуйида шундай мисолларни келтираемиз.

1. *Ўрганилаётган мавзу бўйича интернетда мавжуд ўқув материаллари рўйхати.* Бу рўйхат айти пайтда талабалар ўрганаётган у ёки бу мавзу бўйича зарур материалларни қисқа фурсатда топишга ёрдам беради. У интернетнинг чексиз ресурслари ичида ўзига хос маёқ вазифасини ўтайди.

2. *Мавжуд Интернет ресурсларидан йиғилган матнлар, фотосуратлар, аудиофайллар, видеоклиплар, анимация ресурслари, виртуал саёҳатлар ва бошқалар.*

3. *Матн мазмуни бўйича топшириқ ва саволларни ўз ичига олган Интернет ресурсларига ҳаволалар.* Ўқитувчи айнан шундай савол ва топшириқлар ёрдамида талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилади. Сайт мазмуни билан танишгач, талабалар мустақил равишда матнни тушунишни текширадиган топшириқларни бажаришлари керак. Топшириқни бажариш натижалари аудитория машғулотида муҳокама қилинади.

4. *Сайт саҳифаларидан ўрин олган мавзулар ва муаммоларни муҳокама қилиш.* Талабалар ўқитувчи томонидан тавсия қилинган материаллар билан танишибгина қолмасдан, балки ўзларининг фикларини билдиришлари, мунозарада иштирок этишлари керак. Бундай турдаги топшириқларни бажаришда берилган интернет ресурслари туркумларга ажратилиши ва уларнинг ҳар бири гуруҳ ёки айрим талабалар томонидан муҳокама қилиниши кўзда тутилади.

5. *Webquest (веб-квест, интернет-лойиҳа)* – интернет ресурслари асосидаги топшириқларнинг нисбатан мураккаб тури бўлиб, у ёки бу мавзу бўйича лойиҳавий фаолиятни амалга ошириш сценарийсидан ташкил топади. Бу ҳам талабаларнинг ижодий фаолиятини ташкил этишга қаратилган бўлиб, одатда, ўз ичига интернет-ресурслардан фойдаланишнинг аввалги барча шакллари қамраб олади.

Юқорида тавсифланган ресурслар билан ишлаш усуллари талабаларнинг мутахассислигига оид масалаларни ўзбек тилида боғланишли ифодалаш, олинган маълумотлар устида ишлаш бўйича қуйидаги малакаларни шакллантиришга ёрдам беради:

- матнларни белгиланган мезонлар ёки сифатларга қараб топиш;
- матндан зарур маълумотларни ажратиб олиш;
- асосий ахборотни иккинчи даражали ахборотдан ажратиш;
- ҳодисаларнинг вақт ва сабаб-оқибат муносабатларини аниқлаш;

- воқеа, хатти-ҳаракат, фактларнинг ривожланиши ва натижасини олдиндан тахмин қила олиш;

- баён этилаётган ҳодиса, фактларни умумлаштириш;

- ахборотнинг муҳимлиги, янгилиги, долзарблиги, ишончлилигига баҳо бериш;

- воқеа-ҳодисаларга ўзининг муносабатини билдириш, уларга талқин бериш.

Демак, мутахассисликка оид матнлар билан ишлаш жараёнида веб-саҳифа, электрон луғат, тақдирот каби турли компьютер технологияларини комплекс равишда қўллаш орқалигина янги таълим муҳитини яратиш мумкин. Буларнинг барчаси ўқув материали сифатида веб-саҳифа кўринишида шакллантирилиши, маълум бир мавзунини ўрганишда улардан кўرғазмалар ва ахборот материали сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида/Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5850-сон Фармони (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 22.10.2019 й., 06/19/5850/3939-сон).

2. Асилова Г.А. Божхона тизимида норматив ҳужжатларни юритиш (Ўқув қўлланма). – Тошкент: “Тафаккур қаноти”, 2016.

OLIY TA'LIM O'ZGA TILLI GURUHLARDA HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILINI O'QITISHNING INNOVATSION METODLARI

Nargiza Musulmanova

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
O'zbek tili kafedrasida katta o'qituvchisi, f.f.n.*

Har bir rivojlangan davlatning o'z ona tili mavjud bo'lganligi sababli o'sha davlatda yashaydigan fuqarolarning ham shu tilda kommunikativ aloqada bo'lishi, xalqning tilini, madaniyati va tarixini e'zozlashi talab etiladi. Zero, til – millatning ko'rki.

O'zbekistonda bir qancha ta'lim o'zga tillarda olib boriladigan o'quv muassasalari mavjud bo'lib, ularda boshqa millat vakillari bilan birga o'zbek millatiga mansub o'quvchilar va talabalar ham tahsil olishadi. Bu esa ularda o'zbek tilida muloqot qilish malakasini shakllantirishda ancha katta yordam beradi. Ammo ularga to'g'ri gapirish va to'g'ri yozishni o'rgatish har doim ham o'qituvchilarning zimmasida bo'ladi.

Filologik yo'nalishdagi Oliy ta'lim muassasalari rus guruhlarida Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'qitishda innovatsion metodlar har doim o'z samarasini beradimi? Ha, albatta beradi. Chunki ushbu fan talabalar uchun yangi fan hisoblanmaydi, ya'ni uni o'qib-o'rganishda qiyinchilik tug'dirmaydi, lekin mashg'ulot vaqtida dars samaradorligini oshirish uchun turli innovatsion metodlar nihoyatda zarur hisoblanadi.

“Hozirgi o'zbek adabiy tili” fanining “Morfemika-morfologiya” bo'limini o'qitishda xususiy pedagogik texnologiyalarning katta qismidan foydalanish mumkin. Ilmiylik, izchillik, qulaylik, nazariy va amaliy bog'liqlik, faollik va mustaqillik, ko'rgazmalilik, tarbiyalovchi va takomillashtiruvchi xarakter, kasbiy yo'naltirilganlik kabi didaktik tamoyillar tizimiga asoslanib o'tiladigan har bir mashg'ulot maqsadga samarali erishishda muhim o'rin tutadi.

“Grammatik shakl va grammatik kategoriya” mavzusining ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarida “Tushunchalar tahlili” metodidan foydalanish tajribasi shuni ko'rsatadiki, unda o'tgan va o'tilayotgan talabalar uchun yangi bo'lgan ilmiy terminlar izohi ularning

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

o‘zlari tomonidan keltiriladi va tahlil qilinadi. Bu metodni ko‘plab boshqa metodlar bilan bog‘lab qo‘llash mumkin.

Quyida biz o‘z darslarimizda qo‘llagan metodlar va ularning samarasi haqida ma‘lumot bermoqchimiz.

“Tushunchalar tahlili” metodi bu – modul yoki barcha mavzularni yodga olish, o‘qituvchi tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda o‘z izohlarini berish, shu orqali o‘z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o‘qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha talabalarni baholay olishga yo‘llantirilgan. Talabalar tomonidan tushuncha va atamalarni izohlashga, o‘tilgan materiallarni yaxshi eslab qolishga, shu bilan birga faollikka o‘rgatadi. Ushbu metoddan takrorlash darslarida, talaba bilimini nazorat qilishning frontal shakli sifatida, yangi bobni boshlashdan oldin talaba biladigan va bilmaydigan tushunchalarni aniqlab olishda qo‘llash mumkin.

Ushbu mashg‘ulotda foydalanish mumkin bo‘lgan vositalar: tarqatma materiallar, tayanch tushunchalar ro‘yxati, qalam, ruchka, slayd.

Izoh: reja bo‘yicha mavzu asosida hamda o‘qituvchining qo‘ygan maqsadi (tekshirish, mustahkamlash, baholash) ga mos tayyorlangan tarqatma materiallar (agar yakka tartibda o‘tkazish mo‘jжалangan bo‘lsa guruh talabalari soniga, agar kichik guruhlarda o‘tkazish berilgan bo‘lsa u holda guruhlar soniga qarab tarqatma material tayyorlanadi.

Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi:

- Talabalarni guruhlarga sharoitga qarab ajratiladi;
- talabalar mashg‘ulotni o‘tkazishga qo‘yilgan talab va qoidalar bilan tanishtiriladi;
- tarqatma materiallar guruh a‘zolariga tarqatiladi;
- talabalar yakka tartibda o‘tilgan mavzu yoki yangi mavzu bo‘yicha tarqatma materialda berilgan tushunchalar bilan tanishadilar;
- talabalar tarqatma materialda mavzu bo‘yicha berilgan tushunchalar yoniga egallagan bilimlari asosida izoh yozadilar;
- o‘qituvchi tarqatma materialda mavzu bo‘yicha berilgan tushunchalarni o‘qiydi va jamoa bilan birgalikda har bir tushunchaga to‘g‘ri izohni belgilaydi yoki ekranda har bir tushunchaning izohi berilgan slayd orqali (imkoni bo‘lsa) tanishtiriladi;
- *Har bir talaba to‘g‘ri javob bilan belgilangan javoblarning farqlarini aniqlaydilar, kerakli tushunchaga ega bo‘ladilar, o‘z o‘zlarini tekshiradilar, baholaydilar, shuningdek bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar.*

Izoh: “Tushunchalar tahlili” uslubini “Chaynovord”, “Uzluksiz zanjir”, “Klaster” “Blis zanjir” shaklida ham tashkil qilish mumkin.

Quyidagi mashg‘ulotda foydalaniladigan tarqatma materialni misol tariqasida keltiramiz. Talabalarga ushbu xarita beriladi. Talabalar 10 daqiqaning ichida tushunchalarini yozadilar.

Tushunchalar	Mazmuni <i>(talabalar tomonidan bajariladi)</i>
Grammatik ma‘no	Grammatik ma‘no til (fonetik, leksik, morfo-logik va sintaktik) birliklarning bevosita nutqni shakllantiruvchi umumlashma abstrakt ma‘nolaridir
Grammatik shakl	Grammatik ma‘no ifodalovchi morfologik ko‘rsatkich grammatik shakl deyiladi.
Kategoriya	<i>Kategoriya</i> atamasi tilshunoslik-ka falsafadan kirib kelgan termin

	bo‘lib, falsafada «obyektiv borliq va bilishdagi mohiyatan ko‘proq qonuniy aloqa va munosabatlarni aks ettiruvchi umumiy tushuncha» tarzida ta’riflanadi
Grammatika	Grammatika ongda nutqiy qo‘llanishga shay turgan leksemalarni grammatik vositalar bilan shakllantirib, so‘zga aylantiradi, bu so‘zlarni o‘zaro biriktiradi va fikr almashtirish vositalari sifatidagi vazifasini reallashtiradi.
Grammatik kategoriya	Tilshunoslikda <i>grammatik kategoriya</i> atamasi ostida, asosan, morfologik kategoriyalar tan olinadi
Kategorial ma’no	Kategorial ma’no grammatik shaklning substansial mohiyati bo‘lib, yondosh ma’no kategoriya umumiy grammatik ma’nosida mavjud va kategorial ma’no bilan dialektik bog‘langan lisoniy hodisadir.
Yondosh ma’no	Yondosh ma’no aslan qaysi sathga tegishliligiga qarab leksik, morfologik, sintaktik, uslubiy va qorishiq turi farqlanib, bu esa kategorianing leksik-grammatik, sintaktik, uslubiy-grammatik kabi ko‘rinishi bilan bog‘liq.
Hamroh ma’no	Hamroh ma’no - kategorial ma’no bilan dialektik bog‘liq bo‘lmagan matn va nutq sharoitiga bog‘liq ravishda yuzaga chiqadigan ma’no.

Bu metodga qo‘shimcha ravishda yana ma’ruza mashg‘ulotida quyidagi metodlardan ham foydalanish mumkin:

1. Leksik–morfologik kategoriya va funksional–morfologik kategoriyalarni taqqoslash uchun Venn diagrammasi.

2. “Tushunchalar asosida matn tuzish” metodi.

3. Qiyoslash asosida xulosa chiqarish.

Bulardan tashqari, bir necha xil shakl va ko‘rinishga, mazmun va mohiyatga ega bo‘lgan klasterlardan, intellekt xaritadan, tushunchalar tahlili asosidagi krossvordlardan ham foydalanish mumkin bo‘ladi. Bularning barchasini o‘qituvchi yoki talabalarning o‘zlari ham tayyorlab kelishlari mumkin. Biz ko‘p hollarda talaba mustaqil ishida shunday topshiriqlar beramiz va talabalar hech bo‘lmaganda shulardan bittasini bo‘lsa-da tayyorlashga harakat qiladi. Tushunchalar tahlili metodi har bir modul yoki mavzuda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan metod bo‘lib, u, o‘z navbatida, dars salohiyati va samaradorligini oshirishda yordam beradi.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМДА НУТҚИЙ МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИНING САМАРАДОРЛИГИ

Гулноза Ахмедова

*Тошкент педиатрия тиббиёт институти
катта ўқитувчиси, педагогика фанлари номзоди*

Таълим рус тилида олиб бориладиган синф (гурух)ларда ўқувчиларда мулоқот маданиятини шакллантириш юзасидан олиб бориладиган тажриба-синов ишлари объектив натижалар бериши учун ўзбек тилини асосан дарсларда ўрганадиган ва амалий билмайдиган ёшлар сони бир-бирига яқин бўлишига эътибор берилди. Ўқитувчилар тажриба-синов материаллари сифатида, бир томондан, тадқиқот ишимизнинг асосий мазмуни билан танишишдан ташқари, шу фаолда баён этилган олти хил иш турларини амалга оширади, иккинчи томондан, кўзланган мақсад ва

натижаларни иш режасида назарда тутати. Ўзбек тили таълимининг узлуксиз тизимида нутқий мулоқот одоби борасида қуйидагиларга эришиш талаб қилинади:

1) мавзувий сўз бойлиги устида иш олиб борган ҳолда ёшларнинг ўзбек тилида мустақил равишда луқмалар (маълум тузилишга эга бўлган гап турларини) тузишга доир БКМларини ҳосил қилиш;

2) қолип-гаплар бойлигининг тўпланиши ва фаоллашувига эришиш;

3) ўзаро мулоқотга кириша олиш, яъни ўзаро сўзлашиш тартибини, муомала одобини эгаллаш;

4) маълум қилинган мавзуда мустақил равишда диалогни бошлаш ва давом эттириш, тугаллаш;

5) ахборот технологияларидан фойдаланиб, масофадан туриб ўзаро мулоқотни амалга ошира олиш;

6) ёзма равишда диалог туза олиш.

Тажриба-синов синф (гурух)ларда юқорида саналган гипотетик моделни ифода этувчи мақсад ва вазифаларга монанд 10 хил иш турлари даражаланган ҳолда бажарилиб, ўқувчиларнинг мустақиллигини ошириб бориш изчиллигида олиб борилади. Ушбу иш турларига доир айрим тавсияларимизни қуйида айрим-айрим баён этдик.

I. Ўқувчиларга ўзбек тилида мустақил равишда турли қолипдаги гапларни тузишни ўргатиш

Русийзабон ўқувчилар ўзбек тилида мустақил равишда гап туза олишмаса, диалогик луқмалар туза билмайдилар, қолип-гапларни ўзбек тилидан рус тилига таржима қила олмасалар, уларнинг мазмунини билмаганликлари сабабли, табиийки, нутқда ишлатмайдилар, демак, эркин равишда диалог туза олмайдилар. Шунинг учун тажриба-синов ўтказиш учун ўзбек тилида мустақил равишда гап тузиш устида иш олиб борилиб, муайян натижалар қўлга киритилгач, ўқувчилар танланади, шунда диалог тартиби, мулоқот одоби қатори қолип-гапларни онгли ўзлаштиришга диалогик нутқни ўстиришнинг биринчи параметри деб қараш учун асос вужудга келади. Агар ўқувчилари ўзбек тилида мустақил равишда гап туза олмайдиган синф тажриба-синов учун танланса, ўқитувчи аввал методист олим Р.А.Йўлдошевнинг «Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси (таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида)» номли монографиясидан фойдаланиб, уларни талаб этилаётган даражага етказиб олиши керак, зеро у ўқувчиларга ўзбек тилида мустақил равишда гап тузишни ўргатиш йўл-йўриқларига бағишланган. Биз тадқоқотимизнинг биринчи бобида назорат иши сифатида берилган қолип-гапларни ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиш натижалари ҳақида рақамли кўрсаткичларни келтирганимизда, аҳвол яхши эмаслигига ишора қилганмиз, ўқувчиларнинг диалогик нутқи талаб даражасида ривожланмаётганига шуни сабаб қилиб кўрсатганмиз. Шунга кўра ҳам тажриба-синов материаллари аввалида (ўқитувчининг ўқувчиларни мустақил равишда гап тузишни ўргатишини назарда тутиб) *ўзбек тилидаги қолип-гапларни онгли ўзлаштиришни таъминловчи машқ турларини* бажартиришни тавсия этамиз.

II. Ўзбек тилидаги қолип-гап намуналарини рус тилига таржима қилиш

Қуйидаги каби машқлар бажарилади:

– луғат шаклидаги машқ материалидан қолип-гапларнинг ўзбекча вариантини ўқиш, талаффузини ўрганиш;

– қолип-гапларни ўзбек тилидан рус тилига ёзма таржима қилиш;

– оғзаки таржима машқи.

III. Ўзбек тилидаги қолип-гапларни фаоллаштириш

Бунда қуйидаги иш турлари ўтказилади:

- қолип-гапларни ёд олиш;
- «Тез юрар» ўйинини ўтказиш;
- «Қолип-гапларни ким кўп билади?» интеллектуал ринг ўйинини ўйнаш;
- нуқталар ўрнига мос қолип-гапларни қўйиб диалогик матнни ўқиш.

IV. Ўзбекча қолип-гапларнинг русча эквиваленти бўлмиш гаплар-ни ўзбек тилига таржима қилиш

Қуйидаги каби машқлар бажарилади:

- луғат шаклидаги машқ материалдан қолип-гапларнинг русча вариантга қараб ўзбек тилидаги таржимасини айтиш;
- бу ишни ёзма бажариш;
- диалогик матнда қавс ичида русча берилган гапларни ўзбек тилига таржима қилиб ўқиш;
- ўқитувчи айтган русча гапларни ўзбек тилига жўрликда ўгириш.

V. Лексик ва грамматик тайёргарликдан сўнг диалогик матн намунасини ифодали ўқиш ва ўзгартирмай ижро этиш

«Ўзбек тили» дарсликларида бундай машқ турлари кўп. Уларнинг, шунингдек, айрим «Сухбат» матнларининг мақсади ўқувчиларни у ёки бу мавзудаги ўзаро сўзлашувда фаол қўлланадиган янги сўзлар, сўз шакллари ва сўз бирикмалари билан таништириш, уларни ёшлар нутқига талаффузи, маъноси ва имлоси жиҳатидан олиб киришдан иборат. Баъзан янги тил материали сирасида қолип-гап учраши мумкин. Намунани ўзгаришсиз айнан ижро этиш ўқувчиларнинг диалогик нутқини ўстирмайди, балки шунга кўриладиган тайёргарликни ифода этади. Бинобарин, бу машқ турига кўп вақт ажратилмайди. Ўқувчиларни баҳолашда тил материалининг ўзлаш-тирилиши, талаффуз ва имло жиҳатлари, луқмалар интонацияси ҳисобга олинади.

VI. Айрим сўзлар, луқмаларни ўзгартирган ҳолда намунани ижро этиш

Бир диалог намунасини асос қилиб олиб, ундаги сўзларни ва луқмаларни алмаштириш йўли билан вариантлар юзага келтира бориш иши синфдан-синфга изчил бажарилиши мумкин. Ушбу турдаги машқларнинг аҳамияти шундаки, улар ўқувчиларнинг диалогик нутқини ўстириш билан боғлиқ дастлабки кўникмаларни эгаллаш имконини беради.

VII. Бошланиши берилган диалогни давом эттириш талаб этиладиган машқлар ўқувчиларни берилган бир-икки луқмага таянган ҳолда давомини ўйлаб топиш вазиятига солади. Масалан:

БОЗОРДА

- Қовуннинг килоси неча сўм туради?
- ... сўм.
- Мана бу қовун неча кило чиқади? ...

БЕКАТДА

- Шимолий вокзалга нечанчи автобус боради?
- 55-автобус.

ШИФОКОР ҲУЗУРИДА

- Мумкинми?
- Кириш. Мана бу ерга ўтириш. Хўш, қаерингиз оғрияпти?

Ўқувчилар бу каби мавзуларда она тилида кўп сўзлашиб турганлари учун машқни унча қийналмай бажарадилар. Луқма ва қолип-гапларни ўйлаб топишда она тилидан мулоқот кўникмаларига таянадилар. Лекин айрим мавзулардаги диалоглар одатдагидан фарқли бўлиши мумкин. Масалан, «Бозорда» мавзуси шулар жумласига

киради. Қовун ёки тарвуз сотиб оладиган киши аввал бир килосининг нархини сўрайди, кейин «Битта қовун (тарвуз) беринг» деб сўраш ўрнига «Мана бу қовун неча кило чиқади?», «Кичикроғи-чи?» каби саволларга жавоб олгач, «Мана бу қовунни тортинг» деб мурожаат қилади. Машқ таълимий бўлгани учун ўқитувчи суҳбатлашаётган ўқувчиларга йўналтирувчи савол ва топшириқлар ёрдамида йўл кўрсатиб туради. Баъзи илғор иш тажрибали ўқитувчилар муляжлардан фойдаланиб, қовун харид қилиш вазиятини юзага келтирадilar. Баъзи мавзуларда «...диалогга сахна элементлари ҳам киритилади: эшикни тақиллатиш, рухсат сўраш, саломлашиш, хайрлашиш ва бошқалар. Бунда қуйидаги каби луқмаларни ҳам ишлатиш лозим бўлади. Ким у? – Бу – мен, Сашаман. Кириш мумкинми? – Кириш. – Кечирасиз. – Унда нима ишинг бор?». Бундай кўрсатмалилик ўқувчиларни фаоллаштириб юборади. Дарсда беш-олти жуфт ўқувчи ўзаро суҳбатлашгач, диалог равонлашади.

VIII. Берилган мавзуда диалог тузиш талаб этиладиган машқлар муайян лексик ва грамматик тайёргарликдан сўнг, ўқувчилар ўзаро сўзлашишнинг дастлабки кўникмаларини эгаллай бошлаганларидан кейин ташкил этилади. Шундай йўл тугилмаса, дарсликларда берилганидек, бу каби топшириқлар катта қийинчиликлар, муваффақиятсизликлар билан адо этилади. Жиддий ҳозирлик асосида уюштирилаётган сўзлашув самарали бўлиб, ёшларни руҳлантиради, улардаги дастлабки кўникмаларни янада мустақамлаш имконини беради, дават таълим стандартида белгиланган миқдорий ва сифат кўрсаткичларига эришишни таъминлайди.

IX. Бир неча қатнашчи бўлиб суҳбатда қатнашиш муомала одобини эгаллаш, суҳбат диапазонини кенгайтириш, қутилмаган луқма вариантларини ўртага ташлаш имконини беради, ўқувчиларнинг масъулияти ортади, улар етарли даражада фаоллашадilar. Хуллас, дастлабки машқ сифатида намуна аслича ижро этилади, сўнг вариатив ўзгаришлар қилишга ўтилади, ёндош мавзулардан, ўхшаш нутқий вазиятлардан бирида намунадан фойдаланиб (сўзлари, гаплари, қолип-гапларини ўзгартириб) ўзаро сўзлашиш машқлари уюштирилади, ниҳоят, тўлиғича мустақил равишда ўзаро сўзлашиш машқларига ўтилади.

X. Ўқитувчиларнинг инновацион фаолияти. Ўқувчиларнинг диалогик шаклда ўзаро сўзлашувда фаол қатнашишларига эришиш, уларни ижодий фикрлашга даъват этишда ўқитувчи шахсининг инновацион модели муҳим ўрин тутаяди. Бунга қуйидаги шарт-шароитлар орқали эришиш мумкин:

1. Диалог луқмаларини ўйлаб топишда ўқувчиларга бир қадар эркинлик бериш.
2. Айрим луқмаларни олдиндан ўйлаб қўйиш ва қоғозга тушириш, ундан фойдаланишга рухсат бериш.
3. Янги фикрларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш.
4. Гуруҳ билан ишлаб, гуруҳ аъзоларининг фаоллигини таъминлаш.
5. Ўқувчиларни мазмунли луқмалар тузаётганини таъкидлаб, ўзбек тилини ўрганишда илгарилаб бораётганига ишонтириш.
6. Ўзаро сўзлашган гуруҳнинг ютуқ ва камчиликларига синфдаги тенгдошларининг баҳосини тинглаш, танқидий муносабат юзага келтириш.

Натижада ўқувчиларнинг диалогик нутқи мустақил фикрлаш, кенг мушоҳада юритиш, бир-бирига одил баҳо бериш, эркин сўзлашишга ҳаракат қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзига холис баҳо бериб бориш каби кўникмаларни одатга айлантириш имкониятлари юзага келади.

Кўникмаларни малакага айлантириш (диалогик нутқни автомат-лаштириш) мақсадида *ноанъанавий усуллардан*, масалан, турли *ўйинлардан* фойдаланилади.

Мустақил фикрлаш ўқувчиларда креативликни ривожлантиради. Бунга қуйидаги каби ўйинлар ёрдам беради: «Тақдимот», «Мультимедия», «Чархпалак», «Балиқ скелети», «Эссе», «Арра», «Вен », «Нотиқлар беллашуви», «Фикрлар сандиги», «Заковат ўйини».

Инновацион ва ноанъанавий таълим жараёнида барча ўқувчилар фаол иштирок этадилар. Инновацион таълим қуйидаги каби иш турларида ўз аксини топади:

2-топшириқда қуйидаги гапларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиш сўралган эди: *Разрешите вас приветствовать. Как идет (ваша) жизнь? Как вам (тебе) сказать? Как на работе? Какая приятная встреча!* Бу вазифа қуйидаги тартибда бажарилди:

1-гап «Сизни қутлашга рухсат беринг» деб таржима қилинди, оғзаки сўзлашув вазиятида «Саломлашишга рухсат беринг» деб ишлатилади, таржима қилишларида асосий эътиборни шунга жалб этдик.

Дастлабки назорат ишида аввалги назорат иши материалларидан фойдаланилди. Натижа шуни кўрсатдики, биринчи назорат ишида эгалланган ва тартибга солинган билимлар иккинчи назорат ишида ўзининг ижобий самарасини кўрсата олган, яъни ўқувчилар ўша қоллип-гапларни рус тилидан ўзбек тилига муқобиллари билан таржима қилишга муваффақ бўлишган.

Инновацион ва ноанъанавий таълим жараёнида барча ўқувчилар фаол иштирок этадилар. Инновацион таълим қуйидаги каби иш турларида ўз аксини топади:

«Модификациялашган таълим» – мулоқот жараёнига сингдирилган таълим (ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқот тарзида, савол-жавоб, баҳс-мунозара тарзида дарс ўтади). Ўқувчилар, яъни «Интервью», тренинг қатнашчилари навбати билан бири-бирдан интервью олишлари лозим. Методист олима Г.Х.Жумашева мактабгача ёшдаги русийзабон болаларнинг қорақалпоқ тилида мулоқот маданияти асосларини шакллантиришда театрлаштирилган ўйинлардан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқар экан, бунда уларни қорақалпоқ халқининг маънавий бойликларидан, урф-одатлари ва анъаналаридан баҳраманд этиш йўллари ёритилган.

«Мультимедиа – видеодастурлар билан дарс ўтиш» (маълум бир мавзудаги мулоқот намунасини дастурли, овозли, кўргазмали, телевизор, видео қурилмалари ёрдамида тақдим этиш ва ижро эттириш усули).

Мультимедиа («кўп муҳитлилиқ» деган маънони билдиради) замонавий компьютерларнинг деярли барчасида мавжуд бўлган имкониятлар мажмуини, «инсон-компьютер» интерактив (диалогик) мулоқотнинг янги, такомиллашган поғонаси бўлиб, бунда фойдаланувчи жуда кенг ва ҳар томонлама ахборот олади...

Н.М.Черненко компьютер ёзишмаларида иштирок этадиган ўқувчи-ларга қуйидаги мазмундаги огоҳлантиришларни ифода этувчи рамзлар тўпламини тузиб чиқади:

- ўз диалогик луқмаларини тузишда суҳбатдошнинг услубини ҳисобга олиш;
- дискурс ихчамлигига риоя этиш учун ўз хабарини чўзиб юбормаслик;
- саволларга ўйлаб олинмаган жавоблар бермаслик, суҳбатдошининг жавоб намуналарига мослашиш;
- муомала одоби қоидаларини бузиб берилган саволларга жавоб бермаслик;
- матнни тезда идрок этишга кўмаклашадиган умумқабул қилинган график рамзлардан фойдаланиш;
- матнни кўринадиган қилувчи хатбошиларга амал қилиш;
- имловий, пунктуацион ва бошқа хил хатолардан огоҳ бўлиш;

«Муайян вазият ёки ҳолатни таҳлил қилиш» (бирон-бир ҳаётий воқеа, вазият юзасидан баҳс-мунозара).

«Нуктаи назаринг бўлсин» (ўқитувчининг нутқий вазиятга доир муаммоли топшириқлари юзасидан ҳар бир ўқувчи ўз нуктаи назарини билдиради).

«Танқидий тафаккур» (ўқувчилар бирор нутқий вазият юзасидан ўқитувчининг берган саволларига бир-бирини такрорламаган ҳолда, танқидий ёндашиб фикр билдирадilar).

«Қор уюми» ўйинида 5 кишидан кам бўлмаган киши қатнашади. Биринчи иштирокчи савол бериб жавоб олади, иккинчи жуфт салом-алиқдан сўнг бир лўқмадан алмашади, учинчи жуфт яна биттадан лўқма кўшади ва ҳоказо. Бунда улар қолип-гаплардан кўпроқ фойдаланишлари айтилади. Биринчи жуфтга қайтилади ва ҳоказо. Жуфтлар ўртасида мусобақага ўтилади. Мукамалликка эришган жуфт ғолиб саналади.

Қолип-гапларни нутқий намуналар, кўрсатмалилик нутқий вазият акс этган расм, сахна кўриниши орқали таништириш, суҳбатдошларни маънавий-эстетик бойитиш, янги ахборот алмашинувини таъминлаш, мулоқотни таркиблаш (ташкилий қисм → асосий ахборот алмашинуви → сўзлашувни тугаллаш қисмлари мазмунида *ўзаро сўзлашишни машқ қилиш*) онглиликка эришиш учун дарс лўғатида русча таржимаси, изоҳталабларига қисқа изоҳ бериш, заруриятга қараб муомала одоби қоидаларини изчил киритиб бориш мақбул деб топилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ahmedova G.M. Knowledge, skills and abilities in the culture of oral communication. Научный поиск в XX веке: общественные и гуманитарные науки. Сборник научных статей /под общ.ред. В.А.Должикова. – М.: Глобальное партнерство, 2015. С. 44.

2. Аҳмедова Г.М., Ўқувчилар нутқий мулоқот маданиятини ривожлантиришда қолип-гаплар устидаги ишлар. Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. VII-қисм. /Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети.Т.: 2016. 144-б.

3. Жумашева Г.Х. Формирование основ культуры общения дошкольников на каракалпакском языке в условиях двуязычия средствами театрализованных игр: Автореф. дисс. ... канд.пед.наук. – Ташкент: 1996. – С.11.

4. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гаптириш орқали ўстириш методикаси (Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Монография. – Тошкент: «Fan va texnologiya», 2012. 12-б.

РУСИЙЗАБОН ГУРУҲЛАРДА ДАВЛАТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШНИНГ МАЪРИФИЙ-ТАРБИЯВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Кавсар Турдиева

*ТошПТИ Ўзбек тили ва адабиёти,
рус ва лотин тиллари кафедраси мудири*

Сўнги йилларда мамлакатимизда Давлат тилига бўлган эътибор нафақат қоғозда, балки амалда кўзга ташланаётгани қувонарли. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 21 октябрдаги фармонлари мамлакатимизнинг «Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари» деган бош тамойили асосида имзоланди. Миллатнинг миллат бўлиб шаклланишининг асосий устунларидан бири она тили эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан, бизга ўзбек миллати мақомини олиб берган

она тилимиз олдида ҳар биримиз қарздормиз ва унинг равнақ топиши учун масъулмиз. Бу масъулиятни ҳар доим ҳис қилишимиз, тилимиз софлиги, гўзаллиги, унинг нуфузи учун имкон даражасидаги ишларни амалга оширишимиз зарур. Мазкур амалларнинг индаллоси эса маърифий ва маънавий тарбиядир. У эса аввал оиладан бошланиб, сўнг таълим муассасаларида давом этади. Олий таълимда ҳам бу узлуксиз жараён ўз мақсад ҳамда вазифаларига эга. Фикримча, мазкур жараёнда миллий ва русийзабон гуруҳларда қилишимиз керак бўлган ишлар талайгина. Энг биринчиси эса, юқорида таъкидлаганимиздек, маърифий-маънавий тарбиядир. Хўш, таълим жараёнида буни қандай усулларда амалга ошириш мумкин? Бугунги кунда русийзабон гуруҳ талабаларининг каттагина қисми ўзбек миллатига мансуб бўлса-да, уларнинг деярли барчаси машғулотлар рус тилида олиб борилувчи боғча ва мактабларда таълим ва тарбия олган, оилада рус ёки она тилида сўзлашувчилардан иборат. Албатта, уларга она тили таълимини, бошқа миллат вакилларига эса ўзбек тили таълимини беришда, аввало, ички мотивацияни, ватанпарварлик ва миллатпарварлик туйғуси ёки толерантликни маданият, урф-одат ва менталитетимиз билан боғлиқ ҳолда кучайтириш зарурдир.

Хусусан, устознинг дарсга кириб оддийгина ўзбекона саломлашиб, талабаларнинг ҳол-аҳволини умумий тарзда сўраб, ҳаммани соғ-саломатликда, омонликда кўриб турганидан хурсандлигини эътироф этиш ҳам ўз урф -одатимизнинг намоёниши сифатида тақдим этилади. Ёки бўлмаса, тиббий йўналишдаги институт талабалари диққатига поликлиника ёки касалхонада оналарни «Мамашалар, муолажага киринглар!» ёки бўлмаса «Мамашалар, кўрик бошланди!» деган роликни кўрсатиб, бу сўз ойижонларга нисбатан хунук эшитилишини кўрсатиш ҳам тилимизга бўлган меҳрни орттиради.

Одатда ҳар янги ўқув йили бошланганда гуруҳдаги биринчи дарсимга кирганимда она тилимиз ҳақида сўзлар эканман, дафтарга шу сўзларни ёздираман:

«Кўп тилларни билиш – шараф, она тилини билмаслик – уят». Ўзбек талабалари учун ҳар бир ўзбек тили дарси ўзликка қайтиш, ўз тилининг гўзал ва бойлигидан ҳайратланиш, янги сўзларни ўзи учун кашф қилиш завқини туйиш ҳисси муҳимдир.

Русийзабон ва хорижлик талабаларнинг ёзма нутқини ривожлантириш учун эса ўқитувчи ўзбек тилида саломлашиш ва қисқа диалогларни уларга смслар юбориш орқали ҳам дарсини йил давомида мустаҳкамлаб бориш имкониятига эга бўлади. Бу борада биз ўзбек тили лотин имлосидаги стикерларни бойитишга ва уларни саводли бўлишига эътибор қаратилишини истар эдик. Жуда чиройли стикер ёнида саводсиз, чала ёки бачкана сўз бўлса, ундан дарсларни мустаҳкамлаш ва талабалар саводини ошириш йўлида фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўламиз. Айни шундай эътирозни турли мавзуларни (кийим-кечак, рўзғор буюмлари ва ҳ.к) қамраб олган расмли тарқатмалар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Уларда, одатда, инглиз ва рус тилларидаги ёзувлар тўғри бўлиб, ўзбек тилидагисида чалкашликлар мавжуд. Русийзабон талабалар нутқидаги бир хил кўринишдаги нуқсонлар: ўзбек тилига хос товушлар талаффузи, луғат захирасининг қашшоқлиги, эгалик ва келишиқ кўшимчаларини нотўғри қўллаш, сўзларни услубий жиҳатдан ноўрин ишлатиш (қиска одам каби), гапда рус-интернационал, текинхўр сўзларнинг кўп қўлланиши, гапда сўз тартибининг бузилиши ва ҳ.к. камчиликлар мавжуд. Улардан халос бўлиш учун дарсларда турли самарадор услублар, технологиялар қўлланади.

Масалан, бизнинг болалар шифокорларини тайёрловчи институтимиздаги ўзбек тили дарсларида талабалар сўз бойлигини ошириш мақсадида 2-3 дақиқалик «Тимсоҳ» ўйинини ўтказамиз.

Ушбу қисқа вақт талаб қилувчи ўйин орқали талабалар «ошқозон» ва «меъда» маънодош сўзлар эканлигини ёки бўлмаса доривор гиёҳ бақаяпроқнинг «баргизўт» ва «зубтурум» номлари ҳам борлигини билиб олишади.

Дарснинг маърифий жиҳатдан мутахассислик фанлари билан интеграциялашган ва шу билан бир қаторда топшириқларни топишмоқ жанрида тақдим этиш дарснинг ўзлаштирилиш даражасини оширади.

Масалан “Ўтган замон ҳикоя феъли” мавзусини янада мустаҳкамлаш учун “Тушимда ким бўлибман?” саволи билан мурожаат қилиш албатта турли клиник амалиётлар билан танишишга ёрдам беради. Масалан, “Мен бир туш кўрибман, тушимда беморнинг терисини кўриқдан ўтказибман,

- Тирноқларингизни кўрсатинг, дебман,

Соч, тери қатламларидан текширишга қирқма олибман.

Тушимда ким бўлибман?

Туғруқда болани қабул қилибман,

Унинг ҳолатини баҳолабман,

Туғруқхонадан чақалоқни кузатибман,

Тушимда ким бўлибман?

Болғача билан беморнинг тиззасига уриб кўрибман,

Бемордан кўзини юмиб, кўлини бурнига текказишни сўрабман,

Гугурт ёқишни илтимос қилибман,

Тушимда ким бўлибман?

Юқорида айтилганидек, ҳар бир дарс нафақат билим, балки тарбия воситаси эканлигини ўқитувчи доим эсда тутиши лозим. Мавзуларни ўтиш жараёнида тарбиявий жиҳатнинг уйғунлиги маърифий-тарбиявий самарадорликни келтириб чиқаради.

Ҳол эргаш гапли қўшма гап мавзусини ўтганда талабаларга “қофияларни топинг!” деган вазифани бериш айти муддао:

Агар талаба бўлса иш ёқмас,

У касб-хунар яхши,

Агар талаба бўлса танбалроқ,

Ундан зўр дўхтир чикмайди

Қачон талаба бўлса сабрсиз,

Илмдан қуруқ қолар

Қачон талаба бўлса серғайрат,

Ундан зўр шифокор чиқади

Қачонки илмга у бўлса чанқоқ,

Унинг келажаги бўлади

Талабалар мазкур шеърдаги қофияларни топиш жараёнида яна бир бор қўшма гапларнинг турлари билан тўқнашади ва шу билан бирга шифокорлик касби учун лоқайдлик ва танбаллик ёт эканлигини, зукколик ва эътиборлилик, ўз устида ишлаш, сабр улар учун нақадар зарур фазилатлар эканлигини ўзлари таъкидлашади.

Кўриб турганимиздек, ҳар бир дарс ижодий жараён, гарчи режа бир бўлгани билан ўқитувчи ҳар бир мавзунини ўтишда дарснинг мақсадига эришишнинг самарали йўллари излар экан русийзабон гуруҳларидаги ўзига хосликни, гуруҳ талабаларининг

билим даражасини, маърифий материални тарбия ва ижодкорлик билан йўғрилган ҳолда тақдим этиши она тилимизнинг нуфузини оширишдаги асосий йўллардан бири.

**O‘ZGA TILLI GURUHLARDA MENTAL XUSUSIYATGA EGA EVFEMIZM VA
DISFEMIZM HODISALARINI TUSHUNTIRISHNING MUHIM JIHATLARI**

Xurshida Qodirova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

O‘zbek tili kafedrasida katta o‘qituvchisi, f.f.n.

O‘zbekistonda barkamol avlodni voyaga yetkazishga qaratilgan islohotlarning samarasi o‘laroq keyingi qisqa vaqt ichida mamlakatimizning intellektual salohiyatida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ning maqsadi ham “ta’lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratish”²⁴ hisoblanadi. Bungacha ham ta’lim tizimida “Nega o‘qitaman?”, “Nimani o‘qitaman?”, “Qanday o‘qitaman?” degan savollar pedagog olimlarni o‘ylantirib kelgan. Ko‘p yillar davomida ular “Qanday qilib samarali va natijali o‘qitish mumkin” degan savolga ham javob qidirganlar.²⁵ Bu esa o‘quv-tarbiyaviy jarayonda zamonaviy o‘qitish uslublari, ya’ni interfaol uslublari, innovatsion texnologiyalarning paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Muayyan tilni tushuntirishda madaniyati, urf-odati, so‘zlashuv qoliplari va an’analarini inobatga olib, qiyosiy tahlillar, etimologik va tarixiy belgilar, go‘zal badiiy asarlardan foydalanish samarali natijani beradi. Zero, o‘zga tilli shaxsda muayyan til vakilining mental madaniyati haqidagi to‘g‘ri tasavvurni badiiy asarlar orqali uyg‘ota oladi deb aytishimiz mumkin. Bu borada iqtidorli yozuvchi Abdulla Qodiriyning asarlari yorqin misol bo‘la oladi.

Davrining mashhur felyetonchisi sifatida tanilgan Abdulla Qodiriyning asarlari ta’sirchan til birliklaridan tarkib topgan. Milliy mentalitet ifodasida evfemizmgaga bo‘lgan ehtiyojdan yozuvchining nobop voqelik yoki shaxsni salbiy bo‘yoq bilan berish, haqiqatni ro‘y-rost tasvirlash istagi ustun kelib, qo‘pol, noo‘rin til birliklari bilan o‘sha zamon nosoz siyosati, nomaqbul kishilari tanqid ostiga olinadi. Go‘yoki bu bilan ularga kuchli zarba beriladi, axloqiy mezonlar bilan muvofiqlashishga – tarbiyaga chaqiriladi. Abdulla Qodiriyning tildan foydalanish mahorati aytish nojoiz bo‘lgan birliklarni muloqot mezonlariga mos berish bilan birga, unga munosib “to‘n” ham kiydirib, ba’zan kesatq, piching, kinoya yordamida disfemik birliklardan foydalana olganligida ham ko‘rinadi.

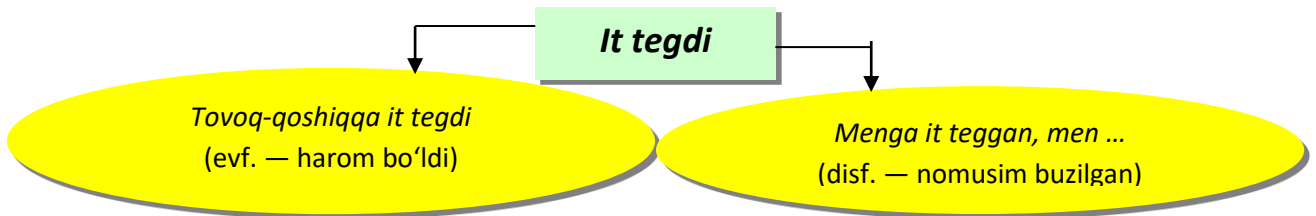
Disfemizatsiya til birliklarining pragmatik ma’nosi bo‘lib, u evfemizatsiyaga zid turadi. Buning sababi – disfemizatsiya hodisasining ba’zan ijtimoiy, ba’zan esa individual stereotiplar bilan bog‘lanishi. Disfemizatsiya leksemalarning nutqiy qo‘llanish differentsiatsiyasini ham keltirib chiqaradi. Bu esa, o‘z navbatida, kontekstual ma’nodoshlik qatorining boyishini ham ta’minlaydi. Matn, bog‘liq qurshov va nutqiy vaziyat ma’nodoshlik qatori muvaqqat a’zolarining shu qatordagi o‘rnini belgilovchi ijtimoiy omillarni mustahkamlovchi vositadir.

Badiiy nutqdagi disfemizatsiyani individual usul (priyom) sifatida baholash mumkin. Bu individuallik evfemizmdagi individuallikka nisbatan birmuncha ustuvorligi bilan xarakterlanadi. Faqat “pragmatika nuqtayi nazaridan tegishli til vositasining evfemikligi yoki kakofemikligi kuzatuvchi (tinglovchi)ga bog‘liq bo‘ladi” (A.Dabrowska). Masalan, ko‘pgina

²⁴ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. / O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2007 y., 15-son, 150-modda

²⁵ Ishmuhammadov R., M.Yuldashev. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – T.: “Nihol” 2013.

yevropa tillarida uchraydigan *fransuz kasalligi* (sifilis) evfemizmi boshqa til vakillari tomonidan evfemizmi sifatida, ayrim etnik muhitda disfemizm sifatida qaralishi mumkin. *Швады, французы, прусаки* atamaları “hasharot” ma’nosida ham evfemizmi, ham disfemizm sifatida qabul qilinishi mumkin”²⁶. Zero, birliklardagi disfemik ma’no faqat muayyan makon va zamon bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadi va shu asosda idrok etiladi. Disfemik ma’no, evfemizmlarda bo‘lgani kabi, asosan, etnik stereotiplar bilan bog‘lanadi va belgilanadi. Masalan:

Evfemizmi deb qaralayotgan birlik kishida disfemik taassurot uyg‘otayotgandek tuyuladi. Bu tabiiy. Polisemantik, ayni vaziyatda, insonga nisbatan qo‘llanilayotgan *it* so‘zi har ikki holatda ham haqoratni bildiradi. Bu esa disfemizmning shartlaridan biri. Biroq, davr muhiti, so‘zlovchi madaniyatidan kelib chiqib, shuni aytish kerakki, “harom bo‘lmoq” ma’nosini aynan ifodalash obraz xarakteriga mos bo‘lmaganidan *it tegdi* evfemik ma’noli birligi qo‘llanadi. Chunki o‘sha davr muhitida islom hukmron mafkura bo‘lgan bir sharoitda *harom bo‘lmoq* juda qo‘pol, o‘ta noxush ifoda sifatida qaralgan. Harom qilingan narsa shariat arkonlariga muvofiq qattiq taqiqlangan, demak, bu so‘zni ishlatish ham evfemizatsiyani taqozo qilganligi haqida xulosa chiqarishga asos bo‘ladi. Unga nisbatan juda nozik bo‘lmasda, boshqa — aytish u darajada qiyin bo‘lmagan variantini qo‘llash ehtiyoji tug‘ilgan bo‘lsa, ajab emas. Ikkinchisida ham aytishga tili bormaslik holati mavjud, biroq bu o‘rinda O.V.Potapova ta’kidlaganidek, insonning itga mengzalishi tinglovchi nuqtayi nazarida disfemik taassurotli bo‘lishi mumkin. Bu o‘rinda disfemizatsiya ssenariysi bir necha bosqichdan iborat ekanligiga e’tibor qaratish lozim bo‘ladi. *Birovni majbur qilishi* — voqelikning asl atamasiga nisbatan evfemik libos, biroq *birovning nomusiga tegishi* birikmasiga nisbatan esa disfemik, *nomus buzilgan* birikmasiga nisbatan *it teggan* iborasi disfemikdir. Ko‘rinadiki, garchi nutqiy xarakterga ega bo‘lsa ham, bir denotativ mazmun ifodalovchi evfemik va disfemik birliklarni o‘zaro qiyoslash asosida ularning nisbiy evfemiklik va disfemiklik qiymati baholanadi. Demak, mazkur birliklarga munosabat bildirganda nisbiylik tamoyiliga tayanish maqsadga muvofiq. Muallifning yuqoridagi ma’noni uqishni tinglovchiga havola qilishida, aytilganidek, etnik stereotiplarga bog‘lash bilan birga, uning til bilimi ham rol o‘ynashiga zimdan ishora borligini ko‘rish mumkin.

Ch.Abdullayeva «Особый интерес в этой связи представляют исследования в области фразеологии которая наиболее ярко отображает своеобразие жизни того или иного народа его культуру, традиции, менталитет и особенности национального мировоззрения. По этому знание фразеологических единиц становится неотъемлемой частью владения языком»²⁷ deya yuqoridagi fikrlarga monand munosabat bildiradi va “qora” rang bilan bog‘liq uch (o‘zbek, rus va ingliz) tildagi frazeologik birliklarni tahlil qiladi. Ammo ma’no jihatdan katta farq yo‘qligini ta’kidlaydi (masalan, black season ~ чёрный день ~ qora kun). Demak qora rang bilan bog‘liq evfemik va disfemik xususiyat aksariyat tillarda bir xil, faqat ayrim belgilari bilangina farqlanadi degan xulosa chiqarish mumkin. Masalan,

²⁶Потапова О.В. Языковые этнические стереотипы и их представление в белорусской, русской и польской лексикографии XIX века: Автореф. дисс... канд. филол. наук. — Минск, 2005. — С. 6-7.

²⁷Абдуллаева Ч.Б. Лингвокультурологический аспект цветообозначений. // ЎзМУ хабарлари, №4/1 - Тошкент, - 2013 й., Б. 4-6

qora mushuk bilan bog‘liq vaziyat, o‘zbek, xususan, islom dini vakili uchun hech qanday yoqimsiz kayfiyat uyg‘otmasligi ma‘lum. Shu kabi holatdan vaziyat yaratish mumkin.

Ozarbayjonning mashhur yozuvchisi Anor qalamiga mansub “Qizil limuzin” asarida urf bilan bog‘liq jarayon – hissiy kechinmalar aks etadi. Qahramonning go‘yoki uni ta‘qib etayotgan qizil limuzin nega shu qadar xavotirga solishini boshqa qit‘a vakili anglab yetishi mushkul. Sababi yevropa xalqining odatiga ko‘ra, murdani limuzinda olib yurulishi ayrimlar uchun qorong‘u. Qizil esa qon rangi. Shunday ekan, nafaqat millatlar, balki guruhlar, muayyan regionlar aholisi o‘rtasida ham shunday vaziyatlarga duch kelish mumkinligini talabalar bilan vaziyat yaratish orqali mashg‘ulot ilib borish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘zga tilli talabaning tasavvurlari qamrovini nafaqat til birligi, balki shu birlik bilan bog‘liq evfemizm va disfemizm hodisalarini muhit, so‘zlovchining ijtimoiy darajasi, obyekt va subyektning tafakkur darajasini hisobga olgan holda tushunishini, anglashini ta‘minlash muhim masala hisoblanadi. Bunda o‘qituvchi talabadan shunday misollarni topib, uni tahlil qilishini hamda shunday vaziyatni guruh bilan inssenirovka qilishini so‘rash orqali samarali natijaga erishishi muqarrar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдуллаева Ч.Б. Лингвокультурологический аспект цветообозначений. // ЎЗМУ хабарлари, №4/1 - Тошкент, - 2013 й.
2. Ishmuhammedov R., M.Yuldashev. Ta‘lim tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – T.: “Nihol”, 2013-y.
3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi / O‘zbekiston respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2007-y.
4. Потапова О.В. Языковые этнические стереотипы и их представление в белорусской, русской и польской лексикографии XIX века: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Минск, 2005.

АУДИТОРИЯДАН ТАШҚАРИ МАШҒУЛОТЛАР ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАР МОНОЛОГИК НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН МЕТОДЛАРИ

*Зилола Салишева,
ЎзДЖТУ,
фалсафа фанлари доктори (PhD)*

Маълумки, таълим жараёнининг муваффақияти унинг шаклигагина эмас, балки қўлланилаётган методлар самарадорлигига ҳам боғлиқдир. “Метод” сўзи юнонча “тадқиқот”, “усул”, “мақсадга эришиш йўли” маъноларига эга бўлиб, умумий тарзда муайян даражада йўлга қўйилган фаолият кўриниши, мақсадга эришиш усули маъносини англатади.

Интерфаол методлар, яъни билимларни ўргатиш ҳамда ўрганишда таълим берувчи ҳамда таълим олувчиларнинг мазкур жараёндаги фаолликлари, қизиқиш ва ижодкорликлари уларнинг аҳамияти, уни ташкил қилиш, такомиллаштириш, назарий ва амалий жиҳатларини ўрганиш масалаларига олимлар назарий тадқиқотларида, педагоглар ўз амалий фаолиятларида жиддий эътибор бериб келмоқдалар. Мазкур йўналишда изланишлар олиб борган методист олимлар Л.Т.Ахмедова [1; 27-28-б.], Х.И.Ибрагимов [2; 91-93 б.] ва Д. А. Ҳидоятвалар [4; 47-б.] интерфаол методлардан фойдаланишнинг назарий ва амалий асослари ҳамда шу жараённинг самарадорлигини

ошириш масалаларини илмий-услубий ва амалий жиҳатдан асослаб, “Ишбилармонлар ўйини”, “Тақдимот”, “Ролли ўйин” “Ақлий ҳужум”, “Кичик гуруҳларда ишлаш”, “Мунозара усули”, “Давра суҳбати”, “Муаммоли дарс”, “Кластер” методи, “Венн” диаграммаси, “Эвристик суҳбат”, “Синквейн”, “Инсерт”, “Матрни қандай таҳлил қилиш?”, “Нутқий коммуникатив ситуация”, “Пирамида”, “Башорат ҳаритаси”, (карта прогноза) “Айтиб бериш харитаси” каби метод ва усуллардан кенг фойдаланишни тавсия этади

Методист олимлар томонидан қайд этилган методлар ўзбек тили машғулотларида талабаларнинг монологик нутқини ўстиришга катта ёрдам беради. Олий таълимда ўзбек тили машғулотларини машқларда берилган матрни давом эттириш, матндаги гапларни ёки матн қисмларини ўз ўрнига жойлаштириш воситасида, эшитиш машқларида эса таянч сўзлар воситасида матрни тиклаш ва сўзлаб бериш; ҳафтанинг энг қизиқарли янгиликларини сўзлаб бериш орқали оғзаки нутқ маҳоратини намоиш қилиш; адабий ўқиш учун берилган асар ғоясига муносабат билдириш, асар қаҳрамонларини тавсифлаш юзасидан давра суҳбати, баҳс-мунозара ташкил этиш; ҳозирги куннинг долзарб масалалари бўйича интервью бериш; мустақил машғулот ўтиш, ишлаб-чиқариш йиғилишини бошқариш ёки соҳа ходими сифатида оғзаки расмий нутқлар намоишини кўрсатувчи тақдимотлар, матбуот конференциясини ўтказиш каби интерфаол методлар воситасида ташкил этиш талабалар монологик нутқини ўстиришда ниҳоятда катта самара беради.

Олий таълим муассасасида рус гуруҳлари талабаларининг монологик нутқий компетенциясини ривожлантириш сифати таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг аудитория ва аудиториядан ташқари машғулотлардан самарали фойдаланишига боғлиқ. Олий таълимда аудиториядан ташқари ўқиш учун режалаштирилган адабий ўқиш материалларини (ҳикоя, ривоят, қисса, дoston, романдан парчаларни) мустақил иш тури сифатида ажратилиши ва талабалар томонидан индивидуал монологик сўзлаб бериш – ҳикоя қилиш орқали қабул қилиниши ушбу мустақил иш соатларидан унумли фойдаланишга олиб келади. Бу айни пайтда талабаларда монологик нутқнинг ҳикоя қилиш тури кўникмасининг шаклланишига ёрдам беради. Адабий ўқиш материаллари рус гуруҳлари талабаларининг луғат бойлигини ошириш, мамлакатимиз, ўзбек халқининг ҳаёти, маданий-маънавий қарашлари, миллий хусусиятлари билан чуқурроқ танишиш имкониятини берувчи воситадир.

Маълумки, ўзбек тили машғулотлари асосан ўзбек тилидаги тил материалларини ўргатишга қаратилади. Иккинчи тилни ўргатишда ниҳоятда муҳим ўрин тутадиган адабий асарлар устида ишлаш учун алоҳида дарс соатлари ажратилмаган. Р.Ниёзметованинг тадқиқот ишида умумий ўрта таълим босқичларида ўзбек адабиёти фани адабий ўқиш дарслари сифатида ўқитилиши йўлга қўйилиб, мактаб ўқув дастурлари ва дарсликларга адабиётдан бериладиган материаллар киритилгани ҳолда ўрта махсус таълимда, хусусан, академик лицейлар учун ўқув дастурларида адабий ўқиш материаллари умуман тушириб қолдирилганлиги, бунинг оқибатида адабий ўқиш материалларининг берилишида умумий ўрта таълимдан сўнг узилиш рўй бераётганлиги ва бу таълим узвийлигига путур етказётганлиги ўринли танқид қилинган [1]. Адабий ўқиш материалларига қўйилган топшириқларда асар муаллифи, асар мазмуни билан боғлиқ вазифаларни бериб, талабаларга қўшимча маълумотлар билан танишиш ва уларни мустақил иш сифатида топширишни тавсия этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг учун дарслик сўнгида “Мустақил ўқиш учун” қисми берилган бўлиб, ушбу қисмда дарсликка киритилган асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида маълумотлар, қўшимча шеърый асарлар киритилган.

Олий таълимда мустақил ишлар ўқитишнинг энг муҳим методларидан бири бўлиб, у талабаларнинг машғулотларга тайёрланиши, олинган билим, кўникма ва

малакаларини мустаҳкамлаш жараёнида ўз индивидуал фаоллигини оширишни ҳам қамраб олади. Мустақил ишларни аудиторияда, шунингдек, уй иши сифатида ҳам бажариш мумкин. Аудиториядан ташқари мустақил ишлаш талабаларнинг фаоллигини, ижодкорлигини, мустақил ишлашга бўлган қизиқишларини оширади. Кўп йиллик амалиётимиз талабаларнинг аудитория ва аудиториядан ташқаридаги фаолиятини уйғунлаштириш аудиторияда олган билимларининг мустақил ишлаш воситасида мустаҳкамланиб боришига олиб келди. Аудиториядан ташқарида бажариладиган мустақил ишларнинг бажарилиши юзасидан ўқитувчи томонидан кўрсатма берилади, талаба эса топшириқларни мустақил бажаради. Талабаларнинг дарсдан ташқаридаги мустақил ишларини йўлга қўйиш учун эса одатда ҳар бир мавзу учун алоҳида бир метод танланади. Жумладан, уй ўқиши сифатида берилган Ғафур Ғулумнинг “Менинг ўғригина болам” ҳикояси “Суд жараёни” стратегияси асосида ўзлаштирилади. Ушбу стратегияни ташкил этишда талабалар аввалдан огоҳлантирилади ва тайёргарликлари текширилиб борилади. Гуруҳ талабалари “Менинг ўғригина болам” ҳикояси асосида кўргазмали материаллар тайёрлайдилар. Шунингдек, ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўзбек тилида мустақил фикрлаш доираларини кенгайтириш мақсадида гуруҳлараро баҳс-мунозара учун берилган мавзу ёки асардан парча берилиши мақсадга мувофиқ. Жумладан, “Менинг ўғригина болам” ҳикоясидаги “Мен шу кишини танирдим, лекин уни ҳеч кимга айтган эмасман” жумласи экран орқали талабаларга ҳавола қилинади. Муаллифнинг ушбу гапи юзасидан биринчи гуруҳ мақоллар асосида “Ўғрига дўстона муносабатда бўлиш мумкин эмас” деган ғояни илгари суриб, ўғрини қоралайдилар. Иккинчи гуруҳ эса мақоллар асосида “Ўғрига дўстона муносабатда бўлиш мумкин” дея ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилади. Учинчи гуруҳ ҳикоядаги қаҳрамонларнинг бошига тушган ташвишларнинг бош сабабкорини аниқлаб, хулоса чиқаради. Гуруҳлар чиқарилган хулосага ўз мулоҳазалари билан қўшилишлари ёки қарши чиқишлари мумкин. Ушбу жараён талабаларнинг монологик боғланишли нутқ тузиш ва сўзлашлари учун катта имконият яратади.

Жумладан, ушбу стратегия асосида Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикояси ҳам ўзлаштирилади.

- 1- гуруҳ. Сўзлаб берувчи. Матндаги воқеа мазмунига тайёрланади.
- 2- гуруҳ. Тадқиқотчи. Қаҳрамонга тавсиф беради.
- 3- гуруҳ. Савол тузувчи. Ҳикоя мазмуни бўйича саволлар тайёрлайди.
- 4- гуруҳ. Изоҳловчилар. Луғат ишини олиб борадилар.
- 5- гуруҳ. Тасвирловчи, рассом. Ҳикоя мазмунига мос расм чизади.
- 6- гуруҳ. Ҳаёт билан боғловчи. Матн мазмунини ҳаёт билан боғлайди.

Талабалар топшириқни бажариб бўлгач, гуруҳда муҳокама қилиш иши уюштирилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, аудиториядан ташқари машғулотларда инновацион таълимнинг коллаборатив ва имитацион технологияларидан самарали фойдаланиш, талабаларнинг мустақил ишларини режали ташкил этиш талабаларни мустақил изланишга, уларнинг ижодкорлик фаолиятининг ривожланишига, энг муҳими, дарсларда берилаётган грамматик ва лексик материалларни амалда татбиқ этишга ҳаракат қилишига ёрдам беради, ўқитувчидан эса талабаларни ташкилотчилик, холислик ва ҳушёрлик бошқариб туришни талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахмедова Л.Т. Теория и практика обучения профессиональной русской речи студентов филологов (на материале художественные текстов): Дисс. д-ра ...пед. наук. – Т., 2012. – 320 б.

2. Ибрагимов Х.И. Педагогик психология: Педагогика ва психология бакалаврият таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма/ ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамият нашриёти, 2009. – 400 б.

3. Ниёзметова Р. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2007. – 242 б.

4. Хидоятова Д.А. Интерфаол таълим. – Т.: “Абу матбуот консалт” нашриёти, 2016. – 68 б.

TA'LIM RUS TILIDA OLIB BORILADIGAN GURUHLARDA “RASMIY USLUB. RASMIY DIPLOMATIK USLUB” MODULINI O'QITISHDA IDROK XARITASIDAN FOYDALANISH

Adiba Botirova

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
O'zbek tili kafedrasida katta o'qituvchisi, f.f.n.*

Bugungi kunda ta'limning samaradorligiga erishish maqsadida interfaol ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga qiziqish kundan kunga kuchayib bormoqda. Interfaol darslarda o'qituvchining o'rni qisman o'quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi²⁸.

So'nggi yillarda zamonaviy ta'limda talabalar bilimni obyektiv baholash maqsadida **idrok xaritasidan** foydalanishga e'tibor berilmoqda. Bu xildagi texnologiyalar bilim berish samaradorligini yuksaltiradi. Eng muhimi, o'qituvchilar interfaol metodlarni tanlashda o'rganilayotgan mavzu, hal qilinishi lozim bo'lgan masalaga e'tibor qaratishlari lozim. Interfaol metodlarni qo'llashda talabalarning yosh, psixologik xususiyatlari, dunyoqarash darajasi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa, dars samaradorligi yanada oshadi. Bu esa o'qituvchilardan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo'lishni taqozo etadi²⁹. “Rasmiy uslub. Rasmiy diplomatik uslub” modulini o'qitishda aynan idrok xaritasidan foydalanish orqali talaba bilim va ko'nikmaga ega bo'ladi. Hujjatlikdagi so'z va iboralarning o'zbekcha muqobilini o'ylab topish imkoniyatiga ega bo'ladilar, ularni hujjatlarning mohiyati va maqsadiga muvofiq ravishda qo'llay oladilar. Hamonki, har qanday hujjat, eng avvalo, axborot tashuvchi vosita ekan, u axborot sig'imini kengaytirishi, fikrning teran, mantiqli bo'lishi muhimdir.

Idrok xaritasi

Bu texnologiya inglizcha “*mind map*” so'zidan olingan bo'lib, “idrok xaritasi” degan ma'noni anglatadi. O'qituvchilarning namoyishlarni o'tkazish, qaror qabul qilish, o'z vaqtini rejalashtirish va katta miqdordagi ma'lumotlarni esda saqlash kabi vazifalarni hal etishida intellekt-kartasi ajoyib vosita sanaladi. Ushbu idrok xaritasini darslarda qo'llashga oid dastlabki tajribalar Toni Byuzening “Superthinking” asarida qo'llangan. Ushbu asar orqali olim o'rtacha shaxsning miyasi qanday qonuniyatlarga asoslanib ishlashi, dunyoqarashi va uning fikrlash jarayoni hamda muntazam ravishda axborotlarni qabul qilishini asosiy maqsadi sifatida belgilaydi. Qolaversa, inson miyasining chap va o'ng yarim sharlari nima qilishi, qanday qilib ular o'z

²⁸Ишмухамедов Р., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.–Тошкент: 2013. – В.11.

²⁹Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Тошкент: Фан, 2006.

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

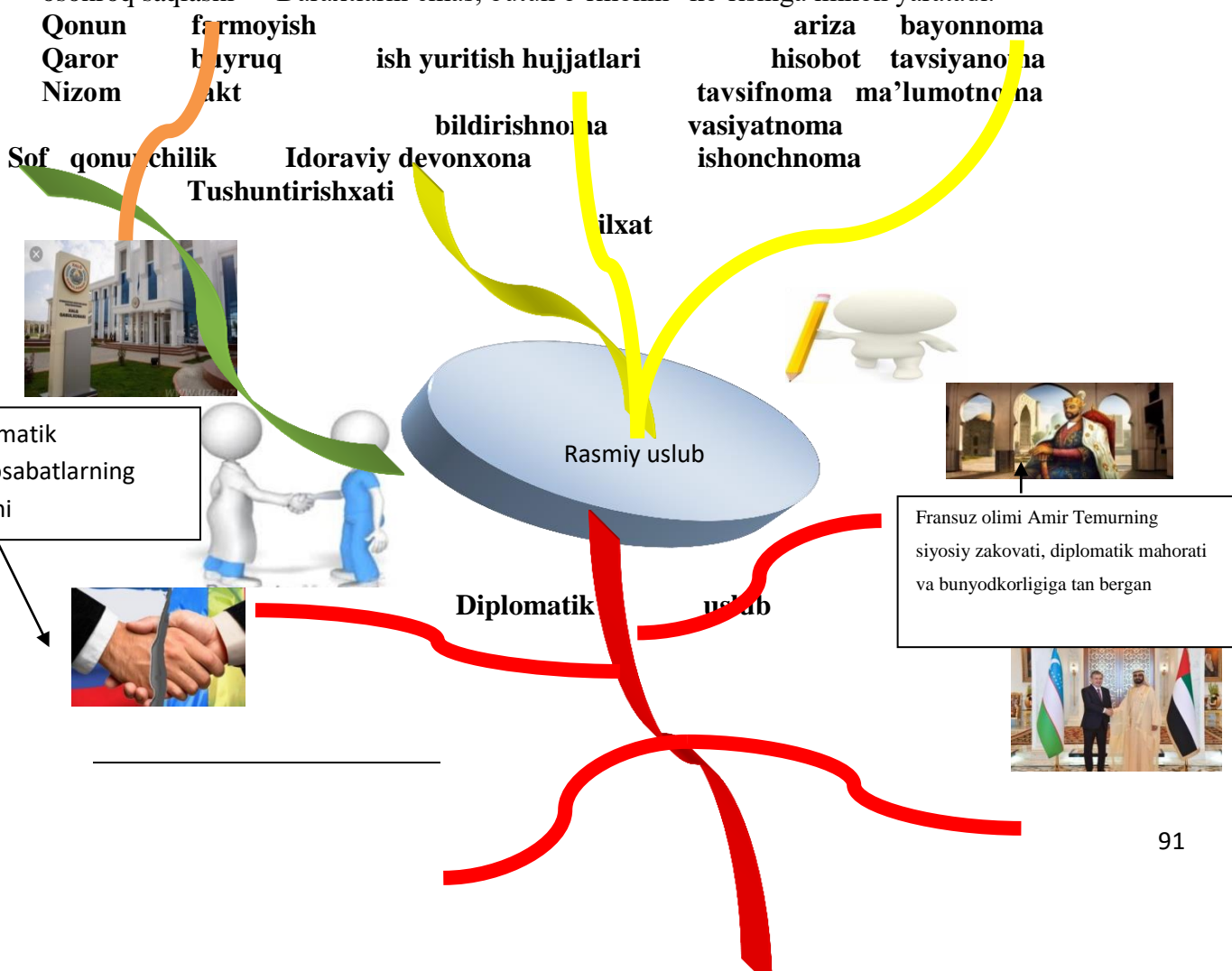
ishlarini nazorat qila olmasligi, shuningdek, ularni birgalikda ishlashga chorlash – fikrlash faoliyatining samaradorligiga olib kelishini ta’kidlaydi.

Intellekt karta vositasi yordamida Oliy ta’limning bakalavriat bosqichi uchun mo‘ljallangan “O‘zbek tili” fanining “Rasmiy uslub. Rasmiy diplomatik uslub” modulini o‘qitish – ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dastlab, o‘qituvchi mavzu yuzasidan talabalarga ma’lumotlar berishi maqsadga muvofiq.

T.Byuzen “Superthinking” asarida intellekt-kartaning 7 ta detali haqida fikr yuritgan: 1) asosiy fikr, muammo yoki so‘z markazga joylashtiriladi (u rasm, belgi yoki so‘z ko‘rinishida); 2) rasmlar markaziy fikrni ifodalashi kerak; 3) har bir tarmoq turli rang bilan belgilanishi kerak; 4) kartani tayyorlashda faqat rangli qalam yoki markerlardan foydalaniladi; 5) asosiy tarmoqlar markazdagi asosiy tushuncha bilan bog‘lanadi, kichik tarmoqlar esa asosiy tarmoqlarga bog‘lanadi; 6) har bir tarmoqqa faqat birgina kalit so‘z yoziladi; 7) intellekt-kartani hosil qilishda assotsiativ tushunchalardan foydalanish maqsadga muvofiq³⁰.

Ushbu grafik organayzerdan tahsil oluvchilar tomonidan dars jarayonida o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash maqsadida foydalanish o‘rinli deb hisoblaymiz. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, matn ko‘rinishidagi tarqatma materialni hech kim o‘qimaydi. Agar tarqatma material sxema ko‘rinishida bo‘lsa, hech bo‘lmaganda unga nazar solishadi. Yigirma sahifa talab etiladigan joyga ba’zan yigirmata kalit so‘zli bir sahifa yetarli bo‘ladi. Va bu bir sahifa odatiy yigirma sahifali tarqatma materialdan ko‘ra ko‘proq ma’lumotni tezroq xotirlashga imkon yaratadi.

Demak, bo‘lajak filologning kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun darslarda intellekt kartasini ko‘rgazmali qurol sifatida qo‘llash muallif fikrlarini yaxshi ilg‘ashga, mantiqiy xato va qarama-qarshiliklarni ko‘ra bilishga, qolaversa, tinglovchilarning umumiy g‘oyani miyasida osonroq saqlashi – “Daraxtlarni emas, butun o‘rmonni” ko‘rishiga imkon yaratadi.

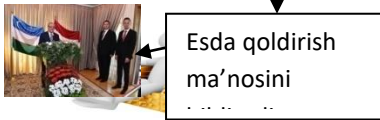

tashqi siyosat

Xalqaro yozishmalar turlari

- Bayonot
- Rasmiy xatlar
- Esdalik yozishmalari
- Memorandum
- ilova xatlar
- diplomatik protokol
- Nota

Esda qoldirish ma'nosini

Serkulyar

1. Markaziy organlar
 2. Xorijiy organlar
- Bir vaqtning o'zida bir necha davlatlarga yuboriluvchi hujjat

Shaxsiy nota

Namuna

4-vazifa. Konseptual jadval

Qutlash, hamdardlik bildirish

universal

Har tomonlama

Xalqaro shartnoma

ochiq

yozma

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, konseptual fikrlarni ikki va undan ortiq jihatlari bo'yicha taqqoslashni ta'minlaydi. Tizimli fikrlash ma'lumotlarni tuzilmaga keltirish, tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

ТАЛАБАЛАРНИНГ ДАВЛАТ ТИЛИДАГИ КАСБИЙ НУТҚИНИ ЎСТИРИШ МУАММОЛАРИ

(олий таълим нофилологик гуруҳлари мисолида)

Камшат Байменова

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ассистенти

Бугунги кунда тил таълимида коммуникатив йўналиш талабаларга коммуникатив вазиятга мос равишда ўз фикрини ифодалаш ва бошқалар фикрини тушуна олишга кўмаклашишни, яъни улардан муайян мулоқотда қатнашиш кўникма ва малакаларини шакллантиришни кўзда тутлади. Мулоқотнинг энг кичик бирлиги сифатида муайян тилда ифодаланган нутқ бўлаги қабул қилинган. Айниқса, касбий нутқни ўстиришда нутқ бирлиги сифатида мутахассисликка оид матн берилса мақсадга мувофиқ бўлади. Берилган матн мазмун нуқтаи назаридан аниқ бўлиши шарт. У тузилиши жиҳатидан тугалланган бўлиши зарур. Бу эса талабага касбий нутқни ўзлаштириш мобайнида касбий мулоқотда иштирок этиш, яъни идрок қилиш, шу йўл билан фикр алмашиш имконини беради.

Нофилологик гуруҳ талабаларининг давлат тилидаги касбий нутқини ўстиришда тил тамойиллари ва имкониятлари алоҳида касб этади. Мана шундай имкониятлардан бири лингводидактик имкониятдир. Биз бу ўринда таълим бошқа тилда олиб бориладиган талабаларни ўзбек тилида олган билимларининг савияси, кўникма ва малакаларига эътибор қаратишимиз, уларнинг нутқий фаолиятига қўйиладиган талабларга тўхталиб ўтишимиз лозим. Маълумки, олий ўқув юртлири учун ўзбек тилида тузилган ўқув дастури ҳам она тили бўлмаган тилни эгаллашнинг асосий тўрт амалини ўзаро боғлиқликда ўқитишни кўзда тутлади. Ўқув дастурида ўзбек тилини

эгаллаш учун зарур бўлган мавзулар дарс машғулотининг номи сифатида келтирилган ва шу амалий кўникмаларни шакллантириш, грамматик билимларни ўзлаштириш ҳамда ушбу тилдан ўз мутахассислигида фойдалана билишни таъминлайдиган материаллар, ўқув юкламасининг ҳажми ҳам белгиланган. Дастурга мувофиқ, ўзбек тили назариясига оид умумий билимлар бериш ҳамда талабаларнинг мулоқот вақтида гаплашиш ва ёзма кўникмаларини такомиллаштириш кўзда тутилган. Ўқув юкламасида тақсимланган соатларда ўқитувчи талабаларнинг яхши ўзлаштириши ва кўникмаларини такомиллаштириш учун қуйидаги вазифаларни бажаришга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади: ўрганилаётган мавзу бўйича янги маълумотларни талабаларга етказиш; талабаларнинг янги мавзунини ўзлаштириш жараёнини мунтазам назорат қилиб бориш ва зарурат туғилганда тегишли изоҳлар бериш; талабалар ўртасида диалог, суҳбат, турли ўйинлар ўтказиш; талабаларнинг янги мавзунини ўзлаштириш савиясини текшириш ва ҳоказо.

Талабалар эса машғулот жараёнида қуйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор қаратишлари зарур: ўрганилаётган мавзу бўйича янги маълумотни тушуниш ва эслаб қолиш; ўрганилаётган тил ва мавзулар бўйича маълумотларни дарслик, ўқув қўлланмалари, қўшимча материаллар ёрдамида мустақамлаш ва ўзлаштириш, янги мавзунини ўзлаштириш жараёнида ўз-ўзини мунтазам назорат қилиб бориш; талабалар ўртасида диалог, суҳбат, турли ўйинларда иштирок этиш; гуруҳдаги талабаларнинг мавзу бўйича маълумотларини тинглаб тушуниш, уларнинг билим савиясини ўзиники билан таққослаш асосида тегишли хулосалар чиқариш ва ҳоказо.

Дарвоқе, касбий нутқ тўғри, аниқ ва мантиқий изчилликка эга бўлиши керак. Тўғри ва аниқ сўзлаш учун тил бойликларидан мазмунига мос равишда зарур сўзни танлаб олиш, сўзни ўринсиз такрорламаслик, сўз шаклини ва гап турини тўғри қўллаш, услуб бирлигини сақлаш, нутқнинг таъсирчан бўлишини таъминлаш талаб этилади. Бу вазифани амалга оширишда талабаларнинг мактаб даврида ўзлаштирган кўникмаларини эътиборга олиш лозим. Ушбу жараёнда эса қиёслаб ўқитиш методикаси алоҳида аҳамият касб этади. Талабалар ўзбек тили товушларини рус тилидагига ўхшатиб талаффуз қилишлари, урғуни нотўғри қўллашлари ўқитувчи олдида қўшимча қийинчиликларни енгиб ўтиш вазифасини қўяди. Берилган матн ҳам мазмун нуқтаи назаридан аниқ бўлиши шарт. У тузилиши жиҳатидан тугалланган бўлиши зарур. Бу эса талабага касбий нутқни ўзлаштириш мобайнида касбий мулоқотда иштирок этиш, яъни идрок қилиш, шу йўл билан фикр алмашиш имконини беради.

Нофилологик гуруҳ талабаларининг давлат тилидаги касбий нутқини ўстириш методикасини ишлаб чиқишда психоллингвистик асосларга ҳам эътибор қаратиш кўзда тутилади. Психоллингвистика нутқни ташқи ва ички, фаол ва пассив, оғзаки ва ёзма, рецептив ва репродуктив нутқларга ажратиб ўрганади. Талаба иш фаолиятида, бирон гапни гапиришдан аввал, фикрлайди, яъни ички нутқи амалга ошади, сўнг сўзлари орқали ушбу фикрини ташқи муҳитида оғзаки ва ёзма шаклида ифодалайди.

Психоллингвистик нуқтаи назаридан, талаба оғзаки нутқини ёзма нутққа нисбатан осонроқ ўзлаштиради. Методика шунинг учун ҳам олдин оғзаки нутқни ўрганишни, кейин эса шу оғзаки ўрганган материалларини ёзма нутқда ифодалашни тавсия қилади. Шу билан бирга, касбий нутқни шакллантиришда тафаккур, хотира, идрок каби психологик тушунчаларнинг моҳиятини, уларнинг кечиши ва содир бўлишини билиш жуда муҳимдир. Буларнинг барчасини амалга оширишда тил материалларига эътибор қаратиш лозим. Тил материали эса, ўз навбатида, тилни ўрганишга қўмаклашади.

“MILLIY QADRIYATLAR– MILLAT IFTIXORI” MAVZUSINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Nilufar Dilmurodova
Toshkent moliya instituti
katta o‘qituvchisi

Mamlakatimizda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar demokratik ta’lim tizimiga asoslangan bo‘lib, unda olg‘a surilayotgan g‘oyalar shaxsning ma’naviy, huquqiy madaniyatini insoniyat erishgan barcha yutuqlar asosida qurish, milliy ta’lim tizimini shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvor bo‘lishiga erishish, jamiyatga har tomonlama yetuk kadr tayyorlash ishiga qaratilganidir.

Ana shu vazifalarni ijobiy hal etish natijasida aqlan yetuk, axloqan barkamol, jismonan sog‘lom, dunyoqarashi keng va teran, komil inson shakllanadi.

Hozirgi kompyuter texnologiyalar asrida ta’limning reproduktiv metod va vositalari jamiyatga shiddat bilan kirib kelayotgan axborot oqimini to‘liq o‘zlashtira olmayapti. Shu bois, ta’limni jadallashtirish, taraqqiy ettirish va samaradorligini oshirish uchun an’anaviy ta’limga har tomonlama yordam beradigan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarurligini davrning o‘zi taqozo etmoqda.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiya hozirgi kun pedagogikasining shartlari, barcha talablariga javob beradigan ta’limiy tadbir va dastur hisoblanadi.

Zamonaviy ta’limda o‘zaro muloqot pedagogik texnologiya asosini tashkil qilib, o‘quv jarayonini to‘liq qamrab olishi kerak. Bunda “faollik” tushunchasi yetakchi hisoblanadi. Chunki reproduktiv ta’limda o‘quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan va o‘qituvchi ma’ruzada bergan bilimni seminar, amaliy mashg‘ulotlarda qaytarib olgan. Bundan farqli o‘laroq, zamonaviy texnologiyalar talabalarni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi. Bunda pedagog shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik, maslahatchi, baholovchi vazifalarini bajaradi. Demak, zamonaviy-produktiv ta’lim jarayonida talaba asosiy ijrochiga aylanadi.

Bugungi kunda “O‘zbek tili” fanini o‘qitishda quyidagi innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalarini qo‘llab, mashg‘ulotdan ko‘zlangan natijaga erishish mumkin. Bular: “Blits – so‘rov”, FSMU, “Venn diagrammasi”, “T –chizma (sxema)”, “Konseptual jadval”, “Insert jadvali”, “Baliq skeleti”, “Qanday?” jadvali, “Klaster” metodi, “Assesment” texnikasi, “O‘yin” texnologiyalari kabi metodlar.

Ta’lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo‘nalishlardan biri interfaol ta’lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Interfaol usullarni qo‘llash natijasida talabalarni mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o‘z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog‘lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko‘nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi.

“Milliy qadriyatlar – millat iftixori” mavzusini o‘tishda pedagogik texnologiyalarning quyidagi ko‘rinishlaridan foydalanamiz.

“Venn diagrammasi”. Talabalarga mavzuni tashkil etuvchi tushunchalarning umumiy jihatlarini topish vazifasi topshiriladi. Doiralari ichiga mavzuga oid tushunchalar, doiralari kesishgan nuqtaga umumlantiruvchi so‘z yoziladi. Shu yo‘l bilan ular millat, qadriyat, til, urf-odat, e‘zozlamoq kabi so‘zlarning o‘zaro bog‘liqlik jihatlarini ko‘rsatib beradilar.

“Klaster” texnologiyasi. Bu talabalarga o‘rgatilgan materialni chuqurroq o‘rganish, uni mustahkamlash, aniq bog‘lash, o‘z fikrlarini umumlantirish va ularni erkin, ochiq

ravishda ifoda qila olishga yordam beruvchi pedagogik strategiyadir. Ushbu usul talabalarni mantiqan o‘ylashga, adabiyotlardan mustaqil ravishda foydalanishga va o‘z dunyoqarashini kengaytirishga, shuningdek qoidalarni to‘liq eslab qolishga o‘rgatadi. O‘zbek milliy qadriyatlarini tanishtirgandan so‘ng o‘qituvchi savol beradi: o‘zbek milliy udumlariga nimalar kiradi? Talabalar: milliy udumlarga to‘ylar, milliy bayramlar, marosimlar, mehmondo‘stlik kabilar kiradi, deb javob beradilar. Ular bir vaqtning o‘zida shu shakldagi javobni yozadilar. Milliy qadriyatlar to‘g‘risidagi materiallarni tushuntirishda ham aynan shu usuldan foydalanish mumkin.

“Assesment” texnikasi. Ushbu texnika orqali tinglovchilar – talabalar o‘z bilim, ko‘nikma, malakalarini mohirlik bilan sinab, o‘z-o‘zlarini baholashlari, bir sinovdan o‘tishlari mumkin. O‘qituvchi talabalarga jadvalni ko‘rsatadi. Jadvaldagi kataklar soni nechta bo‘lishi o‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan maqsad, o‘tilgan mavzu yoki bo‘lim haqidagi ma‘lumotlarga bog‘liq. Jadvalda, albatta o‘tilgan mavzu bo‘yicha bir-ikkita test, mavzu bo‘yicha ham ilmiy, ham amaliy ko‘nikmani tekshirishga vazifalar yoki topshiriqlar bo‘ladi. Jadvalning orqa qismida to‘g‘ri javoblar ko‘rsatiladi va talaba o‘z-o‘zini baholaydi.

“Baliq skeleti”. Mazkur metodda o‘qituvchi guruhga umumiy muammoli savol tashlaydi. Umumiy tushunchani tasniflab talabalardan har biriga javob berishini so‘raydi.

Guruhga milliy qadriyatlardan bir bo‘lmish bayramlar haqida material yig‘ishi topshiriladi. Bayram so‘zi baliqning bosh qismiga yoziladi. O‘quvchilar aytgan bayramlar baliqning ustki skeleti orasiga yoziladi. Tabiat bayramlari, mehnat bayramlari kabi. Ostki qismiga esa yana bayramlarning ichki tasnifi keltiriladi. Masalan, tabiat bayramlariga Navro‘z, Mehrjon, gul va qush bayramlari yoziladi. Talabalarning ishtirokiga qarab baholash tartibi olib boriladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ahmedova M. O‘zbek tili darslarida yangi texnologiyalardan foydalanish usullari. – Toshkent: Universitet, 2006. 36 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. T.: “Ma‘naviyat”, 2008. – 176 b.
3. Sayidaxmedov N. S. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: “Moliya”, 2003.-172b.
4. Husanov N., Xo‘jaqulova R., Dilmurodova N. O‘zbek tili. O‘zbek tili. O‘quv qo‘llanma. 2017. 336 b.

ТИЛ ТАЪЛИМИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

Юлдуз Нуржанова
*Бердақ номидаги ҚҚДУ
Ўзбек тили ва адабиёти
кафедраси ўқитувчиси*

Хар бир миллатнинг тил бойлиги, урф-одати, маданиятини келгуси авлодларга ва узоқ асрларга шу миллатнинг ўз вакиллари етказди. Инсон шахсини хар томонлама камол топтириш, ўсиб келаётган ёш авлодда умуминсоний ва миллий қадриятларга ҳурмат туйғусини сингдириш миллий тилга, ўз халқининг анъаналарига ифтихор туйғусини таркиб топтиришда она тилининг ўрни бекиёсдир.

Она тили дарсларида қўлланган илғор педагогик технология ўқувчи–ёшларда ўз она тилига меҳр-муҳаббат туйғуларини уйғотиш, уларнинг том маънода саводхон бўлишига эришиш; тўғри, аниқ, мантқиқли нутқ соҳиби қилиб тарбиялаш; мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш, ёзма нутқини ривожлантириш, нутқ вазиятига қараб фикрини тўғри ифодалай олиш малакаларини таркиб топтириш каби вазифаларни бажариши лозим. Жумладан, таълим бошқа тилда олиб бориладиган синфларда ўзбек тили (давлат тили)ни иккинчи она тили сифатида ўрганишда ҳам юқоридаги масалаларга жиддий ёндашишни талаб этади.

Дарҳақиқат, бугунги кун таълимида ўқувчиларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини шакллантириш ва ривожлантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Яъни таълим олувчиларни нафақат тили, ўрганилаётган миллат маданияти билан таништириш, балки кундалик ҳаёти, урф-одатларидан ҳам бохабар қилиб бориш зарур. Бу компетенцияни эгаллаш ўзи яшаётган ва тили ўрганилаётган миллат ҳаётидаги ўхшаш ва фарқли томонларни тушунишни таъминлайди. Бунга эришиш учун, биринчи навбатда, ўқувчиларда мотивация, яъни ўзбек тилини ўрганиш зарурати, имконияти ва қулайликлари ҳақидаги тушунчани шакллантириш ўқитувчи зиммасидаги асосий вазифалардан бири саналади. Бу аснода тил таълимини халқ оғзаки ижоди билан уйғунликда олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Дарҳақиқат, биз билингвизм шароитида яшаётган халқ бўлганлигимиз сабабли бу ўқувчиларда деярли қийинчилик туғдирмайди, албатта. Чунки маълум маънода урф-одатларимизда, тилимизда, кадриятларимизда анча ўхшашликлар мавжуд. Жумладан, халқ оғзаки ижодимизда ҳам. Аслида ўзбек тили дарсларига қўйиладиган дидактик вазифалар ҳам ўқувчининг нутқий малакасини ошириш ва ўрганаётган тилга, миллатга нисбатан меҳрини уйғотишдир. Дарс мобайнида халқ мақолларидан, дostonларидан, эртақ ва ривоятларидан кенг фойдаланишимиз мумкин.

Дарвоқе, биз ўзбек тилини ўргатишда фақатгина нутқий мавзулар билангина чекланиб қолмасдан грамматик мавзулар билан ҳам таништириб борамиз. Мисол тариқасида маълум бир грамматик мавзунинг назарий жиҳатдан ўрганиш жараёнида «Карима ўқишга борди», «Салима мактабдан келди» каби мисоллар билан бирга ўзбек халқ мақолларидан фойдаланиш мумкин. Дейлик, от сўз туркумини ўрганиш мобайнида ўзбек халқининг болажон халқ эканлигини акс эттирувчи қуйидаги халқ мақолларидан фойдаланиши мумкин: 1. *Она билан бола Гул билан лола.* 2. *Бола азиз, одоби ундан азиз.* 3. *Онанинг кўнгли болада Боланинг кўнгли далада.*

Мақол қадим-қадимдан халқ донишмандлиги, ақл-заковатининг ифодаси ва намунаси сифатида юзага келган. Мақолларни «Ҳаёт йўлининг буюк қомуси» ҳам дейиш мумкин. Улар кишиларнинг ақл-заковатини чархлайди, нутқ жараёнида чиройли гапиришга ундайди, фикрни таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлай олишга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммоларни тўғри ечишга ўргатади, турмушнинг жамики катта-кичик масалалари хусусида қимматли маслаҳатлар беради. Тил таълимида халқ мақоллари катта рол ўйнайди. Жумладан, ҳар бир мақолда миллатнинг характерини, инсонийлик фазилатларига ундовчи ибратомуз насиҳатни англаймиз. Бундан ташқари халқимизнинг меҳнатсеварлиги яққол тасвирланган мақоллар орқали ҳам шакллантириб бера олишимиз мумкин. Масалан: 1. *Меҳнат-меҳнатнинг таги роҳат.* 2. *Меҳнат қилсанг яшарасан, катта-катта ошарсан.* 3. *Юк кўтарган – юзага чиқар.* 4. *Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар.* 5. *От сурирмай йўл топмас, йигит уринмай мол топмас.* 6. *Қимирлаган – қир ошар ва ҳоказо.*

Бундан ташқари ҳарфлар кетма-кетлигини ёд олиш қобилиятини кучайтириш учун ҳам халқ мақолларидан фойдаланиш мумкин. Масалан:

А- Аввал ўйла, кейин сўйла

Б- Билим бахт келтирар.

.....
Сифат сўз туркумини ўрганиш асносида ҳам халқ мақолларига мурожаат килиш мумкин. Бунда ақлий зехни чархлаш учун саволни шеърин тарзда ифодаласангиз бўлади:

Ширин сўз айтилса, бемор бўлар соғ,
Ўринсиз сўз билан кўнгил бўлар доғ.
Субҳидам ҳар қанча хушҳол сайраса
Хушҳавоз булбулдек бўлолмайди зоғ.
Матнда қайси сўзлар
Топинг қандай сифатлар?

- **Камтаринлик**, камтарин бола
Эл қалбидан номи жой олар.
Бошинг кўкка етган бўлса ҳам,
Камтарин бўл, эл-юрт ардоқлар.
Бунда икки «камтар» сўзи бор
Бир-биридан қандай фарқи бор?

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўзбек халқ оғзаки ижодида мақоллар бадий жихатдан муҳим ўрин тутди. Мақоллардан фойдаланиш нутқнинг бадий таъсирчанлигини таъминлайди. Мақолларда ифода этилган ўхшатиш, товушдошлик, сифатлаш, истиора, мажоз каби бадий санъатлар ўқувчи диққатини ўзига жалб қилади.

OLIV TA'LIM O'ZGA TILLI GURUHLARDA O'ZBEK TILI FANINI O'TISHDA AYRIM INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH

Go'zal Safarova

ToshDO'TAU O'zbek tili kafedrası kabinet mudiri

Shahnoza Qo'chqorova

*Navoiy viloyati Xatirchi tumani 81-umumta'lim
maktabi oliy toifali o'qituvchisi*

Bugungi kunda “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” asosida Respublikamizda ta’lim sohasida bir qancha islohotlar amalga oshirildi va ulkan yutuqlarga erishildi. Ta’lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirishda ilg’or pedagogik tajribani o’rganish va yoyish, dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati juda katta. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni dars jarayonida qo’llash “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da ilgari surilgan asosiy g’oya bo’lib, uning asosini ilm-fan, texnika va texnologiyalar jadal rivojlanishi, yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi, erkin fikrlaydigan, yuqori malakali kadrlar tayyorlashning ilmiy asoslangan milliy texnologiyasini yaratish tashkil qiladi. Ta’limning umumiy maqsadi etib mustaqil ijodiy fikrlovchi hamda yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalash masalasi qo’yilar ekan, bu borada ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo’llagan holda yuqori samaradorlikka erishish, ta’lim jarayonini turli-tuman o’quvchilar faoliyatini faollashtiradigan metodlar bilan boyitish orqali ularning o’zlashtirish darajasini ko’tarilishiga, ta’lim oluvchilarning mustaqil izlanishga havasi orttirilishiga erishish juda muhim hisoblanadi. Hozirgi kunda innovatsion texnologiyalar, interfaol usullarning bir necha turlari keng tarqalgan bo’lib, bu usullar ta’lim jarayonida qo’llanilib kelinmoqda. Dars jarayonida

o'quvchi va talabalarning intellektual salohiyatini oshirish maqsadida interfaol metodlardan foydalanishning yuqori samara berishi o'z isbotini topmoqda .

Til inson faoliyatida borliqni bilish, fikr almashish, jamg'arilgan bilimlarni avloddan-avlodga yetkazish vositasidir. Tilda millatning bor-yo'g'i, o'y-fikri, dunyoqarashi, orzu-umidlari, Vatani, his-tuyg'ulari aks etadi. Tildagi har bir so'z inson tafakkuri va tuyg'usining in'ikosidir.

Shunday ekan, ona tiliga hurmat va uning bebaho xazinasidan o'rinli foydalanish, nutqiy savodxonlikka erishish shu til vakili bo'lgan har bir insonning muqaddas burchidir. Quyida ushbu fanning ayrim bo'limlarini o'rganishda interfaol usullardan namunalar keltiramiz

“MYBT -4 ” –moduli – matn yaratishning bosqichli tizimi bo'lib, u to'rt bosqichda amalga oshiriladi: so'z tanlash, so'z birikmasi hosil qilish, gap tuzish, matn yaratish. Men dars jarayonida ko'p qo'llaydigan ushbu usul talabalarni erkin, mustaqil fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab, ulardan nazariy va amaliy tushuncha hosil qilishga, jamoaga o'z fikrini o'tkazishga o'rgatishdan iborat. Dars jarayonida talabalarni kichik guruhlariga bo'lib “so'z, so'z birikmasi, gap va matn” usulidan foydalanib, tanlangan mavzularda kichik esse yozish topshirig'ini berish mumkin. Esse – (essai- fr.tajriba, mashq, xomaki narsa) adabiy, falsafiy, ijtimoiy, publisistik va boshqa mavzularda yozilgan muammolar sistematik ilmiy tarzda emas, balki erkin shaklda talqin qilinadigan nasriy asar. Dars jarayonida axborot–kommunikatsion vositalardan foydalanishning ahamiyati naqadar ulkan ekanligini inobatga olib, ushbu topshiriqni guruhlariga kamyuterda bajarish topshirig'ini berish mumkin. Dastlab, talabalar umumiy soniga qarab kichik guruhlariga ajratiladi. Har bir kichik guruhda o'quv mashg'ulotidan kelib chiqqan holda bir mavzu beriladi. Masalan: kitobxon – so'z, bugungi kitobxon – so'z birikmasi, O'zimdagi barcha yaxshi fazilatlar uchun kitobdan minnatdorman – gap. Shunda so'ng talabalar “Bugungi kun kitobxon ” mavzusi doirasida kichik hajmli esse tuzadilar. Shu tarzda har bir guruh o'ziga berilgan mavzu yuzasidan topshiriqni bajaradilar va taqdimot qilib beradilar. Taqdimot so'ngida har bir kichik guruhning ushbu topshiriqni qay darajada bajarganliklari tahlil qilinadi, xulosalar aytiladi. Ushbu usul asosida o'quvchilar kichik guruhlarda ishlashni yanada yaxshiroq o'rganadilar. Talabalar faollik, o'z fikrini aniq va ravon bayon qilish, mustaqil izlanuvchanlik xislatlari shakllanadi. Ushbu usulni mustahkamlash yoki takrorlash darslarida qo'llash yuqori samara berishini e'tirof etish mumkin.

“Aql charxi” usulida kichik guruhlariga ma'lumotlar yozilgan shakllar tarqatiladi. Ushbu shakllarning har birida, to'g'rirog'i shakllarning teng o'rtadan bo'lingan ikkala qismida bittadan ikki xil ma'lumot yozilgan. Ulardan biri savol, biri javob. Farqi shundaki, ushbu shaklga yozilgan savolning javobi boshqa bir shaklda, javob tariqasida yozilgan ma'lumotga tegishli savol boshqa bir shaklda. Guruh vakillari qisqa fursat ichida o'zlariga berilgan ma'lumotlarni o'rganib chiqib, savolga mos javobni topa olishi, har bir shaklni o'ziga mos shakl yoniga joylashtirib, topshiriqni yakuniga etkazishlari lozim. Ushbu usulning maqsadi talabalarni mashg'ulotda o'tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirib olganlik darajalarini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, guruhdoshlarning fikriga hurmat bilan qarash, shuningdek, o'z bilimlarini bir tizimga solishga o'rgatishdan iborat. Ushbu usul o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida o'tilgan mavzuni o'zlashtirganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash, shuningdek, yangi mavzuni boshlashdan oldin talabalarning bilimlarini tekshirib olish uchun mo'ljallangan. Bu usulni mashg'ulot jarayonida yoki mashg'ulotning bir qismida yakka, kichik guruh hamda jamoa shaklida tashkil etish mumkin. Dars jarayonida ushbu usul qo'llanganda talabalar kerakli tushunchaga ega bo'ladilar, o'z-o'zlarini tekshiradilar, baholaydilar, shuningdek bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar. Ushbu

usul asosida o‘tkazilgan dars mashg‘ulotida ko‘zlangan maqsadga erishiladi. Talabalarning o‘zlashtirish darajasi va dars samaradorligi yuqori bo‘ladi.

“Sirli so‘qmoq” usuli. Ushbu usulda mashg‘ulot doskasiga “Sirli so‘qmoq” chizmasi ilib qo‘yiladi. Ushbu chizma shartida bir qancha so‘qmoqlardan muvaffaqiyatli o‘tib borib, manzilga tezroq etish talab qilinadi. Ushbu so‘qmoqlardan o‘tish uchun so‘qmoqlar zamirida yahiringan savollarga javob berish talab qilinadi. Ushbu so‘qmoqlar orasida “Omad”, “Bankrot” deb nomlangan so‘qmoqlar ham mavjud bo‘lib, ishtirokchilar ushbu so‘qmoqlarga tushib qolganlarida omadlari kulib qisqa yo‘llar orqali manzillari ancha yaqin bo‘lishi yoki aksincha orqaga qaytishga majbur bo‘lishlari mumkin.

Ahamiyatli tomoni shundaki, ushbu o‘yinda omadsizlikka uchragan ishtirokchiga ham imkoniyat beriladi, ya‘ni ishtirokchi orqaga qaytmasdan berilgan savollarga javob berish orqali yo‘lida dadil davom etishi mumkin. Ushbu o‘yinni talabalar guruhlarga bo‘linib, navbatma-navbat qur‘a tashlash yo‘li bilan o‘ynashlari mumkin. Bu usulda ishtirokchilar har bir so‘qmoqdan muvaffaqiyatli o‘tishga, savollarga to‘g‘ri javob berib, tezroq manzilga yetishga jon- jahdi bilan kirishiladilar. Ushbu usulda guruh a‘zolarining har biri faol bo‘lishga, guruhi bilan birinchi bo‘lishga qattir kirishadilar. Ushbu usulni mustahkamlash yoki takrorlash darslarida qo‘llash mumkin.

“Ijobiy xislat” usuli. “Ijobiy xislat” usuli, avvalo, talabailarni bir-biriga bo‘lgan munosabatlarini yaxshilash, jamoada yaxshi kayfiyat muhiti hosil qilish, qolaversa, talabalarning so‘z boyligini oshirish, xotirasini mustahkamlash maqsadida qo‘llaniladi. Ushbu usul odatda yo‘qlamaning o‘rniga amalga oshiriladi. Dars ushbu usul bilan boshlanganda talabalarning o‘ziga va o‘zgalarga bo‘lgan hurmati ortadi, samimiy do‘stona munosabat hosil qilinadi. Ushbu usulda guruhlar o‘z guruhi vakillarining har birini ismi va unga xos bir ijobiy xislati bilan birga tanishtirib chiqadilar. Masalan: Maftuna – madaniyatli, Sayyora–sadoqatli.... Shu tariqa har bir guruh o‘z guruhi vakillarini ijobiy xislatlari bilan birga tanishtirib chiqadilar. Buyuk ajdodlarimizning: “Ko‘p tilni bilish, bir qulfga tushadigan bir necha kalitga ega bo‘lishdi” – deb bergan ta‘riflaridan va bugungi kun talablaridan kelib chiqib, ushbu usulni bir necha tilda o‘tkazish mumkin.

Aytilgan fikrlardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, dars mashg‘ulotlari yangi pedagogik texnologiyalar asosida o‘tkazilganda, o‘quvchi va talabalar an‘anaviy ta‘lim usulidan farqli ularoq, dars jarayoni tinglovchisidan jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi, dars samaradorligi ortadi, bilimlarning o‘quvchi yoki talabalar tomonidan mustahkam va ongli o‘zlashtirilishiga, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga erishiladi.

**MULTILINGUALIZM MUHITIDA O‘ZBEK TILI VA MADANIYATINI
O‘RGATISH MASALALARI**

**ВИДЫ ЗАИМСТВОВАНИЙ АРАБИЗМОВ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ В
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Наргиза Рашидова

*Старший преподаватель кафедры
«Восточных языков» ТашГУУЯЛ
имени Алишера Навои*

Исследование заимствованной лексики, как уже было сказано, является одним из интереснейших и важнейших аспектов изучения лексического состава языка.

Лексический состав любого живого языка находится в постоянном движении, как бы в процессе вечного становления, причем лексикология называет два основных пути развития словарного состава: 1) постоянное пополнение слов исконных; 2) заимствование слов из других языков.³¹

В условиях независимости Республики Узбекистан возрастает роль государственного языка во всех сферах общественной жизни, что тесно связано с задачей национальной культуры и самобытности. Поэтому «свое» и «чужое», адаптированное и неадаптированное, переработанное через словообразование и калькирование и функционирующее в виде цитат из других языков обостряется во время изучения.

Когда речь идет о заимствованиях, нельзя не упомянуть о кальках. Кальки относятся к особой категории заимствований, которые пополняют различные терминологические системы языков.

Калькой, как известно, является слово или выражение, созданное из исконных языковых элементов, но по образцу иноязычных слов и выражений.³² Процесс создания кальки называется калькированием. К примеру, أكاديمية [’aka:dimijjatun] «академия», دكتور [duktu:run] «доктор», بكالوريوس [bakalu:rijusun] «бакалавр», دفتر [daftarun] «тетрадь», ماجستير [ma:ğisti:run] «магистр» и другие. Здесь слова созданы по иноязычному образцу, но из исконных языковых элементов, которые представляют собой скрытое заимствование.

Кальки делятся на два вида – словообразовательные и семантические. *Словообразовательные кальки* – слова, созданные средствами узбекского языка по иноязычным моделям, путем перевода их морфологических частей.³³ Например, слово *сифатдош* – причастие: *сифат* – прилагательное, *дош* – часть; слово *дарслик* – учебник: *дарс* – учеба, *лик* – ник. Словообразовательные кальки (в отличие от заимствованных слов) не являются заимствованиями в прямом смысле этого слова, так как создаются на базе узбекского словообразовательного материала. *Семантическая же калька* – это такое явление, при котором исконные слова заимствует новое значение – иноязычное по происхождению. Слова قلم [qalam] *карандаш*, ручка, مدرسة [madrasa] *религиозная школа*, مكتب [maktab] *образовательная школа* и другие являются примерами семантической кальки. В отличие от исконных значений в арабском языке, в узбекском языке переводятся иначе. То есть здесь наблюдается расширение значений. К примеру, говоря: «*Бу йигит мадраса кўрган*» (*Этот молодой человек, видел*

³¹ Кодирова Н.И. Семантико-стилистический анализ заимствований в узбекском и русском языках в новейший период 1991-2001гг.: дисс. ...канд.филол.наук: - Т., 2001. – С.5.

³² Аль-Кадими М.Г. Арабизмы в современном русском языке. – Воронеж, 2010. –С.31.

³³ Тихонов А.Н. Современный русский язык. Лексикология. – Т.1991. – С.137.

религиозную школу). Здесь имеется ввиду то, что он осведомлен религиозными знаниями. В следующем примере «Ёзувчининг қалами ўтқир» (*Карандаш писателя острый*). В данном случае, имеется ввиду не острота карандаша, а знание писателя и его умение красноречиво излагать свои мысли. В другом примере «У ҳаёт мактабини ўтади» (*Он прошел жизненную школу*), употребление слова школа, объясняется тем, что человек многое видел в своей жизни и прошел все этапы жизненной школы.

В связи с развитием национальной культуры и духовности, вопросы норм словоупотребления современного узбекского литературного языка, очень актуальны на сегодня.

В языкознании заимствование морфем из другого языка берется прямым заимствованием или с некоторыми фонетическими изменениями. Любая заимствованная морфема, изначально в языковой системе принимающего языка является неологизмом. В этот период все заимствованные слова составляют новый лексический слой языка. Поэтому новая лексика – это молодая лексика языка. Пока это слово проходит этапы усвоения в заимствованном языке, оно не считается полностью заимствованной. Пройдя все эти этапы, традиционно внедряется в повседневный лексикон языка.³⁴

Согласно некоторым историческим событиям, до принятия независимости история узбекского языка, была тесно связана с историей русского языка. Во время заимствования особое значение придается семантическому типу освоения терминов. Наблюдается ли семантическое расширение или сужение значений слов – все это определяет развитие истории словообразования. Было ли слово заимствовано путем калькирования и использовалось ли старое слово в новом значении – все это было очень важным для истории нашего языка.

Также необходимо отметить, что лексика языка подразделяется на интернациональную и заимствованную. Они отличаются степенью употребления в системе языкознания. Итак, интернациональные слова имеют свои отличительные черты в применении. Они могут быть более употребительны во всех языках, нежели заимствованные слова. Например: «бакалавр», «академия», «магистр» «альбом», «кимё» и другие. Все слова являются **интернациональными**.

В терминологии узбекского языка имеются термины, образованные путем полной кальки и полукальки. Например, к терминам полной кальки относятся «дафтар» [тетрадь], «мудир» [директор], «маъмур» [администратор] и другие. К полукалькам относятся «агентлик» [агентство], «баланслаш» [балансирование], «газетачи» [газетчик] и другие.³⁵

Калькирование, являясь грамматическим способом заимствования слов, имеет особенность копировать слово с точки зрения морфемной структуры.

Калька является грамматическим способом заимствований слов, потому что калькирование означает копирование морфемной структуры слова.

С лексической точки зрения, кальку можно разделить на 3 части:

1. Слова, образованные путем дословного перевода, называются **лексическими кальками**. В узбекском языкознании использование лексических калек происходило путем прямого перевода того или иного слова. Калькирование является способом обогащения словарного состава языка, образует в ней новое значение слова. В словаре узбекского языка есть слова **дарс** и **жадвал**. Каждая из этих слов имеет свое

³⁴ Хожиев А., Ахмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. – Т. 1981. – Б.86.

³⁵ Юсупов Э.Ю. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққийёт перспективалари.Сб.ст.№1.,-Т.1986.-Б. 110.

значение. В арабском языке словосочетание «جدول الدروس» [jadvalud-durus] преобразовалось в узбекском языке на кальку *дарс жадвали*. Эти два разных слова обозначают одно значение.

2. Словосочетания, образованные путем нахождения точного значения этих словооборотов в другом языке, называются **фразеологическими кальками**. Известно, что фразеологические единицы невозможно дословно перевести с одного языка на другой. Потому что найти подходящее по смыслу слова, очень сложный процесс. По мнению Н.М.Шанского, фразеологическая калька – это перевод фразеологического словосочетания дословно. В нашей терминологии не рассматривается данный вид кальки, так как объектом служат лексические единицы.

3. Модели, образованные в языке, посредством другого языка, называются **синтаксической калькой**. Калькирование модели структуры предложений из одного языка на другой язык происходит в синтаксической кальке. Этот вид калькирования также не входит в сферу исследования нашей терминологии.

Н.Г.Гулямова также рассматривает разные типы калькирования в узбекском языке, выделяя структурные кальки, которые характеризуются как «прием точного копирования», «морфологическая точная съемка иноязычного слова». К примеру, «*детский сад–болалар богчаси*», «*учебник–дарслик*», «*мать-героиня–кахрамон она*» и другие. Этот процесс активно наблюдается в заимствованиях из русского языка.

В нашей работе тоже можно выделить следующие примеры структурной кальки. Так, «روضة الأطفال» [raudatul-atfal] – детский сад, «كاتب» [katib] – секретарь, «مدير» [mudir] – директор, «مسؤول» [mas`ul] – ответственный и тд.

Вообще калькирование происходит как с простыми словами, также и со словосочетаниями. Например: литературное произведение «адабий асар», министр образования «таълим вазири», степень знания «илм даражаси», научный секретарь «илмий котиб» и другие. Эти примеры из семантической кальки, где заимствуется путем прямого перевода слова из языка источника в язык реципиент.

Семантическое калькирование обогащает уже существующие в языке лексемы новыми значениями, способствуя развитию лексико-семантической системы узбекского языка. Семантическое калькирование рассматривается как заполнение свободных семантических клеток своего языка чужими семами, т.е. по сути, заимствование значений, смыслов.

Многие слова настолько уверенно вошли в лексический фонд языка-реципиента, что уже не имеют эквивалентов, являясь единственно возможными обозначениями соответствующих реалий. Интенсивность проникновения в язык-реципиент иноязычных элементов зависит от глубины контактов между культурами, которым данные элементы принадлежат.³⁶

Эпоха активной арабизации в узбекском языке, тесно связано с политическими и общественными событиями периода исламизации в IX-XII века.

Приведенные примеры состава калек отражают своей принадлежностью к той или иной тематической группе коммуникативной сферы, в рамках которых происходили интенсивные культурные контакты. Тем самым демонстрируют стремление узбекского языка к выработке самостоятельной системы средств выражения новых понятий.

Рассмотрение видов калек привело к тому, что были изучены их способы образования путем сложения корней и слов. Тем самым способствуя более тщательному изучению образования калек.

³⁶ Аль Шаммари Маджида Джамиль Ашур. Актуальные арабизмы в русском языке: вхождение, функционирование, потенциал., Ростов-на-Дону 2015., С. 42.

Список использованной литературы:

1. Аль Шаммари Маджида Джамиль Ашур. Актуальные арабизмы в русском языке: вхождение, функционирование, потенциал., Ростов-на-Дону 2015.,
2. Аль-Кадими М.Г. Арабизмы в современном русском языке. –Воронеж, 2010.
3. Кодирова Н.И. Семантико-стилистический анализ заимствований в узбекском и русском языках в новейший период 1991-2001гг.: дисс. ...канд.филол.наук: - Т., 2001.
4. Тихонов А.Н. Современный русский язык. Лексикология. – Т.1991.
5. Хожиев А., Ахмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. – Т. 1981.
6. Юсупов Э.Ю. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари.Сб.ст.№1.,-Т.1986.

**ДИН СОҲАСИДАГИ АЙРИМ МАНСАБ ВА УНВОН АТАМАЛАРИНИНГ
АРАБ ВА ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИДАГИ ҚИЁСИ**

Наргиза Рашидова

*Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ “Шарқ тиллари”
кафедраси катта ўқитувчиси,*

Мадина Абдуллажонова

*Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ
Филология ва тилларни ўқитиши
йўналиши 3-босқич талабаси*

Маълумки, ҳар қандай тилдаги ўзгариш ва ривожланиш, аввало, унинг лексикасида кўзга ташланади. Жамият ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар тилга таъсир этмай қолмайди. Даврлар ўтиши билан тилдаги айрим сўзлар эскиради, ўрнига янги лексема тил луғатидан жой олади. Айрим лексемалар эса, умуман, ўзи англаган тушунча билан бирга истеъмолдан чиқиб кетади. Глобаллашув жараёнида фан-техниканинг жадаллик билан ривожланиши кузатилмоқда. Натижада тиллардаги неологизмлар қатлами ҳам кенгайиб бормоқда. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас, албатта.

Тилимиздаги ўзлашма қатламнинг асосини эса, араб, форс-тожик ва рус тили ташкил қилади. Мақолада араб тилидан кирган айрим лексемалар, хусусан, дин соҳасидаги айрим мансаб ва унвонлар изоҳланади ва қиёсланади.

Муфтий — (араб. *مفت* - фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи) - шариат билимдони. Муфтий масалаларни изоҳлаш, талқин қилиб бериш, шариатни татбиқ этиш борасида ҳал қилувчи ҳуқуққа эга. Муфтий давлат муаммоларига оид (диний жиҳатдан) ҳам, соф диний масалалар бўйича ҳам (мас., диний байрамлар ва рўзанинг бошланиш вақти ҳақида) қарорлар чиқаради. Сўнгги пайтларда аксар мусулмон мамлакатларида дунёвий ҳокимият ва аҳоли кенг оммасининг турмушдаги, иқтисодийёт ҳамда сиёсатдаги кўп янгиликларга муносабати муфтийнинг қандай фатво чиқаришига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Мусулмон мамлакатларида муфтийлик ҳукумат тайинлайдиган расмий лавозим ҳисобланади. Ўзбекистон мусулмонлари идорасига ҳам муфтий бошчилик қилади. У Уламолар кенгаши йиғилишида 5 йил муддатга сайланади.

Агар мен муфтий бўлса эдим, шу мазмунда бир фатво чиқарар эдим. Садриддин Айний «Куллар».

Муаззин — (араб. مؤذن - "даъват этувчи", "чакирувчи", азон айтувчи) - масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс; халқ тилида "сўфи" деб ҳам аталади. Муаззин учта асосий вазифани адо этади: намозхонларни тўплайди, имомни чакиради ва намоз бошланганлигини эълон қилади. Муаззин вазифасини таҳоратсиз, маст, ақли норасо кишилар ва аёллар бажариши мумкин эмас. Миноралар пайдо бўлиши билан назарий жиҳатдан муаззинни баландликдан туриб масжид атрофидаги уйларнинг ҳарамига ва ичкари қисмига кўз ташламаслиги учун кўзи кўр бўлиши афзал деб билинган. Ҳозирги пайтда мусулмон мамлакатларида муаззинлар овоз-кучайтириш мосламаларидан фойдаланадилар.

Ҳазрат минбардан тушиб, бетига фотиҳа тортгандан кейин, масжид муаззини билан дарвозанинг ёнига бориб турди. М. Муҳаммаджонов «Турмуш уринишлари».

Мулла — Ўрта Шарқ, Марказий Осиё мамлакатларида мусулмон одатининг билимдони, дин хизматчиси, диний мактаб ўқитувчиси; саводли, илмли одам.

I. Мадраса таълимини олган шахс. *Мадрасани тугатгач, ошиқлар ёр васлига ошиққанидек, мулла Абдурахмон ҳам ўз шахрига елиб-югуриб кетди. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён».*

II. Дин арбоби. *Бухоро шахрида Мирараб мадрасасининг миён саройида кўп муллалар тўпланишиб, мадрасанинг вақфи тўғрисида гапиришмоқда эдилар. С. Айний «Куллар».*

III. Ўқимишли, маълумотли киши. *Айтайлик, менинг хизматкорим мулла бўлди-ю, оми бўлди — менга барибир эмасми? Қ.Яшин «Ҳамза».*³⁷

Мударрис — (араб. مدرس - дарс берувчи) - мадраса ўқитувчиси. Мударрислар муайян илоҳиёт фанидан дарс берган. Ҳозир мадрасалар ва диний университетларда фақат диний илмлардан эмас, дунёвий фанлардан дарс берувчилар ҳам мударрис деб аталади.

Катта амакиси Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдурахмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён».

Домулла — [ф. + хинд. دادا ота, катта + а. — ملا ўқитувчи; руҳоний олим]

1. Диний мактаб муаллими. Сайфулла мачитга бориб, домулласидан сабоқ олиб келди. (П.Турсун «Ўқитувчи»)

2. Мадрасани битирган мулла киши. Домулла Ниёз Анвар тарафидан дуога қўл очди. (Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»)

Домла —диний мактаб ва мадрасаларда талабаларни ўқитувчи шахс; дин ва шариат пешвоси. Домла сўзи қачон истеъмолга киргани ҳақида бирон ишончли манбаа йўқ. Лекин домла "мулло" сўзидан олиниб, унинг асосида санскритча "додо" (ота) сўзи ётади. Дастлаб "мулло" сўзи олдига "додо" сўзи қўшилиб "додомулло" дейилган, сўнг қисқартириб "домулло" ("катта мулла") бўлган.

Хатиб домла жўнатилгандан буён катта масжид намозсиз қолаётганга ўхшарди. А. Қодирий «Фирвонлик Маллавой»

Имом — (араб. امام - олдинда турувчи) - намозда олдинда турувчи, ғоявий раҳбар, мусулмон жамоаси бошлиғи. Бу лексема араб тилидаги اِمَامٌ феълидан ясалган бўлиб, турмоқ, олдинда бўлмоқ, раҳбарлик қилмоқ, имомлик қилмоқ, имоматга ўтмоқ маъноларини билдиради.³⁸ Араб тилидаги имом лексемасининг туркий тилларда „диний раҳбар“ маъносида илк бор XV асрда ишлатилганини Ҳ.Дадабоев монографиясида қайд этган. Кундалик ҳаётда масжидда жамоа намозининг раҳбарини

³⁷ Э. Бегматов, А. Мадвалиев ва б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

³⁸ Н. Иброҳимов, Б. Ҳасанов ва бошқ. Ўзбекча-арабча луғат. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.

имом деб атайдилар. Имом вазифаларини айни бир одам бажариши мумкин, аммо имом мансаб ҳам, касб ҳам ҳисобланмайди: у ҳақиқатда намозни бошқариб тургани учунгина имом деб эътироф қилинади.

Алишер Навоий асарларида имом пешво ва масжид пешвоси, масжид имоми маъноларида қўлланилган:³⁹

Маъни аҳлига имоми барҳақ,

Ҳақдин ислом аро қутби мутлақ.

Замонавий бадиий адабиётимиздан ҳам кўплаб мисолларни топишимиз мумкин:

Намоз шу ерда, меҳмонхонада ўқилди, Абдишукур имом бўлди. Ойбек.
Танланган асарлар.

Аълам — (араб. *أعلم* - билагон, энг олим) - диний-ҳуқуқий масалалар юзасидан фикр берувчи диний амалдор, олимларнинг олими маъносини англатувчи унвоннинг қисқартирилган шакли. Одатда, муфтилар тузган фатвога аълам муҳр босгач, кучга кирган ва қозилар ўша хужжат асосида ҳукм чиқарган. Бухоро хонлиги даврида ҳар бир қози ёнида аълам мансаби бўлган.

Алишер Навоий асарларида бу лексема „ўта доно, катта илм эгаси, донишманд“ маъноларида қўлланилган:

Чун Навоий наътинг айтурга тилар бўлгай алам,

Не ажаб гар бўлса бот олимлар ичра аъламе.

Ҳасан ака пулни бераверса, аълам чиқиб ўлчаб, васиқасини қилиб бераверади.
Ҳамза. Майсаранинг иши. Шайх — (араб. *شيخ* кекса, оқсоқол; қабила, уруғ, оила оқсоқоли) — ислом дини тарқалган мамлакатларда аввал билимдон кишилар, олимлар, сўнгра руҳонийлар, уламолар, фақиҳлар. Мусулмон мамлакатларида ҳозир шайх олий диний мактабларнинг мударрислари ва йирик уламоларнинг унвони сифатида ҳам қўлланилади. Ўрта Осиёда шайх атамаси кўпинча муқаддас матолар ва қадамжоларда садақа ва назр-ниёз олиб турадиган руҳонийлар табақасига нисбатан ишлатилган.

Алишер Навоий асарларида шайх лексемаси қуйидаги маъноларда ишлатилган:

а) қари, мўйсафид:

Не жилва эрди қизил тўн билаки қон ёшдин,

Либосин айлади ишқингда шайху шоб қизил.

б) тасаввуф йўлининг бошлиғи; тақводор:

Бенасиб эрдинг фано ойинидин, эй шайхким,

Дўст васлин тоату тақвийга иснод айладинг.

с) мулла, имом:

Шайх бошига бало эркандурур дасторкил,

Ишқ асрорин эшитмакликка мониъ бўлди фаиш.

Шу кунни отасининг мазорига бориб, шам ёқди, қабристондаги

шайхларга назр берди Малак. Мирмуҳсин. «Йўқолган жавоҳир»

Шайхулислом — муайян мамлакатда ислом ташкилотлари бошлиғи — олий диний унвон. „Диний раҳбар“ деган маънони англатади, яъни ислом бошчиси, мусулмонлар жамоаси бошлиғининг унвони ҳисобланади. Шайхулислом лексемаси, айниқса, Алишер Навоий асарларида кўплаб қўлланилган бўлиб, қуйидаги маънони англатиб келган: „ислом динида энг юқори мартаба“.

Дайр пирига мурид ўлди Навоий, негаким,

Шайхулислом деган кимсага ислом керак.

³⁹ Э. Фозилов, Қ. Муҳитдинов ва бошқ. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. — Т.: Фан, 1983.

Мазкур лексема XX аср ўзбек адабиётида тарихий колоритни акс эттириш мақсадида ишлатилган:⁴⁰

Хусайн Бойқаро шайхулисломдан шариатга доир бир масалани сўради. Ойбек «Навоий»

Хатиб — (араб. *خاطب* тарғиботчи, нотик) — масжидда жума ва ҳайит намози пайтида хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган руҳоний. Ислом муассасаларида хатиб масжид имоми вазифасини ҳам бажаради. Имом-хатиб деб аталиши ҳам шундан.

Бароқ қошлари қоп-қора хатиб минбарга чиқиб, ваъзхонлик қилаётган экан. М.Осим «Карвон йўлларида»

Муҳтасиб — (араб. *محتسب* - назорат қилувчи, тарози ва ўлчовлар нозири) - ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шариат қонунларининг бажарилиши, одамларнинг жамоат жойларида юриш-туриши устидан назорат қилувчи амалдор. Шариат тизимига хос мансабдор шахслар тоифасига кирган. Ўзбекистон мусулмонлари идорасида масжидларнинг моддий ва маънавий фаолиятини назорат қилиб турувчи муҳтасиблик бўлими мавжуд.

Дарвозада уларга қўлига қамчи тутган, икки ёнида икки мулозим эргаштирган муҳтасиб учради. С.Сийёев. «Ёруғлик»

Қози — (араб. *قاض* - тайин қилувчи, ҳукм чиқарувчи) - мусулмонлар амалдор-ҳакамининг умумий қабул қилинган номи, ҳукмдор томонидан тайинлаб, шариат асосида судловни бажаради. Ҳозирги вақтда қози шариат судларига раҳбарлик қилади, бу судлар урф-одат, оила, хусусий ва қисман жиноят ҳуқуқига тааллуқли ишларни кўради.

Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилди. А.Қодирий «Ўткан кунлар»

Садр — (араб. *صدر* - олд, кўкрак) - мусулмон мамлакатларидаги турли мансабдор шахсларга бериладиган унвон. Бу унвон баъзан дин пешволарига ҳам берилиб, уларга бутун давлатнинг ёки бирор вилоятнинг вақф ишларини бошқариш вазифаси юклатилган.

У садрлардан бир нечасини йиғиб, вақф ишларининг аҳволи ҳақида маълумот олди. Ойбек «Навоий».

Фақиҳ — (араб. *فقيه* - тушунувчи, англовчи, идрок қилувчи) - шариат ҳукмларини мукамал билган, фикҳ фани билан шуғулланувчи одам. Маълум бир мазҳаб асосида фикҳнинг маълум бир масаласи юзасидан ўз фикрини билдирувчи муфтийни ҳам фақиҳ деб аташган. Шунинг учун "фақиҳ", "муфтаҳид" ва "муфти" кўпинча синоним сўз сифатида келтирилади. Баъзи ҳолларда давлат, ижтимоий ҳаётнинг муҳим масалаларини ҳал этишда фақиҳга муҳим ўрин ажратилади (масалан, Эрон Ислом Республикасида)

Мазкур кўчанинг охирида Алишербекнинг устозлари фақиҳ Абдулла истиқомат қилар эди. П.Қодиров «Юлдузли тунлар».

Хулоса қилиб айтганда, диний мансаб ва унвон номлари ўзбек тили лексик сатҳидан муқим ўрин эгаллаган, араб тилида ифодаладиган маъносидан узоқлашмаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мўминова О. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби. — Т.: Алоқачи, 2009.
2. Хусниддинов З. Ислом энциклопедияси. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.
3. Э. Бегматов, А. Мадвалиев ва б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

⁴⁰ Мўминова О. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби. — Т.: Алоқачи, 2009.

4. Ш. Воҳид. Қўқон хонлигидаги унвон ва мансаблар. „Шарқ юлдузи“ журнали, 3-4 — 1995.

5. Н. Иброҳимов, Б. Ҳасанов ва бошқ. Ўзбекча-арабча луғат. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.

6. Э. Фозилов, Қ. Муҳитдинов ва бошқ. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. — Т.: Фан, 1983.

“МУЛК” СУРАСИНИНГ ТАРЖИМАЛАРИДА ШАКЛ ВА МАЗМУН УЙҒУНЛИГИ

Муҳиддин НУРУЛЛАЕВ

*Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ
“Шарқ тиллари” кафедраси ўқитувчиси*

Таржима: шакл ва мазмун бирлиги

Таржима жараёнининг турли ҳолатда бориши бир жиҳатдан китобхонни ўша оятни ўйлашга, биров бўлса-да, нима дейилмоқчи эканини билиш учун кимдандир сўраб ёки бошқа таржима китобларга ҳам мурожаат қилиб туришга ундайди.

“Мулк” сурасининг 3-оятини, яъни:

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِن تَفَافُوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِن فُطُورٍ

Мавлавий Ҳиндистоний “*У Зот етти осмонни бирин-кетин (устма-уст) қилиб халқ қилди. Парвардигорнинг осмонни халқ қилишида ҳеч қандай нуқсонни кўрмайсан. Бас, осмонга қайтиб қарагил, унда бирор синиқ ё тешик кўрасанми?*” деб таржима қилган.

Таржимада шакл ўз ўрнини топган, бироқ “халқ қилди” сўзи адекватликка эришишга тўсқинлик қилган. Сабаби “халқ қилди” деган сўз араб тилидаги **خَلَقَ** сўзининг маъносини айнан ҳозирги даврда ёритиб бера олмайди. Бу сўз маълум бир аудиторияга хос кишилар учунгина кўзда тутилган маънода етиб бориши мумкин, лекин омма учун бу сўзни эмас, балки бунинг ўрнига ҳамма учун тушунарли бўлган “яратди” деб ўгириш лозим эди. Шу таржимон шу суранинг 13-14-оятларини бир-бири билан маъно жиҳатдан шундай ажойиб боғлаганки, таржимон орасига озгина изоҳ сифатида кўшимча сўз киритганини ҳисобга олмаганда икки оятнинг маънолари бир-бирини тўлдирган ҳолатда тушунарли чиққан. Зеро, ҳар қандай таржима шарҳ унсурларидан холи бўлмаганлиги учун ҳам таржима муайян даражада интерпретация ҳисобланади.

وَأَسِرُّوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ {13} {14} أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ {14}

“*Сизлар хоҳ ошкора сўзланглар, хоҳ махфий сўзланглар, Аллоҳ таоло билади. Албатта, Аллоҳ таоло дилдаги махфий сирларни (билгувчи) донодир. Ахир, дилнинг (ўзини) халқ қилган Зот ундаги сирларни билмайдими? Албатта, Аллоҳ таоло ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билади ва ундан хабардордир*”.

13-оятнинг охири билан 14-оятнинг бошланишини бир-бири билан маъно жиҳатдан бир-бирини тўлдириб боғланиш яхши амалга оширилган. Агар айнан шу жойларининг шаклини қатъий сақлаб таржима қилсак, “Албатта У диллардаги махфий сирларни билгувчидир. Яратган Зот билмайдими ва У билгувчи хабардордир” тарзида ўгирилади ва “яратган Зот билмайдими” деган жумламиз худди охирига етмай узилиб қолган гапдек бўлиб қолади. Юзага келиши мумкин бўлган айнан шу кемтикликни таржимоннинг “дилнинг” деган сўзни яна бир бор

келтириши тўлдириб келмоқда. Таржимадаги маъно-мазмун оқимининг узук-юлук бўлмасдан, бир-бирини тўлдириб туриши маъқул, бироқ бу таржимани ҳам адекватликка эришилган таржима деб бўлмайди. Агар ушбу таржимада “Сизлар хоҳ ошкора сўзланглар, хоҳ махфий сўзланглар, Аллоҳ таоло билади” жумласининг “Аллоҳ таоло билади” деган жойини олиб ташлаб, қолган жумлани кейинги таржима билан қўшиб юборилганида шаклан ҳамбирхилликка эришилган бўларди.

Айнан шу оятларнинг шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг таржимасида қандай акс этишини кўрайлик.

“{13}Ва сиз сўзингизни сир тутасизми ёки ошкора айтасизми, албатта, У кўнгиллардагини ҳам билгувчи зотдир.

{14}Яратган зот Ўзи билмасми? Ҳолбуки, У дақиқларгача билувчи ва хабардордир”.

Ушбу таржима ҳам шакл жиҳатдан, ҳам мазмун жиҳатдан аслиятга мувофиқ келади дейиш мумкин. Чунки таржимада ортиқча изоҳ сифатида келтирилган сўз йўқ ва ўз навбатида, семантик жиҳатдан қурилиши аслият билан бир хилдир.

Шайх Абдулазиз Мансур ва Алоуддин Мансурнинг таржималари ҳам деярли шунга яқин, яъни шакл ва мазмуннинг аслият билан сезиларли даражада яқин чиққан.

Олтинхон Тўра (Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир ат-Тарозий ал-Маданий)ушбу оятларни аслиятда сўзларнинг ўрни қандай жойлашган бўлса ҳеч бирининг жойини ўзгартирмасдан, яъни шаклини тўлиқ сақлаган ҳолда таржима қилган. Қуйида унинг “Мулк” сурасининг 13-14-оятларини қандай ўгирганини кўриб чиқиш мумкин:

{14} وَأَسْرُوا قَوْلَكُمْ أَوْ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ {13} أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ {14}

“{13} (Эй, инсонлар), яшириб қилинг сўзларингизни ё очиб қилинглар ани, албатта, Ул билгувчидур диллардаги бор сирни!

{14}Оё, билмасми ул Зотки, яратди ва Улдур сирларни билгувчи, ҳар нарсадин хабардор?”

Таржимада ҳар бир сўз, ҳаттоки, сўроқ юкламаларининг алоҳида қилиб берилиб, араб тили таржимонлиги алоҳида ажратиб беролмаётган **ضَمِيرٌ عَانِدٌ**-деб номланадиган қайтувчи олмошларни ҳам алоҳида ажратиб, шу билан бирга буларнинг ҳар бирини ўзининг аслиятдаги ўрнига қўйиб ўгирилган. Таржиманинг бундай услубда амалга оширилиши ўқувчининг руҳиятини маълум даражада тарихга тортади, бироқ тушуниш масаласига келсак, бу услуб анчагина қийинчиликлар ва шу билан бирга тушунмовчиликлар туғдириши табиий. Масалан, “Мулк” сурасидан баъзи бир оятларнинг таржималарини аслият билан таққослаймиз:

أَأْمِنْتُمْ مَّن فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ {16}

“Оё, амин бўлдингизларми осмондаги Зотдинки, юткиссун сизларни ерга? Бас, ул вақт у қимирлаб турур”.

أَمْ أَمِنْتُمْ مَّن فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ {17}

“Ёки амин бўлдингизларми осмондаги Зотдинки, юборсун сизларга майда тошлар бўронин, бас, тездин билурсизларки нечук экан Манинг қўрқитишим”.

Ушбу оятларда сўзларнинг ҳар бири аслиятда қаерда турган бўлса, ўша ерда жумла тузилган. Араб тилининг гап қурилиши билан ўзбек тилининг гап қурилиши бир-биридан фарқ қилганлиги учун таржима анча тушунарсиз чиққан.

Муҳаммадхон Мулло Исҳоқ қори ўғли Маҳжурийтаржималари кенг тарзда амалга оширилган ва бу билан таржимон Қуръоннинг мазмун-моҳиятини етказиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунингдек, мазмунга эътибор

қаратаётганда нафақат келтириляётган сўзнинг мазмуни, балки ўша сўздан нималар назарда тутиляётгани ҳақида ҳам тўхталиб, атрофлича ёндашганлар.

Бу таржимоннинг ҳам 16-17-оятларни қандай таржима қилганини кўриб чиқиш мумкин:

{16} *أَأْمِنْتُمْ مَن فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ*
{17} *أَمْ أَمِنْتُمْ مَن فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ*

{16} “Эй Аллоҳ таолога ва унинг буйруқларига мункир бўлгувчилар, осмонларга ҳам подшоҳлик ҳукмини юзгирувчи Аллоҳнинг амрига бўйин сунмасангизлар газаб қилиб ерга ютдириб юбормогидан хотиржам бўлдингизми? Газаб қилинган кишиларни ер ютган ҳолда, ер қимирлаб уларнинг ичига олиб азоб бирла йўқ қилур. Агар хоҳласа шундоқ қилур. (Чунончи ҳазрат Мусо пайгамбар замонида Қорунни газабига олди ва уни ер ютди).

{17} “Ёки эмин бўлиб тинчидиларингизми? Осмонда қаҳри ва қуввати жорий бўлиб турган Парвардигорнинг газаби келса, тепаларингиздин тош ёғдурмогидин кўрқмайсизларму? Бу хаёлингизга келмайдурму? Чунончи, Лут пайгамбарнинг қавмига ёғдурди. Бу нарса Аллоҳ таолога осондур. Агар газабига олса, эй мункирлар, сизларга ҳам шундоқ балони юбормоги мумкиндур. Агар сизларга ҳам шундоқ бало келса, ул вақтда менинг кўрқинчлик азобим қандоқ эканлигини биласизлар. Лекин бу билганларингизни фойдаси бўлмас, деб айтди. (Чунончи Фиръавнга фойда бермади)”⁴¹

Таржимон оятни ўгираётганида ўз билимларига, тафсирларга таянган ҳолда кенг, батафсил қилиб етказиб беришга ҳаракат қилган. Таржима ва аслият ўртасида шакл жиҳатдан номутаносиблик юзага келган бўлса-да, таржимон кенг, батафсил ўгиришда аслиятдаги шакл ифодалаб берган мазмун-моҳият доирасидан четга чиқиб кетмаган.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Шайх Алоуддин Мансур, Шайх Абдулазизларнинг айнан юқоридаги оятлар, яъни 16-17-оятларни қандай ўгирганларини ва 16-оятда келган *أَأْمِنْتُمْ* ва 17-оятда келган *أَمْ أَمِنْتُمْ* сўзларига қандай маъно бериш билан ёндашганларини қиёслаш натижасида маълум бўладики, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф 16-оятни

{16} “Осмондаги Зот сизларни изтиробда ҳаракатланиб турган ерга юттириб омонда бўлдингизми?” тарзида ва 17-оятни эса

{17} “Ёки осмондаги Зот сизларга азоб шамолни юборишидан омонда бўлдингизми? Бас, албатта, огоҳлантириш қандоқ бўлишини биласизлар” тарзида ўгирган ва *أَمْ أَمِنْتُمْ* сўзини ер юзига нисбатан аниқловчи қилиб берган, ҳамда ҳар икки оятдаги *أَمْ أَمِنْتُمْ* ва *أَأْمِنْتُمْ* сўзларини “омонда бўлдингизми?” деб ўгирган.

Шайх Абдулазиз Мансур 16-оятни

{16} “(Эй, Макка кофирлари,) ё сизлар осмондаги зот сизларни ерга юттириб юборишидан, бас, бирданига (ер) ларзага келишидан (сизларни ҳалок қилишидан) хотиржаммисизлар (кўрқмайсизларми)?!” деб, 17-оятни эса

{17} “Ёки сизлар “осмондаги” зот устингизга тош ёғдиришидан хотиржаммисизлар?! Ҳали (азоб келганда), Менинг огоҳлантиришим қандай эканлигини билиб олажасизлар!” деб таржима қилган ҳамда 16-оятда келган *أَمْ أَمِنْتُمْ* сўзини “бирданига” деб ва ҳар икки оятда келган *أَمْ أَمِنْتُمْ* ва *أَأْمِنْتُمْ* сўзларини “хотиржаммисизлар” деб таржима қилган.

⁴¹ Муҳаммадхон Мулло Исҳоқ қори ўғли (Маҳжурий). Фотиҳа, Ёсин, Таборак ва Амма сураларининг тафсири. “Мовароуннаҳр” нашриёти. Тошкент, 2004. –Б. 16-17.

Шайх Алоуддин Мансур эса 16-оятни

{16}“*(Эй Макка кофирлари), ё сизлар (кофирлигингизда оёқ тираб тураверсангизлар) осмондаги Зот сизларни Ерга юттириб юборишидан, бас, баногоҳ (Ер) титроққа тушиб, (сизларни босиб) қолишидан хотиржаммисизлар (қўрқмайсизларми)?!*”деб,17-оятни эса

{17}“*Ёки сизлар осмондаги Зот устингизга тош ёгдиришидан хотиржаммисизлар?! Хали (азобга гирифтор қилинганларингизга) Менинг огоҳлантиришим қандай эканлигини билиб олажаксизлар!*” дебтаржима қилган ва 16-оятдаги إِذَا сўзини “баногоҳ” деб ҳамда ҳар икки оятдаги أَمْ أَمْنتُمْ ва أَمْنتُمْ сўзларини “хотиржаммисизлар” деб таржима қилган.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг таржимаси бошқачароқ, Шайх Абдулазиз Мансур билан Шайх Алоуддин Мансурнинг таржималари эса бир-бирига жуда яқиндир. Кейинги икки таржимон таржималарининг бир-бирига яқинлиги ҳар иккаласи ҳам إِذَا сўзини бир-бирига маънода яқин бўлган “бирданига” ва “баногоҳ” сўзларини, أَمْنتُمْ ва أَمْنتُمْ сўзларини эса “хотиржаммисизлар” сўзлари билан ўгирганлигида кўринса, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг إِذَا сўзини ер сўзиганисбатан аниқловчи сифатида ўгириши нафақат кейинги икки таржимоннинг таржимасидан, балки шу кунгача إِذَاнинг биз кўриб келган барча маъноларидан фарқли бўлиб турибди. Шунингдек, أَمْنتُمْ ва أَمْنتُمْ сўзларига “омонда бўлмоқ” маъносини бергандан кўра, “хотиржам бўлмоқ” маъносининг берилиши жумланинг маъносини яхши очиб берган. Шу билан бирга Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг 17-оятдаги حَاصِبٌ сўзини “азоб шамолни” деб ўгириши ҳам кейинги икки таржимадан бутунлай фарқ қилади. Шайх Абдулазиз Мансур билан Шайх Алоуддин Мансур бу сўзни “тош” деб таржима қилишган. Агар бу сўзнинг луғавий маъносига эътибор қаратадиган бўлсак, “حَاصِبٌ – қаттиқ бўрон, шиддатли шамол” маъноларида бўлиб, айти пайтда бу сўзнинг феъли “тош отмоқ” маъносини ҳам англатади. “Тафсири Жалолайн”да⁴² ушбу оятнинг тафсири қуйидагича: “(أَمْ أَمْنتُمْ مِّنَ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا)⁴³”⁴³ رِيحًا تَزِمُكُمْ بِالْحُسْبَاءِ “

Бу тафсирнинг таржимаси “Сизларга майда тошларни ирғитиб отадиган, яъни устингизга тош ёғдирадиган шамолни юборишидан” тарзида бўлади. Шундан келиб чиқиб, таржимонлар ушбу жумлага умумий маъно бериш билан ёндашганлар дейиш мумкин. Чунки, тош ёғдириш ҳам ёки шиддатли шамол ҳам инсонлар учун бир хилда азобдир. Шакл ва мазмун тўғрисида гап борар экан, шу ерда суранинг 22-оятини ҳам бир кўриб ўтсак.

{22} أَفَمَن يَمْشِي مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّن يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ

Ушбу оятда келган أَهْدَىٰ сўзига аввал бироз изоҳ бериб ўтсак. Араб тили грамматикасида шахс ёки предметнинг белгисининг орттирма даражаси ва ёки шахснинг бирор иш-ҳаракатда бошқалардан устунлигини ифодалаш сифат ёки феълни أَفْعَلٌ вазнига солиш орқали амалга оширилади. Масалан, حَسَنٌ – яхши сўзи أَحْسَنٌ шаклига ўтганда энг яхши деб, ضَرَبَ – урмоқ феъли أَضْرَبُ вазнига ўтганда “энг яхши урадиган ёки энг қаттиқ урадиган” маъноларини ифодалайди. Юқорида келган أَهْدَىٰ сўзи ҳам аслида “тўғри йўлтопиш” маъносидаги феъл бўлиб, оятда أَفْعَلٌ вазнида келмоқда.

Оятда бошқа сўзларга нисбатан шу сўз кўпроқ диққатни тортмоқда. Бу оятни шайх Абдулазиз Мансур қуйидагича ўгирган:

⁴²جلال الدين محمد بن أحمد المحلى، جلال الدين بن عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي. القرآن الكريم وبها مشه تفسير الجلالين مزيلة بأ سببب النزول. دار التقوى. القاهرة – 2004. الصفحة – 563.

“Ахир, юз тубан (ерга қараб) юрадиган кимса Ҳақ йўлни топувчироқми ёки тик ҳолда тўғри йўлда юрадиган кишими?!”

Жумла сўроқ гап бўлиб, жавоби ўзидан аниқ, яъни риторик сўроқ гап дейиш мумкин. Таржимон таржима тилида “ахир” деган сўзни ҳам қўшиб келтирган ва бу билан таржима тилидаги маънони бойитган ҳамда бу билан аслиятдаги риторик сўроқ гапни таржима тилида ҳам риторик сўроқ гап тарзида чиқариб бериш имкониятига эга бўлган. Шунингдек, *سُؤَالُ ٱلْحَقِّ* сўзини “Ҳақ йўлни топувчироқ” деб ўгирган. Бу таржима ва кейинги таржималар таққосланса, бир фикрга келиш осонроқ кечади.

Ушбу оятни Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф **“Юз тубан қоқилиб юраётган киши ҳидоятдами ёки тўғри йўлдан қоматини тик тутиб бораётган кишими?”** деб ўгирган. Бу таржимада яна бир масалага дуч келамизки, бу ҳам бўлса *عَلَىٰ وَجْهِهِ* борасининг таржима тилида берилишидир. Ушбу иборани сўзма-сўз таржима қиладиган бўлсак, “юзини пастга қилиб эгилмоқ” деган маънодадир. Шайх Абдулазиз Мансурнинг таржимасида бу ибора “юз тубан (ерга қараб)” деб ўгирган. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф эса, кўриб ўтганимиздек, “юз тубан қоқилиб” деб “қоқилиб” деган сўзни ҳам қўшиб таржима қилган. *سُؤَالُ ٱلْحَقِّ* сўзини эса “ҳидоятда” деб битта сўзни битта сўз билан ўгиришга ҳаракат қилган. Бироқ, назаримизда, таржимада “ахир” сўзини қўллаш аслият маъносини тўлароқ етказиб берадигандай.

Шайх Алоуддин Мансур ҳам ушбу оятнинг таржимасида “ахир” сўзини қўллаган. *عَلَىٰ وَجْهِهِ* борасини эса “юз тубан” деб қавс ичида “оёғининг остидан ўзга ёққа қарамасдан” деб “юз тубан” сўзини бироз изоҳлаб ҳам ўтган. *سُؤَالُ ٱلْحَقِّ* сўзини эса “Ҳақ йўлни топувчироқ” деб таржима қилган. Мавлавий Ҳиндистоний бу оятни “Оё юзлари билан (юзтубан) ерда (қоқилиб) юрувчи мақсадга етадими ёки (тўғри йўлда) тик туриб юраётган кишими?” деб ўгирган ва *عَلَىٰ وَجْهِهِ* “юзлари билан (юзтубан)” сўзларини, *سُؤَالُ ٱلْحَقِّ* сўзига “мақсадга етмоқ” сўзларини қўллаган.

Олтинхон Тўранинг таржимасида эса бу сўзлар “юзи ерға бўлиб”, “йўл топғондурми?” тарзида ўз ифодасини топган. Умуман олганда, бу таржималарни ҳам шакл ва мазмун жиҳатдан бир-бирига яқинлатса бўлади.

Маҳжурининг таржимасида *عَلَىٰ وَجْهِهِ*га “мукибб, яъни юзича йиқилиб (юзтубан), суртилиб” маънолари, *سُؤَالُ ٱلْحَقِّ*га эса “роҳирост (тўғри йўл) топган бўладими” маънолари берилган.

Хулоса

Шайх Абдулазиз Мансур ва Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг таржималари аслиятдаги шакл ва мазмун билан деярли мос тушади. “Деярли” дейишимизнинг сабаби, ҳеч бир тилдаги таржима, у қай даражада чиққан бўлмасин, Қуръоннинг асл матни ўрнини боса олмаслигини барча ислом олимлари эътироф қилишган. Шунга кўра, гарчи таржималар моҳирона амалга оширилган бўлса-да, аслиятга тўла мос тушади деб эмас, балки деярли яқин деб ҳисоблаш мумкин.

Шайх Алоуддин Мансур таржимасининг берилиши Шайх Абдулазиз Мансурнинг таржимаси билан шакл ва мазмун жиҳатдан деярли бир хил, бироқ ундан фарқли томони таржима орасида баъзи бир сўзларга қавс ичида изоҳнинг кўпроқ берилишидадир.

Махжурийнинг таржимасида асосий диққат-эътибор маъно-мазмунга қаратилган. Натижада шакл аслиятдан йироқлашиб кетган. Мазмун эса жуда кенг, батафсил ёритиб берилган.

Мавлавий Ҳиндистонийнинг таржималарида таржима оддий сўзлар билан оммабоп, халқнинг онгига тез етиб борадиган қилиб ёритилган.

Олтинхон Тўранинг таржималарида оятлар сўзма-сўз ва айни пайтда аслият тилининг гап қурилиши билан таржима тилининг гап қурилиши бир хилда борган. Шунинг учун ҳам таржимани тушуниш оддий оммага қийинчилик туғдиради. Бироқ бундай “сўзма-сўз таржималар Қуръон оятлари остида, яъни аслият билан бирга бериб бориладиган таржималардагина кўл келиши ва Қуръонни ўрганишда самарали амалий фойда келтириши мумкин. Лекин аслиятдан холи тарзда сўзма-сўз таржимани чиқариб бўлмайди.”⁴⁴

Адабиётлар рўйхати:

1. Ан-Наим. Арабча-ўзбекча луғат. Тошкент, 2004.
2. Жаъфар Холмўминов. Маданиятлараро мулоқотнинг ижтимоий-фалсафий факторлари. / “Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги”. 3. (Илмий мақолалар тўплами). – Т.: “Тошкент Давлат шарқшунослик институти”, 2015
3. Иброҳим Ғафуров. Қуръон таржималари: тажрибалар. Ўзбекистон адабиёти ва санъати ҳафталик газетаси. 2009 йил. 17 апрель. № 16.
4. Муҳаммад Домодий. Дар борэ-йэ таржумэ. /”Мажмуэ-йэ мақолот-э дўввўмин конфаронс-э барраси-йэ масойил-э таржумэ. – Табриз: Донэшгоҳ-э Табриз, 1373.
5. Муҳаммадхон Мулло Исҳоқ қори ўғли (Махжурий). Фотиҳа, Ёсин, Таборак ва Амма сураларининг тафсири. “Мовароуннаҳр” нашриёти. Тошкент, 2004.

“NAZM UL-JAVOHIR” ASARIDA QO’LLANILGAN HIKMATLI SO’ZLARNING O’ZBEK, FORS, RUS VA INGLIZ TILLARIDAGI MUQOBILLARI

Oydin To‘ychiyeva

ToshDO‘TAU Sharq tillari kafedrasi o‘qtuvchisi

Zarnigor Baxtiyoro‘va

ToshDO‘TAU O‘TA fakulteti 1-kurs talabasi

I.A. Karimov ta’kidlaganidek, “Inson qalbining quvonch va qayg’usi, ezigulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir kamdan-kam topiladi” [2, 47-48].

Alisher Navoiy (1441-1501) butun umrini turkiy til nufuzi va mavqeyini ko’tarish, turkiy adabiyotni rivojlantirishga sarflagan. Haqiqat, adolat mezonlarini qaror topdirishga bag’ishlagan. Alisher Navoiy ulug’ o’zbek va boshqa turkiy xalqlarning shoiri mutafakkiri va davlat arbobi bo’lgan. G’arbda chig’atoy adabiyotining buyuk vakili deb qaraladi, sharqda “Nizome millat va din” (din va millat nizomi) unvoni bilan ulug’langan. Ulug’ shoir va davlat arbobi Xurosonning markazi- Hirotda tug’ilgan. Navoiyning otasi G’iyosiddin Bahodir temuriylar xonadoniga yaqin shaxslardan bo’lgan. Buyuk adib saroy muhitida o’sgan va bu muhit uning ijodiga ham ta’sir qilgan.

⁴⁴Иброҳим Ғафуров. Қуръон таржималари: тажрибалар. Ўзбекистон адабиёти ва санъати ҳафталик газетаси. –Б. 3.

Husayn Boyqaro Xuroson taxtiga o‘tirgach (1469), Navoiyning ijodi va hayotida yangi bosqich boshlangan. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga “Muqarrabi hazrat sultoni” (sulton hazratlarining eng yaqin kishisi) degan unvonni beradi. U ham ijodkor, ham vazir sifatida o‘z faoliyatini saroyda davom ettirgan. Lirik merosining umumiy hajmi 50000 misradan ortiq bo‘lib, “Xazoyin ul - maoniy” (Ma’nolar xazinalari) nomli to‘rt devonida jamlangan. Navoiyning tasavvufiy qarashlari deyarli barcha asarlarining ruhiga singgan.

Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” (Javohirlar sandig‘i) asari hali chuqur va har tomonlama o‘rganilgan emas. “Nazm ul -javohir” matni Navoiy asarlarinig XV tomlik to‘plamida (1968) va yigirma tomlik mukammal asarlarida (1999) Toshkentda nashr qilingan. Ushbu asar boshdan–oyoq ta’lim-tarbiyaga oid ma’lumotlar bilan boyitilgan. Navoiy bu asarda el-yurt hayoti tajribasidan kelib chiqqan xulosa va umumlashmalar orqali ezgulik, insoniylik, adolat g‘oyalarini keng targ‘ib etadi. Kishilarni ma’naviy yuksaklikka ko‘tarishga harakat qiladi. Moddiylik va ma’naviyatni uyg‘unlashtirgan holatda qanday bo‘lmog‘i to‘g‘risida yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatadi. Ushbu asar g‘azal, ruboiylar bilan bir qatorda tarjimalar bilan ham boyitilgan. Navoiy Hazrat Alining hikmatlarini ruboiylarda talqin qilgan. Uning 255 ta eng sara ma’nolarga boy hikmatli gaplarini shu asarda jamlagan. Alisher Navoiy “Nazm ul-javohir” asarining yozilish sabablariga to‘xtalar ekan, uning ikkita sababi borligini bayon etadi: Avvalo fors shoirlarining “Nasr ul -laoliy” hikmatlari nazmga solib kelingani, ikkinchisi eng yaqin do‘sti shoh va shoir Husayn Boyqaroning “Risola” nomli asarining yozilishu turki bo‘lganligini. Ushbu asar 1485-yilda yozib tugatilgan. D.Yusupova ta’kidlashicha, asarning “Nazm ul- javohir” deb nomlanishida ramziylik bo‘lib, bu Hazrat Ali hikmatlarining bir tizimga tizilganligidan dalolatdir [4,197].

Alisher Navoiy hikmat durlarini ipga tizar ekan, so‘z san‘ati turlaridan Alining: “Jalla man lo yomutut” (O‘lmaydigan Zot buyukdir) hikmatini bunday nazmga soladi :

Gardunki, xaloyiqqa vafosi yo‘q aning,

Javr ichra ulug‘-kichikka, posi yo‘q aning.

Har kimki, kichik bo‘lsa,baqosi yo‘q aning,

Kimki ulug‘ bilki, fanosi yo‘q aning.

Shoir hikmatning ma’nosini to‘rtinchi misrada bergan hamda “kichik”, “ulug‘”, “fano”, “baqo”so‘zlari vositasida tazod san‘atini qo‘llagan. Ushbu qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni keltirib, o‘quvchi ko‘z o‘ngida muqoyasaga sharoit yaratadi va maqsadiga oson yetadi. [3]

Biz ushbu maqolamizda “Nazm ul-javohir” asarida uchraydigan hikmatli so‘zlarning bir qanchasini ajratib oldik va ularning boshqa tillardagi muqobillari bilan taqqosladik. Hikmatli so‘zlar har bir xalqning qadriyatlarini, turmush tarzini va madaniyatini yaqqol ko‘rsatadi. Hikmatli so‘zlar maqollarga ma’no-mazmun jihatdan yaqin turadi. “Qisqa so‘z muxassar” bu o‘zbek xalq maqoliga mos tushadigan hikmatli so‘z “Nazm ul-javohir” asarida “So‘zning yaxshisi qisqadir” [1,18] deb ifodalangan. Ruslarda, esa ushbu birikmani “Лучшая речь- краткая речь”, inglizlarda: “The best speech is the shortest one”, forslarda: “خوبی گفتاربه کوتاهی آن است” (Xubi guftor be kutohi on ast). Yuqoridagi hikmatli so‘zga mos ravishda “Kishining hamsuhbati o‘zi kabi bo‘ladi” [1,17], ya’ni inson qanday so‘zlasa, uning so‘zlari ma’noli bo‘lsa yonidagi hamsuhbati ham diltortar so‘zlardan so‘zlaydi. Bu hikmatli so‘z ruslarda “Лучший собеседник человека- ровня”, inglizlarda “Man is mostly associated with his companion”, (in word and acition), forslarda: “همنشین آدمی مسل اوست” (Hamneshin odami mesle ust) kabi iboralar

bilan teng keladi. “Boshingga qilich kelsa ham to’g’ri gapir” bu maqol bizning yoshligimizdan qon-qonimizga singib ketgan, ko’p bora “To’g’riso’zlik” haqida rivoyat va ertaklarni eshitganmiz. “Nazm ul-javohir” asarida to’g’riso’zlik haqida shunday deyilgan: “To’g’ri so’z kishi erkin nafas oladi” [1,40], faqat rostini so’zlovchi inson har doim odamlar ishonchida bo’ladi. Yolg’on so’zlovchilarning esa doim yuzi qoradir. Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” nasriy- didaktik dostoning o’ninchi maqolatida “Rostliq ta’rifida” nomli bobida yolg’on so’zlashning oqibatlarini bayon qilingan. Ushbu maqolatda, “agarda kimda-kim yolg’on so’zlashni o’ziga kasb qilgan bo’lsa, unga hech qachon atrofdegilar ishonmaydi va oxir-oqibat o’z boshiga o’zi yetadi” degan g’oya ilgari surilgan. Yuqoridagi hikmatning rus tilidagi muqobili “Правдивому человеку ишится свободно”, inglizlarda esa, “Truthfulness of a man is the pledge of his liberty and freedom”, forslarda bu hikmatli so’z quyidagicha talqin qilinadi: “رحایی آدمی در راستگویی است” (Rahoyi odami dar rostgo’yi ast). Har bir inson barcha narsaga yaxshi nigoh va havas bilan qaramog’i lozim. Hasad insonni zalolatga chorlaydi, ma’naviy dunyosini qora parda bilan o’rab qo’yadi. Alisher Navoiy hasadgo’ylikni shunday ta’riflaydi: “Hasadchida rohat yo’q” [1,50] ushbu hikmat ruslarda quyidagicha talqin qilinadi: “У завистника нет покоя”, inglizlarda esa: “The envier (ill-wisher) does not enjoy a comfortable life” ya’ni “xayoparast (keksa dono) farovon hayotdan rahatlanmaydi” ma’nosi kelib chiqadi. Forslarda esa, “حسود را راحتی نیست” (hasud ro rohati nist). Alisher Navoiy “Salotin bobida” nomli maqolatida shohga qarata shunday deydi: “Raiyat(xalq) pada bo’lsa, sen cho’ponsen, podani bo’rilardan asra”. Bundan tashqari yana shuni aytish lozimki, hukumdor adolatli, eng muhimi donishmand inson bo’lishi kerak. “Nazm ul-javohir” asarida esa “Olim shohga zavol yo’q” [1,43] degan hikmatli so’z ucharaydi. Ruslarda shunga monanad: “Ученый правитель бессмертен”, inglizlarda: “Downfall will never threaten the enlightened knowledgeable sovereign” forslarda “سلطان دانا را زوالی نیست” (Sultone dono ro zolim nist). Yoshi ulug’larimiz shunday naql qilishadi: bu dunyoda qilinadigan barcha savob va gunohlar hisoblidir. Bundan tashqari, biz o’zbeklarda ota va onaga o’zgacha ehtirom bilan qarash tushunchasi mavjud. “Nazm ul-javohir” asarida esa shunday deyilgan: “Otangni boq, bolang ham seni boqadi” [1,25]. Ruslarda bu hikmatga monand ushbu ibora ishlatildi: “Заботьяся об отце и воздастся тебе от сына”, inglizlarda: “Esteem your father, your child will esteem you” (otangizni hurmat qiling, farzandingiz sizni hurmat qiladi), forslarda: “پدرت را احترام کن تا فرزندت تو را احترام کند” (padarat ro ehtirom ko’n to farzandat to’ro ehtirom ko’nad). “Do’stsiz boshim tuzsiz oshim” inson do’stsiz yashay olmaydi, yaxshi do’st charaqlagan quyosh kabidir ammo do’stning xiyonatini Alisher Navoiy shunday ta’riflaydi: “Do’stning zarbasi azoblidir”, darhaqiqat, do’st bergan zarba xanjar kabi yurakka qadaladi. Bu hikmat ruslarda: “Удар, нанесенный другом, особенно мучителен”, inglizlarda esa, “The words of the dear true friend can be more effective but painful”, forslarda: “ضربه ی دوست دردناکتر است” (zarbeye dust dardnoktar ast). Inson har doim o’z nafsini tiyishi lozim, hattoki, dinimizda nafsga berilish qattiq qoralanadi. Biz tahlil qilayotgan asarda esa nafs haqida shunday deyiladi: “Ochko’zni hirs o’ldiradi” [1,16] bu yerda “hirs” so’zi faqatgina nafsga nisbatan qo’llanmagan. Hirs bu mol-dunyoga ko’ngil bog’lash, nafsga erk berish, insonlarning qilgan yaxshiliklarini ko’ra olmaslikdir. Ruslarda quyidagicha talqin qilinadi: “Жадного алчность погубит», inglizlarda, “Cupiditiy kills a greedy man”, forslarda esa, “کشنده آزمند حرص اوست” (kashande ozmande xirs ust). Odob insonning ko’rkidir. Alisher Navoiy odob haqida shunday fikrlarni aytadi: “Kishining bezagi odobidir” [1,19]. Odob inson uchun ham kiyim, ham yemish vazifasini o’taydi. Bu hikmat ruslarda: “Главное украшение человека—его воспитанность”, inglizlarda, “The people’s adornment is their courtesy”, forslarda, “زیور مردان ادب است” (zeyvar mardon adab ast). Boylik mol –dunyodan iborat emas, asl boylik yaxshi hunarning egasi bo’lishdir. “Nazm ul-javohir” asarida “Hunar – kishining boyligidir” [1,19] deb

ta’riflanadi. Ruslarda esa: “Знания – богатство человека” iborasi qo’llansa, inglizlarda: “A man’s valuable treasure arises from his craft” (insoning qimmatbaho hazinasi uning kasbidan kelib chiqadi). Forslarda esa, “گنج آدمی هنر اوست” (ganch odami hunar ust).

Xulosa o’rnida shuni aytish kerakki, Alisher Navoiy barcha asarlarida odillik, halolik, adolat g’oyalarini ilgari surgan. “Nazm ul-javohir” asarida yozilgan hikmatlar bir necha asrlar oldin yozilgan bo’lsa-da, unda ifodalangan ma’no–mazmun haligacha o’z ahamiyatini yo’qotmagan. Ushbu asarning nomi ham o’zgacha ramziylikka ega, ya’ni “Javohirlar sandig’i” barcha diniy va dunyoviy bilimlarga oid eng sara na’munalar joylashganligi bunga sababdir. “Nazm ul -javohir”dagi ko’p ruboiylarda Alisher Navoiyning arabiy hikmatlarining badiiy san’atlardan mahorat bilan foydalanib juda go’zal tarzda ifodalangan. Ushbu asarda, bayon etilgan hikmatlar dunyoning boshqa tillarda ham muqobillariga ega. Bu esa asarning qiymati qanchalik yuqori ekanligidan dalolat beradi. Ushbu asarada insoniylikka xos bo’lgan yaxshi xislatalar va yomon illatlar ochiq bayon etilgan. Dinimizning qanchalik ulug’ din ekanligi ham hikmatlarda bayon etilgan. Bir so’z bilan aytganda, insoning ma’naviy dunyosini kengaytiradigan, oq-u qorani farqlashga yordam beradigan, yomon va badkor ishlardan tiyadigan eng sara javohirlar to’plangan asar desak ham mubolag’a bo’lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Alisher Navoiy “Nazm ul-javohir”.XV jildlik. Toshkent: G’ G’ulom, 1986.
2. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” Toshkent. Ma’naviyat. 2008.
3. Rustam Mirvohid. Hikmatlarga to’la misralar//<http://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/alisher-navoiy-nazmul-javohir-rustam-mirvohid-hikmatlarga-tola-misralar.html>
4. Yusupova. D “O’zbek mumtoz adabiyoti tarixi”: -Toshkent: Akademnashr, 2013.

**ЎЗБЕК ВА ФОРС НУТҚИДА СОВҒА БЕРИШ ВА ОЛИШ ЖАРАЁНИДА
ҚЎЛЛАНАДИГАН ЭТИКЕТ БИРЛИКЛАР**

Хулкар Турдиева

*ТошДЎТАУ “Шарқ тиллари” кафедраси
ўқитувчиси*

Нутқий этикет мавзуси жаҳон тилшунослигида ХХ асрнинг 70-йилларидан жиддий илмий ўрганила бошланган бўлиб, илк универсал назарияларни илгари сурган олимлардан П.Браун ва С.Левинсоннинг ғоялари дунё миқёсида кўпгина маданий ва нутқий қоидаларга тўғри келиши билан аҳамиятлидир. Улар Э.Гоффманнинг назариясидаги “фейс”(face) – “юз” тушунчасини ривожлантириб, илк марта “позитив ва негатив фейс” терминларини фанга киритадилар. Уларнинг фикрича, нутқий этикет (politeness) икки эҳтиёжни ўз ичига олади. Негатив ўз-ўзини ҳурмат қилиш эҳтиёжи (negative self-respect needs) деганда босим ўтказилмасликка бўлган эҳтиёж тушунилади. Позитив ўз-ўзини ҳурмат қилиш эҳтиёжи (positive self-respect needs) деганда маъқулланишга бўлган эҳтиёж назарда тутилади. Бу икки эҳтиёждан келиб чиқиб, этикет стратегияларини 4 гуруҳга бўладилар:

1. *Bald on-record –директив стратегия.* Бунда сўзловчининг мақсади ёки фикри тўғридан-тўғри тингловчи етказилади ва бу стратегия ўзаро муносабатлари яқин кишилар ўртасида қўлланади. Аксинча ҳолатда, яъни муносабатлари яқин эмас

кишилар орасида, расмий мулоқотларда мазкур стратегиянинг ифодаланиши кишиларда ажабланиш / шок ҳолати, тушунмовчилик, хижолатли ҳолат ва ҳаяжонни келтириб чиқариши мумкин. Фикримизни мисол билан ёритамиз: “Эшикни ёпинг!” / در را ببند! [därä bebänd]; 2. *Positive politeness* – *позитив этикет стратегияси*. Хурматни сақлаган ҳолда дўстлар ва яқинлар орасида мулозамат бирликлари ёрдамида амалга ошади. Мисол: “Эшикни ёпсам майлими? / бўладими?” میتوانم در را ببندم! [mitävänäm dära bebändäm]; 3. *Negative politeness* – *негатив этикет стратегияси*. Бунда сўзловчига нисбатан хурматни сақлаб қолган, тингловчига қайсидир маънода маънавий зарар етказиб қўйиш эҳтимоли баланд. Мисол: Мени кечирасиз, деразани ёпиб юбориш мумкинми? / Эшикни ёпса бўлмайди? نمی شود در را بست! [nämişäväd dära bäst]; 4. *Off-record* – *нодиректив стратегия*. Бу стратегия сўзловчи томонидан қўлланидиган қочирик, сарказм, киноя, мавхумлик (фикрни тўлиқ ифодаламаслик), имперсонализация каби “илмоқли бирликлар”да ёрдамга келади тингловчидан зийракликни талаб этади. Мисол: “Вой, хона бунча совуқ!” وای، چه سرد است این اتاق! [vay çe särd äst in otay] Сўзловчининг мақсади “эшикнинг ёпилиши”).

Нутқий этикет бирликларини икки ёки ундан ортиқ тилларда чоғиштириб ёки қиёслаб ўрганиш самарали ва объектив хулосаларни бера олади. Нутқий этикет бирликлари кўп қўлланиладиган ҳолатлардан бири *совға бериш*, *совға алмашиш* одоби жуда кўп мамлакатларда мавжуд бўлиб, инсонлар бир-бирларига шодлик улашиши, “сиз мен учун кадрлисиз” мазмунни ифодаладиган “эътибор”ни ифода этишлари нафақат муайян байрам ёки тадбирларда балки шунчаки бесабаб юзага чиқиши ҳам мумкин.

Кузатувлар натижасида маълум бўлдики, эронлик ва ўзбеклар қуйидаги ҳолатларда, жумладан, туғилган кун, махсус байрамлар, миллий байрамлар, никоҳ маросими, фарзанд туғилиши, янги иморат ёки буюм (уй, машина)га эга бўлиш, касбий/илмий муваффақиятлар, ютуққа эришиш, меҳмондорчиликка бориш чоғида совға беришни “ёзилмаган қоида” қилиб олганлар.

Хар икки миллат вакиллариининг совға-салом бериш ёки олиш жараёнида ўзига хос прагматик ва паралингвистик қоидалари воқеаланади.

200 нафар кишидан иборат респондентлар (100 эронлик, 100 ўзбек) сўровноманинг “Совға бераётганда ва олаётганда қандай нутқий этикет бирликларини қўллайсиз?” саволига фарқли ва ўхшаш жавоблар олинди, улар чизмада қуйидагича акс этди.

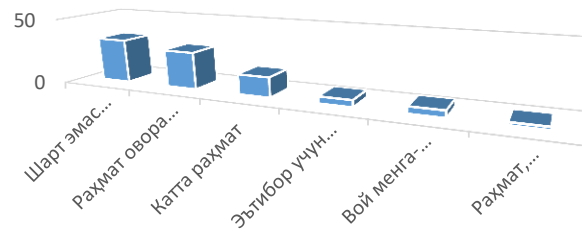
Ўзбеклар нутқида совға бериш пайтида “Арзимаса ҳам” бирикмасини қўллаш 60% дан ортиқ ҳолатларда кузатилиб, совғанинг “арзимас” эканлигини таъкидлаб, суҳбатдошга хурмат сифатида камтарлик (*негатив стратегия*) кўрсатилади. “Бу сизга” (10%) бирикмасида *директив* стратегиясида мавжуд бўлиб, мулозамат коннотацияси сезилмайди. “Чин кўнгилдан, олинг” (8%) бирикмасининг специфик мазмунида “ўзим

хоҳлаб, сизга совға олдим”, “совға беришни хоҳладим”, “қайсидир ёрдамингиз учун жавоб тариқасида қабул қилманг” маънолари ётиши аниқланди. Шундай бўлса-да, муҳим кун ва байрамлардан ташқари шунчаки “чин кўнгилданлиги таъкидлаб берилган” совға, кўрсатилган ёки келажакда кўрсатиладиган ёрдамга миннатдорлик рамзи сифатида қаралишига жонли ва виртуал манбалар гувоҳлик беради. Шундай экан, бу бирликда *нодиректив* стратегия қўлланган деб, санаш мумкин. “Буюрсин, яхши кунларда ишлатинг” (5%), “Қуллуқ бўлсин” (3%) каби вариантларда “камтарлик” акс этмайди, суҳбатдошга яхши тилак билдиришда *позитив стратегия* етакчидир. “Ёқади деган умиддаман” (3%) *позитив* стратегияда яқин муносабатлар акс этади.

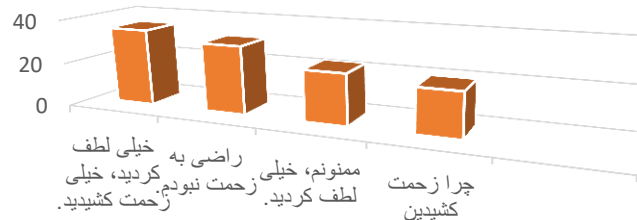

Форс нутқий этикетидида ҳам совға бериш жараёнида турли вариантлар кузатилди. Таъкидлаш жоизки, эронликларнинг бир бирлик билан чекланмасдан, бир неча таорифларни кетма-кет қўллашлари ҳам кузатилди. (Таориф – (تعارف) сўзи ижтимоий хулқ-атвор, ҳақиқий ёки сохта мулозамат, нутқий этикет каби маъноларда қўлланади.) قابل شما نداره! [ʔabele ʂoma nādare] “Арзимайди” (Сизга арзимайди) (32%) бирлиги қўлланилиш махсулдорлиги бўйича ўзбек нутқидаги “Арзимаса ҳам” бирлиги каби етакчи бўлиб, мазмунан ҳам ўзбекчага яқинлиги белгиланди. (*негатив стратегия*)! برگ سبز است تحفه درویش! [bärge säbz äst tohfeye dārviʂ] “Дарвешнинг совғаси яшил барг” (30%) таорифида совға берувчи ўзини дарвешга, совғасини яшил баргга тенглаштириб, ўта камтарлик намоён этилади. Бу вариант ўзбекча “Топган гул, топмаган бир боғ пиёз олиб келади”га эквивалент бўла олади, аммо ўзбекча муқобилнинг қўлланилиш частотаси пастдир. این هدیه بنده برای شماست! [in hädiyeye bände bäraye ʂomast] “Банданинг (қулнинг) бу соғваси сизга” (19%)– Ўзбек тилидаги “Бу сизга” вариантыга мазмунан тўғри келса-да, этикет стратегияси жихатдан фарқ қилади. Чунки форс тилида bände – “қул” – 1-шахс кишилиқ олмошини камтар кўринишда ифода этмоқда (*негатив стратегия*). “Сизга ёқади деб умид қиламан” маъносини берувчи позитив стратегиядаги امیدوارم خوشتان می آید! [omidvaräm xoʂetan miauyäd] (18%) таорифи ўзбек тилидаги бирлик билан айни келади.

Совға олаётганда нима деб жавоб берасиз? (Ўзбек миллати вакиллари)

Совға олаётганда нима деб жавоб берасиз? (Эрон миллати вакиллари)

Совға олиш вақтида ёки олгандан кейин ўзбек тилида “Шарт эмас эди”(32%), “Раҳмат овора бўлибсиз” (38%) бирликлари қўлланиш бўйича етакчи ўринни эгаллади ва форс тилидаги راضی به زحمت نبودم [razi be zāhmāt nabudām] (30%) “Оворагарчилигингизга рози эмас эдим”, خیلی زحمت کشیدید [xeyle zāhmāt kāšidid] (34%) “Жуда овора бўлибсиз” маънолари билан мос келади ва тингловчига ҳурмат кўрсатиб, *негатив стратегия*ни ифодалайди. Форс ва ўзбек нутқий этикетига хос “Нега бундай қилдингиз”, “Шарт эмас эди” маъносини ифодаладиган бирикмаларнинг кўпгина чет эл халқлари нутқида мавжуд эмаслиги прагматик хатони келтириб чиқаради.

Ҳаётини кузатилган мисолни келтирамиз: Ўзбек киши европаликларни уйга меҳмонга таклиф қилди. Ўзбек киши – ўқитувчи, меҳмонлар – чет эллик талабалар. Меҳмонларнинг ёки ўзбек урф одатларига таяниб, мезбоннинг уйига ширинликлар ва ичимликлар олиб келишди. Ўқитувчининг инглиз тилидан хабари бор ўсмир фарзанди меҳмонларга мулозамат кўрсатиб, ўзбек тилидаги “Шарт эмас эди, нега нарсалар кўтариб юрибсизлар?” этикет бирикмасини сўзма-сўз инглиз тилига таржима қилиб, шундай дейди: “We don’t need that. Why have you brought these things?” Бунини эшитган меҳмонларнинг қиёфаси бирдан тундлашиб, ноқулай аҳволда қолишади. Ўқитувчи дарҳол вазиятни тўғирлашга киришади. Зеро, йигитча юқоридаги мурожаат этикетига прагматик хатога йўл қўйган, шу боис уни хорижликларнинг “Бизга бу нарсалар керак эмас, нега олиб келдингиз” тарзида тушунилиши оқибатида ноқулайлик юз берган. Тилни билиб, нутқий этикет бирикларини билмаслик мулоқотнинг муваффақиятсиз бўлишига олиб келган.

Форс тилидаги ممنونم! خیلی لطف کردید [māmnunām xeyle lotf kārdid] “Раҳмат, жуда лутф қилдингиз/ меҳрибончилик қилдингиз” (35%) варианты ўзбек тилида кузатилмади. Шартли эквивалент этиб, “Эътибор учун катта раҳмат” (6%) бирлигини белгилаш мумкин. Бу мисолларда *негатив стратегия* англашилади.

Ўзбек тилидаги “Вой менгами?”, “Раҳмат, кутмаган эдим” каби *позитив стратегия* бирликларининг форс тилида мазмунан яқин муқобиллари кузатилмади.

Эронликларда гул совға қилинаётганда, гулни олган киши гул берган кишига! شما خودتان گل هستيد! [šoma xodetun gol hästid] “Сиз ўзингиз гулсиз-ку!” тарзида манзират кўрсатиши одатий (*позитив стратегия*) бўлиб, ўзбек нутқий этикетида жуда кам ҳолларда, асосан муносабатлари яқин кишилар ўртасида “Сизнинг ўзингиз бизга совға”, “Соғ бўлиб юришинг менга совға” (оила аъзолар, яқин қариндошлар, дўстлар) тарзида кузатилади. Шунингдек, دست شما درد نكته! [däste šoma därd näkone] “Кўлингиз дард кўрмасин!” катталар кичикларга нисбатан қўллайдиган таорифдир (*позитив стратегия*).

Ўзбекистоннинг жанубида туғилиб ўсган респондентларнинг 2%и совға олаётганда “Раҳмат, бундан-да яхшиларини сизга совға қилай!” деб айтишлари билан республика ҳудудида миллатнинг географик жойлашувга қараб, нутқий этикет қоидалари бироз фарқ қилиши аниқланди. Қашқадарёнинг айрим жойларида суҳбатдошга ҳурмат маъносида айтилган бу бирликни бошқа вилоятларда ва Тошкент шаҳрида “менинг совғамни унча яхши эмас деган мазмунда айтди” дея прагматик хато тушунишлари мумкин.

Совға бериш ва олиш жараёнида ҳар иккала тил вакилларида қуйидаги нутқий этикет қоидалари аниқланди:

- Эрон миллатида ҳам, ўзбек миллатида ҳам совғалар муайян байрам ва тадбирлар боис, ёки шунчаки бесабаб берилади;
- совға берувчи ўз совғасини иложи борича паст даражада кўрсатишга ҳаракат қилади (камтарлик –негатив стратегия);
- совға берувчи совға олувчини улуғлайди (ҳурмат кўрсатиш – позитив стратегия);
- совға олган киши совғани олиб келиш керак эмас эди, деган маънодаги таориф билан миннатдорлик изҳор қилади (негатив стратегия);
- совға берувчи бунга жавобан суҳбатдошининг фикрини инкор этади;
- аорс нутқий этикетида совға олиш ва совға бериш ҳолатида негатив ва позитив, ўзбек нутқий этикетида негатив, позитив, директив ва нодиректив стратегиялари воқеаланади.

Совға бериш ва совға олиш маданиятида ҳар икки халқда совғалар муайян байрам ва тадбирлар туфайли, ёхуд бесабаб берилиши, совға берувчи ўз совғасини паст даражада кўрсатиши ва совға олувчини улуғлаши, совға олувчи одоб юзасидан совғани “рад” этиши кузатилади. Форс нутқий этикетида совға олиш ва совға бериш жараёнида негатив ва позитив, ўзбек нутқий этикетида негатив, позитив, директив ва нодиректив стратегиялари намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика.- Тошкент, 2008. – 317б.
2. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английский и русских лингвокультурных традиций. –Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 136с.
3. Brown P., & Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. – London, 1978.
4. Goffman E. On face-work: an. analysis of ritual elements in socialinteraction in Laver and Hutcheson. – New York: Pantheon Books, 1967. – p.319.

5. دکتر محمد سلماسیزاده. تعارف در فرهنگ ایران. تبریز: بهار 1396.
6. لیدا علینژاد سلیم. مهمان داری و مهمان نوازی ایرانی، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی ایران.
7. Муаллиф электрон сўровномаси:
https://docs.google.com/forms/d/12JGDTIKx6aZu2iZH_8DJn60GDGkJK2FGmahf_wzzrQ9E/edit#responses
8. Муаллиф электрон сўровномаси:
<https://www.quora.com/How-is-your-attitude-of-using-taarof/answer/>

АРАБ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ЭКВИВАЛЕНТ ВА МУҚОБИЛ МАҚОЛЛАРИНИНГ ТАРЖИМАДА БЕРИЛИШИ

Суннат Абдунабиев

Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ ўқитувчиси

Мақоллар ҳар бир халқнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари, моддий ва маънавий турмуш тарзининг ойнаси бўлиб, унда халқнинг ўзига хос урф-одатлари, маросимлари, байрамлари, афсоналари, психологияси, дунёқараши ва ҳоказолар мужассамлашган. Уларни чуқур тадқиқ этиш орқали халқнинг тили, тарихи ва маданияти ҳақида қимматли маълумотларни қўлга киритиш мумкин.

Турли халқлар мақолларининг бир-бирларига кўп жиҳатдан ўхшашлиги аксарият ҳолларда халқлар яшаш муҳити, турмуш шароитлари, урф-одатлари ва мантиқий мушоҳадаларининг муштараклиги билан изоҳланади. Зеро, бошқа тил воситалари сингари мақоллар ҳам турли умуминсоний тушунчаларни ифодалашга хизмат қилади ва ҳаётий кузатувлар асосида вужудга келадилар. Натижада турли тилларда учрайдиган мақоллар бир хил образ асосида шаклланиб қоладилар [МК, 185].

Дарҳақиқат, ўзбек тилида жуда кўп мақоллар борки, айнан арабча муқобилларини учратамиз. Икки тилда шаклан ўхшаш бундай мақоллар маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ҳам аксарият ҳолларда бир-бирига мос келади. Чунки бундай бирликлар негизида бир хил ҳаётий тажрибага асосланган тушунчалар ётади. Бу хил мақоллар таржимада бир-бирларини бемалол алмаштира оладилар. Масалан, ҳақиқий дўстлар бошга мусибат тушганда ажралиб қолишини араб тилида *عِنْدَ الشَّدَائِدِ تُعْرِفُ الْإِخْوَانَ* [MS, 79] мақоли ифодаласа, ўзбек тилида айнан “Дўст оғир кунда билинар” мақоли унга эквивалент ҳисобланади. Ёки, “Бугунги ишни эртага қўйма” мақоли араб тилида айнан *لَا تُؤَخِّرْ عَمَلَ الْيَوْمِ لِغَدٍ* [MA, 260] мақолига эквивалент бўлса, ҳар бир ишни ўз вақтида бажариш лозимлигини ифодаловчи араб тилидаги *أَطْرُقُ الْحَدِيدَ وَهُوَ سَاخِنٌ* мақоли ўзбек тилидаги айнан “Темирни қизиғида бос” мақолига мос келади. *كُلُّ شَأْنٍ بِرَجْلِهَا سَتُنَاطُ* [MS, 106] – “Ҳар бир қўй ўз оёғидан осилади”, *الْحَرْكَةُ بَرَكَةٌ* [MS, 14] – “Ҳаракатда баракат” ва ҳоказо мақоллари шулар жумласидан.

Айрим эквивалент мақоллар лексик таркиб жиҳатидан бир-бирларидан бир ёки икки компонентга тафовут қилса-да, мазмунан уларнинг ўртасида фарқ йўқ. Жумладан, араб тилидаги *قَدَّرَ ثُمَّ أَقْطَعَ* (сўзма-сўз: ўлча сўнг кес) мақолининг ўзбек тилидаги эквиваленти бўлмиш “Етти ўлчаб бир кес” мақоли таркибидаги компоненти арабча бирликларига нисбатан ортиқроқ (етти, бир). Аммо бу тафовут мантиқий хусусият касб этмайди. Сабаби ўзбек тилида мақолда қўлланилган “етти”, “бир” сўзлари ўз маъносида эмас, балки кўчма (пухта ўйлаб иш қилиш) маънода қўлланилган. Арабчада эса бу маъно иш кетма-кетлик асосида бажарилиш (аввал ўйлаб, сўнг иш қилиш) тарзида ифода этилмоқда. Яна бир мисол, арабча: *الْجَارُ ثُمَّ الدَّارُ* [MS, 103] (сўзма-сўз: қўшни сўнг ҳовли) мақоли ўзбек тилига “Ҳовли олма, қўшни ол” мақоли ёрдамида ўгирилади.

Шунингдек, ўзбек тилида “Қозонда бори чўмичга чиқади” мақоли билан унинг арабча эквиваленти كُلُّ إِنَاءٍ بِمَا فِيهِ يَنْضَخُ [MS, 3] мақоли таркибларидаги “қозон” ва إِنَاءٌ , “чиқмоқ” ва يَنْضَخُ лексемалари бир-бирига луғавий эквивалент бўлмагани ҳолда, улар ўзаро контекстуал уйғун бўлиб, бир турдаги предмет ва бир хил ҳаракат ифодаси учун хизмат қиладилар: “ҳар қандай идишдан ичидаги томади” (арабча) мақоли “Қозонда бори чўмичга чиқади” маъносида келган.

Араб ва ўзбек тилларидаги бир-бирларига маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос қатор эквивалент мақоллар лексик таркиб жиҳатидан бир компонент фарқ қилиши мумкин. Бу асосан турли халқлар вакилларининг ҳаёт воқеа-ҳодисаларига ўзига хос тарзда ёндашишлари, ўз тасаввурлари доирасида фикр юритишлари билан боғлиқ бўлиб, кўпгина нарса ва ҳодисалар уларнинг тилида турлича мазмун ва рамзий маъно касб этади. Бундан ташқари, бир халқ ўз мақол таркибида ҳаётида бир хил тушунчани ифода этадиган қатор маънодош сўзларнинг биридан фойдаланса, иккинчиси бошқасидан фойдаланиши мумкинки, натижада бир хил маъно ва услубий вазифа ифодаси учун хизмат қиладиган икки тил эквивалент мақолларининг баъзи компонентлари фарқ қилиб қолади. Масалан, حَبْلُ الْكُذْبِ قَصِيرٌ [MS, 71] – “Ёлғоннинг умри қисқа” (сўзма-сўз: ёлғоннинг арқони қисқа) мақолида араблар “арқон” сўзи ўрнига ўзбек тилида “умр” сўзи келган.

Айрим эквивалент мақол таркибидаги лексемалар бир-бирларидан сон шакллари жиҳатидан фарқ қиладик, таржима жараёнида ушбу тафовутли ҳолатга илмий-ижодий ёндашиш талаб этилади. Зеро, қўшимча мазмуний вазифа юкламайдиган бундай тафовутлар баъзан таржимонни чалғитиб қўяди. Жумладан, ўзбек тилидаги “Деворнинг ҳам қулоғи бор” мақолининг таржимада арабча إِنَّ لِلْحَيْطَانِ أذُنًا бирликларига сон шакли жиҳатидан мослаб “деворларнинг қулоқлари бор” тарзида берилиши ўзбек тили мақоли меъёрининг бузилишига ва у ифода этадиган образли умумлашмаларнинг йўқолишига олиб келади. “Таржимада ҳар қайси тил воситаси таркибидаги компонентларнинг анъанавий грамматик шаклига риоя қилишига баён этилган фикрнинг нутқ маданияти доирасидаги ифодасини вужудга келтиради” [МК, 188].

Маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан бир-бирига мос икки тил мақоллари баъзан гап қурилиши, ифода тарзи жиҳатидан фарқ қиладилар. Бу ҳол ҳар бир тилнинг имкониятлари, ўзига хос қурилиши ва ифода воситаларига эга экани билан боғлиқ: لَا يَضُرُّ السَّحَابَ نُبَاحُ الْكِلَابِ [MS, 41] – “Ит ҳураар – карвон ўтар” (сўзма-сўз: Итнинг ҳуриши булутга зарар бермайди), كَمَا تَزْرَعُ تَحْصُدُ [MS, 21] – “Нимани эксанг – шуни ўрасан” (сўзма-сўз: экканингдек ўрасан), رَأَى الشَّيْخَ خَيْرٌ مِنْ مَشْهَدِ الْغَلَامِ [MS, 42] – “Қари билганни пари билмас” (сўзма-сўз: ёш боланинг кўрганидан кексанинг фикри яхши).

Шунингдек, икки тилдаги айрим эквивалент мақоллар гап қурилиши жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, маъно ва услубий вазифа жиҳатдан бир хил бўлиши мумкин: مَنْ صَانَعَ الْحَاكِمَ لَمْ يَحْتَشِمْ [MS, 75] (сўзма-сўз: ким ҳокимга пора берса, уялмайди) арабча мақоли ўзбек тилидаги “Еган оғиз уялар” мақолига гап қурилиши жиҳатдан тесқари (уялмайди-уялар) кўринсада, маъно ва вазифа жиҳатидан мос келади. Бу эса таржима назариясида антономик таржима деб юритилади.

Таржима жараёнида аслият тилидаги мақолларга эквивалент топилмаган тақдирда, адекватликни сақлашда муқобил вариантлар қўл келади. Муқобил вариант – бу лексик таркиб жиҳатдан бўтунлай ёки таянч компонентлардан бошқа унсурларда фарқ қиладиган, аммо маъно ва услубий вазифа жиҳатдан мос келадиган икки тил мақолларидир. Жумладан, ўзбек тилидаги “Букрини гўр тузатади”, “Қон билан кирган жон билан чиқади” мақолларининг арабча муқобили مَنْ شَبَّ عَلَى شَيْءٍ شَابَ عَلَيْهِ (сўзма-сўз:

ким нима узра ўсса, ўшандай қарийди) бўлиб, ёшлиқда олинган тарбия умрнинг охиригача тарк этиб бўлмаслиги ифода этилган. كُلُّ كَلْبٍ بِبَابِهِ نَبَاحٌ [MS, 57] – “Ҳар қандай хўроз ўз катагида қичқиради” (сўзма-сўз: ҳар қандай ит ўз уйида ҳурийди), لَا يُجْمَعُ سَيْفَانٌ [MS, 28] “Бир қозонда икки қўчқорнинг калласи қайнамайди” (сўзма-сўз: икки қилич бир қинга сиғмайди), مَنْ يَمْسُ يَرْضَى بِمَا رَكِبَ [MS, 4] “Олдиндан оққан сувнинг қадри йўк” (сўзма-сўз: кимки пиёда юрса, минган нарчасига рози бўлади), الطُّيُورُ عَلَى أَشْكَالِهَا تَنْغُ [MS, 11] “Кўр кўрни қоронғуда топади” (сўзма-сўз: қушлар ўзларига ўхшайдиганларнинг ёнига қўнади) в.х.

Шаклан фарқ қиладиган бундай муқобил вариантлар таржимада бемалол алмаштирилади. Уларнинг бундай шаклланиши ҳар бир халқнинг ўз фикрини образли, таъсирчан ифода этишда ўзига хос турмуш тарзи, урф-одатлари, тушунча ва мантиқий мушоҳадаларидан келиб чиқиши билан изоҳланади.

Баъзан муқобил мақолларнинг таянч компонентларигина икки тилда ўхшаш бўлиб, бошқа сўзлари бир-биридан фарқ қилади. Бундай мақоллар одатда бир хил воқеа-ҳодиса, ҳолат ёки хислатни образли ифодалаш учун яратилган бўлиб, ўзаро мос тушади. Чунончи, араб тилидаги سُوءُ الْخُلُقِ يُعْدِي [MS, 100] мақоли ўзбек тилидаги “Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади” (сўзма-сўз: ёмон ахлоқ юқади) муқобил вариантнинг таянч компонентлари “юқади” (يُعْدِي) бўлиб, иккала лексик бирлик ҳам бир хил ҳодисани англатади. كُلُّ فَنَاءَةٍ بِأَيْبِهَا مُعْجَبَةٌ [MS, 114] “Кўнғиз боласини оппоғим деркан” (сўзма-сўз: ҳар қандай қиз ўз отасига ёқади). رَبُّ حَمَفَاءٍ مُنْجِبَةٌ [MS, 57] “Аҳмоқдан тўқмоқ чиқади, тўқмоқдан чакмоқ чиқади” (сўзма-сўз: баъзан аҳмоқлар ақллиларни дунёга келтиради), الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ [MS, 91] “Сабрнинг таги – сариқ олтин” (сўзма-сўз: сабр – шодлик калити) шулар жумласидан.

Қадимдан ажодларимиз билан араб халқи ўртасида дўстлик ришталари мавжуд бўлиб, айниқса илм-маърифат бобида бу алоқа улкан самарасини берган. Шунинг учун ҳам ҳар икки халқ тилларида шаклан ва мазмунан айнан бир маънони ифода этувчи кўплаб эквивалентли мақоллар учраши бежиз эмас. Келтирилган маълумот ва мисоллар кўрсатадики, икки тилда ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатдан бир хил бўлган эквивалент мақоллар истеъмоли фаол бўлиб, нутқнинг бой, ранг-баранг, ифодали ва образли бўлишида муҳим ўрин эгаллайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. МТ – Мирзаев Т., Мусакулов А., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари. – Т.: Шарқ, 2005. – 512 б.
2. МК – Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Т.: Фан, 2005. – 352 б.
3. НО – Носиров О., Юсупов М., Муҳиддинов М., Раҳматуллаев Ю., Нишоннов А. Ан-наъйм. Арабча-ўзбекча луғат. – Т.: А.Қодирий, 2003. – 960 б.
4. - أبو الفضل الميداني. مجمع الأمثال. تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد. 2. مجلد. - مصالر : دار ما السعادة. 1959. - 462 ص.
5. - محمد إسماعيل، ناصف مصطفى، مصطفى أحمد. معجم الأمثال العربية. - بيروت، 1992. - MS 182 - ص.

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА В КАЧЕСТВЕ
ВТОРОГО И ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА: ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ,
ПЕРСПЕКТИВЫ**

Ян Юнья

*Магистрант Шэньсийского
Педагогического Университета*

Целью данной статьи является, рассмотрение истории и проблем в процессе обучения китайскому языку как второму иностранному.

Начиная с XXI века, экономическая мощь Китая находится под влиянием реформ и открытости, и развивается очень быстро. В настоящее время Китай стал второй великой державой по темпу развития экономики и является одним из важнейших экономических центров в мире. Быстрое развитие нашей страны привлекает международное сообщество и международный статус страны значительно улучшается. Поэтому все больше и больше людей выбирают изучать китайский язык, изучение китайского языка стал глобальный подъем для познания Китая. Можно сказать, китайский язык и китайская культура стоят на новой исторической отправной точке, следовательно, необходимо разобрать историю и современное состояние развития преподавания китайского языка как иностранного.

На протяжении всей истории преподавание китайского языка как иностранного, можно проследить до более чем двух тысячелетий назад. «В то время в «Записки династии Чжоу» предлагалось «общее толкование» как китайский язык как иностранный». [鲁健骥, 2014(02):135]

В истории, «иностранцы, такие как гунны, отправили большое количество детей в Китай, приходили учиться культуру центральных равнин» [易永忠, 2020(1):140], и так можно сказать то, что тогда китай уже со многими странами общались и обменялись по культуре и языку.

А если речь идет о истории преподавания китайского языка как иностранного, можно сказать то, что 50-годы XX века — период начального этапа, когда появились новые образы для преподавания китайского языка как иностранный, 60-годы XX века — период укрепленного развития, когда тенденция изучения китайского язык постепенно становится популярным, 70-годы XX века — период восстановления, с конца 70-годов до сих пор — период развития, потому что изменения, происходившие в политической, экономической и культурной сфере нашего общества, которые происходят за последние годы, в то же время отражаются и на языковой политике, языковом образовании в мире, популярным стало раннее изучение иностранных языков, всё большее распространение получает тенденция овладения несколькими иностранными языками, и в таком случае, китайский язык постепенно становится важным в нашем мире, можно сказать, для многих обучающихся изучать китайский язык становится очень необходимым и важным.

А речь идет о том, что изучение китайского языка для иностранцев, безусловно, институт Конфуция играет значительную роль, а в нашем мире вообще, во многих странах существуют институты Конфуция, и можно сказать, институт Конфуция как центр распространения китайского языка и увеличения влияния китайской культуры, в общем институт Конфуция предлагает новую систему для иностранцев легко владеть новым языком как второй, и именно китайским языком.

А с другой стороны в процессе распространения китайского языка тоже встречаются многие вопросы различного характера, например, иностранцы не могут сразу привыкнуть среде обучения, не могут вполне понять занятия, не интересуются китайской культурой, не могут хорошо говорить китайский язык и красиво писать китайский иероглиф и т.д. Безусловно, надо решить эти вопросы и нужно обратить внимание на нижеприведенные методы:

Во-первых, преподавание китайского языка как второй язык для иностранцев сильно различается от преподавания китайского языка для китайцев, которые начинают изучать китайский язык с детства. Именно так обучение китайскому языку для иностранцев, поэтому сначала им нужно подходящие учебники, которые просто для иностранцев, не слишком сложные и непонятные.

Во-вторых, обучение китайскому языку требуется определенный метод, который эффективно используется в преподавании, В российских ВУЗах китайский язык в качестве специальности или второго иностранного языка широко распространен. «Однако в российских ВУЗах преподаватели объясняют студентам грамматику, лексику, синтаксис и другие аспекты китайского языка, используя русский. Поэтому методика и цели преподавания китайского языка как иностранного в России и в Китае сильно разнятся» [Ли Юн Синь, 2010:8], в том же числе преподавателям надо определить подходящие учебные планы, методы для преподавания, учебные материалы и т.д.

В третьих, не каждый человек, который владеет китайским языком, может удачно стать китайского преподавателем для иностранцев, потому что преподавателям нужно специальные обучения, им нужно специально учиться как успешно и интересно преподавать китайскому языку, как лучше распространить китайскую культуру в мире и т.д.

В основном, изучение любого языка не легкое дело, особенно китайский язык, но в нашем мире, если хочешь познать китайскую культуру, красиво писать китайский иероглиф, все это сначала нужно знать китайский язык, и именно так можно легко жить в китайском культурном мире, и обучение китайскому языку – выбор целеустремленных людей, которые хотят сделать солидный вклад в свое образование и будущее, безусловно изучение китайского языка будет иметь большое значение и прекрасную перспективу.

Список использованной литературы:

1. Ли Юн Синь, Различия в преподавании китайского языка как иностранного в российских и китайских ВУЗах, Актуальные вопросы методики преподавания китайского языка, 2010:8.
2. 鲁健骥.对外汉语教学史研究中值得关注的几个问题[J].海外华文教育, 2014(02):135.
3. 易永忠.对外汉语教学的历史与现状研究[J].科学咨询/科技管理, 2020(1):140.

**O‘ZBEK MADANIYATIGA XOS BO‘LGAN MILLIY MADANIY
TUSHUNCHALARNI O‘RGATISH VA TARJIMA QILISHDA LAKUNALARNI
BARTATRAF ETISH USULLARI**

Malika Murtazoyeva

Buxoro viloyati Shofirkon tumani 55 – IDUM

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Lola Qurbonova

Buxoro viloyati Shofirkon tumani 55 – IDUM

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Niyozova Qunduzoy

Buxoro viloyati Shofirkon tumani 4 -maktab

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Milliy tushunchalarni ifoda etadigan xos so‘zlarning ayrimlari asliyat mansub bo‘lgan tildan tashqari yana qator xalqlar lafzlarida uchrashi mumkin bo‘lgan, jumladan, tarjima tili lug‘at zaxirasining ham tarkibiy qismi hisoblanishi mumkin. Bunday so‘zlar hudud, turmush-sharoit jihatlaridan bir-biriga yaqin, doimiy munosabat va muloqotda bo‘lib turadigan xalqlar lafzida ko‘proq uchraydi. Bu tarjimonni amaliy qiyinchiliklardan xalos etadi. Kavkaz va kavkaz-orti xalqlari, rus, ukrain, beloruslar, o‘zbek, qozoq, qirgiz, turkman va tojiklar uchun umumiy bo‘lgan ko‘pgina milliy xususiyatli so‘zlar shular jumlasidandir.

Muayyan xalq turmush tushunchalarini anglatadigan ko‘pchilik xos so‘zlarning ma‘nolari va o‘taydigan vazifalari mamlakatning o‘zaro madaniy, maorifiy, iqtisodiy, siyosiy aloqalari natijasida qator xalqlar vakillarida, shu jumladan tarjima tili sohiblariga ham tanish bo‘lib oladiki, tarjimonlar bunday so‘zlarga o‘z tillarida muqobil lisoniy vositalar qidirib yurmasdan ularni transliteratsiya yo‘li bilan talqin etaveradilar.

Transliteratsiya usulidan foydalanishning asosiy sababi asliyatda qo‘llanilgan milliy xususiyatli lisoniy vositalarning tarjima tilida mavjud bo‘lmaganligi tufayli asliyatning milliy xususiyatini tarjima tili sohiblariga mos xususiyat bilan almashtirib qo‘yish yoki tarjimoni umuman bunday xususiyatdan mahrum etish kabi xolatlariga yo‘l qo‘ymaslikdan iboratdir.

Shunday qilib, transliteratsiya xalq turmush tushunchalarini aks ettiradigan xos so‘zlarni tarjimada aks ettirishning eng samarali usullaridan bo‘lib, uning yordamida asliyatning milliy xususiyati siqiq holda talqin etiladi.

Hozirgi kunda o‘zbek tili jahonning boy va qudratli tillariga aylangan ekan, uni bu darajaga yetkazgan omillardan biri lug‘at tarkibidagi ko‘pchilik o‘zga xalqlar turmush tushunchalarini anglatadigan lisoniy vositalarning transliteratsiya usuli bilan qabul qilinish, tilning har qanday nozik fikrini ham ifoda eta olish layoqatini oshirib yuborganligidandir.

Ammo ba‘zan transliteratsiya usuli ayrim tarjimonlar tomonidan suiste‘mol qilinadi. Ular milliy bo‘yoqdan holi bo‘lib, tarjima tilida o‘zlarining ma‘no va vazifalari jihatlaridan uyg‘un ekvivalentlariga ega bo‘lgan lisoniy vositalarni ham mazkur vosita yordamida talqin etadilarki, bu hol kitobxonning bayon qilingan fikrni anglashini mushkullashtiradi. Masalan, o‘zbek tilidan rus tiliga qator asarlar tarjimasida «rais», «hammom», «aka», «yor», «eshak» kabi ko‘pchilik milliylikdan holi so‘zlarning milliy xususiyatli hisoblanib betarjima qoldirilishi tarjimonlarning milliy xususiyatini o‘zgacha tasavvur etishlaridan darak beradi.

O‘zbek tilidan ruschaga o‘girilgan asarlar yoki dublyaj qilingan filmlar personajlarining goho o‘zaro «здравствуйте», «доброе утро», «добрый ден», «добрый вечер» tarzida emas

balki «salom», «assalomu alaykum» deb salomlashishlarining guvohi bo‘lamiz. Vaholanki, o‘zbekcha «salom», «assalomu alaykum» shakliyalari har qanday milliylikdan holi bo‘lganlari holda ma’no va vazifa jihatlaridan mazkur ruscha ifoda vositalariga monand nutqiy shakliyalari hisoblanadilar.

O‘z-o‘zidan ma’lumki, muayyan xalq turmushi tarzini ifoda so‘zlargina bunday tushunchalarga ega bo‘lmagan xalqlar tillariga betarjima asliyatdagi shaklida o‘tkaziladi, shu tariqa tarjimada muallif matnining milliy bo‘yoq adekvat talqin etiladi. Masalan «taxmon», «xurjin». «palov», «ketmon», «paranji», «supa» kabi o‘zbeklar turmush tarziga xos ifoda vositalarini bunday tushunchalarni anglatadigan lisoniy birliklarga ega bo‘lmagan ingliz va rus xalqlari tillariga qilingan o‘girmalaridan betarjima aynan keltirish asliyatning milliy xususiyatini saqlab qolish bilan birgan, tarjima tillari lug‘at tarkibi kengayish uchun zamin yaratish imkoniyatini beradi.

Ma’lumki, odamlar nomlari asosan transliteratsiya yo‘li bilan o‘giriladi. Har bir nomning asl nusxadagidek talaffuz qilishini aksariyat hollarda uning qaysi xalqqa mansubligini bildiradi. Ammo asliyat tilida mavjud ba’zi harflarning tarjima tilida o‘zgacha talaffuz etilishi nomning talaffuzda asliyatdagi nomdan keskin farq qilib qolishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli, tajribali san’atkorlar kishilar nomlarini hamma vaqt ham ko‘r-ko‘rona transliteratsiya qilavermasdan, ularning tarjima tilida o‘qilish, talaffuz qilinish jihatlariga xam e’tibor beradilarki, natijada transliteratsiya transkripsiya o‘zaro ko‘rishib ketadi.

Badiiy ijod vakillari ba’zan o‘z personajlarini shunday ismlar bilan ataydilarki, bu nomlar o‘sha personajlar xususiyatini o‘zida mujassamlashtirganlari sababli «gapiruvchi nomlar» deb ataladilar. Bunday muayyan uslubiy maqsadni ifoda etadigan nomlarni talqin etish masalasi amaliy jihatdan ham, nazariy jihatdan ham haligacha durust hal qilingan emas. Chunonchi, turli tillarga qilingan tarjimalarda Oybekning «Qutlug‘ qon» romani personaji nomi Tantiboyvachcha ham Abdulla Qahhorning «Tobutdan tovush» peysasi qahramoni Zagarov ham, Sadridin Ayniyning «Sudxo‘rning o‘limi» qissasi qahramoni ham, N.V. Gogolning «Revizor» va «O‘lik jonlar» asarlari personajlari nomlari Derjimorda va Sobakevichlar ham, Saltikov-Shchedrinning «Janob Golovlevlar» asari qahramoni Iudushka ham shaxslarni atashdan tashqari yana personajlar xulq-atvorini tasvirlashdek qo‘shimcha vazifalarni ham ifoda etadilarki, asarlar tarjimalarida, mazkur nomlarning transliteratsiya qilinganligi mualliflar istagining ro‘yobga chiqishiga yo‘l qo‘ymagan.

Payg‘ambar-u avliyolar, jin-u ajinalar, devlar kabi diniy tarixiy, afsonaviy shaxslar hamda g‘ayri tabiiy kuchlar nomlarini tarjimada talqin qilish amaliy muhim ahamiyat kasb etadi. Gap shundaki, u yoki bu diniy-tarixiy va afsonaviy shaxs yoki g‘ayritabiiy kuch nomi har xil xalqlar va din vakillari lafzida har xil talaffuz qilinadi. Tarjimon oldida asliyatda uchragan bunday nomni tarjima tilidan qabul qilingan muvofiq varianti bilan almashtirish lozim, yoki uni odatdagi nomlar singari transliteratsiya yo‘li bilan talqin etish to‘g‘rimi degan savol ko‘ndalang bo‘lib turadiki, bu savolga tarjima amaliyotining o‘zi to‘g‘ri javob beradi. Masalan, nasroniylar payg‘ambari nomini inglizlar "Jesus", ruslar "Iisus", o‘zbeklar esa «Iso» tarzida talaffuz etadilarki, tarjimada ayni tillardan qabul qilingan an’anaga rioya qilish kitobxon ko‘z oldida biror yurtdoshi yoki diniy vakili emas, balki nazarda tutilgan diniy-tarixiy yoki afsonaviy shaxsni jonlantiradi.

Diniy kitoblarning muayyan din vakillariga mansubligi ularning nomlaridan ma’lum. Boshqa din vakillari lafzida ular odatda o‘z talaffuzlarini qisman yoki to‘la saqlab qoladilar, yoki tillarida mavjud bo‘lgan o‘zgacha talaffuzli variantlari bilan almashtiradilar. Musulmonlarning diniy kitobi «Qur‘on»ni ruslar talaffuzini qisman o‘zgartirgan holda «Koran» desalar, nasroniylarning «Bibliya»si o‘zbek tilida talaffuzi to‘la saqlangan holda «Bibliya» deb ataladi. yoki ruslarning «Yevangeliya»si o‘zbek tilida «Injil» deyilishi sababli u tarjimada shu varianti bilan almashtiriladi. «Qur‘on»ning «Bibliya» yoki «Injil» bilan almashtirilishi yoki aksincha yo‘l tutilishi esa, soxta tasavvur hosil qiladi. Binobarin, tarjima

Masalaga shu nuqtayi-nazardan yondashiladigan bo‘lsa «Bibliya» va «Qur‘on» ham, asosan, o‘xshash vazifalarni bajarishini e‘tibordan soqit qilmaslik lozim.

Turg‘un o‘xshatishlarni tarjima qilish masalasiga ham xuddi shu nuqtayi nazardan yondashish lozim. O‘zbek tilidagi: *Angishvonaday kichkina, ammanning buzog‘iday landovur, atlasday tovlanmoq, bo‘zchining mokisiday ko‘p qatnamoq, do‘ppiday kichkina, zig‘ir yog‘day ko‘ngilga urmoq, kuchala egan itday tirishmoq, musofir iday dumini qisib yurmoq, ka‘baday muqaddas, nuqraday tovlanmoq, o‘n to‘rt kunlik oyday go‘zal, og‘aday mehribon, samandarday o‘lmaydigan, sambitday tik, sapchaday uzmoq/kesmoq, supaday katta/keng, surpaday kichik/tor* kabi turg‘un o‘xshatishlar millatning urf –udum kasb kori tarixi va mental xususiyatlarini inobatga olgan holda tarjima qilish maqsadga muvofiq va tarjimaning orginalligini ta‘minlaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o‘zbek madaniyatiga xos bo‘lgan milliy madaniy tushunchalarni tarjima qilishda lakunalar vujudga keladi ana shu lakuna va realiya birliklarni boshqa millat egalariga to‘g‘ri yetkazish, kitobxonga badiiy zavq berish uchun tarjima qilinayotgan tilning xalqi va madaniyatiga yaqinlik tarjimon va o‘qituvchining faoliyati samarasining yetuk darajada ekanligini namoyon etadi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – T.: Ma‘naviyat. 2013, 3-4 bet.
2. Yo‘ldoshev M. Cho‘lpon so‘zining sirlari.-T.: Ma‘naviyat. 2002. 66-bet
3. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. –T.: Fan, 2013.94-95- bet.
4. Xudoybeganova Z.N. Tarjimaning lingvomadaniy masalalari. T.: 2016.

O‘ZBEK MADANIYATIDAGI RAMZ VA TIMSOLLARNING SEMANTIKASINI O‘RGANISH

Gulruxsor Ergasheva

ToshDO‘TAU doktoranti;

Oliya Tursunova

Buxoro viloyati Shofirkon tumani

9- sonli maktabning ona tili

va adabiyot fani o‘qituvchisi

Xalqlar turmush tushunchalarini anglatadigan lisoniy vositalar xos so‘zlar deyiladi. Muayyan bir xalq, elatga xos tushuncha, narsa va hodisalarni aks ettiradigan lisoniy vositalar badiiy asarning milliy xususiyatini belgilaydigan asosiy vositalardan hisoblanadi. Demak, har qanday badiiy-barkamol asar o‘zida birday, ham baynalminallikni, ham milliylikni mujassam etishi bilan ajralib turadi. Baynalminallik asarning mazmuni va g‘oyasida, milliylik esa uning shaklida namoyon bo‘ladi. Badiiy asarning shakli qator jihatlari bilan birga uning tilini, xususan lug‘at tarkibini o‘z ichiga oladi: asarning milliy xususiyati, asosan, leksik va frazeologik birliklar yordamida yaratiladi.

Baynalminallik bilan bir qatorda milliylik xususiyatini o‘zida mujassam etgan tilning tarkibi o‘zi mansub bo‘lgan til jamoasining moddiy-ijtimoiy hayotini, chunonchi, milliy urf-odat va an‘analarinin, geografik tasavvurini, ma‘naviyati va dunyoqarashini, diniy e‘tiqodini, axloqiy me‘yorlarini, tafakkur yo‘nalishini moddiy aks ettiradi.

Tillar orasidagi tafovut esa odatda bir xil xalq moddiy hayotida mavjud muayyan tushunchalar, voqea-xodisalar, urf-odatlarining ikkinchi xalq turmush tarzida uchramasligi, shu

tufayli ular nomlarining ham ayni xalq tilida tabiiy ravishda yoʻqligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, lugʻaviy ekvivalentlik munosabatida boʻlgan ayrim ikki til juftliklari bir-biridan biror xususiyatlari bilan oʻziga xos ravishda farq qilishlari mumkin. Bu hol til birliklarining milliy xususiyatini belgilash barobarida ularning tarjimasida oʻzaro almashinuvlariga toʻsquinlik qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda xalqlar turmush tushunchalarini ifoda etadigan leksik birliklarni qaysi paytlarda tarjima amaliyotining qanday sinalgan usullari vositasida talqin etish lozimligi haqida yagona fikr uchramaydi. Tarjimaning ijodiy jarangligi tufayli, bunday fikrning uchrashi ham goho amri mahol. Biroq, bayon etilgan ilmiy-tanqidiy fikr-mulohazalar tarjimonning muayyan hollarda qanday yoʻl tutishi lozimligi haqida tasavvurini boyitadi, uning amalda yoʻl qoʻyilishi mumkin boʻlgan turli-tuman tasodifiy tugunlarini echishga koʻmaklashadi, unda amaliy mushkilotlarni mohirona engish masalasini hosil qiladi.

Bunday, kishilar turmush tushunchalarini anglatadigan xos soʻzlarni tarjimada adekvat talqin etish, asl nusxa milliy xususiyatlarini kitobxonga toʻla-toʻkis etkazib berishdek murakkab muammoning eng masʼuliyatli va oʻta mushkul masalalaridan hisoblanadi. Zero, bunday holda tarjimon oldida oʻz xalqi uchun notanish, binobarin, nomlari ham tilda mavjud boʻlmagan tushuncha, narsa va hodisalarni tarjima tili sohiblariga toʻla anglatish koʻndalang boʻlib turadi.

Xalqlar turmush tushunchalarini anglatadigan soʻzlar shubhasiz badiiy yodgorlikning milliy bugunini, uning oʻziga xosligini tashkil etadi. Asarning milliy fazilatini belgilaydigan yana shunday omillar ham uchrab turadiki, ular xalqning milliy-madaniy ruhiyati bilan bogʻliq boʻladi. Bunday xususiyatlarning tarjimada eʼtibordan soqit qilinishi pragmatik adekvatlikning yaramay qolishiga olib keladi. Masalan, oʻzbek va tojiklarda yaqin oʻtmishgacha besh otaning birinchi farzandini oʻz ota-onasi oldida qoʻliga olib suyishi, erkalatishi odobsizlik, uyat hisoblanardi, yoki Samarqand va Buxoro shaharlarining tojikzabon eski shahar qismlarida hali hanuzgacha moʻmin-musulmonligi kuchli ayrim xonadonlarda biron ehtiyoj uchun ajralishib ketgan er-xotinlarni qayta nikohlab qoʻyish, xastalarga dam solib (oʻʻqib) qoʻyish, nazmi holatda etgan xastalarning boshida Qurʼon oyatlaridan (koʻproq xazrati «Yosin» surasini) qiroat qilib oʻtirishi, janjallashib qolgan yoshlarni yarashtirib qoʻyish uchun ichkari hovliga taklif etilgan mulla, mahalla oqsoqoli yoki boshqa biror obroʻ-eʼtiborli, oʻqimishli shaxs islomiy odob va axloq anʼanasiga rioya qilgan holda, eshikni taqillatib, «Mardonami?» (maʼnosi: xotin-xalajlar ochiq-sochiq yurishmayaptimi, erkaklar bemalol kiraverishi mumkinmi) degan savol bilan murojaat qiladi. Ichkaridan u «Xa, mardona, marhamat qilsinlar» javobini eshitgach, eshikni ochgan kishi taklifga koʻra ichkariga kiradi.

Ammo oʻzbek odatda eshigiga yuzlangan har qanday kishiga, avvalo, «Keling!» deb uni bunga ehtiyoji boʻlmagan taqdirda ham ichkariga taklif etadi. Bu xalqimizning mehmondoʻstlik bilan bogʻlik anʼanadir. Kelgan kishini biror sababga koʻra ichkariga kiritish niyati boʻlmagan taqdirda ham baribir avval «Keling!» deyiladi-yu, soʻngra xoʻsh xizmat deb unga murojaat qilinadi. Bunday paytda «keling» soʻzi muloqotga samimiylik baxsh etib, kelgan kishining dilini yumshatadi, uni xijolatlikdan chiqaradi. Binobarin, bunday amaliy tus olgan oʻzbekona rasm-rusumlarni tarjimada bekam-u koʻst aks ettirish xorijiy kitobxon tasavvurini xalqimizning oʻziga xos hayot tarzi bilan boyitadi.

Xalqlar turmush tushunchalarini ifoda etadigan lisoniy vositalar tarjimasida boʻyicha hali-hanuzgacha bizda ham, xorijiy mamlakatlarda ham tarjima amaliyoti ravnaqi uchun ozmi-koʻpmi xizmat qilishi mumkin boʻlgan jiddiy tadqiqotlar yaratilmaganligi tufayli mazkur mavzuga oid qator masalalar oʻzining ilmiy-amaliy echimini kutmoqda.

Tarjimonni xalqlar turmushi tushunchalarini anglatadigan xos soʻzlar maʼno va shakllarga koʻra koʻproq ularning muayyan kontekstlarda oʻxshab keladigan vazifalarini qayta yaratish masalasi mashgʻul qilmogʻi darkor. Bu sanʼatkorni asl nusxadagi xos soʻzlarni beasos tarjima matniga koʻchirish yoki mumkin boʻlmagan taqdirda ham ularni tarjima tilidagi xos soʻzlar bilan almashtirib qoʻyish xavfidan saqlab keladi. Tarjima amaliyotiga

vazifaviy uyg‘unlik nuqtayi nazaridan yondoshish asliyatdagi bunday ifoda vositalarning hajm, vazn, miqdor, xislat, xususiyati va vazifa aniqligini qayta yaratadi, shu bilan birga tarjimaning keng kitobxon ommasiga yaxshi tushunarli bo‘lishiga erishish imkoniyatini beradi.

Xos so‘zlarni ona tiliga o‘girishda, avvalo, ularni muayyan kontekstlarda o‘tab kelaytgan axboriy va uslubiy vazifalarini aniqlash, so‘ngra tarjima tilida ularga ham har jihatdan mos, ayni paytda shu til me‘yori va madaniyati darajasidagi lisoniy vositalar tanlash zarurati tug‘iladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – T.: Ma’naviyat. 2013, 3-4 bet.
2. Yo‘ldoshev M. Cho‘lpon so‘zining sirlari.-T.: Ma’naviyat. 2002. 66-bet
3. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. –T.: Fan, 2013.94-95- bet.
4. Xudoybeganova Z.N. Tarjimaning lingvomadaniy masalalari. T.: 2016.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISH MASALALARI. O'ZBEK TILINI XORIJLIKLARGA O'RGATISH BO'YICHA ONLAYN PLATFORMA YARATISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

ХОРИЖЛИКЛАР УЧУН ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎРГАТУВЧИ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМА ЯРАТИШ АСОСЛАРИ

Саодат Муҳамедова

ТошДЎТАУ профессори, ф.ф.д.

Ўзбек тили кафедраси мудири;

Гулрухсор Эргашева

ТошДЎТАУ докторанти

Дунё ҳамжамиятида ўз мавқеи, обрў-эътибори, нуфузига эга бўлиб бораётган Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда халқаро алоқалари кундан кун кенгайиб бормоқда. Бу жаҳон миқёсида ўзбек тилига бўлган эътиборда ҳам яққол кўзга ташланмоқда.

Бугунги кунга келиб чет элликлар томонидан ўзбек тилини ўрганишга бўлган интилиш, қизиқиш тоборо ортиб бормоқда. Ҳозирги кунда бир қатор давлатлар, хусусан, Корея, Япония, Ҳиндистон, АҚШ, Буюк Британия, Хитойда мамлакатшунослик доирасида Ўзбекистонни ўрганишга эътибор қаратган илмий тадқиқот марказлари мавжуд. Ўзбек тили Америка Қўшма Штатлари, Буюк Британия, Германия, Франция, Швеция, Россия, Украина, Хитой, Япония, Жанубий Корея, Ҳиндистон, Туркия, Афғонистон, Озарбайжон, Тожикистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон каби давлатларнинг олтмишга яқин университети ва юздан ортиқ мактабларида ўрганилмоқда. Ҳозирги кунга келиб ўзбек тили ва маданиятини ўргатувчи, тадқиқ этувчи олий таълим муассасалари, марказлар ва ассоциациялар сони 60 тадан ортиқ. Хусусан, Американинг 8 та штатида Аризона, Индиана, Техас, Мичиган, Огайо, Нью-Йорк, Япониянинг 8 та университетига, Кореянинг Бусан, Кёкл университетларида, Германиянинг 4 та олий таълим муассасасида, Хитойда, Ҳиндистонда, Туркияда 18 та, Қозоғистонда ва бошқа қардош халқларда хорижий тил сифатида ўқитилиши ўзбек тилига бўлган қизиқишни орттирмоқда.

Ўзбек тили ва адабиёти бўйича илмий изланишлар олиб бораётган хорижлик олим ва тадқиқотчилар сони йил сайин кўпаймоқда.

Ўзбек тилини ўрганиш мақсадида республикамизга илмий тадқиқот институтлари ва олий таълим муассасаларига ушбу марказлардан мутахассислар, изланувчилар, талабалар, шунингдек, ўлкамизда тадбиркорлик фаолиятини олиб бормоқчи бўлаётган ишбилармонлик соҳа вакиллари ташриф буюришмоқда.

Ўзбекистоннинг туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашига аъзо бўлиши ҳам ўзаро иқтисодий ҳамкорликни кучайтиришга, туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг халқаро нуфузини оширишга хизмат қилмоқда.

Ўзбек тилини ўрганишга бўлган талаб ортиб бораётган ушбу вазиятда мутахассислар олдида чет элликлар учун замонавий талабларга мос равишда тил ўргатишга йўналтирган онлайн платформа яратиш вазифасини қўймоқда. Зеро, бу соҳада бир қатор долзарб муаммо ва камчиликлар сақланиб қолмоқда. Жумладан:

Ҳозирги кунга қадар ўзбек тилини тизим асосида даражаларга бўлган ҳолатдаги мукамал дарслик мавжуд эмас;

Ўзбек тилини ўргатиш учун аутентик манбалар интернет тармоғида етарли даражада эмас;

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш учун қўшимча икки, уч ва кўп тилли луғатлар ва ихтисосликка оид луғатлар талаб даражасида эмас;

Ўзбек тилини ўрганиш истагидагилар асосан ўзбек маданияти урф-одатларини билиш истагида. Аммо ўзбек маданиятини хорижликларга ўргатиш учун махсус ва мукамал дастурлар мавжуд эмас;

Энг долзарб масалалардан бири - ўзбек тилини хорижий тил сифатида янги технологиялар асосида ўқитишнинг илмий-методологик асослари мавжуд эмас;

Интернет тармоғида

<https://www.teachaway.com/teach-in-uzbekistan>,

<https://languageliveschool.com/en/land/learn-uzbek-language-via-kype/>,

<https://teachyourselfuzbek.com/>,

<https://www.justlearn.com/uzbek-tutors>,

<https://en.amazingtalker.com/apply-to-teach/uzbek>

ва бошқа сайтларда ўзбек тили сўзлашув услубида қўлланиладиган айрим сўзларнинг таржимали луғатлари ва А, А2 даражасида қўлланиладиган айрим сўзлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Бироқ сайтлардаги бу маълумотлар тил ўрганувчида Ўзбекистон ҳақидаги тасаввурни пайдо қилиш ва тил муҳитига кириши учун етарли даражада эмас.

XX аср бошларида ўзбек халқи ҳақида дунё мамлакатларида нотўғри тасаввурлар мавжуд бўлган. Масалан, уларда ўзбеклар асосан қишлоқларда яшашади, улар кўп фарзандли бўлиб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишади каби тасаввурлар мавжуд бўлган. Ушбу маълумотлар ҳали ҳанузга қадар хорижда чиқарилаётган ўзбек тили дарсликларида қайд этилади. Бунинг сабаби шундаки, ўзбек тили ва маданиятига оид маълумотлар дунё тилларига таржима қилиниб, янгиланиб борилмайди. Шунинг учун ҳам дунё халқларида ўзбек тилини ўрганишга қаратилган ҳаракатларнинг аксарияти самарасиз бўлиб чиқмоқда.

Интернет тармоғидаги мавжуд сайтларнинг аксарияти рус, инглиз, афғон ва бошқа миллат вакиллари томонидан юритилади ва улар Ўзбекистон, ўзбек тили ва ўзбек маданияти ҳақида етарли маълумотга эга эмас, шунингдек, бу уларнинг сифатига салбий таъсир кўрсатмоқда (айниқса, талаффуз билан боғлиқ ҳолатларда).

Ўзбек тилини ўргатувчи онлайн платформа яратиш ва уни мунтазам бойитиб бориш жуда катта молиявий маблағ ва катта ишчи кучини талаб этганлиги сабабли узоқ йиллардан буён бу долзарб масала эътибордан четда қолиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони ва Ўзбекистон Республикаси Бош вазири томонидан 2019 йилнинг 11 декабрида тасдиқланган «Ўзбек тилининг давлат тили сифатида қўлланилишини кенгайтириш, ривожлантириш, илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш, ўқитиш методикасини такомиллаштириш бўйича 2019-2020 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастури»да ҳам бу борада тегишли вазифалар белгилаб берилган.

Шунга қўра, қуйидагилар ўзбек тилини ўргатувчи онлайн платформа яратиш ва уни мунтазам бойитиб боришнинг стратегик мақсадлари ҳисобланади:

- ўзбек тилининг халқаро даражадаги мақомини ривожлантириш ҳамда кенг миқёсда халқаро ҳамкорлик алоқаларини амалга ошириш;
- хорижда истиқомат қилувчи ватандошлар ва ўзбек тилини ўрганиш истагида бўлган чет эл фуқаролари учун ўзбек тилидаги электрон дарсликлар ва дастурларни ишлаб чиқиш, ҳамда уларни кенг миқёсда тарқатиш, ўзбек тилини

ўргатиш бўйича масофавий курсларни ташкил этиш;

- хорижий олий таълим муассасаларида ўзбек тили марказлари, тил ўргатиш бўйича махсус курсларни ташкил этиш;

- ўзбек тилини хорижий мамлакатларда кенг тарғиб қилиш, ўзбек тилини ўрганиш истагидаги чет эллик фуқароларга кўмаклашишга мўлжалланган ўзбек тилини ўргатувчи онлайн платформа ташкил қилиш, унинг ахборот базасини таъминлаш ва мунтазам бойитиб бориш;

- ўзбек маданияти, жаҳонда оммалаштириш мақсадида ўзбек тили байрамига бағишланган акция ва тадбирларни платформада ёритиш.

- ўзбек тилини ўргатувчи ахборот тизимларини яратиш, рақамли технологиялар ва замонавий усулларни жорий этиш, ўзбек тилидаги компьютер дастурларини яратиш;

- болалар ва ўсмирлар учун ўзбек тилини ўргатувчи турли компьютер ўйинлари дастурлари, онлайн дарсликлар, интернет тармоғида ўзбек тилини ўргатишга йўналтирилган махсус сайтларни кўпайтириш,

- ўзбек тилининг интернетда муносиб ўрин эгаллаши, жаҳон ахборот тизимида ўзбек тили контентини кенгайтириш юзасидан амалий ишларни жонлантириш;

- ўзбек тилининг Миллий корпусини яратиш ва амалий тилшунослик соҳасидаги ишларни ривожлантириш.

Куйидагилар ўзбек тилини ўргатувчи онлайн платформа яратиш ва уни мунтазам бойитиб боришнинг вазифалари ҳисобланади:

Онлайн платформа яратиш орқали ўзбек тили ва маданиятини ўргатиш ва тарғиб этиш ишларини жадаллаштириш. Бунинг учун: а) ўзбек тили ва ахборот технологиялари мутахассисларидан иборат ишчи гуруҳ ташкил қилиш; б) онлайн платформа яратиш катта молиявий маблағларни талаб қилиши туфайли ишчи гуруҳ учун давлат буюртмаси асосида махсус грантлар ажратиш;

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитишнинг А1 А2, Б1 Б2 даражадаги изчиллик асосида тузилган дастурларини яратиш;

Тизимли дастур асосида қардош тиллар ва ноқардош тил эгаларига тил ўргатиш дарслигини яратиш:

Тил ўргатишга ёрдамчи воситалар бўлиб хизмат қиладиган электрон ресурсларни яратиш;

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш жараёнида фойдаланиладиган луғатлар ва мобил иловалар яратиш;

Ўзбек тилининг миллий корпусини яратиш;

Ўзбек тилининг универсал грамматикасини яратиш;

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш методикасини ишлаб чиқиш;

Ўзбек маданиятини тарғиб этувчи видеороликларни яратиш ва уларни кенг миқёсда тарғиб этиш;

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш бўйича махсус методика асосида онлайн дарслар яратиш;

Ўзбек тилини ўрганиш бўйича мустақил таълим тизимини шакллантириш;

Ўзбек тили билимини баҳолаш тизимини яратиш ва даража сертификати беришни жорий этиш.

Белгиланган вазифаларни бажариш орқали куйидаги натижаларга эришиш назарда тутилмоқда:

Онлайн платформа яратиш катта молиявий маблағларни талаб қилганлиги туфайли ишчи гуруҳ учун давлат буюртмаси асосида махсус грантлар ажратилади.

Онлайн платформа яратиш орқали ўзбек тили ва маданиятини ўргатиш ва тарғиб этиш ишларини жадаллаштирилади.

Ўзбек тили ва ахборот технологиялари мутахассисларидан иборат ишчи гуруҳ ташкил қилинади.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида интенсив ўқитишнинг онлайн курси тайёрланади. Интенсив курс, платформада жамланиб, унга А1 А2, Б1 Б2 даража бўйича ҳар бири 12- 14 дарсдан иборат, хорижий тил ўқитишнинг 4 аспекти (ўқиб тушуниш, тинглаш, гапириш, ёзиш) ва баҳолашни қамраб олган онлайн дарслар тайёрланиб, жойланади. Платформага қўшимча тарзда ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш учун дастур, ўқитувчилар учун миллий методика асосида методик қўлланма, ҳар бир босқич учун машқ, топшириқлар, интерактив мултимедиялар тўплами, аудио, видеолар тўплами ва ўзбек маданиятига оид бирликлар тайёрланиб, жамланади.

Халқаро стандартларга жавоб берадиган, хорижликлар учун бошланғич ва ўрта даражадаги ўзбек тили дарслиги яратилади.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида миллий методика асосида ўқитиш бўйича ўқитувчилар учун методик қўлланма яратилади.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитишнинг А, Б, С даражадаги изчиллик асосида тузилган дастурлар яратилади.

Тизимли дастур асосида қардош тиллар ва ноқардош тил эгаларига тил ўргатиш дарслиги яратилади.

Тил ўргатишга ёрдамчи воситалар бўлиб хизмат қиладиган электрон ресурслар яратилади.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш жараёнида фойдаланиладиган луғатлар ва мобил иловалар яратилади.

Ўзбек тилининг миллий корпуси яратилади.

Ўзбек тилининг универсал грамматикаси яратилади.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш методикаси ишлаб чиқилади.

Ўзбек маданиятини тарғиб этувчи видеороликлар яратилади ва улар кенг миқёсда тарғиб қилинади.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш бўйича махсус методика асосида онлайн дарслар яратилади.

Ўзбек тилини ўрганиш бўйича мустақил таълим тизими шакллантирилади.

Ўзбек тили билимини баҳолаш тизими яратилади.

Лойиҳанинг амалга ошиши олий таълимга кирувчи ўзга тил вакиллари, таълимнинг барча турларида таҳсил олаётганлар, хорижий давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда чет эл мутахассислари учун ўзбек тилини онлайн ўқитиш ва баҳолаш имконини беради. Республикамиздаги таълим ўзга тилда олиб бориладиган муассасаларда, хорижий фуқаролар, республикамизда фаолият кўрсатаётган хорижий ишбилармонлар, мутахассисларга ўзбек тилини ўқитиш ва ўзбек тилини билиш даражасини халқаро мезонлар асосида баҳолаш бўйича технологиялар тўпламлари сифатида кенг жорий этилади.

Ўзбек тилининг онлайн платформаси яратилганидан сўнг Ўзбекистон шундай платформага эга бўлган камсонли мамлакатлар қаторидан жой олади.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ ПРЕПОДАВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ВОСТОЧНОГО НА КАФЕДРЕ ТЮРКСКОЙ ФИЛОЛОГИИ ИСАА МГУ ИМЕНИ М.В. ЛОМОНОСОВА

Т.В. Лосева-Бахтиярова

к.ф.н., доцент ИСАА МГУ, г. Москва

P.S. Статья посвящается моим дорогим учителям:

Д.М. Насилову, И.В. Боролиной, Э.А. Груниной

По сложившейся традиции на тюркологических отделениях Московского и Санкт-Петербургского государственных университетов основным языком обучения является турецкий язык, знание которого предполагает его использование, в том числе, в практической работе. Но не менее важной целью университетского образования нам видится подготовка научных кадров-тюркологов, для которых язык выступает и как объект исследования. Фундаментальная основа университетского образования в области лингвистической тюркологии – науки о языках – предполагает изучение общей лингвистики и связанных с нею дисциплин, а также как минимум двух тюркских языков.

В настоящее время на нашей кафедре – кафедре тюркской филологии Института стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова – в качестве вторых восточных языков выступают узбекский и туркменский языки. Их преподавание начинается со второго семестра первого курса в объеме 2 часа в неделю и осуществляется для студентов всех четырех направлений.

По нашему мнению, знание нескольких тюркских языков открывает перспективу развития грамматической теории, дает возможность будущему тюркологу войти в проблематику типологии, сравнительно-исторической грамматики и лексикологии, фонетики на материале тюркских языков, познакомиться с историей формирования и функционирования литературных языков, увидеть ареальное и диалектное многообразие тюркского мира.

Сопоставление родственных языков может дать материал для изучения этноисторических связей в определенном ареале в период формирования на этой территории ряда тюркских этносов. С этой точки зрения для изучающих турецкий язык как основной знакомство с узбекским языком открывает широкие горизонты для будущей научной работы и решения разных задач как в области общей тюркологии, так и в сфере частных языкознаний, диалектологии, ареологии и т.д.

Помимо научных, преподавание узбекского языка на нашей кафедре имеет и практические цели: получив базовые знания по всем аспектам изучения современного литературного узбекского языка, наши выпускники могут с успехом их применять в работе с узбекскими коллегами, в том числе, в качестве переводчиков, консультантов и т.д. Изучение узбекского языка как государственного языка независимой страны может входить в интересы студентов исторической, экономической, политологической специализаций.

Отечественная тюркология, начиная с 20-х гг. XX в., развивалась в двух направлениях: создание частных языковедческих школ и общая тюркология. Такое развитие было заложено в программах кафедр Московского и тогда еще Ленинградского университетов и было связано с общей концепцией вузовского тюркологического образования, предложенной знаменитым отечественным востоковедом-тюркологом, основателем нашей кафедры Н.К. Дмитриевым. В 60-х гг. XX в. в связи с изменениями в вузовском востоковедении и реформированием

востоковедных кафедр изучение второго восточного языка было снято, что означало фактическую утрату общетюркологической подготовки.

Однако Эльвира Александровна Грунина – доктор филологических наук, заслуженный профессор МГУ, один из ведущих российских тюркологов – сумела отстоять как общую тюркологическую направленность, так и само существование нашей кафедры. Благодаря ей, а также Юрию Владимировичу Щеке – доктору филологических наук, заслуженному профессору МГУ, крупнейшему специалисту по современному турецкому языку, сменившему Э.А. Грунину на посту заведующего кафедрой в 1996 г., – в программу кафедры был возвращен второй тюркский язык.

В разные годы узбекский язык на нашей кафедре преподавался такими выдающимися отечественными тюркологами, как Э.А. Грунина, И.В. Боролина, Д.М. Насилов.

Так, первые курсы, разработанные Эльвирой Александровной Груниной за годы работы в МГУ, были связаны с узбекским языком: теоретическая грамматика узбекского языка, история узбекского языка, узбекская диалектология, сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Позднее Э.А. Грунина создала курс по письменным памятникам чагатайского (староузбекского) языка XIV–XV вв.

Важное место в развитии общетюркологической направленности кафедры занимали проводившиеся Ириной Васильевной Боролиной – заслуженным преподавателем МГУ, одним из ведущих отечественных тюркологов-литературоведов, фольклористом, переводчиком – практические занятия по узбекскому языку. В ходе занятий И.В. Боролиной удавалось не только передавать студентам соответствующие знания, но и воспитывать настоящих энтузиастов изучения и сопоставления нескольких тюркских языков.

Еще одной общетюркологической проблемой, оказавшейся в сфере научных интересов И.В. Боролиной, была современная узбекская литература, в частности, произведения Абдуллы Каххара (творчеству А. Каххара посвящена ее кандидатская диссертация), а также вопрос о переводах классической русской литературы на узбекский язык.

Помнят в Узбекистане и Дмитрия Михайловича Насилова – доктора филологических наук, профессора, одного из самых известных российских тюркологов-филологов, работавшего, в том числе, на кафедре узбекского языкознания Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои и посвятившего большое количество своих работ вопросам грамматики узбекского языка.

Д.М. Насиловым в соавторстве с профессором Х.С. Мухитдиновой написан учебник узбекского языка (2012 г.), который является основным учебным пособием по узбекскому языку на нашей кафедре. Как пишет сам автор, значительная часть включенного в учебник материала, а также порядок его введения в учебный процесс были апробированы в ходе занятий со студентами нашего института. Формирование у студентов способности и готовности к межкультурному общению обуславливает известную коммуникативную направленность данного курса, хотя он специально не рассчитан на овладение разговорной речью.

Социокультурная ориентация учебника предполагает ознакомление обучающихся с элементами узбекской культуры: определенными культурологическими и лингвострановедческими фактами и явлениями, наиболее ярко и достоверно

характеризующими Узбекистан, его традиции, нравы и обычаи, а также такими этнопсихологическими характеристиками узбекского народа, как стереотипы поведения, система ценностей, вкусы, интересы и др. В связи с этим особое значение приобретает использование в учебном процессе ситуаций, имитирующих реальное профессиональное и личностное общение специалистов.

Во вводной части учебника авторами предлагается ознакомиться с периодизацией истории узбекского языка, его диалектным строением, со сведениями о письменности, с грамматическими особенностями, выделяющими его из других тюркских языков; помимо этого, освоить фонетические закономерности узбекского языка и овладеть минимальным словарным запасом, необходимым для начала основного курса.

Основной курс состоит из 26 уроков. Распределение часов на освоение каждого урока, а также выбор конкретных текстов и упражнений определяет преподаватель, опираясь на план занятий – беря во внимание статус узбекского языка как второго восточного. К тому же следует учитывать, что знакомство со вторым тюркским языком опирается на полученные знания по первому – в нашем случае турецкому – языку, поэтому в пособии присутствует известное опережение в подаче грамматического и лексического материала.

Уроки охватывают практически все основные грамматические правила современного литературного узбекского языка, достаточные для овладения речевыми навыками строить грамматически правильные высказывания и понимать неадаптированные тексты и живую речь.

В начале каждого урока даются грамматические правила, для закрепления которых предлагаются различные виды письменных и устных упражнений.

Тематика текстов носит страноведческий или разговорно-бытовой характер, вводятся также диалоги, пословицы и поговорки. В разделы «Материалы к уроку» включены тексты для самостоятельной работы. В конце каждого урока имеется словарь.

К пособию приложен узбекско-русский словарь, включающий более 2500 слов.

В декабре 2018 г. на нашей кафедре вышло еще одно учебное пособие по узбекскому языку – оно написано автором данной статьи в соавторстве с профессорами Т.М. Махаматовым и Х.Х. Хамидовым. Учебник был подготовлен на основе обобщения методик преподавания тюркских языков в Институте стран Азии и Африки МГУ, Дипломатической Академии МИД РФ и Ташкентского государственного института востоковедения, а также с учетом пожеланий студентов, изучающих узбекский язык как иностранный.

Данное учебное пособие является дополнением к изданным за последние годы в России и в Узбекистане учебникам по узбекскому языку, поэтому основное внимание в нем уделено практической работе по переводу с узбекского языка на русский и с русского на узбекский язык, на практику пересказа и реферирования текстов на узбекском языке. Авторы обращают внимание на то, что перевод с тюркских языков, в нашем случае с узбекского на русский и обратно, осложняется тем, что описываемые языки существенно различаются по типологии, по своему происхождению они также принадлежат к разным группам.

Немаловажным аспектом при переводе является национальное своеобразие, национальная самобытность. В каждом языке есть слова – их принято называть реалиями – которые не поддаются отображению средствами другого языка и требуют от переводчика особого подхода. Вопросы трудностей, возникающих при переводе пословиц, поговорок, фразеологизмов; сложности, заключающейся в обилии

разнообразных глагольных форм узбекского языка, проблеме восприятия и передачи узбекского синтаксиса также уделяется большое внимание.

По своей структуре учебное пособие базируется на принципе постепенного перехода от простого к сложному. Упражнениям предшествует краткое изложение грамматических правил, стилистических особенностей, приводятся примеры употребления конструкций и оборотов, которые вызывают наибольшее затруднение при переводе у изучающих узбекский язык. Упражнения и тексты, в зависимости от языка текста, снабжены узбекско-русским или русско-узбекским словарями.

В пособии даны материалы для практической работы: исторические, общественно-политические, деловые, страноведческие и художественные адаптированные тексты на русском и узбекском языках. Тексты снабжены словарями и заданиями. Кроме того, в конце учебника предлагаются экзаменационные вопросы, темы для устной беседы и сочинений, ключи к текстам, приводится краткий узбекско-русский словарь грамматических и общелингвистических терминов и опорных понятий, дается список рекомендуемой литературы.

Помимо указанных пособий, в ходе практических занятий по узбекскому языку на нашей кафедре активно используются учебники и разговорники, изданные в Узбекистане, регулярно привозимые газеты и журналы. Наши студенты знакомятся с оригиналами произведений узбекской литературы XX и XXI вв. (А. Каххар, А. Кадыри, Ш. Колмирзаев, Айбек, Тахир Малик, Ш. Исахонова, Икбол Мирзо и другие), а также читают переводные произведения на узбекском языке (А.П. Чехов, Г.-Х. Андерсен, В. Гюго и другие).

Важным новым направлением на нашей кафедре мы считаем начатое с этого семестра изучение школьных учебников и книг этнических узбеков, проживающих в Афганистане, которые были присланы автору статьи из Кабула в декабре прошлого года. Как известно, в афганских провинциях, где большинство населения составляют представители тюркских народов, обучение проходит на языке дари, но определенный процент приходится на тюркские языки, в частности, узбекский язык. Письменность – на основе арабского алфавита.

В 2017 г. исполнилось 25 лет со дня установления дипломатических отношений между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан, за эти годы культурные, торговые, научные, экономические связи получили новый формат развития и новые перспективы.

Мы искренне надеемся на продолжение сотрудничества с высшими учебными заведениями Узбекистана и возможность организации стажировок для обеих сторон. Мы также стараемся сохранить и приумножить то интеллектуальное богатство, которое оставили нам в наследство наши учителя и коллеги, продолжить их дело и укрепить общую тюркологическую направленность деятельности нашей кафедры.

Список использованной литературы:

1. Махаматов Т.М., Хамидов Х.Х., Лосева-Бахтиярова Т.В. Узбекский язык (учебное пособие с опорой на практический перевод текстов). – М., 2018.
2. Насилов Д.М., Благова Г.Ф. In memorem. Университетский востоковед Э.А. Грунина // Вопросы тюркской филологии. Выпуск X. – М., 2014.
3. Насилов Д.М., Мухитдинова Х.С. Учебник узбекского языка. – М., 2012.
4. Насилов Д.М., Оганова Е.А. In memorem. И.В. Боролина // Вопросы тюркской филологии. Выпуск XI. – М., 2016.

TURKIYA OLIY O‘QUV YURLARIDA O‘ZBEK TILI TA’LIMI: MUAMMO VA TAKLIFLAR

Raile KASGARLI

*Istambul universiteti adabiyot fakulteti hozirgi turkiy tillar
va adabiyotlar bo‘limi dotsenti, filologiya fanlari doktori
Istambul, Turkiya*

O‘zbek tili qadimgi tillardan biri bo‘lib, XV – XX asrlar mobaynida G‘arbiy Turkistonda adabiy til hisoblangan chig‘atoychaning davomidir (Tursunov, U va Orinboev, B ve Aliyev, A. 1995: 30-174). Shu sababdan hozirgi kunda turkiy xalqlar tomonidan foydalanilayotgan tillar orasida o‘zbek tilining alohida o‘rni bor.

O‘zbekistonning Osiyodagi strategik ahamiyati nazarda tutiladigan bo‘lsa (Sönmez 2013: 338), bu davlatning o‘z shonli tarixiga mos holda yanada rivojlanishi va taraqqiy etishi tarixiy bir zaruratdir. So‘nggi yillarda amalga oshirila boshlangan yangi siyosat tufayli maqsad sari dadil qadam tashlayotgan mamlakatda rivojlanishning yangi imkoniyatlari yuzaga kelmoqda. O‘zbekiston yangi davrda maqsadlariga erishishi uchun o‘zbek tiliga ham muhim vazifalar yuklanadi. Chunki bir mamlakatning yashashi uchun tilning ahamiyati juda kattadir. Milliy til bo‘lmasa, milliy madaniyatning rivojlanishi va milliy tuyg‘ularning o‘sishi imkonsizdir. Shu bilan birga bir tilda so‘zlashadigan kishilarning ongli yoki ongsiz ravishda bir millat bo‘lib birlashuvi mamlakat taraqqiyotiga ham katta hissa qo‘shadi. Xuddi Uzoqov kitobida yozilganidek, “Ona tili barcha predmetlarning natijalarini mujassamlovchidir” (Uzoqov 1972: 3).

Hozirgi globallashuv davrida milliy tillarning vazifasi milliy madaniyat, milliylik tuyg‘usu, millat birligi uchun xizmat qilish bilan chegaralanib qolmaydi, balki dunyoga tanilish, dunyoda o‘z o‘rniga ega bo‘lish, dunyo miqyosida qudrat sohibi bo‘lish va taraqqiy etish vositasi sifatida ham milliy tillarning o‘rni beqiyosdir. Bu jihatdan o‘zbek tilining ona tili sifatida o‘qitilishiga doir tadqiqotlar bilan bir qatorda O‘zbekistondagi xorijliklar uchun, boshqa mamlakatlardagi xorijliklarga va turkiy xalqlarga o‘zbek tilini o‘qitish masalalarining o‘rganilishi hamda o‘zbek tili ta’limining rivojlantirilishi O‘zbekiston kelajagi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, Karimovning o‘zbek tilining qo‘llanish doirasini kengaytirish haqidagi ta’lidlari ham buni tasdiqlasa kerak (Omonov 2016 :3).

Turkiy xalqlarga o‘zbek tilining o‘rgatilishi qardosh xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi; siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy sohalarda bir-birlarini tushunishlarini hamda birlashishlarini ta’minlaydi; mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlik rivojiga hissa qo‘shadi. Zero, Ismoil Gaspirali ta’kidlagan tilda birlik, fikrda va ishda birlik shiori hozirgi kunda ham ahamiyatini yo‘qotmagan.

Turkiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, harbiy va ijtimoiy hamkorlikning kengaytirilishi uchun o‘zaro munosabat bo‘lishi lozim. Ildizi bir bo‘lgan ikki til o‘rtasidagi munosabatning hech aloqasi bo‘lmagan uchinchi bir til vositasida amalga oshirilishi milliy g‘urur va o‘zlikni anglash nuqtayi nazaridan uyatli holatdir. Ikki mamlakat o‘rtasidagi munosabatlar tili turk va o‘zbek tillari bo‘lishi shart. Ikki tilni yaxshi biladigan inson resurslarini tayyorlash esa har ikki davlatning til va ta’lim siyosatiga bog‘liqdir.

G‘arbiy Turkistondagi turkiy respublikalarning mustaqillikka erishuvudan so‘ng Turkiya bilan tom ma’nodagi aloqalar o‘rnatildi va rivojlandi. Bu esa turkiyzabon xalqlarning o‘zaro til topishi bilan bog‘liq masalani yuzaga keltirdi. Siyosiy, iqtisodiy,

ijtimoiy, madaniy, ilmiy va boshqa sohalarda o‘zaro hamkorlikning amalga oshirilishi uchun har ikki tilni yaxshi biladigan kadrlarga ehtiyoj tug‘ildi. Shu sababli 1992-yil 24-yanvarda Turk Hamkorlik va Taraqqiyot Agentligi (TIKA) tashkil etildi. Turkiya va turkiy jumhuriyatlar o‘rtasida imzolangan bitimlarga asosan talaba almashinuvi yo‘lga qo‘yildi. Bu borada eng katta yutuq Turkiya universitetlarida Turkiy tillar va adabiyotlar bo‘limlarining ochilishi bo‘ldi. Hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar bo‘limi tashkil etilishi bilan Sovet Ittifoqi davrida uzilib qolgan Turkiya va turk dunyosi aloqalari qaytadan rivojlana boshladi. (Akin ve Sarachli 2019: 11) Universitetlardagi bunday bo‘limlarning soni hozirda ancha ko‘paygan. O‘zbek tili ham ana shu bo‘limlarda o‘rgatib kelinmoqda. Bundan tashqari, 2010- yilda Turkiya Respublikasi Madaniyat va turizm vazirligi qoshida Xorijdagi turklar va qardosh xalqlar boshqarmasi tashkil etildi. Mazkur boshqarma chet ellarda yashovchi turklar, qardosh xalqlar hamda Turkiyada tahsil oluvchi talabalar bilan bog‘liq faoliyatlarni muvofiqlashtiruvchi, bu sohalardagi xizmat va faoliyatlarni rivojlantiruvchi tashkilot hisoblanadi.

Mazkur maqolada Turkiyadagi o‘zbek tili ta‘limi sohasida mavjud masalalar ko‘rib chiqiladi. Bu borada ko‘zlangan maqsadga erishilmayotgani ta‘kidlanadi. Tadqiqotning maqsadi masalaning yechimiga doir takliflarni ilgari surish va ana shu masalalarning hal etilishiga hissa qo‘shishdir. Bundan tashqari, mana shunday ishlar O‘zbekistonning Turk dunyosiga qaratilgan til siyosatini olib borishi va rivojlantirishida yordam beradi, deb o‘ylaymiz. Turkiyada o‘zbek tili ta‘limi masalalari Istanbul universiteti Adabiyot fakulteti Hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar bo‘limi misolida ko‘rib chiqiladi. Bu tadqiqotda butun Turkiyadagi o‘zbek tili ta‘limi bilan bog‘liq vaziyat o‘rganilib, masalalarning yechimiga doir tavsiyalar keltiriladi. Maqolada mavzu bilan aloqador xususiyatlar tahlil metodidan foydalanilgan holda ko‘rib chiqiladi.

Hozirgacha Turkiyadagi o‘zbek tili ta‘limi masalalarining ana shu tilni bevosita o‘rgatib kelayotgan o‘qituvchi tajribasiga suyangan holda va O‘zbekistonga tavsiya shaklida ko‘rib chiqilgan birinchi ish bo‘lishi bilan alohida e‘tiborga molikdir. Maqoladan ko‘zlangan maqsad O‘zbekistonning Turkiyada o‘zbek tili ta‘limi sohasida yo‘l xaritasini shakllantirishiga va turk dunyosiga qaratilgan til siyosati va madaniyat siyosatiga ta‘sir ko‘rsatish hamda ijobiy o‘zgarishlar natijasida turk dunyosi munosabatlarini yana ham mustahkamlashdan iborat.

1. Turkiya universitetlarida o‘zbek tili ta‘limi bilan bog‘liq holat

Turkiyada universitetlar ikki xil bo‘lib, davlat universitetlari va vaqf universitetlariga ajraladi. 129 davlat universiteti, 73 vaqf universiteti faoliyat yuritmoqda (<https://istatistik.yok.gov.tr>).

Turkiya tashqarisidagi turkiy xalqlarning tili siyosiy jihatdan qaralganda mustaqil davlatning mustaqil tili sifatida izohlansa ham, ilmiy jihatdan ildizlari bir, geografik joylashuv va tarixiy jarayonlar sababli yuzaga kelgan fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan o‘zaro farq qiladigan lahjalardir. Umumiy turk tilining alohida tarmoqlari bo‘lgan bu tillar asosiy til – turk tilining lahjalari sifatida baholanadi. XX asrdan avvalgi davrlarda qo‘llanilgan lahjalar (Qoraxoniylar turkchasi, Oltin O‘rda turkchasi, usmoniy turkchasi kabi) eski turk lahjalari deb nomlanishiga qaramasdan, XX asrdan keyingi lahjalar hozirgi turk lahjalari nomi bilan bir qatorda turkiy xalqlarga siyosiy sabablarga ko‘ra berilgan etnik nomlar ham ishlatilmoqda. Shu sababdan o‘zbek turkchasi, qozoq turkchasi, uyg‘ur turkchasi kabi atamalar ham foydalanilmoqda (Erjilasun 2007: 7-9). Mazkur atama Turkiya turkchasining lahjalari ma‘nosini anglatmaydi.

G'arbiy va Sharqiy Turkistonda, hatto boshqa hududlarda ham *turk* so'zi Turkiya turklarini, *turkcha* so'zi esa Turkiya turkchasini anglatadi. Bu *turk* va *turkcha* so'zlarining tor ma'nolaridir. Keng ma'noda esa *turk* so'zi dunyodagi jamiki turk xalqlarini, *turkcha* kelib chiqishi bir bo'lgan barcha turk lahjalarini bildiradi. Ma'lum bir lahjaning qaysi hududdagi xalqlarga oid ekanligini ifodalash uchun Ozarbayjon turkchasi, Turkiya turkchasi kabi atamalar qo'llaniladi. Ba'zi turk xalqlariga keyinchalik berilgan etnik nomlar bilan birga keladigan qozoq turkchasi, o'zbek turkchasi shaklidagi atamalar ham qo'llanib kelinadi. Bu nomlar bir xil mezonlarda, ya'ni faqat geografik joylashuvga ko'ra yoki faqat etnik atamalarga ko'ra berilmaganligini ta'kidlash joizdir.

Turkiyada boshqa hududlardagi turk tillarini nomlashda har xillik kuzatilsa ham, turkiy xalqlarning tili ilm kishilari tomonidan turk tilining xuddi Turkiya turkchasi kabi bir tarmog'i ekanligi aytiladi va o'zbek tili xorijiy til sifatida qaralmaydi. Shuning uchun ham Turkiya oliy o'quv yurtlarida o'zbek tili va adabiyoti, qozoq tili va adabiyoti, uyg'ur tili va adabiyoti nomli bo'limlar yo'q. Turkiyadan boshqa joylardagi turkiy xalqlarning tili va adabiyoti Hozirgi turk lahjalari va adabiyotlari nomli bo'limlarda o'qitilmoqda. Shu o'rinda o'zbek tilidagi "turkiy tillar" atamasini tuzatish lozimligini ta'kidlash kerak. "Turk tili" atamasining ishlatilishi butun turk xalqlarining kelajagi va birligi uchun juda muhimdir.

G'arbiy Turkistondagi turkiy jumhuriyatlar mustaqillikka erishgach, birinchi bo'lib 1992-yilda G'oziy universitetida, keyinroq esa Anqara universitetida Hozirgi turk lahjalari va adabiyotlari bo'limi ochildi. Istanbul universitetida 1995-yilda tashkil etilgan bo'lim esa 2011-yilda talabalarni qabul qila boshladi. O'tgan yili o'zbek mutaxassisi ish boshlaganidan keyin o'zbek tili kechki kursi ham ochildi.

Hozirgi kunda 30 dan ortiq universitetdagi Adabiyot fakultetlarida, Fan-adabiyot fakultetlarida yoki Inson va jamiyat bilimlari fakultetlarida Hozirgi turkiy lahjalar va adabiyotlar nomli bo'limlar faoliyat yuritmoqda. Bu bo'limlarning ko'pchiligida talabalarga ta'lim berilmoqda. Lekin ba'zilarida talabalar qabul qilinmaganligini ko'rish mumkin. Hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar bo'limi mavjud bo'lgan universitetlarning deyarli barchasida o'zbek tili va adabiyoti darslari berilmoqda. Karamanog'lu Mehmet Bey universiteti kabi ba'zi oliy o'quv yurtlarida Hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar bo'limi mavjud emas. Turk tili va adabiyoti bo'limida eski turk tili, yangi turk tili, eski turk adabiyoti, yangi turk adabiyoti, turk xalq adabiyoti kabi ixtisoslik yo'nalishlari qatorida hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar yo'nalishi ham mavjud. Ba'zi universitetlarda turk tili va adabiyoti bo'limining ixtisoslik yo'nalishlarida kam bo'lsa ham hozirgi turkiy tilar va adabiyotlariga doir darslar olib borilmoqda. Bunday universitetlarda o'zbek tili va o'zbek adabiyoti darslari o'qituvchi kadrlarning qiziqishlari va bilim darajalari doirasida tashkil etilishi mumkin.

1.1 . O'zbek tili o'qituvchilari

Universitetlarda o'zbek tilini o'rgatadigan o'qituvchilarni quyidagi guruhlariga ajratishimiz mumkin.

- Bugungi turkiy tillar va adabiyotlar yo'nalishida ilmiy ish olib borgan ilmiy xodimlar. Asosan, o'zbek-uyg'ur guruhiga⁴⁵ oid til yoki adabiyot bilan bog'liq mavzularda magistrlik yoki doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan olimlar;
- Turk tili va adabiyoti bo'limining eski turkcha mutaxassisligi bo'yicha magistrlik yoki doktorlik dissertatsiyasi doirasida chig'atoycha asarlar ustida ish olib borgan tadqiqotchilar;
- Hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar sohasida o'zbek-uyg'ur guruhidan boshqa guruhlariga oid lahjalarni o'rgangan ilmiy xodimlar (Bu ustozlar o'z qiziqishlari va bilimlari doirasida o'zbek tilini o'rgatib kelmoqdalar) ;

⁴⁵ Hozirgi turkiy tillar geografik joylashuvi va yaqinlik darajasiga ko'ra turli guruhlariga bo'linadi. O'zbek-uyg'ur guruhi ayrim manbalarda Turkiston-uyg'ur guruhi, ayrimlarida janubi-sharqiy guruh yoki uyg'ur-qarluq guruhi tarzida keltiriladi.

- Ona tili o‘zbekcha bo‘lgan, Turkiyada magistrlik yoki doktorlik ishi ustida ishlayotgan o‘zbekistonlik xodimlar.

Turkiyada uyg‘ur tili yoki o‘zbek tili bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlardan faqat tadqiqot mavzusiga aloqador tilni o‘rgatishlari kutilmaydi. Balki shu (lahja) tillardan birini tadqiq etgan tadqiqotchining ikkinchi tilni ham o‘rganishi va o‘rgatishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bundan tashqari, tadqiqotchilar faqat til yoki faqat adabiyot darslari bilan chegaralanib qolmasliklari kerak. Tadqiq etgan lahjada ham til, ham adabiyot fanlaridan dars berishlari talab etilmoqda.

1.2 . Talabalar

O‘zbek tilini o‘rganuvchi talabalar litseylarni tamomlab, markaziy tizimga asoslangan universitet imtihonlarida ma‘lum bir natijaga erishgan yoshlardir. Talabalarning ko‘pchiligi 18 – 20 yosh. Ularning orasida bir universitetni tamomlab, ikkinchi universitetda ta‘lim olayotgan talabalar hamda 30 – 40 yoshida oliy ta‘limga kelgan kishilarni ham uchratish mumkin.

O‘zbek tili va adabiyoti darslari, asosan, ixtisoslik bo‘limlarining talabalari uchun tashkil etiladi. Agar tanlov darsi bo‘lsa, boshqa bo‘lim talabalari ham darslarga kirishlari mumkin. Kam bo‘lsa ham, o‘zbek tiliga qiziqishlari sababli darslarga mehmon talaba sifatida kiradigan talabalarni ko‘rishimiz mumkin.

1.3 . Mashg‘ulotlar va dars materiallari

O‘zbek tili eng chuqur va eng samarali o‘rgatiladigan bo‘limlar Hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar bo‘limlaridir. Bakalavr bosqichi 4 yilni o‘z ichiga oladi. Ba‘zi oliy o‘quv yurtlarida 4 yil davomida tarixiy lahjalar va bir nechta hozirgi til o‘rgatilganligi bois o‘zbek tili darslari uchun faqat 2 semestr (1 yil) ajratilgan. Ayrimlarida esa 1-kursda guruhlariga ajratilganligi uchun o‘zbek-uyg‘ur guruhi talabalari 4 yil mobaynida bu tillarni o‘rganishadi. Istanbul universitetida 3-kurs talabalari guruhlariga bo‘linadi va uchinchi, to‘rtinchi kurslarda, ya‘ni ikki yil ma‘lum bir tillarni (o‘zbek-uyg‘ur tilini) o‘rganadilar.

O‘zbek tili darslarida ilk bosqichlarda foydalaniladigan o‘quv manbalari Turkiyada turk tilida nashr etilgan grammatika darsliklaridir. Bu kitoblarda o‘zbek tili grammatikasi turk tilida tushuntirilgan. Bundan tashqari, matnlarni o‘z ichiga olgan o‘quv qo‘llanmalari ham mavjud. O‘qituvchi xohishiga ko‘ra, imkoni bo‘lsa, O‘zbekistonda chiqarilgan kirill va lotin yozuvidagi turli kitoblardan ham matnlar tanlab foydalanishi mumkin.

O‘zbek tili fanidan Turkiya ta‘lim tizimi talablariga mos, universitetlarda majburiy o‘qitiladigan yagona o‘quv qo‘llanma mavjud emas. Boshqa turkiy tillar va bo‘limlarda ham ana shu holatni ko‘rish mumkin. Bu sohada taniqli bo‘lgan olimlarning asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1.4 . Talabalarning o‘zbek tili bo‘yicha saviyasi

Talabalar har bir fan bo‘yicha oraliq va yakuniy nazoratdan o‘tishadi. Bu nazorat turlarining qayta topshirish shakllari ham mavjud. O‘zbek tili fanidan ham xuddi shunday nazorat shakllari o‘tkaziladi. Bir guruh talaba o‘qishni tamomlab, diplom olganida imtihonlardan bir amallab zo‘rg‘a o‘tgan talaba va ancha mehnat qilib, qiziqish bilan o‘qigan talabaning o‘zbek tili bo‘yicha bilim darajasi farq qiladi.

2. O‘zbek tili ta‘limida mavjud kamchiliklar

O‘zbek tili ta‘limi bilan bog‘liq quyidagi kamchiliklarni sanashimiz mumkin:

2.1. O‘qituvchi

Turkiyada universitet ta‘limini yaxshi olib berish haqida umumkurslar bor. Lekin turkiy tillar ta‘limi bo‘yicha hech qanday kurs yo‘q. Hozirda turkiy tillarni o‘qitayotgan o‘qituvchilarning hech biri ana shu til ta‘limi sohasida o‘qimagan. (Baytok 2018: 889)

Qardosh tillarni o'qitish bo'yicha ilmiy metod ham ishlab chiqilmagan. Turli universitetlardagi o'qituvchi xodimlar turlicha metodlardan foydalanib, ta'lim berib kelmoqdalar. Bu metodlarning qanchalik ilmiy, qanchalik to'g'ri ekanligi ham noma'lum.

Til o'rgatayotgan mutaxassislarining nazariy bilimlari yetarli darajada bo'lishiga qaramasdan amaliyot kamligi sabab ko'pchiligi o'zi o'rgatayotgan tilda erkin so'zlashish va eshitilganlarni tushunish ko'nikmasiga ega emas. Bu esa talabalarda ham so'zlashuv ko'nikmasini hosil qilishda muammolarga sabab bo'lmoqda. O'rgatayotgan til ona tili bo'lgan mamlakatga hech bormagan, ana shu madaniy muhitda bo'lmagan o'qituvchilar orasida o'zbek tili o'qituvchilari ham bor.

2.2. Dars materiallari va qo'shimcha manbalar

O'rgatish va o'rganish jarayonida manbalardan foydalanish o'rganishni tezlashtiruvchi, bilimlarni eslab qolishga, o'quv jarayonini qiziqarli tashkil qilishga xizmat qiluvchi muhim unsurlardan biridir (Duman, 2013: 4). Lekin Turkiyada mavjud o'zbek tili darsliklari pedagog mutaxassis ishtirokida yaratilgan manbalar emas. Adabiyotlarning anchagina qismi doktorlik, dotsentlik va professorlik dissertatsiyalari, grammatikaga oid ilmiy asarlardan iborat. Bakalavrluk bosqichi talabalari uchun mo'ljallangan darslik shaklidagi manbalar mavjud emas. O'qitish usullari jihatidan talabga javob bermaydigan manbalar talabada til ko'nikmalarini har tomonlama o'stirishga imkon yarata olmaydi. Mavjud adabiyotlar orasida Huseyin Yildirimning "O'zbek Turkehasi" nomli kitobida mashq va matnlarga o'rin berilgan bo'lib (Yildirim 2009: 1-314), darslik sifatida foydalanish uchun boshqa manbalarga qaraganda mos keladi. Ammo talablarga to'la javob bermaydi.

Turkiyada xorijiy tillarni o'qitish yoki turk tilini xorijiy til sifatida o'qitish sohalarida mavjud institutlar kabi turkiy tillar ta'limi masalalari bilan shug'ullanadigan alohida tashkilotlar hozirga qadar tashkil etilmagan. (Shahan Guney, 2012 : 56-57). Shu sababli dars materiallari va qo'shimcha manbalar yetarli darajada shakllantirilmagan.

2.3. Ijtimoiy tadbirlar

Talabaga o'zbek madaniyatini har tomonlama tanishtiruvchi, o'zbek tiliga qiziqishni orttiruvchi ijtimoiy tadbirlar ayrim universitetlarda deyarli bo'lmaydi. Bazilarida esa juda ham kam o'tkaziladi. Bazi oliy o'quv yurtlarida suhbat, bahs va konferensiya kabi ilmiy anjumanlar o'tkazish yo'li bilan talabalarga ma'lumot berilmoqda.

2.4. Til muhitida bo'lish

Talabaning til muhitida bo'lishi deyarli amalga oshmayapti. Shaxsiy qiziqishi va imkoni bo'lgani uchun O'zbekistonga borgan yoki Turkiyada o'zbek bilan o'zbekcha so'zlashish fursatini topgan talabalar soni barmoq bilan sanarli. Shuning uchun ham talabalar o'qiganlarini turkchaga o'gira olsa-da, fonetik jihatdan turk tilidan biroz farqli so'zlarni eshitganda tushunishi qiyin kechmoqda.

2.5. Motivatsiya uchun rag'batlantirish

Turkiyada lahja bo'limi bitiruvchilariga turkolog diplomi beriladi. Bitiruvchilarning aksariyati turk tili o'qituvchisi bo'lishni istashadi. O'qituvchilikni tanlamagan bitiruvchilar ham turkiy til bo'yicha bilimlar talab qilinmaydigan militsiya kabi boshqa sohalarda faoliyat yuritishadi. Shuning uchun ham talabalarining ko'pchiligi uchun o'zbek tilini yaxshi yoki yomon o'rganish muhim emas. Imtihonlardan o'tib diplomni qo'lga kiritish, o'z vaqtida universitetni bitirish ularning asosiy maqsadi hisoblanadi.

3. Turkiyada o'zbek tilini samarali o'qitilishi uchun amalga oshirilishi kerak bo'lgan ishlar

Turkiyada turkiy tillarni o'qitish bilan bog'liq ba'zi kamchiliklar keyingi yillarda ko'p muhokama qilinayapti. Bu tillarni samarali o'qitishga qaratilgan bahslar, tadqiqotlar davom etmoqda. Biz bu maqolada Turkiyada qilinishi lozim bo'lgan ishlar haqida so'z yuritmaymiz. Bu borada O'zbekiston tomonidan qilinishi kerak va qilinishi mumkin deb o'ylagan takliflarimizni bildirmoqchimiz.

3.1. O‘quv dasturi

O‘zbekiston universitetlari o‘zbek tilining yana ham ko‘proq o‘rganilishi va keng yoyilishi uchun dunyodagi eng yangi ta‘lim metodlari va texnologiyalaridan foydalanishi lozim. O‘zbek tilini qardosh xalqlarga o‘rgatishda bu metodlarning qanday tatbiq qilinishi muhokamalarda ko‘rib chiqilishi kerak. Pedagoglarning ishtirokida ta‘lim prinsiplariga va tilshunoslik metodlariga mos bo‘lgan o‘quv dasturni ishlab chiqish dolzarb masaladir. Shu o‘rinda turkiy xalqlarga o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘rgatish to‘g‘ri emasligiga e‘tibor qaratmoqchimiz. Boshqa xalqlarga nisbatan turkiy xalqlar o‘zbekchani tezroq o‘rganadilar. Chunki til ta‘limida to‘g‘ri metodlarni qo‘llash juda muhimdir. (Guzel, Barin, 2013: 157).

Bu dastur hozirgi davr yoshlarining bilimni qabul qilish xususiyatlari e‘tiborga olingan holda ishlab chiqilgan turli o‘quv materiallari bilan to‘ldirilishi lozim.

3.2. O‘zbek tilini bilish darajasini belgilash imtihonlari

Berilgan bilimlarni baholash uchun imkoniyatlar yaratilishi maqsadga muvofiq. O‘zbekistonda markaziy sinov tizimini shakllantirish mumkin. Turli mamlakatlarda markaz sho‘balarini ochib, o‘qish, yozish, tushunish, so‘zlashish kabi til ko‘nikmalarini baholash bo‘yicha imtihonlar o‘tkazilishi kerak. Soddadan murakkabga qadar turli darajalarda tayyorlangan test tizimi yordamida talabalarga turli darajadagi sertifikatlar beriladi. Bunday imtihon tizimining shakllantirilishi o‘rganuvchilarning saviyasini aniqlash barobarida o‘zbek tilining obro‘sinini ham orttiradi.

3.3. Lotin yozuvli yagona turk alifbosiga o‘tish

Turkiy jumhuriyatlar mustaqillikka erishgandan so‘ng 1992-yil 16–23-mart kunlari Anqara shahrida Turk jumhuriyatlari Xalq ta‘limi vazirlarining koferensiyasi o‘tkazildi. Mazkur konferensiyada “umumiy turk tili” taklifi ilgari surildi. Turk dunyosi uchun yagona alifbo ishlab chiqildi. Ammo turli sabablarga ko‘ra keng miqyosda amalga oshirilmadi.

Turkiyada 1998- yil turkiy jumhuriyatlardan kelgan talabalarning turk tilini o‘zlashtirishi bilan bog‘liq qiyinchiliklar haqida doktorlik dissertatsiyasi yozilgan edi. Bu tadqiqotga ko‘ra, talabalarning turk tilini o‘rganish jarayonida duch kelgan qiyinchiliklarning asosiysi alifbo masalasidir (Barin 1998: 8). Turkiyalik talabalarning ham o‘zbekcha o‘rganishlarida xuddi shu qiyinchilikni ko‘rishimiz mumkin.

Universitet talabalari o‘zbek tilini o‘rganish uchun ham kirill yozuvini, ham lotin yozuvli alifboni o‘zlashtirishlari kerak bo‘ladi. Kirill yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosidagi ba‘zi harflar tatar turkchasi, qozoq turkchasi kabi boshqa qardosh xalqlarning alifbolaridan farq qilganligi sababli matnlarni o‘qishda chalkashliklarga sabab bo‘ladi. Bu alifboni o‘zgartirish imkoni endi yo‘q. Ammo lotin yozuvli o‘zbek alifbosidagi tutuq belgisi va harf birikmasi bilan ifodalanivchi undoshlar o‘zbekcha o‘rganayotgan boshqa turkiy xalqlar uchun qiyinchilik tug‘dirmoqda. Shu sababli o‘zbek alifbosi yangidan muhokama etilsa, barcha unli tovushlarni alohida harflar bilan ifodalash, harf birikmalaridan xoli qilish masalalarini qayta ko‘rib chiqish imkoni bo‘ladi. Bu esa xorijliklar tomonidan o‘zbek tilining o‘rganilishini osonlashtiradi va shu bilan birga o‘zbek tilining kelajagi uchun, tildagi aniqlikni saqlashda, kelajak nasllarga buzmasdan bor go‘zalligi bilan yetkazishda ham juda muhimdir. Chunki til bir jihatdan tabiat va insondagi go‘zallikni aks ettiruvchi vosita bo‘lsa, ikkinchi jihatdan unda go‘zallikni vujudga keltiruvchi javharlar mavjud (Rustamov 1987: 10).

3.4. O‘zbekistonni tanitish va madaniy tadbirlar

Til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Til madaniyat unsurlaridan biri bo‘lishi bilan birga uni aks ettiruvchi vosita hamdir. Shu nuqtayi nazardan til ta‘limi ma‘lum bir madaniyatni tanitish ham demakdir. Madaniy tadbirlarning ko‘proq tashkil etilishi

o'zbek tiliga bo'lgan qiziqishning va o'rganish istagining orttirilishida juda muhimdir. Qolaversa, O'zbekistonni tanitish va turizmni rivojlantirishga ham hissa qo'shadi. Bunday tadbirlarni uyushtirish talaba uyushmalariga, konsulliklarga muhim vazifalarni yuklaydi.

3.5. Mamlakatlar o'rtasidagi dasturlar

Mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlik dasturlari doirasida o'qituvchi va talabalarning konferensiyalarini tashkillashtirish, sayohat va yozgi mashg'ulotlarni amalga oshirish mumkin.

Universitetlararo ikki tomonlama kelishuvlarning imzolanishi talaba va o'qituvchi almashish dasturlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekiston tomonidan Turkiyadagi o'zbek tili o'qituvchilarining malakasini oshirish borasida ba'zi imkoniyatlarning yaratilishi juda muhimdir. Yozgi ta'til davrida O'zbekistonga sayohatlarni uyushtirish, O'zbekistonda nashr etilgan asarlarni Hozirgi turkiy lahjalar bo'limlariga, o'zbek tili o'qituvchilariga jo'natish, konsullik tomonidan Turkiyada filologiya sohasida doktorlik ishi ustida ish olib borayotgan tadqiqotchilarning tavsiya etilishi yoki O'zbekistondan o'qituvchilarning kelishini tashkil etish kabi ishlar amalga oshirilishi mumkin. Tabiiyki, Turkiyada o'qituvchilarga qo'yiladigan talablar haqida ham ma'lumotlar yetkazilishi lozim.

Talabalarning o'zbek tili muhitini his qilishlari va o'zbek madaniyatini borib ko'rishlari uchun amalga oshirilayotgan ishlar yana ham kuchaytirilishi kerak.

3.6. Talabalarni rag'batlantirish va ish imkoniyatlari

O'zbek tiliga qiziqqan va uni o'rganishga intilgan talabalarga qaratilgan turli rag'batlantiruvchi dasturlar ishlab chiqilishi lozim. Til ko'nikmalariga doir musobaqalar tashkil etilishi mumkin. Muvaffaqiyat qozongan talabalarning O'zbekistonga sayohatini o'z ichiga olgan mukofotlar ta'sis etish mumkin.

Magistrlik bosqichida yoki doktoranturada o'zbek tili va adabiyotiga oid mavzular bo'yicha ilmiy ish olib boradigan talabalarni qo'llab-quvvatlash zarur. Ilmiy tadqiqot ishlarini ilm-fan olamiga tanitish borasida ularga yo'l-yo'riq ko'rsatilishi va yordam berilishi kerak.

Mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlik ortib borgani sari har ikki tilni mukammal bilgan mutaxassis kadrlarga bo'lgan talab ham tobora ortib boradi. Tilni yaxshi o'zlashtirgan talabalarni ana shunday tashkilotlarda ishlashga tavsiya etuvchi, ish beruvchilarga sifatli kadrlarni izlab topishlarida yordam beruvchi tashkilotlar tuzilishi mumkin. Bu yo'l bilan o'zbekcha o'rgangan talabalar uchun ish imkoniyatlari yaratiladi va o'zbek tiliga qiziqish ortib boradi.

3.7. Elektron jurnal

O'zbekistonda nashr etiladigan o'zbek tili, adabiyoti, tarixi va madaniyatiga doir ilmiy jurnallarning elektron ko'rinishlari shakllantirilishi lozim. O'zbekistonni tanitish, mamlakatdagi ilm-fan yutuqlarini dunyoga bildirish nuqtayi nazaridan muhim hisoblangan bunday nashrlar o'zbek tilining ilm tili sifatida o'rgatilishi, keng ommalashtirilishi va unga bo'lgan e'tiborni orttirishga ham xizmat qiladi. Bundan tashqari, jurnalning elektron shaklda nashr etilishi maqolalarning bir qancha indeks tomonidan ko'rsatilishini qulaylashtiradi. Vaqti kelib, zarur sharoitlar yaratilganida o'zbek olimlarining ilmiy maqolalari SCOPUS, SSCI, AHCI kabi indekslar tomonidan ham ko'rsatiladi. Ana shu jurnallar ilmiy maqolalarni xalqaro me'yorlarga mos ravishda o'zbek tilida dunyo olimlarining e'tiboriga taqdim qilish bilan birga dunyo hamjamiyatida O'zbekistonning ahamiyatini, imkoniyatlarini va qudratini orttiradi.

Xulosa

O'zbek va turk xalqlarining tarixi, e'tiqodi bir. Til mantig'i, dunyoni anglashi, voqea-hodisalarga munosabati ham bir xil. Asrlar mobaynida davom etgan ayriliq ham bu qadriyatlarini yo'qota olmagan. Shu sababli boshqa-boshqa manzillarda joylashgan bu turk

xalqlarining birligini, qardoshligini mustahkamlaydigan, bir-birlarini yana ham yaxshi anglashlarini ta’minlaydigan faoliyatlarga barcha imkoniyatlarni yaratish dardkor.

O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalarda aloqalarning kengaytirilishida o‘zaro til ta’limining ahamiyati tobora kun sayin ortib bormoqda. Ikki mamlakat xalqlarining munosabatlari xabarlashuvdan tashqari o‘zaro milliy ongning rivoji, turkiy tillarni asrash va taraqqiy ettirish, ijtimoiy, madaniy, ilmiy sohalarda ma’lumotlar almashinuvini ta’minlash, qardoshlik aloqalarini mustahkamlash, turli kuchlar ta’siri ostida qolgan bugungi dunyoda kuchlarni birlashtirib, o‘zligini saqlab qolish kabi muhim maqsadlarga xizmat qiladi. Afsuski, Turkiyada o‘zbek tili ta’limi sohasi, 25 yildan ko‘p tarixga ega bo‘lishiga qaramasdan, bu sohada ko‘zlangan yutuqlarga erishilmagan. Buning esa talaba, ilmiy xodimlar, ta’lim tizimi va ta’lim sharoitlari bilan bog‘liq turli sabablari mavjud.

Turkiyada o‘zbek tilining mukammal o‘rgatilishi va keng yoyilishi uchun biz taklif qilgan yo‘nalishlarda va biz ayta olmagan boshqa yo‘nalishlarda samarali va foydali ishlarning amalga oshirilishi – biz uchun eng katta baxt.

Ishonamizki, bu ikki mamlakat yaqin kelajakda yanada rivojlanadi va Turkiyada tayyorlangan o‘zbek tili mutaxassisleri ham bu taraqqiyotga o‘z hissalarini qo‘shadilar.

Adabiyotlar:

1. Akın, J. ve Sarachlı, S. (2019). Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Öğrencilerinin Türk Lehçe ve Edebiyatlarına Karşı Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi. Ankara: *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 47, s. 9-22.
2. Barın, E. (1998). *Grameri Türkçe Olan Topluluklara Türkiye Türkçesinin Öğretimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü nashir qilinmagan doktorlik dissertatsiyasi.
3. Baytok, A. (2018). Türk Lehçeleri konuşurlarına Lehçe Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, *Uluslararası Orta asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. s. 884- 897.
4. Duman Gül Banu. (2013). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Materyal Geliştirme ve Materyallerin Etkin Kullanımı, *Ana Dili Eğitimi Dergisi Journal Of Mother Tongue Education*, 1 (2), s. 1-8.
5. Erjilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
6. Güzel A., Barın. E. (2013). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*, Ankara: Akçağ yayınları
7. Omonov, Q. (2016). *O‘zbek hujjatchiligining asoslari: yuzaga kelishi va tarixiy takomili*. Toshkent: TDSHI.
8. Rustamov, A. (1987). *So‘z xususida so‘z*, Toshkent: Yash gvardiya.
9. Sönmez, A. S. (2013). Özbekistan’ın Dış Politikasını Oluşturan Temel Faktörler, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz 2013, Cilt:13, Yıl:13, Sayı:2, 13:387-415
10. Şahan Güney Fatma. (2012). Çağdaş Türk Lehçelerinin Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, 22-24 Aralık 2011, Muğla, II. Cilt, Mehmet Naci Önal (Ed.), Ankara, s. 55-62.
11. Tursunov U., O‘rinboyev B va Aliyev A. (1995). O‘zbek adabiy tili tarixi. Toshkent: O‘qituvchi.
12. Uzoqov H. (1972). *O‘zbek tilshunoslari*, Toshkent: O‘qituvchi.

13. Yıldırım, H. (2009). *Özbek Türkçesi*, bs. 2, Ankara: Gazi kitabevi.
14. (<https://istatistik.yok.gov.tr> : 2020.3.05, 13:15)

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЧЕТ ТИЛИ СИФАТИДА ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

(*Туркия тажрибаси*)

Зилола Худайбергенова

Филология фанлари доктори

Бартин университети профессори, Туркия

Бугунги интеграция ва глобаллашув даврида турли ўлкалар ва миллатлар орасида инсонлараро мулоқот учун бўлган эҳтиёжлар борган сари ортиб бормоқда. Зеро, чет тилини билиш фарқли миллатлар вакиллари орасида мулоқот ўрнатишнинг энг муҳим шартларидан бири бўлганлиги сабабли замонавий билим дунёсида инсонларнинг тил ўрганишга бўлган истаги ва қизиқиши суръат билан кучаймоқда. Хусусан, сўнгги пайтларда бошқа хорижий тиллар қаторида ўзбек тилини ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг ҳам ниҳоятда ортанлигини эътироф этмоқ даркор. Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларида 2016 йилдан кейинги янги даврининг бошланиши, албатта, бу вазиятнинг ўртага чиқишига сабаб бўлди.

Бугунги кунда Туркияда олий таълим муассасаларида ўзбек тили қандай ўргатилмоқда? Гапнинг очиғи, янги вазиятлар шарт-шароитида хорижий тилни, бу ҳолатда эса, ўзбек тилини ўрганиш учун янги бир ёндашувга зарурат борлиги маълум бўлади. Чунки дунё шиддат билан ўзгармоқда, глобаллашув жарёни, яъни экономик, сиёсий ва маданий интеграция жамиятнинг барча жабҳаларини босқичма-босқич қамраб олмоқда. Турли мамлакатларнинг тиллари ва маданиятлари орасида бир-бирига аралашув ва бирлашув жараёнлари рўёбга чиқмоқда. Бу вазиятда хорижий тил ўқитувчилари тил, маданият ва хорижий тил дунё манзарасини ўргатиш масаласини ҳал қилиш билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқда. Айни замонда, фарқли маданиятлар вакилларининг ўзаро самарали мулоқотининг асосий шартлари қаторида икки тарафнинг ўзаро англашиши, ўзаро ҳурмат ҳамда маданиятларга нисбатан толерант бўлиши бу қоидалар сирасига киради. Зеро, ўзбек ва турк тиллари бир тил оиласига мансуб бўлишига қарамай, Е.М.Верешчагиннинг фикрига кўра, “икки миллий маданият ҳеч бир замон тўлалагича бир-бирига мутаносиб бўлмайди, бу ҳолат ҳар бир маданиятнинг миллий ва миллатлараро унсурларидан ўртага чиқади” [2]. Шу билан бирга, жамиятнинг бугунги кундаги тараққиёт босқичида миллатлараро муносабатлар янги шаклларда амалга ошириладиганини эътироф этиш лозим. Хусусан, e-posta, Skype, Telegram, What’sApp, Zoom каби дастурлар орқали овозли, тасвири алоқа ва матнлар алмашинуви, социал хизматлар, Facebook, Twitter ва бошқа ўз блоглари, саҳифаларини яратиш платформалари, яна бир қатор турли электрон алоқа воситалари кенг қўлланилиб бормоқда. Электрон воситаларнинг такомиллашуви “алоқанинг табиатини тубдан ўзгартирган, компьютер воситалари орқали амалга ошириладиган мулоқот шакли”нинг ривожланишига, “глобал дунё” тушунчасининг янада кўпроқ қўлланилишига йўл очди [4, 15]. Бундай бир даврда ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитишнинг мазмун-моҳияти, воситаларига бўлган талаблар ҳам ўзгариши тайин.

Ўзбек тили таълимининг мазмуни уч қисмдан ташкил топади. Булар:

1.Мақсад: ўзбек тилини мулоқот сифатида ўргатишнинг унсурлари. Буларга лингвистик, сўзлашув, соcio-маданий, когнитив кўникма ва малакаларни киритишимиз мумкин.

2. Фаолият: матнни ўқиш, тинглаш, ёзиш ва мулоқот қилиш кўникмаларини қамраб олади.

3. Таълим муҳитининг хусусиятлари - таълим манбалари, моддий-техник таъминот, интернет, ижтимоий саҳифалар, электрон почта ва бошқа ахборот технология воситалари кабиларни ўз ичига олади.

Хорижий тилда мулоқот қилиш малакасини ва бу малаканинг унсурлари – лингвистик, сўзлашув, социомаданий ва когнитив кўникмаларни шакллантириш, нафақат ўзбек тилини, балки ҳар қандай хорижий тил ўрганишнинг мақсадидир. Бу мақсадга эришиш учун тил бирликларини ўрганиш, сўзлашув, тинглаш, ўқиш, ёзиш кўникмаларини, минтақавий, жўғрофий ва асосий маданий маълумотларни ўзлаштириш, асосий мулоқот ва шахсий кўникмаларга эга бўлиши учун керакли бўлган маълумот ва таълим муҳитининг яратилишини тақозо этади.

Матн ўзбек тилини ўқитилишининг бош бирлиги сифатида диққат марказида тутилиши, интернетнинг қўлланилиши, ижтимоий саҳифалар ва бошқа ахборот технологияси воситалари, программаларнинг самарали татбиғи талабларнинг хорижий тилни ўрганишга мотивациясини, яъни рағбатини орттиришга кўмак беради. Масалан, дунёдаги энг сўнгги воқеалар ҳақидаги хабарлар (спорт, маданият, сиёсат ва бошқа соҳаларда), тил эгаларининг нутқи (машҳур кишиларнинг нутқлари, семинарлар, қизиқарли телевизион дастурлар, кинолар, видеоклиплар ва бошқалар) дарснинг мазмунини бойитади, бу эса бошқа тил, айтилишида ўзбек тилини ва ўзбек маданиятини ўрганишга бўлган қизиқишнинг янада кучайишига сабаб бўлади.

Интернетнинг бой манбаларини маҳорат билан қўллаш ўзбек тилини ўргатишда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек ва турк тилларини бу тиллар маданиятларини қиёслаб ўргатиш ҳам юқори самара беради. Бундан ташқари, интернет воситасида Ўзбекистон тарихи, маданиятига виртуал сиёҳат қилиш, ўзбек анъаналари ва урф-одатларини таништириш турк талабаларининг ўзбек тилини ўрганишга бўлган қизиқишининг ортишига сабаб бўлади. Зеро, С.Г.Тер-Минасованинг таъкидлашига қараганда, чет тили дарси маданиятлар чорраҳаси, чет тилини тақдим этиш ҳодисаси, маданиятлараро мулоқот амалиётидир, ҳар бир хорижий тилдаги сўз бегона дунёни ва бегона бир маданиятни акс эттиради [6; 7]. Бугунги кунда тилни қандай ўргатиш ва қайси усуллар билан ўқитиш керак, деган саволга жавоб излар эканмиз, замонавий ахборот технологияларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз зарур (Skype, ZOOM, видео-конференциялар, виртуал суҳбатлар, форумлар, электрон кутубхоналар, виртуал дунёлар ва бошқалар).

Туркияда ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш жараёнида юзага келган барча муаммоларни икки категорияга бўлиш мумкин:

1. Психологик муаммолар.

2. Моддий-техник таъминот билан боғлиқ муаммолар.

1. Психологик муаммолар

Ўзбек тилини ўрганиш бўйича турк талабаларида илк кўзга ташланадиган муаммо уларнинг руҳий ҳолатига боғлиқ равишда ўртага чиқади. Бу муаммо қуйидаги ҳолатларни ўз ичига олади:

А) ўзига бўлган ишончнинг етишмаслиги. Турк талабаларининг кўпчилиги ўзбек тилини ўрганиш учун ўзларида қобилятнинг етарли эмаслигини эътироф этишади. Ёки ўзбек тилини ўрганиш учун айрим ўзбек ҳарфларини, сўзларини нотўғри қўллаш натижасида юзага келган тортиниш ҳисси ўзларини ўзлари чеклашларига олиб келади. Лекин тажриба бу ҳолатларнинг аслида янглиш эканлигини кўрсатади. Яъни

давомли дарсда ўзбек тилини ўрганиш учун шуғулланиш, бирданига бўлма-да, босқичма-босқич руҳий муаммоларни ҳал қилишга имкон яратади;

Б) ўзбек тилида гапиришга халақит берадиган руҳий муаммолар. Бу ўринда турк талабаларининг ўзбек тилини билмаслигини ёки яхши эгалламаганлигини кўрсатишдан кўркиш, янглиш гапириш каби туйғуларини қайд этиш лозим. Яъни ўзбекча сўзларни акцент билан талаффуз қилиш, ўзбекча келишик ва замон, майл шакллари нотўғри қўллашдан чўчиш, бошқа талабаларнинг кулгисига сабаб бўлишни истамаслик турк талабаларини ўзбекча гапиришига тўсқинлик қилади.

В) ўзбек тилида фикрламаслик ёки ўзбекча ўйлашдан қочиб. Маълумки, хорижий тилни ўрганаётган ҳар бир одам ёки талаба аввал ўз она тилида жумла куради, ундан кейин сўзларни хориж тилига ўгиради. Бу жараён давомида грамматика қоидаларини қиёслайдилар, яъни масалан, турк тилидаги ўтган замон, ҳозирги замон ёки келаси замон учун ўзбек тилида қайси замонлар қўлланилишини солиштириб эслайдилар. Ундан кейингина жумла курадилар. Бу жараён сўз қўлланишида, жумла қурилишида жуда кўп грамматик ва стилистик хатоларга йўл қўйиладиган давомли жараёндир. Шу сабабли хориж тилни ўрганишда ушбу тилда фикрлашни, ўйлашни ўрганмасдан туриб муваффақиятга эришиб бўлмайди. Ўзбек тилида тўғри гапириш учун ўзбек тилида ҳаёлида иллюстратив фикрлаш, расмлар чиза олиш керак. Бу жараён ҳам турк талабаларининг ўзбек тили дарсларида ўз фикрларини баён этишларига тўсқинлик қилади.

2. Моддий-техник таъминот билан боғлиқ муаммолар.

Туркияда ўзбек тилини ўқитишда юзага чиқадиган асосий муаммолардан бири дарсликлар ва ўқув қўлланмаларининг, ўзбекча-туркча, туркча-ўзбекча луғатларнинг етишмаслиги, мавжуд дарсликлар, қўлланмалар ва луғатларнинг ҳам талаб даражасида эмаслиги, ўзбек тилини ўқитиш бўйича электрон манбаларнинг яратилмаганлигидир.

Ўзбек тилини ўқитишда асосан турк тилшунослари томонидан яратилган ўқув қўлланмаларидан фойдаланиш имконияти мавжуд. Албатта, Ўзбекистонда хорижликлар учун, хусусан, М.Абдурахмонова ва Г.Рихсиева томонидан турк талабалари учун нашр этилган “Ўзбек тили” дарслиги мавжуд[5]. Бироқ Туркияда Ўзбекистонда нашр бўлган китобларни харид қилиш имконияти йўқ. Шу сабабли ўзбек тилини ўқитишда турк муаллифлар томонидан тайёрланган дарсликлардан фойдаланамиз. Масалан, Ҳусейн Йилдирим муаллифлигидаги “Ўзбек тили” дарслиги бугунги кунда ўзбек тилини ўқитишда қўлланилаётган асосий манбадир[1]. Ўзбек тилининг фонетикаси, морфологияси ва қисқа тарзда синтаксисидан маълумот берувчи, машқлар ва таржима учун матнлардан иборат бўлган бу китоб ҳозирда турк талабаларининг асосий дарслигидир. Бир тарафдан, ҳар бир талаба сотиб олиши мумкин бўлган бу дарслик энг камида ўзбек тилини ўрганиш учун бутун гуруҳни ишлатиш ва уйга вазифа бериш учун қулайликни таъминласа, иккинчи томондан, бир қатор камчиликларга эга. Хусусан, ўзбек тили грамматикаси турк тили грамматикаси нуктаи назаридан тушунтирилган. Масалан, турк тилида мавжуд бўлган **eşitlik hal eki - тенглик келишиги** ўзбек тилида ҳам ажратилган. Натижада турк тилидаги **-ce** қўшимчаси билан ясалган **bence - менимча, tarafınca – тарафидан** каби сўзларга ўхшаш бўлган **-ча** қўшимчаси (менимча, сенинча) ҳам ўзбек тилидаги келишик қўшимчаси сифатида кўрсатилган. Ёки ўзбек тилида олмошларнинг 7 маъно тури мавжудлиги барчамиз биламиз. Қайд этилган китобда бу олмошларнинг 5 тури тилга олинган ва бўлишсизлик, белгилаш-жамлаш, гумон олмошлари бир термин – ноаниқлик олмошлари сифатида ўргатилади. Бундан ташқари, турк тили грамматикаси аънаналарига мувофиқ тарзда сон сўз туркуми сифатнинг маъно турларидан бири сифатида ўқитилади. Натижада ўзбек тилида бешта мустақил сўз туркуми бор деб

ўргатилади. Ушбу ҳолат ҳам, сўзсиз, ўзбек тилининг грамматикасини ўқитишда бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш зарур: дунё миқёсида ўзбек тилини ўрганишга бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Кундан-кунга такомиллашиб бораётган жаҳондаги глобаллашув ва интеграция жараёни ўзбек тилини ўқитиш учун ҳам янги стандартлар, яъни усулларнинг жорий этилишини тақозо этмоқда. Бу эса, ўзбек тилини маданиятлараро мулоқотнинг муҳим унсури сифатида ўқитиш-ўргатишнинг янги мақсадлари, янгича усулларини қўллашни, айниқса ахборот технологияларининг энг сўнгги ютуқларининг ҳам ўзбек тилини ўқитишга жорий қилинишини тақозо этади. Шу билан бирга, ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш жараёнини тўғри ташкил қилиш, аввало, бу борадаги муаммоларни аниқлаш, ўрганиш ва уларни ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқишни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Yıldırım Hüseyin. Özbek Türkçesi. Ankara: TDK, 2012.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура, Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва, Русский язык, 1990.
3. Ветчинова, М.Н., Изучение иностранных языков в эпоху глобализации и диалога культур [Электронный ресурс], Теория языка и межкультурной коммуникации: электрон. науч. Журнал, URL: <http://tl-ic.kursksu.ru/> (дата обращения: 29.08.2016).
4. Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию. Москва, Гнозис, 2007.
5. Рихсиева Г. , Абдурахмонова М. Ўзбек тили. Т., 2018.
6. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва, СЛОВО/SLOVO, 2000.
7. Тер-Минасова, С.Г., Национальные литературы в диалоге культур в эпоху глобализации. Аспекты национальной идентичности
Электронный ресурс: [URL:http://regionalstudies.ru/journal/homejournal/rubric/](http://regionalstudies.ru/journal/homejournal/rubric/) 2012-11-02-22-15-01/163--l-r.pdf (дата обращения: 25.08.2016).

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ИККИНЧИ ЧЕТ ТИЛИ СИФАТИДА ЎРГАНИШ ЖАРАЁНИДА МАТН УСТИДА ИШЛАШ

Бегам Қараева

*Москва давлат лингвистика университети
ўзбек тили ўқитувчиси,
педагогика фанлари номзоди*

Кейинги вақтларда бутун дунёда рўй бераётган интеграция жараёнларида чет тилларни ўрганишга бўлган қизиқиш кундан-кунга ортиб бормоқда. Бир неча хорижий тилларни ўрганиш ва бу билимлардан нутқий мулоқот доирасида эркин ва самарали фойдалана олишни давр талаблари тақозо этмоқда.

Республикамизнинг ўттиз йилга яқин даврдаги тараққиёти давомида Ўзбекистон дунёнинг тараққиёти тезкор давом этаётган давлатлар қаторида энг юқори ўринларда бораётганлиги, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва маърифий соҳаларда дунё давлатлари билан олиб бораётган фаол алоқалари дунё аҳлининг ўзбек тили ва маданиятига бўлган қизиқишини ҳам янада орттирмоқда.

Дунёнинг кўплаб мамлакатлари Хитой, Америка, Ҳиндистон ва Европанинг бир қанча давлатларида ўзбек тилини чет тили сифатида ўрганиш доираси кенгайиб бормоқда, шу жумладан, Россия Федерациясида ўзбек тилини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилаётганлиги эса она тилимиз бўлган ўзбек тилини ўрганиш ва унинг дунё миқёсида обрўи ошиб бораётганлигини кўрсатади. Бугунги кунга келиб, Ломоносов номидаги Москва давлат университети, Москвадаги халқаро муносабатлар университети, Россиядаги Халқлар дўстлиги университети ва Москва давлат лингвистика университетларида ўзбек тилининг иккинчи чет тили сифатида ўқитилаётганлиги юқоридаги фикрларимизнинг яна бир исботидир.

Бизнинг бу борада олиб бораётган тадқиқотларимиз асосида шу нарсани айтиш мумкинки, бу йўналишда эълон қилинган мақолалар, бугунги кунда ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитилиши юзасидан ўқув жараёнида қўлланилаётган ўқув дарсликлари, ўқув қўлланмалари, ўқув дастурлари бу йўналишда ҳали кўплаб ишлар қилинишини кўрсатади.

Москва давлат лингвистика университетида 2010 йилдан шу пайтгача тўрт гуруҳ талабалар ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганиб, давлат имтиҳонларини топширдилар. Бу талабалар асосан, университетнинг Халқаро муносабатлар ва ижтимоий-сиёсий фанлар институти деб номланувчи факультети битирувчиларидир. Улар сиёсатшунослик, минтақашунослик ва халқаро муносабатлар йўналишлари бўйича соҳа мутахассислари бўлиб, шунинг билан бир қаторда, чет тилларини, жумладан, ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганадилар.

Иккинчи чет тилини ўрганиш масалалари бўйича олиб борилган тадқиқотларда талабалар учун ўрганиш жараёни анча қизиқарли кечилишига гувоҳ бўлдик. Улар биринчи чет тилини ўрганиш бўйича тажрибанинг мавжудлиги ва ўрганилган билимларни, шу тажрибани бевосита иккинчи чет тилини ўрганишга татбиқ этиш мумкинлигини таъкидлайдилар [3, 35-б].

Юқорида келтирилган фикрларга қарамасдан, ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганиш анча мураккаб жараён дейиш мумкин. Чунки россиялик талабалар учун она тили бўлган рус тили ва кўп ҳолларда биринчи чет тили бўлган инглиз тилидан кейин иккинчи чет тили сифатида ўрганишнинг бир қатор қулай ва шунинг билан бирга муаммоли жиҳатлари ҳам мавжуд.

Бизнинг тажрибамизда эса, биз тадқиқотлар олиб борган гуруҳларимизда талабалар тил ўрганиш борасида инглиз тилидан олган билимларини ўзбек тилини ўрганиш жараёнига татбиқ этишлари анчагина қийин, чунки инглиз тили ва ўзбек тилининг тил сатҳлари қурилиши бир-биридан тубдан фарқ қилиши ўзбек тилининг иккинчи чет тили сифатида ўрганилишини қийинлаштиради.

Бу эса ўзбек тили соҳа мутахассисларининг олдига ҳам қатор вазифаларни қўяди ва ўзбек тилининг иккинчи чет тили сифатида ўрганилиши бўйича ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув дастурларининг ишлаб чиқирилишини талаб этади. Бу борада янги адабиётларда чет тилларини ўрганишда тил ўқитишнинг мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ва шу пайтгача мавжуд бўлган ўқитиш усулларидан фойдаланган ҳолда янгича ёндашувларнинг қўлланилиши ҳақида айтилади [4, 31-б].

Ўзбек тилининг чет тили сифатида ўқитилиши ҳали етарлича ишланмаган йўналиш бўлганлиги учун ҳам бу борада ўзбек тилини ўқитиш методикаси юзасидан дарсликлар, ўқув қўлланмалари, дастурлар ишлаб чиқириш соҳа мутахассисларининг бу масалага масъулият билан ёндашишлари зарурлигини кўрсатади. Бу йўналишда тажрибанинг кам эканлиги эса кўп изланишларнинг олиб борилишини талаб қилади. Фақат бир савол кун тартибига чиқади: *Ўзбек тилини чет тили сифатида қандай ўргатиш мумкин? Қандай шароитларда чет эллик талабаларга ўзбек тилини ўргатиш осон кечади?* Шу тарзда саволлар кўпайиб бораверади.

Москва давлат лингвистика университетида ўзбек тилининг иккинчи чет тили сифатида ўқитилиши жараёнидаги тажрибаларимиз натижасида “Учебник узбекского языка для стран СНГ” ўқув дарслиги яратилди [1]. Бу дарслик, асосан, икки тилда ёзилган бўлиб, дарсликка киритилган материалнинг кўпроқ қисми ўзбек тилида берилган. Шунингдек, бир неча ўқув кўлланмалари, кўплаб ўқув дастурлари, ўқув-методик мажмуаларнинг яратилганлиги бу борадаги уринишларимиз самараси дейиш мумкин.

Биринчи босқич ўзбек тилининг фонетикаси, грамматикага оид дастлабки билимларни ўрганишдан бошланади ва аста-секин матнларга мурожаат этилади. Ўзбек тилида матн устида ишлаш жараёнининг ўзи ҳам кетма-кетликни, соддадан мураккабга томон маълум бир узвийликни талаб қилади. Кўплаб чет тилларини ўрганиш тажрибасида дастлабки матнлар бу кичик суҳбатлар бўлиб, улар мактаб, оила, университет, дўстлар ҳақидаги матнлардан иборат бўлади. Шунинг учун бундай матнларни бир неча кўринишларга бўлиш мумкин:

- 1) Суҳбат-диалог кўринишида берилган турли мавзулардаги кичик матнлар (10 – 15 тадан 30 – 50 тагача бўлган сўзлар);
- 2) Монолог ёки ҳикоя кўринишида берилган турли мавзулардаги кичик матнлар (40 – 60 тадан 80 – 100 тагача сўзлар);
- 3) Ўзбек урф-одатлари, анъаналари ҳақидаги лингвомамлакатшуносликка оид матнлар (100 тадан 120 тагача бўлган сўзлар);
- 4) Ўзбекистон ҳақида ва унинг шаҳарлари мавзусида берилган ўртача ҳажмдаги матнлар (100 – 120 тадан 150 – 200 тагача сўзлар);
- 5) Мураккаблаштирилган матнлар (120 – 150 тадан 200 – 300 тагача сўзлар) [1].

Биринчи ва иккинчи кўринишдаги матн турларида талабалар 100 тагача бўлган сўзлардан иборат матнларни ўзлаштиришни биринчи босқичдаёқ амалга ошира оладилар. Бунинг учун амалий машғулотлар жараёнида нутқий фаолиятнинг эшитиш, ўқиш, гапириш ва ёзиш сингари асосий турлари билан мунтазам ишлашлари зарур бўлади, шунингдек, мустақил ишлаш учун топшириқлар ва уй вазифаларини доимий равишда бажариш ҳам бу босқичда матн юзасидан ишлашда яқиндан ёрдам беради. Нутқий фаолиятнинг асосий турларини тўлдирувчи яна шундай фаолият тури борки, бу талабаларни таржимага ўргатишдир. Бу машғулот ўзининг қизиқарлилиги билан талабаларни ўқув жараёнига жалб этади. Талаба ўқитувчи томонидан берилган оғзаки таржимадан кўра, ўзи луғатдан излаб топган сўзлар таржимасини яхши эслаб қолади.

“Учебник узбекского языка для стран СНГ” ўқув дарслиги уч қисмдан иборат бўлиб, дарсликнинг биринчи қисми бешта модуль асосида ёзилган. Бу модулларда берилган содда ва кичик матнлар маданиятлараро мулоқот лаёқатини эгаллашга қаратилган. Дарсликнинг иккинчи ва учинчи қисмларида берилган матнлар эса ўртача қийинлик ва ҳажмдаги матнлар, шунингдек, мураккаб матнлардан иборат бўлиб, улар нутқий фаолият турларини биргаликда амалга оширишни ва турли кўриниш ва ҳажмдаги матнлар ўртасидаги узвийликни таъминлайди.

Ўзбекистон тарихи, маданияти, ўзбек урф-одатлари, анъаналари, маълум бир хронологик тарзда берилган тарихий шахслар фаолияти ва ижоди ҳақидаги матнлар мазмун, услуб жиҳатидан анча мураккаблаштирилган матнлар ҳисобланади. Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Имом ал-Бухорий, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Нодирабегим сингари тарихий шахслар, мутафаккирлар, давлат арбоблари, ўзбек мумтоз адабиёти вакиллариининг ҳаёти ва ижодига оид матнлар, уларнинг асарларидан берилган

парчалар мураккаблаштирилган матнлар ҳисобланади. Стилистик жиҳатдан эса кўпроқ публицистик ва бадиий услубда ёзилган матнлар ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда ёрдам беради ва ўзбек нутқ маданиятини эгаллашга имкон беради.

Грамматикага оид билимларни эгаллаш нуқтаи назаридан ҳам бу матнлар биридан фарқ қилади. Биринчи ва иккинчи кўринишдаги кичик ва содда матнларда феъл замонлари асосан, ҳозирги замон феъл шакллари ва яқин ўтган замон шаклларида берилганлиги нутқий фаолиятни босқичма-босқич ўзлаштиришга ёрдам беради. Кейинги кўринишлардаги ўртача қийинликдаги ва ҳажмдаги, шунингдек, мураккаблаштирилган мазмун ва ҳажмдаги матнларда эса феъл замонларининг барча кўринишлари қўлланган, сўзларнинг синонимлари, равишдош ва сифатдош ўрами билан келган сўз бирикмалари, мураккаб сўз бирикмалари қўлланилганлиги талабаларнинг грамматикага оид билимларини янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Матнлар юзасидан берилган топшириқлар ҳам соддадан мураккабга қараб тузилган. Кичик ва содда матнларда саволларга жавоб бериш, саволлар тузиш, матн мазмунини қисқача сўзлаб бериш, матнни ўзбек ёки рус тилига таржима қилиш берилган бўлса, матнларнинг кейинги кўринишларида эса топшириқлар ҳам янада мураккаблаштириб борилади. Яъни матнларни соддалаштириш, уларни тўлдириш, янги манбалар ва далиллар билан бойитиш, ўзбек тилига ва рус тилига таржима қилишни бирдек олиб бориш, матн мазмунини батафсил ҳикоя қилиб бериш, матн асосида баён ёки эссе ёзиш сингари топшириқлар ҳам берилади.

Юқорида санаб ўтилган йўналишларда ўзбек тилини ўрганаётган талабалар билан матн устида ишлаш жараёнида асосан шу жиҳатларга кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Матнни лингвистик жиҳатдан таҳлил қилишдан кўра, нутқий фаолиятнинг эшитиш, ўқиш, гапириш ва ёзув турлари билан ишлаш, талабаларни таржима жараёнига ўргатиш тил ўрганишда кўпроқ қўл келади.

Ўзбек тилини ўрганиш жараёнида талабаларни мавзуни тинглаш, англаш, ўзлаштириш, эркин ва мустақил фикрлаш, қиёслаш, фарқлаш каби кўникмаларга ўргата олинсагина, уларнинг тил ўрганиш жараёни тезлашади.

Ўзбекистон тарихи ва маданияти, ўзбек адабиёти, илм-фани ҳақида тузилган тест топшириқларини мунтазам равишда бажариб бориш, ўз билимларини санаб туриш ҳам талабанинг нафақат тил билиш доирасини, балки тили ўрганилаётган мамлакат ҳақида билимлари доирасини янада кенгайтиради. [2,273-291с].

Тавсиялар ўрнида айтиш мумкинки, юқорида баён қилинганлардан ташқари машғулотлар давомида талабаларга қуйидаги билим ва кўникмаларни ўргатиш зарур бўлади:

- нутқий фаолиятнинг эшитиш, ўқиш, гапириш ва ёзув турларини биргаликда, узвийликда олиб бориш;
- талабани савол беришга ва шу саволга жавоб бера олишга ўргатиш;
- турлича вазиятлардаги суҳбатларни ролларга бўлиб ўрганиш;
- талабаларни гуруҳдошлари олдида ўз нутқини эркин айтишга ўргатиш;
- аниқ ва қизиқарли мавзуларда тақдимот лойиҳаларини тайёрлаш ва намойиш этиш (масалан, “Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарлари”, “Ўзбек урф-одатлари”, “Ўзбек миллий таомлари”, “Ўзбек ёшларининг ҳаёти ва қизиқишлари” ва бошқа кўплаб мавзуларда тақдимотлар);
- кўпроқ сўз ёдлашни талаб қилиш, отлардаги эгалик ва келишиқ қўшимчаларини яхши ўзлаштиришларини талаб қилиш, феъл сўз туркумига оид асосий билимларни чуқур ўзлаштиришларига эътибор қаратиш (содда феъллар, қўшма феъллар, таркибли феъллар, феъл замонлари, шахс-сон қўшимчалари, феълнинг вазифадош шакллари, феъллардаги нисбат ва майлларни яхши ўзлаштириш); Феълга доир билимларни яхши

ўзлаштириш нутқий мулоқотга киришиш ва тўғри сўзлашга ўргатадиган асосий омиллардан биридир.

Юқорида айтилганлардан ташқари, матн устида ишлаш жараёнида талабаларни ўзбек халқ оғзаки ижоди, яъни тезайтишлар, халқ мақоллари, фразеологизмлар билан, ривоятлар, халқ кўшиқлари билан таништириб бориш зарур. Ўзбек фильмларини доимий кўриб бориш, замонавий кўшиқчилигимиз билан таништириш, шеър айтишга, кўшиқ айтишга ўргатиш ҳам тил ўрганишда жуда қўл келадиган усуллардан дейиш мумкин.

Албатта, бу жараёнда видео, аудио матнларидан фойдаланиш кўшимча манба бўла олади. Энг асосийси эса, талабаларни қизиқтириш ёки илҳомлантириш, тил ўрганишга жалб эта олиш тил ўрганишларида асосий туртки бўла олади. Агар тил ўрганишда қайси усул фойдалироқ бўлса, демак, унга кўпроқ мурожаат этиш зарур бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Бакиева Г. Х., Караева Б. Х., Коршунова Е. Н., Краева И. А., Тешабаева Д. М., Фролова Г. М. Узбекский язык для стран СНГ. – М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2012 – 331с.
2. Готовимся к олимпиаде по языкам и культурам стран СНГ. – М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2014 – 339с.
3. Лapidус Б.А. Обучение второму иностранному языку как специальности. – М.: «Высшая школа», 1980–175с.
4. Методические рекомендации по преподаванию иностранных языков в общеобразовательных учреждениях города Москвы. – М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2013 – 319с.

ЎЗБЕК ТИЛИ ХОРИЖИЙ ТИЛ СИФАТИДА: ТИЛ ЎРГАТИШНИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧИДА ГРАММАТИК БИЛИМЛАРНИ БЕРИШ ТАЖРИБАСИДАН (МОРФОЛОГИЯ)

Мардон Рахматов

*ХХР Шанхай чет тиллар университети
Шарқий Европа ва Марказий Осиё
тиллари институти*

Кейинги йилларда дунё миқёсида ўзбек тилининг нуфузи ортиб, кўплаб давлатларда уни ўрганишга қизиқиш ортмоқда. Шу жумладан, ХХРда ҳам Марказий Осиё тилларига, жумладан, ўзбек тилига қизиқиш жуда катта. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг марказида жойлашгани, “йўл бўйи” мамлакати бўлгани учун ўзбек тилига стратегик тил сифатида қаралмоқда. Унинг негизида ўзаро сиёсий мулоқот, халқаро ва транзит-йўл алоқалари, савдо ва пул муомалалари ётибди. Шунинг учун ХХРнинг кўпгина хорижий тилларни ўргатишга ихтисослашган ОТМларида Ўзбек тили йўналишлари очилиб мутахассис кадрлар тайёрланмоқда. Айрим йўналишларда ўзбек тили 2-хорижий тил сифатида ўқитиш ҳам йўлга қўйилган.

Шанхай чет тиллар университети ўқув режасида Ўзбек тили бакалавриат таълим босқичи талабаларига ўқитиладиган фанлар рўйхатида “Ўзбек тили асослари”, “Ўзбек тили грамматикаси”, “Ўзбек тилида ўқиш”, “Ўзбек тили аудиовизуал дарслари”, “Юқори даражали ўзбек тили аудиовизуал дарслари”, “Юқори даражали ўзбек тили”,

“Ўзбек тили таржима назарияси ва амалиёти”, “Ўзбек тилида суҳбат” каби фанлар ўрин олган.

Ўзбек тилини ўргатишнинг дастлабки босқичида ўқитиладиган фанлар ва уларга ажратилган ўқув соатлари асосан талабаларда ўзбек тилининг таянч грамматик билимларини шакллантириш ва бу билимлар асосида маълум нутқий кўникмаларга эга бўлиш назарда тутилади. Дастлабки грамматик билимлар “Ўзбек тили асослари” фани негизида берилади. Бу фан ўқув режага мувофиқ 1, 2-курсларда ўқитилади. Унинг умумий ҳажми 936 соат. Шундан 504 соати биринчи курсда, 432 соат иккинчи курсда ўқитиш назарда тутилган. Қуйида ўзбек тили хорижий тил сифатида ўқитиладиган гуруҳларда ўзбек тилига ўқитишнинг дастлабки босқичида (биринчи семестр) ташкил этиладиган таълимий жараён ва методик ишлар хусусида фикр юритилади.

Тил эгаси бўлмаган талабаларнинг муайян бир хорижий тилни ўрганишлари ва бу тилда гапира олиш кўникмаларини эгаллашлари учун, биринчи навбатда, ўрганилаётган тилининг грамматик қурилишини пухта билишлари, яъни ҳар бир грамматик мавзунини тўлиқ англаб етишлари ва мулоқот жараёнида улардан тўғри фойдаланишлари муҳим саналади. Хорижий тилларни ўргатишда яхши самара берадиган ўқитишнинг *англаш ва уларни амалда қўллаш усули* орқали тил ўрганувчиларнинг нафақат грамматик билимларини тўлиқ онгли равишда эгаллашлари, балки ўрганилаётган тилнинг синтактик-морфологик бирликларининг тўғри қўллай олиш малакасини ҳосил қилишга ёрдам беради. Агар талаба ўрганилаётган тилнинг грамматик бирликларини нотўғри англаса ёки унинг гап қурилишидаги ўрни, маъноси ва вазифасини аниқ тасаввурга эга бўлмаса, табиий равишда унинг нутқида турли даражадаги камчиликлар, хатоликлар кузатилади. Натижада уларнинг тил материалларини ўзлаштириши қийин кечади. Лекин тил ўргатувчининг мақсади фақат грамматикани ўқитиш, талабалардан грамматик билимларни талаб қилишдан ҳам иборат бўлмаслиги керак. У грамматик бирликларга таълимнинг бир воситаси сифатида қараши, асосий эътиборини эса талабаларнинг коммуникатив фаолияти – оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантиришга қаратиши керак.

Ўзбек тили хорижий тил сифатида ўқитилар экан ҳар бир дарс тематик жиҳатдан ажратилиши ва уларда кўпроқ диалоглар, матнлар, машқларга кўпроқ аҳамият берилиши лозим. Ҳар бир дарсда ўрганиладиган диалог, матн, машқларда қўлланилган грамматик шаклларнинг моҳиятини очиқ берилиши ва уларни талабалар идрок қилиши муҳимдир. Танланган мисоллар ва машқлар чуқур ўйланган, ўрганилаётган мавзу мазмун-моҳиятига мос бўлиши керак.

Тил ўрганиш жараёни кичик матнларни ўрганиш асносида ташкил этилади. Масалан, матн устида ишлаш, яъни унда қўлланган грамматик шакллар, уларнинг матн таркибидаги сўзларни боғлашдаги ўрни, маъноси билан таништириб бориш лозим бўлади. Дастлаб, “Бу ким?”, “Бу нима?”, “Ким, нима қаерда?” сўроқларига жавоб бериш, “Менинг оилам”, “Бизнинг университет”, “Бизнинг кўча” ва б.каби кичик матнларда қўлланган янги сўзларни ўзлаштириш, уларни нутқда қўллаш малакасини ҳосил қилиш муҳим саналади. Эътибор қаратиладиган жиҳат: ўзбек тили гап қурилишини хитой тили гап қурилишидаги фарқлар, хитой ва ўзбек тилида гапдаги сўзларнинг жойлашуви, тартиби; тартибнинг ўзгариши билан юз берадиган ҳолатлар назардан қочирилмаслиги керак. Хитой тилида гапда сўзларнинг тартиби ўзгариши билан янги грамматик маъно ҳосил қилиши, ҳатто жумланинг синтактик-семантик қурилиши ҳам ўзгариши мумкин. Ўзбек тилида эса сўзларнинг ўрин алмашилиши грамматик маънони юзага чиқармаслиги, сўзларни бир-бирига боғлашда грамматик шаклларнинг ўрни қатъийлиги талабаларга дастлабки дарслардаёқ ўқитиш лозим бўлади.

Амалий тажрибаларга асосланиб айтиш мумкинки, хитойлик талабалар ўзбек тилининг ҳар бир грамматик шаклини, унинг маъносини ва қўлланишини тўлиқ англаб етишлари керак экан. Акс ҳолда улар жумла (матн) маъносини ўз тилининг табиатидан келиб чиқиб (фақат лексик бирликларнинг умумий маъноси орқали) тушунишга уринади. Унда қўлланган грамматик шаклларни эътиборсиз қолдиришлари мумкин (Бу кўпроқ талабаларнинг ўзбекча жумла тузиши билан боғлиқ ҳолатларда кўзга ташланади). Шунинг учун талабалар билан лексик мавзулар устида ишлаш, қўлланган грамматик шаклнинг гапдаги вазифасини онгли равишда ўзлаштиришга эришиш зарур. Бу энг самарали усули саналиб, талабаларнинг ўзбек тилини тез ва осон ўрганишларига замин яратади.

Дастабки матнлар кишилик, сўроқ, кўрсатиш олмошлари, боғламалар асосида яратилган бўлиши, кейинги матнлар, машқлар ва дарсда тузиладиган кичик жумлалар грамматик сон категорияси, келишиклар, егалик кўшимчалари доирасида бўлиши ва, албатта, талабаларга гапда сўзларнинг боғланиши, гап, гапда сўз тартиби, от асосли гаплар ҳақида; кейинчалик эса феъл, феъл парадигмалари, феъл турлари, тушум, чиқиш келишиклари, феъл асосли гапларга доир грамматик маълумотларни бериш мақсадга мувофиқ саналади.

Дастлабки машғулотлардаёқ талабаларга тилнинг агглютинатив табиати ҳақида, ҳар бир грамматик шаклнинг сўзда ўз ўрни борлиги, уларни ўз ўрнида кетма кетлик асосида тўғри қўллашнинг муҳимлиги ҳақида тушунча беришга эришиш лозим: *китоб+им+ни, дафтар+лар+им+ни* каби.

Кишилик олмошларини (*мен, сен, у; биз, сиз, улар*) биринчи дарсдаёқ талабаларга тушунтириш лозим. Шунга мувофиқ дастлабки жумлалар олмош ва от сўз туркуми доирасидаги сўзлар ёрдамида тузилади: *Мен устоз(ман), Сен талаба(сан). У талаба(дир). Биз устоз(миз). Сиз устоз(сиз). Улар устоз(дир)* каби. Албатта, талабаларга ўзбек тилидаги грамматик шаклларни ўргатганда, хитой тили билан боғлаб ўргатиш ҳам яхши самара беради.

Таъкидлаш ўринлики, келишикларни ўрганиш давомида *ким?, нима?, қаер?* сўроқларини ўргатиш ҳам ижобий натижаларни беради. Сўроқларни нутқда қўллашни ўргатишда уларнинг асосий эътибори шахс, нарса, ўрин маъносини ифодаловчи сўзларга қаратиш сўралади. Масалан, фақат *ким* сўроғи: *устоз, (ўқитувчи, муаллим), талаба, ўқувчи, шифокор (доктор, врач); нима* сўроғи: *хайвонларга: от, туя, ит, қушларга; нарсаларга: стол, стул, дарахт* ва ҳ. берилиши тушунтирилади.

Талабаларга савол бериш ва сўроққа жавоб бериш ўргатиб борилади. Бунда кўрсатиш олмошлари ва сўроқ олмошлари ёрдамида сўроқ гаплар тузиш ва унга жавоб бериш ўргатилади: *Бу ким? Бу талаба. У нима? Бу қалам. У ким? У талаба.* Кейинги дарсларда нутқда сўроқ маъносини ифодаловчи бошқа сўроқ олмошлари ва *-ми* сўроқ юкламасининг қўлланишини ўргатиш мақсадга мувофиқ.

Сон категорияси бирлик ва кўплик маъносининг ифодаланиши, кўплик маъноси *-лар* аффикси билан ҳосил қилиниши тушунтирилади: *қўл+лар, бола+лар, от+лар.* Кўплик *-лар* шаклининг жумлада қўлланиши ва маъноларига изоҳ берилади: *Улар талаба//Улар талабалар.*

Ўзбек тилида сўзларни бир-бирига боғлашда келишикларнинг ўрни муҳим. Шунинг учун тил ўргатишнинг дастлабки машғулотларидаёқ келишикларга мурожаат қилиш зарурияти сезилади. Масалан, дарсда сўзлашув жараёнида, талаба-устоз, талаба-талаба ўзаро суҳбат қурганларида, албатта, сўзларни бир-бирига боғлаш зарурияти туғилади. Шунинг учун, дастлаб, жумла қуришда бош ва қараткич келишигига аҳамият

қаратиш зарур бўлади. Бунда *ким?*, *нима?* сўроқ олмошларидан фойдаланиб нутқ яратиш муҳим саналади. Масалан: *Бу нима? Бу китоб. Бу кимнинг китоби. Бу менинг китобим.* Шунингдек, қарашлилик маъносини ифодаловчи –*ники* аффикси ва унинг –*нинг* қаратқич келишиги билан маънодошлиги, уларни нутқда қўллаш билан боғлиқ ўзига хос ҳолатлар мисоллар ёрдамида кўрсатилиши лозим бўлади: *Бу менинг қаламим – Бу қалам меники, У менинг сумкам – У сумка меники* ва б.

Сухбат жараёнида, танишув диалогларида қаратқич келиши қўлланган ўринларда, албатта, эгаликнинг қўлланиши ҳақида ҳам тушунтириш бериш зарур бўлади: –*Менинг исмим Ўктам. –Сенинг исминг нима? Унинг исми Одил* ва б.. Шу тарзда талабалар ўзбек тилида сўзларнинг ўзаро боғланишида келишик ва эгалик қўшимчаларининг ўрни, уларнинг маънолари ҳақидаги тасаввурлари секин-аста шаклланиб боради: –*Исминг нима? –Исмим Ўктам.*

Ўрин-пайт келишиги ўрин маъноси билан боғлиқ мустақил жумлаларни ҳосил қилиш кенг қўлланади: *Талабалар қаерда? Талабалар синфда. Ўрин-пайт келишигини олган сўзга қаер? сўроғи берилишини тушунтириш ва унинг ёрдамида диалог тузиш грамматик мавзунини тўлиқ ўзлаштиришда муҳим саналади: –Қизлар қаерда? –Қизлар оиҳонада.* Грамматик шаклларнинг, шу жумладан, келишик шаклларининг, маълум кетма кетлик асосида босқичма босқич ўрганилиши уларни нутқда тўғри қўллаш имконини ҳам беради: бош келишик – *Аҳмад талаба*, қаратқич келишиги – *Бу Аҳмаднинг китоби*, ўрин-пайт келишиги – *Китоб Аҳмадда.*

Хитой тилидан фарқли ҳолда ўзбек тилида ҳар бир шахснинг эгалик маъносини ифодаловчи махсус грамматик шакллар мавжуд. Уларнинг маъносини изоҳлаш ва машқлар ёрдамида мустаҳкамлаб бориш зарур. Акс ҳолда талабалар эгалик (ҳурмат) маъноси билан боғлиқ хатоликларга тез-тез йўл қўйишлари мумкин: (*Менинг китоб+им Аҳмадда; (Сенинг) китоб+инг Аҳмадда; (Унинг) китоб+и Аҳмадда* каби.

Тушум, жўналиш ва чиқиш келишиги феъл сўз туркуми мавзуси бошлангандан кейин ўргатиш мақсадга мувофиқ (Феъл мавзуси кейинги босқичда ўтилиши режалаштирилган).

Шунингдек, ўзбек тилида от асосли жумлаларни куришда *эди, экан, эмиш, бўлмоқ* сўзларининг ўрни ва уларнинг мазмунини билиши ниҳоятда муҳим. Агар талабаларга *эди, экан, эмиш, бўлмоқ* сўзларини замон ва маконга нисбатлаб тушунтирилса, уларнинг мантиқан тўғри фикрлашлари ва уларни нутқда қўллашига замин яратади. Талаба мазкур боғламаларни тил ўрганишнинг дастлабки босқичида англаб етса ва жумлада тўғри қўлласа, тил ўрганишнинг кейинги босқичида, яъни феъл асосли гапларни тузишда қийналмайди.

Талабалар томонидан *эди* тўлиқсиз феъли ва *бўлмоқ* сўзининг маъносини тўғри англаниши уларнинг макон ва замонда тўғри ориенир олишлари ва уларни нутқда тўғри қўллашларига сабаб бўлади. Масалан: *Ҳаво совуқ. Ҳаво совуқ еди. Ҳаво совуқ бўлади.* Шунингдек, шу ўринда талабаларнинг пайт равишларини ҳам нутқда тўғри қўллай олишга ўргатиш мумкин: *Бугун ҳаво совуқ. Кеча ҳаво совуқ еди. Эрта ҳаво совуқ бўлади*

Экан тўлиқсиз феъли маъносини яхши билиш ҳам талабаларда макон ва замонда тўғри ориенир олишга имкон яратади. Масалан: *Тошқарида ҳаво совуқ экан. Тошкентда ҳаво совуқ экан.* Яъни “аввал билмас эдим, энди билдим”.

Эмиш тўлиқсиз феълени ҳам талабалар нутқида тўғри қўллашлари муҳим аҳамиятга эга. Уни нутқда “эшитилганлик” маъносини ифодалашини мисоллар ёрдамида тушунтириш керак бўлади. Масалан: *Тошкентда ҳаво совуқ эмиш.* Яъни “эшитиб билдим”.

Шунингдек, тил ўргатишнинг биринчи босқичида от асосли гапларни ўргатишда сўз тартиби, гап, содда ва қўшма гаплар ҳақидаги билимларга эга бўлишлари ҳам мақсадга мувофиқ саналади.

Хулоса

Янги тил муҳитини шакллантириш ўта мураккаб жараён. Бунда таълимнинг босқичли, кетма кетлик асосида, таълимнинг оддийдан мураккабликка принципларига амал қилган ҳолда талабаларнинг компетенцияларини шакллантириб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар қандай таълим босқичининг бош вазифаси ўрганилаётган тил матриаллари (грамматик) асосида талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини ўстиришдан иборат. Бунда асосий восита грамматик шакллар ёрдамида яратилган лексик мавзу, диалог ва машқлар саналади.

Ўзбек тилининг грамматик қурилиши ҳақидаги бошланғич назарий маълумотлар талабаларнинг ўзбек тили ҳақидаги тасаввурларини шакллантиришга ва ундан мулоқот тили сифатида фойдаланишга йўл очади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Jalolov J. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. –Toshkent, O‘qituvchi. 2012. 432-b.
2. Ona tili o‘qitish metodikasi. Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik: K. Qosimova, S.Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh.Sariyev. –Toshkent, Noshir. 2009. 352 b.
3. Актуальные проблемы изучения и преподавания РКИ в вузе: современные тенденции билингвального образования: Материалы Междунар. научно-практ. конф. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2018 – 213 с.
4. Актуальные проблемы обучения иностранных студентов в современных условиях: Тезисы Всеукраинской научно-практической конференции ДонНУ (6 сентября 2013 г.). – Донецк: ООО «Цифровая типография», 2013. – 51 с.
5. Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / М.П. Чеснокова. – 2 изд., перераб. – М.: МАДИ, 2015. – 132 с.

O‘ZBEK TILINI O‘RGANADIGAN XORIJLIKLAR UCHUN NUTQIY VAZIYATDA PROPOZITSIYANING IFODALANISHINI O‘RGATISH

Dildora Turg‘unova
Andijon viloyati Izboskan tumani
20-umumiy o‘rta ta’lim maktabi
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligi kognitiv aspektda o‘rganilishi boshqa tillarning tadqiqi singari ommalashmoqda. Til ilmida tez-tez uchrayotgan ayrim terminlar yangidek tuyulsa-da, ularning aksariyati o‘z tarixiga ega bo‘lib, nazariy jihatdan mukammal tadqiq qilingan va izlanishlar yana davom etayotganligining guvohi bo‘lish mumkin. Tilshunoslikda, sintaksisida, gapda ifodalangan obyektiv mazmunga nisbatan propozitsiya atamasi qo‘llanilada. Propozitsiya terminining tilshunoslikka mantiqiy va falsafiy tadqiqotlar ta’sirida kirib kelganligi qayd etiladi.⁴⁶ Bu esa ko‘pchilikning qiziqishini orttirib, uni mukammal,

⁴⁶ Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedova A., Solixojayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -Toshtent: Fan,1992.-292 b.

boshqa tillardagi ushbu hodisani qiyoslab o'rganishga sabab bo'lmoqda desak, mubolag'a bo'lmaydi. Tilshunos olim N.Mahmudov propozitsiyani "Gapning mantiqiy negizi" deya tavsiflaydi.⁴⁷

O'zbek tilini o'rganmoqchi bo'lgan xorijliklar, albatta, umumiy tilshunoslik sohasida uchraydigan terminlarning mazkur tildagi tadqiqi bilan, uning sharhlanishi bilan qiziqishi tabiiy. Shunday ekan, bizning nazarimizda, propozitsiya haqidagi ma'lumotlarni ham ularning e'tiboriga havola qilish muhimdir. Bu borada yozuvchi va shoirlarimizning asarlaridan foydalansak, maqsadga muvofiq bo'lardi.

Tashqi va ichki strukturadagi nomuvofiqlik so'roq gaplarda nisbatan kengroq uchraydi.

Masalan: *"Men senga o'ynab o'tiraman dedimmi?!" - Safar aka qo'lini paxsa qildi.* (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi")

Birinchi sodda so'roq gap bir komponentdan tashkil topgan bo'lib, tashqi va ichki strukturasi quyidagi axborotlar mavjud:

Eksplitsit axborot: *Men senga o'ynab o'tiraman dedimmi?*

Imlitsit axborot: *"Men senga o'ynab o'tiraman demagan edim"*. So'zlovchi shu o'rinda *"o'ynab"* so'zi orqali kesatiq, qisman g'azab kabi subyektiv munosabatini ham bildirib o'tgan. Bu esa *-mi* so'roq yuklamasi sof so'roq gapni hosil qilmayapti, to'ldiruvchi qism sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi sodda gap semantikasida esa *paxsa qildi* kesimi tarkibida yana bir qo'shimcha axborot yashiringan: *Bekor qolgani Safar akaning g'azabini keltirdi*. Agar muallif: *"Men senga o'ynab o'tiraman dedimmi?-dedi Safar aka"* shaklidagi ko'chirma gapli qo'shma gapdan foydalanganda edi, biz g'azablanish ma'nosini anglamagan bo'lar edik.

Yuqoridagi gap so'roq va tasdiq shakldagi axborotlarni ifodalashiga ko'ra ham zidlanadi.

Qo'shma gaplar ham semantik-sintaktik jihatdan murakkablashadi, natijada nomutanosiblik yuzaga keladi. Buni shakllantiruvchi morfologik vositalar, o'ramlar borligi e'tirof etilgan. Lekin morfologik vositalardan tashqari so'zning o'zi ham muayyan nutqiy vaziyatda gap tarkibidagi yashirin ma'noga ishora qiladi.

Quyidagi misolda buni ko'rib o'tamiz:

Tirnoqlari sarg'ayib ketgan yo'g'on barmoqlarini xaltachaga suqib, bir chimdim tamaki oldi-da, qog'ozga to'kdi. (O'.Hoshimov, "Ikki eshik orasi")

Ayni qo'shma gap tarkibida oltita propozitsiyani anglashimiz mumkin:

1. Tirnoqlari sarg'aygan.
2. Barmoqlari yo'g'on.
3. U tamaki chekadi.
4. Tamakini o'zi tayyorlaydi, boshqa emas.
5. Tamaki xaltachada turadi, boshqa narsada emas.
6. U juda ko'p mehnat-u mashaqqat ko'rgan.

Bu imlitsit axborotga ishora qiluvchi hayotiy tasviriy obyektlar - sariq tirnoqlar va yo'g'on barmoqlardir.

Tashqi struktura bilan ichki struktura o'rtasida ifodalangan yuqoridagi axborotlarni biz ikki turga bo'lib tahlil qilamiz.

Eksplitsit axborotlar:

1. Tirnoqlari sarg'aygan.
2. Barmoqlari yo'g'on.
3. Tamaki chekadi.

Imlitsit axborotlar:

1. Tamakini o'zi tayyorlaydi (boshqa emas)

⁴⁷ Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. -Toshkent: Oqituvchi,1995. 112- b.

2. Tamaki xaltachada turadi (boshqa narsada emas)

3. U juda ko‘p og‘ir mehnat bilan mashg‘ul bo‘lgan.

Tahlil etilayotgan axborotlar tasdiq shaklda ekanligi bilan bir komponent ostida birlashadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida ayrim so‘zlar muayyan nutqiy vaziyatda propozitiv ma’no kasb etadi va presuppozitsiyani hosil qiladi. Buni “sariq”, “yo‘g‘on” rang va xususiyat bildiruvchi sifatlari misolida ko‘rib o‘tdik. Umuman olganda, o‘zbek tilini o‘rganayotgan xorijliklar uchun bu narsa juda mukammal o‘rgatilishi shart bo‘lmasa-da, so‘zlarning semantik ma’nosini ochib berishda, birining o‘rniga boshqa birining ishlatishi mumkin ekanligini uqtirish uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Davlatova R. O‘zbek tilshunoslari uchun metodik-uslubiy qo‘llanma. Toshkent: Muharrir, 2011

2. Lutfullayeva D. Tasdiq gaplarda shakliy–mazmuniy nomuvofiqlik. Toshkent: Fan, 1997.

3. Nurmonov A., Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

4. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent: Fan, 1992.

5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 3-jild. - Toshkent: Akademnashr, 2012.

6. O‘. Hoshimov. Ikki eshik orasi. Toshkent: MERIYUS, 2011.

O‘ZBEK TILINI CHET ELLIKLARGA O‘RGATISH BO‘YICHA ONLAYN PLATFORMA YARATISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Nilufar Isroilova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi

Onlayn o‘qitish platformasi deganda, foydalanuvchilarga raqamli ma’lumot ulashish tushuniladi. Onlayn ta’limda instruktor tomonidan o‘rganuvchilarga video, rasm, matn va audio kabi turli xil shakldagi bilim beriladi. Onlayn o‘qitish *Learning Managment System (LMS)*, ya’ni “Ta’limning boshqaruv tizimi” tarkibiga kiradi. Onlayn ta’lim *virtual ta’lim, internetga asoslangan ta’lim, kompyuter yordamidagi ta’lim* deb ham ataladi. Onlayn ta’limga **Desmond Kigan** quyidagicha ta’rif bergan[1]:

- yuzma-yuz ta’limdan farqli ravishda, o‘qituvchi va o‘rganuvchining bir-biridan mustaqil faoliyatini ta’minlaydi;

- ma’lum ilmiy kontentni kompyuter tarmog‘i yordamida ulashish imkonini beradi.

Onlayn o‘qitishni tashkil etishda eng samarali ikki model qo‘llaniladi. Ulardan biri **Boshqotirma** (Jigsaw) va **To‘rsimon** (Hub) modellardir [1].

Onlayn kontent yaratishning asosiy tushunchalari, metod, usul va vositalari haqida dunyo miqyosida ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazilgan, shunga uchun bunga bag‘ishlangan manbalarni topish qiyin emas. Aynan o‘zbek tilini o‘qitish masalasiga yondashsak. Quyida o‘zbek tilini onlayn o‘qitish talabi, muammolari va yechimlari haqida so‘z yuritamiz.

O‘zbekchani onlayn o‘qitish talabi

O‘zbek tilini chet elliklarga o‘qitishga mo‘ljallangan kitob holatidagi bir necha darsliklar yaratilgan va yaratilmoqda. Bu muammo alohida masala bo‘lib, biz faqat onlayn

kontent haqida fikr yuritimiz. Bugungi kunda, texnologiya va internet tarmog'ining keng yoyilishi natijasida onlayn bilim oluvchilar soni tobora ko'payib bormoqda. Onlayn ta'limning mazmuni cheksiz, tushunarli va ko'pincha, ishonchli bo'ladi. O'zbek tilidagi onlayn ta'limning bugungi holati bilan tanishamiz:

Tiliga ko'ra: Ingliz tilidagi va o'zbek tilidagi

Tuzilishiga ko'ra: matn va video ko'rinishidagi:

Matn ko'rinishidagi:

<http://uzbek-glossary.com/>

<http://polymath.org/uzbek.php>

https://www.orexca.com/uzbekistan/uzbek_language.htm

<http://www.uzbek-dictionary.com/> (kontent yo'q)

<http://www.ismanov.com/> (kontent yo'q)

Video ko'rinishidagi mazmun quyidagi turlarga bo'linadi:

✓ O'zbek tili haqida umumiy ma'lumot beruvchi:

<https://www.youtube.com/watch?v=RNQRWeSWk3I&feature=youtu.be>

✓ Fonetikaga bag'ishlangan:

<https://www.youtube.com/watch?v=x--jEYygkas&feature=youtu.be>

✓ Lug'at boyligini oshirishga qaratilgan:

<https://www.youtube.com/channel/UC0Jy9r3lBg2ldliL6mAIPFQ/featured> (Aman)

<https://www.youtube.com/channel/UC0Jy9r3lBg2ldliL6mAIPFQ/videos>

✓ Grammatikani o'rgatadigan:

<https://youtu.be/USlucVmBGOk>

Muammolar:

- To'g'ri talaffuz;
- Grammatika (morfolojiya va sintaksis);
- Lug'at;
- Madaniyatni o'rgatish;
- Bilimlarni sinash.

Eng katta muammo shundaki, chet elliklarga o'zbek tilini o'qitishga mo'ljallangan hozirgacha yaratilgan onlayn mazmunning deyarli 50 foizi boshqa millat vakillari tomonidan ishlab chiqilgan.

Yechim:

Fonetika. Har bir tilning deyarli boshqa barcha tillardan farqlanuvchi alohida talaffuz tizimi mavjud. Ayni bir belgi turli tillarda turlicha, so'zning har xil qismida o'zgacha talaffuz qilinadi. O'zbek tili alifbosi lotin alifbosiga asoslangan bo'lsa-da, tovushlar lotin alifbosidan foydalanuvchi boshqa tillardagidan anchayin farqli. Ba'zi tadqiqotchilar tilni grammatikadan boshlash kerak, degan fikrni ilgari surishadi. Bizning fikrimizcha, agar tilni o'rganishning boshlang'ich bosqichida to'g'ri talaffuz me'yorlari o'rgatilmasa, grammatik qoidalar to'liq o'rganilgandan keyin ham, talaffuzni qayta tuzatish anchayin qiyin, ba'zan imkonsiz. Shu sababdan, o'zbek tilini o'rgatish ishini fonetikadan boshlash kerak va bunda avval chet elliklar uchun talaffuz qoidalari o'rgatilishi, undan keyingi bosqichda o'zbeklar tomonidan talaffuz qilinishi qiyin so'zlar o'rgatilishi kerak. Bu o'rganuvchilarning haqiqiy til muhitiga integratsiyasini tezlashtiradi.

• Chet elliklar uchun muammo tug'diradigan o'zbek fonologiyasi xususiyatlarini o'rgatish: <https://youtu.be/C6WqhKZ0nuo>;

• Til egalari (o'zbeklar) duch keladigan fonetik muammolar bilan tanishtirish: <https://youtu.be/x4T96RReg4c>

Grammatika. Ma'lum bir reja ishlab chiqilib uslub tanlab olinsa, grammatik qoidalarni onlayn darslar orqali o'rgatish qiyin emas. Izohlar o'zbek yoki ingliz tilida berilish+idan qat'i nazar, istalgan mavzuni aniq tushuntirish mumkin.

Lug‘at. Videoda lug‘atni faqat izoh yoki animatsiya yordamida tushuntirish mumkin. Izoh uslubida o‘qituvchi ma’lum bir so‘zni aytadi va uning nimaligini tushuntirib beradi. Animatsiya yordamidagi izoh usulida izohlanayotgan so‘zning tasviri ko‘rsatiladi va o‘qituvchi uni orqa fondan tushuntiradi. Umuman olganda, video ko‘rinishidagi lug‘at o‘rgatishda audio albatta bo‘ladi. Matn ko‘rinishidagi lug‘at onlayn bo‘lsa, audiosi bo‘ladi, oflayn faylda audio bo‘lmaydi.

Izohlab lug‘at o‘rgatish:

<https://www.youtube.com/watch?v=nuMIRI8Ypi4&feature=youtu.be>

Animatsiya yordamidagi lug‘at o‘rgatish: <https://youtu.be/rVk6dTmA Wvc>

Audiosiz matn ko‘rinishidagi lug‘at: <https://ieltsliz.com/crime-and-punishment-vocabulary/>

Audioli matn ko‘rinishidagi lug‘at:

<https://www.english-at-home.com/vocabulary/english-words-for-crime-and-punishment/>

Madaniyatni o‘rgatish: O‘zbekiston bo‘ylab turli hududlarga borib, ma’lum bir mavzuga yo‘naltirilgan lug‘atni o‘rgatish, o‘zbek tilida eshitish ko‘nikmasini shakllantirish/yaxshilash, madaniy xususiyatlardan xabardor qilish nazarda tutiladi. Bunda taqdim qilinayotgan ma’lumot qayerda, qachon va qay yo‘sinda berilishi katta ahamiyatga ega. Rus tilidagi madaniyatga oid videoga misol: <https://www.russianfromrussia.com/learn-russian-ded-moroz/>

Bilimlarni sinash: Uzoq muddatdan beri foydalanuvchilari soni ko‘payib borayotgan muvaffaqiyatli onlayn platformalarda shunday bir usul bor. Darsni o‘rgatish jarayonida o‘qituvchi mavzuga oid qandaydir gap yoki misol keltiradi va shu narsa bo‘yicha o‘rganuvchilar o‘z fikrini izoh qilib qoldirishlarini so‘raydi. Bu juda oddiy savol bo‘lishi ham mumkin. Deylik: “Mening yoshim 21da. Sizniki-chi? Yoshingizni izohda qoldirishingiz mumkin.” O‘rganuvchilarga bu bosqichgacha sonlar albatta o‘rgatilgan bo‘ladi va ular o‘zlarining yoshlarini o‘rgangan bilimlari asosida to‘g‘ri yozib izoh qoldirishadi. Ba’zi holatlarda murakkabroq savolga javob topish musobaqasi o‘tkazib, dunyoning istalgan nuqtasidagi g‘olib(lar)ga qandaydir esdalik sovg‘asi jo‘natish mumkin.

Bilimlarni sinash uchun alohida dars tayyorlanishiga kelsak. O‘quvchilarning bilim darajasini inobatga olgan holda, quyidagicha platforma yaratish mumkin: <https://youtu.be/XIT4qJdWeiU>

Umuman olganda, istalgan turdagi onlayn ta’limda quyidagilar inobatga olinishi zarur:

Mazmun. Mazmun o‘ta sayoz yoki o‘ta murakkab bo‘lmasligi kerak. Onlayn kontent har doim ochiq bo‘ladi va uni istagancha takroran ko‘rish mumkin. Shuning uchun mazmuni qadamma-qadam kengaytirib borish zarar qilmaydi.

Vaqt. Ma’lumot matn, audio yoki video holatda berilganda ham, bir sonda beriladigan ma’lumotni bir marta o‘qish, eshitish yoki ko‘rish uchun uzog‘i bilan 20 daqiqadan ko‘p vaqt ketmasligi kerak [2]. O‘rtacha davomiyligi 6-9 daqiqalik videolar ayni muddao, deydi Mayer va Moreno [3].

Tashqi ko‘rinish: Ma’lumotning har xil dunyoqarash, yosh va kasbdagi insonlarga mos kelishi uchun optimal dizayn yaratish muammosi onlayn platforma tuzish muammolaridan biridir. Mazmuni nisbatan boy bo‘lsa-da, kontentga umuman mos bo‘lmagan dizayn ta’limning muvaffaqiyatsiz tugashiga olib kelishi mumkin. <https://youtu.be/FJbxe F-6U4>

O‘ziga xos yondashuv: Turli tillardagi o‘qitish platformalarini o‘rgatish jarayonida ularning dunyoqarashiga mos alohida bir uslubni his qilish mumkin. Ularning tashqi ko‘rinishi yoki o‘qituvchilarning kiyinish uslubida sezilarli farq bo‘lmasa-da, har bir platformaning o‘ziga xos alohida belgisi mavjud.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zbek tilini o‘rgatishga katta talab qo‘yilayotgan bir vaqtda, kitob shaklidagi manbalar bilan birgalikda onlayn ta’limni ham iloji boricha tez fursatda ishga tushirish kerak. Bunda til mutaxassislari birgalikda yuqoridagi kamchiliklar va muammolarni hisobga olgan holda, amaliy ishga o‘tishlari lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Paulsen, F. Morten, *Online Education. Global learning from a Scandinavian Perspective*. (NKI Forlaget. Norway, 2003), 25-28

2. <https://www.learndash.com/how-long-should-videos-be-for-e-learning/>

O‘ZBEK TILINI O‘QITISHDA BADIY MATN BILAN INTEGRATSIYA MASALALARI

**ШОИР ФИҒОНИЙ ВА «ДЕВОНИ ФИҒОНИЙ» НИНГ
МАМЛАКАТИМИЗДАГИ НУСХАЛАРИ ҲАҚИДА**

Алишер Ғозиев

*Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ
катта ўқитувчиси*

Шоир Ғиғоний Шерозий IX асрнинг охири X асрнинг бошларида форс-тожик шеърлятида жуда катта мавқега эга бўлган шоирлардан бири Мавлоно Ғиғонийдир. Унинг номи X асрлардаги тазкираларда келтирилади. Шоир Эроннинг қадимий маданият масканларидан бири бўлган бетакрор ва гўзал Шероз шахридаги руҳоний оиласида дунёга келган. Шоирнинг аниқ таваллуд санаси манбаларда кўрсатилмаган. Лекин ҳижрий 925 йилда вафот этганлиги маълум.

Дастлаб хусусий муаллимда, сўнгра Шероз мадрасаларида таҳсил кўради. Маҳалласидаги хунармандлардан ганчкорлик ва саккоклик (пичоқчилик)ни ўрганганлиги сабабли “Саккокий” тахаллусини олган. Ёш шоир «Ғиғоний» тахаллуси билан шеърлар ижод қилган, лекин “Саккокий” тахаллуси билан шеър битмаган.⁴⁸

Иброҳим Мирзо келтирган маълумотларга қараганда шоир Ғиғоний мусиқа фанидан ҳам бохабар бўлган. У Мавлоно Қосим Қонунидан мусиқа илмларини ўзлаштирган. Мусиқа асбобларидан танбур созини чалишда жуда маҳоратли бўлган. Бундан ташқари мусиқа асбоблари яшаш, тасвирий санъат, камонбозлик, сузиш, чавгон ўйнаш, эшкак эшиш ва шахмат ўйнашда ҳам моҳир бўлган. Шу билан бир қаторда нонвойликда ҳам ўзига хос маҳорат соҳиби бўлган.

У тез орада илм-адаб аҳли оғзига тушади. Ғиғонийнинг овозаси Хуросонга етиб келади. Натижада айрим дўстларининг илтимосига кўра Хусайн Бойқаро шоирни Ҳиротга даъват этади. Ҳирот ўша вақтларда адабиёт ва шеърят маркази эди. Султон Хусайн Бойқаро саройида сўз мулкининг султони, адабиёт шайдоси, хассос шори ва маликушшуаро Амир Алишер Навоий билан бир қаторда Аҳли Туршизий, Ҳотифий, Биноий, Мавлоно Ҳилолий ва шу каби кўплаб замонасининг машҳур шоирлари ва адиблари йиғилган эди.

Лекин Ғиғоний Ҳиротда у қадар ном қозинмади. Чунки Хуросон шоирлари унинг шеърларини илиқ қарши олишмади.⁴⁹

Ғиғоний Ҳиротдан Озарбойжонга сафар қилди. Озарбойжондан Табризга боргач, адабиёт ихлосманди ҳисобланган Узун Ҳасан ўғли султон Ёқуб Оққуюнли хизматида келди. Султон унинг ижодига бўлган муҳаббати ва эҳтироми туфайли шоирга “Шоирлар Бобоси” деб лақаб қўйган.⁵⁰

Муҳаммад бин Муҳаммад Уҳди Булёний ўзининг “Ирфотул ошикийн” асарида келтирган маълумотларга қараганда Ғиғоний Султон Ёқуб Оққуюнли хизматида юрган вақтларда Шерозда қолган укасига мактуб ёзиб, у ерда қолдирган шеърларини тўплаб Табризга юборишни сўрайди. “Девони Ғиғоний” шоир ўлиmidан сўнг укаси томонидан юборилган ашъорлардан йиғилган. Ўзи тўплаган шеърлари эса нима бўлганлиги номаълум.

⁴⁸ Амин Аҳмд Розий. Етти иклим. Калкутта. 1939 йил. 264-265-саҳифалар

⁴⁹ Муҳаммад бин Муҳаммад Уҳди Булёний. Ирфотул Ошикийн. Қўлёзма

⁵⁰ Сом Мирзо Сафавий. Тухфайи Сомий. Техрон. 1312 шамсий.

896 йили Султон Ёқуб ўлимидан сўнг Озарбойжондаги вазият кескинлашганлиги сабабли, у ерда жам бўлган барча шоир ва адиблар вилоятни тарк этишган. Бобофигоний ҳам Узун Хасан набираси Максудбек ўғли Рустамбек даврига қадар Табризда бўлган.

Кўп сарсонликлардан сўнг Исмоил Сафовий даргоҳида паноҳ топади. Лекин бизга номаълум сабабларга кўра у Обевардга кетишга мажбур бўлади. Ҳамон иқтисоди ўнганмаган Фигоний майхўрликка берилиб, «Пири харобот» лақабини ҳам олади. Бобо Фигоний ҳаётининг охириги кунларида Машҳадга келиб, хижрий 925 (милодий 1519) йилда вафот этади. XVI аср тарихчиси Шарофиддин Роҳимий ўзининг «Тарихи томм» асарида Фигоний ҳақида куйидагиларни ёзади.

Паймонаи софий марг бошад ҳама дард,
Ғофил манишин, ки дам бадам хоҳи кард.
Чун рўзи ҳаёти шом шуд бояд рафт,
Монанди чароғи субҳ мибояд мард.⁵¹

Мазмуни:

Дард ўлимнинг соф паймонасидир,
Ғафлатда ўтирма, дам бадам ичгил.
Ҳаёт кунинг шом бўлди, кетиш керак,
Тонг чироғидек мард бўлмоқ керак.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун нафоис» тазкирасининг учинчи мажлисида икки «Мавлоно Фигоний» ҳақида мухтасар маълумот беради ва бир байтдан шеърларидан мисол келтиради. Бизнингча тазкиранинг 121-саҳифасида келтирилган шоир Бобо Фигоний бўлса керак. Чунки Навоий - **Мир Сайид гуяндадур ва мужалладлик ҳам билур ва нақшбурлиғда хунарманддур. Аммо ани аксар авқот хуштабълик иллати паришон тутар.**⁵² Бу матлаъ анингдурким:

*Даме висоли ту аз умри жовидон хуштар,
Ба ёди васли ту хуш будам ин замон хуштор.*

Маъноси:

Васлингга бир дам етишиши абадий ҳаётдан яхшироқдир; васлингни эслаш билан шод эдим, бу замон шодроқдурман.

Шоир ижодини Амин Аҳмад Розий, Аҳмад Саҳилий, Муҳаммад бин Муҳаммад Уҳди Булёний, Муҳаммад бин Али Такиуддин Коший, Мирзо Сафавий, Муҳаммад Саҳилий Нўъмоний, Нуруллоҳ бин Шарифиддин Шуштарий, Забиҳулло Сафо ва Сайид Нафисийлар ўрганишган. Асарнинг адабий томонлари ўрганилган, лекин тил ва матншунослик жиҳатлари ўрганилмаган.

Бобо Фигонийнинг бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Унда ғазал, қасида, рубоий, қитъа, муҳаммас, мусаддас сингари жанрдаги шеърлар жамланган. Бобо Фигоний девонининг нусхалари дунёнинг кўп қўлёзма ҳазиналарида сақланади. Жумладан Ўзбекистон Фанлар Академияси Беруний номидаги шарқшунослик институтида 238, 9913, 209, 1011, 1041, 1371, 2294 рақамлари остида «Девони Фигоний» номи билан еттига қўлёзмаси мавжуд.

1. 2294-рақам остидаги девон Хуросонда ёзилган бўлиб, асар насталиқ ёзувида ва тожик тилида битилган. Девон 166 вароқ бўлиб, уларнинг ўлчами 9,5-16 см. Ҳар бир вароқдаги битилган шеърлар 17 қаторни ташкил этади.

2. 1371-рақам остидаги девони эса Хуросонда ёзилган бўлиб, насталиқ ёзувида ва тожик тилида битилган. Девонни Хэдоятуллоҳ исмли хаттот 1000 – 1592 йиллар оралиғида кўчирган. Девон 132 вароқ ва уларнинг ўлчами 11-19,5 см. Ҳар бир

⁵¹ Шарофиддин Роҳимий «Тарихи томм», Маънавият нашриёти, 1998 йил. 77-саҳифа

⁵² Алишер Навоий, Мажолисун нафоис, «Фан», 1961 йил, 121-саҳифа, Муқаддима, изоҳлар ва танқидий матн муаллифи ф.ф.н. С. Ғаниева

вароқлардаги битилган шеърлар 12 қаторни ташкил этади. Девон яхши сақланган. Шу билан биргаликда сарлавҳалари ҳам мавжуд.

3. 1041-рақам остидаги девоннинг ёзилган жой номаълум. Асар насталиқ ёзувида ва тожик тилида битилган. Девонни Хожа Ниёз исмли хаттот 1325 – 1907 йилларда кўчирган. Девон 132 вароқ ва унинг ўлчами 21-34,5 см.

4. 1011- рақам остидаги девон Эронда битилган бўлиб, насталиқ ёзувида ва тожик тилида битилган. Девон 118 вароқ ва унинг ўлчами 13-23,5 см. Ҳар бир вароқдаги битилган шеърлар 13 қаторни ташкил этади. Девон яхши сақланган, лавҳали лекин сўнги қисми йўқ.

5. 209-рақам остидаги девон ёзилган жойи номаълум бўлиб, насталиқ ёзувида ва форс тилида битилган. Девонни кўчирган хаттот номаълум. Девон 10 вароқ ва унинг ўлчами 13,5-23 см. Асар 33 қатордан иборат бўлиб,

6. 9913-рақам остидаги девон ёзилган жойи номаълум бўлиб, насталиқ ёзувида ва форс тилида битилган. Девонни кўчирган хаттот номаълум. Девон 145 вароқ ва унинг ўлчами 12-19 см. Асар 17 қатордан иборат. «Сехри ҳалол» билан бир тўпламда берилган.

7. 238-рақам остидаги танланган асарлар тўпамидан жой олган девон ёзилган жойи номаълум бўлиб, насталиқ ёзувида ва тожик тилида битилган. Девонни Муҳаммад Хусайн Булғорий исмли хаттот 1270 – 1854 йилларда кўчирган. Девон 22 вароқ бўлиб, тўпамнинг 205-226 саҳифаларида жойлашган. Қаторлар сони 23 та бўлиб, асар вароқларининг ўлчами 15,5 – 26,5см.

Юқоридаги қайдларга кўра айтиш мумкинки, дастхатларда шеърлар миқдори турлича. Қўлёзмаларнинг ўртача варақлар миқдори 125-150 варақни ташкил қилади. Иккита қўлёзмадагина кўчирилган жойи ва котибининг номи қайд қилинган. Бизнингча институт фондидаги 2294- ва 9913- рақамларда сақланаётган қўлёзма асарларнинг миқдори ва сақланиши сифати жиҳатидан нисбатан мукамалроқ ҳисобланади. Қўлёзмаларнинг кўпчилиги Ҳуросонда китобат қилинган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, замонасининг «Ҳофизи Шерозийси» деб ном олган Хусайний, Жомий ва Навоийларнинг назари тушган, девони кенг тарқалган Бобо Фиғоний меросини ўрганиш илмий, биографиясини яратишб унинг “Девони Фиғоний” асарини танқидий матнини яратиш шарқшуносларнинг ҳамон галдаги вазифаси бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Амин Аҳмд Розий. Етти иқлим. Калкутта. 1939 йил. 264-265-саҳифалар
- 2.Муҳаммад бин Муҳаммад Уҳди Булёний. Ирфотул Ошиқийн. Қўлёзма
- 3.Сом Мирзо Сафавий. Тухфайи Сомий. Техрон. 1312 шамсий.
- 4.Шарофиддин Роҳимий «Тарихи томм», Маънавият нашриёти, 1998 йил. 77-саҳифа
- 5.Алишер Навоий,Мажолисун нафоис, «Фан»,1961 йил, 121-саҳифа, Муқаддима, изоҳлар ва танқидий матн муаллифи ф.ф.н. С. Ғаниева
- 6.Нуруллоҳ Шарифутдин Шуштарий.Мажолисул мўъминин, Техрон. 1354 шамсий
- 7.Забихулло Сафо. Эронда адабиёт тарихи. Техрон. 1363 шамсий

ERKIN A'ZAMNING SO'Z QO'LLASH MAHORATI

Nodira Qobulova

Navoiy davlat pedagogika instituti, o'qituvchi

Badiiy asar tili umumxalq tili taraqqiyoti qonuniyatlariga bo'ysunishi barobarida jonli tilga ham, kitob va matbuot tiliga ham asoslanadi. Adabiy asarlarning mazmunini ro'yobga chiqaruvchi vosita bu badiiy asar tilidir. M.Gorkiy ta'kidlaganidek: "So'z barcha faktlar, barcha fikrlar libosidir. Ammo har bir fakt zamirida ijtimoiy ma'no bor, har bir ma'no zamirida esa bir yoki ikkinchi fikr nega bunday-u, nega unday emas, degan sabab bor... Klassiklar yuz yillar davomida asta-sekin ishlangan ana shunday tilda yozganlar. Haqiqiy adabiy til shu!"⁵³

Yozuvchi hayotiy voqea-hodisalarni tasvirlaganda, obraz yaratganda jonli tildagi sheva, kasb-hunarga oid til birliklaridan, asl va ko'chma ma'noli so'zlardan, sinonim va antonimlardan, umumxalq tilining gap qurilish usullaridan, arxaizm va jargonlardan birdek foydalanadi.

Shuningdek badiiy asarning tasviriyliigi va ta'sirdorligini ta'minlashda muallif shaxsining so'z boyligi muhim ahamiyatga ega. Agar asarda avtor tili jozibali bo'lsa, shubhasiz u asarda personajlarning nutqi ham pala-partish va bachkana bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, muayyan asarda personajlar nutqi yaxshi bo'lib, muallif nutqi g'arib bo'lmaydi. Chunki badiiy asardagi barcha nutq qatlamlari yozuvchi nazoratida bo'ladi. Yozuvchi til orqali doimo odamlarning dilidagi istak va intilishni, fikr va tuyg'uni, amalga oshgan yoki oshmagan niyatni, harakatni ko'rsatishga intiladi. Badiiy til asardagi obrazlar, xarakterlar, mavzu, g'oya, syujet, kompozitsiya va boshqa komponentlar tarkibiga singib, ajralmas bir butunlikka jiplashadi.

"Bayramdan boshqa kunlar" qissasida turlicha til qatlamlarini ko'ramiz. Bakirning qaynatasi Panjikent, tog'a bo'lmish Sirdaryo shevasida gaplashadi.

Masalan, "Challarining ertasida u Bakirni ro'parasiga o'tqazib olib, har safar "Endi bunisni eshiting, kuyovbola!" deya, jinnilar turkumidan bir talay latifa aytib beradi. So'ngra, negadir eshikni qattiq yopib qo'yib, past tovushda, deyarli pichirlab forscha baytlar o'qiydi:

Man boshamu vay boshad,

Vay boshadu may boshad.

Vay az labi may no'shad,

Mana az labi vay no'sham.⁵⁴

O'qiganini o'zbekcha izohlab, "Qalay, zo'r-a? Buning mag'zini chaqing, kuyovbola! – dedi qah-qah kulib. – Endi mana bunisiga quloq tuting:

Daraxti makri zan chil resha dorad,

Falak ham az makri vay andesha dorad⁵⁵."

Baytni sharhlab, yana boyagidek: "Ana bunisining mag'zini chaqing, kuyovbola!" dedi. Ammo bu gal negadir qah-qahlab kulmadi."⁵⁶

Yoki bo'lmasa hamma uni tog'a deydigan Muftilla (Mufti)ning nutqiga e'tibor beraylik. U sirdaryolik bo'lib, Chinnibekning oshnasi. Mirzacho'lda besh bolasi va xotini bo'la turib, doimo Toshkentda Chinnibekning yonida yuradi. Aniqrog'i yozi bilan Mirzacho'lda paxta punktida ishlaydi, qish kezlari kuni Chinnibekning uyida o'tadi.

⁵³ М.Горький Адабиёт ҳақида. Ўздаврнашр, Тошкент, 1962, 240-бет

⁵⁴ Mazmuni: Men bo'lsam-u u (ma'shuqa) bo'lsa, U bo'lsa-yu may bo'lsa.
U may labidan simirsa, men uning labidan so'rsam.

⁵⁵ Mazmuni: Ayol kishi makr daraxtining qirq ildizi bor,
Ul makr qarshisida falak ham nochor.

⁵⁶ A'zam E. Kechikayotgan odam. T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi, 2002-yil, 205-206-betlar

Mufti Toshkentdek shahri azimda juda ko‘p vaqtini o‘tkazsa-da, ammo uning nutqida na adabiy til me‘yorlariga rioya qilishni, na Toshkent shevasiga xos so‘zlarni uchratamiz. U Toshkenda kazo-kazolar davrasida ham, oqbilak tannoz xonimlar yonida ham sirdaryochoha shevada gapiraveradi:

“... - Jibanboyding o‘zi ko‘rinmaydi? Biz unga manovilarni olib keldik. Ko‘pam ul boshqa o‘yinlarni o‘ynaybermay, buniyam o‘rgansin. Pichoqbozlik – ota-bobomizdan qog‘an o‘yin.

... - Xotin maxluq, har qancha chiroyli bo‘lmasin baribir tez qariydi. Amaldorning qizi bo‘lsa qarimaydi. Boyding qizi chirayli bo‘ladi. Azaldan sho‘nday, ha!

... - Siz eshikka qarab jubaring, Chinni so‘rayotuvdi, - deb qoldi.”⁵⁷

Ko‘rinib turibdiki, mahalliy yoki professional til qatlami notiqning kimligini, qiyofasini, qalbini ko‘rsatib turishi bilan birga uning o‘z-o‘ziga bergan tavsifnomasi, xarakteristikasi hamdir.

Muftillani hayotga, dunyoga qarashi shakllanib bo‘lgan, u o‘zi to‘g‘ri deb tanlagan yo‘lidan uni hech kim qaytara olmaydi. Yozuvchi ham unga “tarbiyaviy yo ma‘naviy saboq berishni maqsad” qilib olmaydi. Asli qanday bo‘lsa, shundayligicha ko‘rsatadi. Harom-harish topilgan davlati uning yengil-yelpi yo‘llarga kirib ketishiga yo‘l ochgan. Bu unga kalondimog‘lik hissini, o‘zini hamisha haq bilish ko‘nikmasini shakllantirgan. U birgina Chinnibekdan ozroq hayiqib turadi, qolganlarni nazar-pisand qilmay o‘zining to‘pori falsafasini so‘qiyveradi. Uyat tuyg‘usi ham u uchun begona tushuncha. Muallif unga shunday ta‘rif beradi:

“Mutfilla deganlari ochiq-oshkora didsizlik bilan kiyingan – allaqachon urfdan qolgan shapaloq yoqali guldor ko‘ylak ustidan mushtum to‘g‘ali serbar galstuk, asl charm kamzul; peshonasida bir tutam sochi changallab yulib olingandek tepakal, ko‘zlari qisiq, aft-angori qandaydir g‘ubor bosgannamo, tanqaygan burnidan mo‘ylari chiqib turgan mo‘g‘ulbashara, irkitroq kimsa edi. Bargida aytgan Chingizxonning o‘zginasi, yo‘q zamonaviyrog‘i!”⁵⁸

Galdagi ziyofatlarning biriga Muftilla Oysuluv ismli didsiz va bachkana kiyingan bir qizni yetaklab keladi. U qiz ichib olib olib, davrada tekin tomosha ko‘rsatadi: huda-behudaga hoholab kulib, ko‘zlari suzib, oxiri stolning ustiga uxlab qoladi.

Oysuluv bu yerda aslida epizodik bir obraz. Bu obrazning asardagi vazifasi shuki, u Muftillaning ma‘naviy qashshoqlini yana bir bora ta‘kidlamoqda.

Ilgari badiiy asarlarida faqatgina salbiy qahramonlarni shevada gapirtirish udumi bor edi. O‘zbek nasrida bu an‘anaga birinchilardan bo‘lib Tog‘ay Murod barham berdi. Tog‘ay Murod sodda, samimiy, mard qahramolari shevada so‘zlab, o‘zbek tilining qahramonlari shevada so‘zlab, o‘zbek tilining boy leksik qatlamini ko‘z-ko‘z etdi. Erkin A‘zam ham ko‘p xarakterlarini shevada so‘zlatadi. Bular ichida o‘qigan ham, o‘qimagan ham, o‘rta ma‘lumotli ham, oliy ma‘lumotlilar ham uchraydi. Erkin A‘zam nasrida sobiq rahbarlar, Safuraga o‘xshagan jahongashtalik ishtiyqidagi obrazlar nutqlaridagi ko‘proq ruscha-baynanminal so‘zlarni qo‘llashsa, muayyan bir viloyat xududida yashayotganlar ko‘proq o‘z lahjalarida gapirishadi.

Masalan, “Bayramdan boshqa kunlarda”gi Safura tilidan “bravo”, “genesvali”, “o‘key”, “salyut”, “mersi”, “chi gap”, “oybay”, “se lya vi”, “chao”, “raftem” kabi so‘zlar ishlatiladi. Turli xil tillardan olingan so‘zlar bilan nutqiga bunday “zeb berish” mazkur xarakterning beqarorligidan, hayotiy maqsad, hayotiy maqsad a‘molining omonatligi yoki

⁵⁷ A‘zam E. Kechikayotgan odam. T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi, 2002-yil. 175,176,179,180-betlar

⁵⁸ A‘zam E. Kechikayotgan odam. T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi, 2002-yil, 175-bet

ichidagi gapni sirtga chiqarmaslik uchun ishlov berilgan niqobdek tuyuladi. Chindan ham asar so'ngiga borib ma'lum bo'ladiki, Safura besamar o'tgan hayotini unutish, baxtsizligini bildirmaslik uchun o'zini ziyofatlar va ola-quroq so'zlar panasiga yashirgan ekan. Bu ayniqsa g'oyib bo'lishidan oldin Bakir bilan bo'lgan uzundan-uzoq muloqotida ko'rinadi: nutqida birorta ham chet so'zlarni qo'llamaydi.

Erkin A'zamning "Shoirning to'yi" qissasida shunday bir epizod bor: nogironlar aravachasida o'tirgan shoir anjumanga kiraverishda eshik oldida Ta'qibkorga duch keladi. "Ta'qibkor, tabiiyki uni shaxsan tanimadi, tanimog'ining iloji ham yo'q edi: u bittagina, bunaqangi qalang'i-qasang'i yot unurning esa urug'i behisob. Qarigani vajidanmi, zamon o'zgargani tufaylimi, yo bunday maskanda, bunday ayyomda biron kori hol bo'lmog'iga asos yo'qligi uchunmi, qisqasi uni odatda vokzal-pokzalda tentirab yuradigan mayxo'r mubtalolalardan fahmlab, tishlari orasidan vishillab amr qildi:

- Shagom marsh!"⁵⁹

Tasviriylik va ta'sirdorlik (emotsionallik) badiiy asar tilining xos xususiyatlaridan biri sanaladi. Biz Ta'qibkorning har bir hatti-harakati, yuz va qo'l harakatlari-jestlarini ko'rib turgandek bo'lamiz. Uning birgina so'zi juda ko'p narsalarni anglatadi. "Shagom marsh!" so'zlovchining adresatga nisbatan ijtimoiy jihatdan yuqori mavqeda turishini, kasb-kori tufayli unda shakllangan psixologiya unga buyruq ohangida gapirish huquqini berganligini, e'tibori qaratilgan shaxsni bir chaqaga olmasligi kabi qator ma'no qirralarini uqish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yozuvchi mahoratini namoyon qilishda, asarlarning hayotiyiligini ta'minlashda badiiy til qatlamlari, muallif nutqi, monolog, dialog, ichki monologni o'rni turli asarlarda turlicha bo'lsada, Erkin A'zam ijodini xronologik tarzda ko'zdan kechirganda bu xususiyat uning ijodida sayqal topib, tobora takomillashib borayotganiga guvoh bo'lish mumkin.

ФАХРИЙ ҲИРАВИЙНИНГ ТАТАББУЪ ЯРАТИШ МАҲОРАТИ

Ойдин Туйчиева

*Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ
"Шарқ тиллари" кафедраси ўқитувчиси*

Султон Муҳаммад Фаҳрий Ҳиравий XVI аср ярмининг машҳур адибларидан бири ҳисобланади. У ўз замонасида Хуросон, Синдх ва Ҳиндистонда машҳур олим, адиб, шоир, тазкиранавис ва таржимон сифатида обрў қозонган. Фаҳрий Ҳиравийнинг ҳар бир яратган асари жанр тараққиёти жиҳатидан янгилик даражасигача кўтарилган. Фаҳрий Ҳиравий Алишер Навоийнинг "Мажолис-ун нафоис" асарини илк бор чиғатой тилидан форс тилига таржима қилиб, "Латойифнома" деб номлаган, унда Фаҳрий ўзи томонидан 9-мажлисни илова қилиб қўшган. Бундан ташқари "Тухфат ул-Ҳабиб" шеърӣ мажмуасининг донғи Моварауннаҳр, Синдх ва Ҳиндистонга тарқалиб, шу мажмуа асосида кўплаб баёзлар яратилган.

Фаҳрий Ҳиравийнинг "Тухфат ул-Ҳабиб" мажмуаси ЎзФА Тошкент давлат шарқшунослик университетида, "Баёзе мажмуеи ғазалийоте бо радойифе тазмин" деб номланиб, №4596 инвентар рақами остида, настаъликда ва "Тухфат ул-Ҳабиб мажмуеи радойиф ул-ашъор" номи билан №235 инвентар рақам остида сақланади. Ушбу мажмуа икки ҳил ном билан Эроншунос олимлари томонидан номланганлиги сабабли ҳам, Шарқшунослик қўлёмалар фондида икки ҳил ном билан сақланиб қолган.

"Тухфат ул-Ҳабиб" мажмуасида нафақат машҳурларнинг ғазаллари, балки тарихда номлари номаълум бўлган инсонларнинг ҳам ғазаллари келтирилган бўлиб, бир неча шоирларнинг ғазалларини асраб қолган, ҳар бир ғазалнинг бошланишида

⁵⁹ A'zam E. Kechikayotgan odam. T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi, 2002-yil, 315-bet

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

муаллиф номи қизил ҳарфлар билан алоҳида берилган. Мажмуа радифли шеърлар тизими тартибида тузилганлиги билан ҳам ажралиб туради. “Тухфат ул-Ҳабиб” мажмуаси Фахрийнинг ҳаётлигидаёқ жуда оммалашиб кетган бўлиб, бу мажмуа асосида бир қанча мажмуалар Хуросон, Синдх ва Ҳиндистонда тузилгандир.

Тазкирада Фахрийнинг ўз ижодига мансуб 100 га яқин ғазаллари ҳам мавжуд. Уларнинг аксарияти устоз шоирларга татаббуъ, назира тарзида битилган. Мазкур мақола доирасида биз Фахрийнинг “жудо” радифли ғазали хусусида мулоҳаза юритамиз.

“Тухфат ул-Ҳабиб” мажмуасининг №4596 рақами остидаги кўлёзма нусхасида Амир Алишер тахаллуси Фоний деб шоирнинг 2 та ва бошқа шоирларнинг жами 13 та “жудо” радифли ғазали берилган. Мажмуанинг №235 рақам остидаги кўлёмасида эса, Амир Алишерга тегишли 2 та ва бошқа шоирлар қаламига мансуб жами 14та “жудо” радифли ғазали келтирилгандир. Булар Амир Хусрав, Хожи Исмаи, Мулла Мир Валад Ҳазрат шайх Абу Саййид Пуроний, Саййид Мир Хожи, Мавлоно Ҳилолий, Мавлоно Аҳлий, Таршизий, Бойсункур Мизо (Одил тахаллуси билан), Мавлоно Фоний, Мавлоно Бухорий, Мавлоно Абу Тохир Котиб, Мавлоно Ноли Рост, Мавлоно Жалолий, Мавлоно шох Муҳаммад Мехрлар бўлиб, “жудо” радифли ғазаллар асосан уларга тегишли. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик университети фондида сақланаётган “Тухфат ул-Ҳабиб”нинг иккала кўлёмза нусхасида ҳам Фахрийнинг ўзига оид бўлган “жудо” ғазали келтирилмаган. Лекин кўлимизда мавжуд 1968 йил Ҳайдарободда Сайид Ҳисомуддин Рошидий томонидан нашр этирилган “Равзат ус-салотин” ва “Жавохир ул-ажойиб” тазкираларига тайёрланган илмий танқидий матннинг Рошидий томонидан берилган муқаддима қисмида сўз боши муаллифи “Фахрий Ҳиравийнинг девони ҳалигача ҳеч ердан топилмаган. Бундан тўрт юз йилдан олдин Аграда бўлган, сўнг нима бўлгани номаълум. Биз ушбу тўпلام охирида “Жавохир ул-ажойиб”дан сўнг 101 ғазални йиғиб “Тухфат ул-Ҳабиб” ва “Маҳакке Муртазай” номи билан бердик. Бундан ташқари муқаддимада ҳам Фахрийнинг маълум шеърларини келтирдик, токи унинг шеърини ижоди бир ерга тўплансин”, дея таъкидлаб ўтилади ҳамда тазкира якунида Фахрийнинг ўзига мансуб ғазаллари илова қилинади. Фахрийга тегишли деб ҳисобланган ғазаллар орасида қуйидаги “жудо” радифли ғазали берилган.

Биз шоирнинг ушбу “Жудо” радифли ғазалига тематик ва тасвир услуби жиҳатдан яқин бўлган бир неча шу радифли ғазаллар билан муқояса қилдик ва шу орқали Фахрийнинг ғазалнавис сифатидаги маҳоратини ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

	فخرى	مولانا جلالى	امير خسرو	على شير نوایى
1	ای دل چرا نباشم از آن سیمتن جدا	سیتم از یار جدا بینم از اغیار جدا	ابر میبارد و من میشوم از یار جدا	وی که در وقت گلم زان گل رخسار جدا
	کس چون شد زجان بدل خویشتن جدا	گر شدم کشته نخواهم شدن از یار جدا	اچون کنم دل بچنین روز ز دلدار جدا	گل جدا آتش من نیز کند خار جدا
2	جان من است خدمت جانان و پیش من	بس که از درد تو سر بر در و دیوار زدم	ابر و باران و من و یار ستاده بوداع	از جدایی من و یار ابرز

				تأثیر بهار
	مردن بود ز خدمت او زیستن جدا	در از این درد جدا نالد و دیوار جدا	من جدا گریه کنان ابر جدا یار جدا	من جدا گریه کنان ابر جدا یار جدا
3	در بزم دوست سوختن و چوشمع مردنم	مرهمش گرفتند از داغ دل پرخونم	سبزه نو خیز هوا خرم و بستان سر سسبز	چه فراق است که جانان چو جدا گشت زمن
	به ز انکه زنده ماتم ازان انجومن جدا	پرده میشد از دیده خونبار جدا	بلبل روی سیه مانده ز گلزار جدا	دل ز جان گشت جدا جان زتن زار جدا
4	خون در دل آمد از خط مشکین و لعل لب	دل که صد پاره شد از تیغ تو خون لاله مرا	ای مرا درته هر موی ز زلف بندی	آن پری پیکر از این خسته جدایی طلبد
	مشك ختن جدا و عقیق یمن جدا	هر یکی ست بداغ تو گرفتار جدا	حه کنی بند ز بنیم همه یکبار جد	همچو جان کاو شد از پیکر بیمار جدا
5	(فخری) غلام تست ز خوشتن جدا مساز	بی توان غنچه سراب جلالی نشکفت	دیده از بهر تو خونبار شد ای مردم چشم	درو دیوار ز هم گشت جدا بسکه زدم
	یعنی که بنده را مکن از خویشان جدا	غنچه کم میشکفتد چون شد از خار جدا	مردمی کن مشو از دیده خونبار جدا	سر جدا بر در آن کوی و بدیوار جدا
6			نعمت دیده نخواهم بماند بس از این درمی	ساقیا داروی بیهوشیم افکن درمی
			مانده چون دیده از ان نعمت دیدار جدا جدا	که نباید بدلم هوش زدندار جدا
7			دیده صد رخنه شد از بهر تو خاکی ز رخت	فانیا جام فنانوش در این دیر اگر
			زود بر کیر و بکن رنه دیدار جدا	بیخودی خواهی از آن دلبر خمار جدا
8			مید هم جان مرواز من و گیت باور نیست	
			بیش از ان خواهی بستان و نگدار جدا	
9			حسن تو دیر نیاید جوز حسرو رفتی	
			گل بسی دیر نباشد جوشد از خار جدا	
	Фахрий	Мавлоно Жалолоий	Амир Хусрав	Алишер Навий
1	Эй юрак нега ул	Ситам ёрдан жудо,	Ёмғир ёғар мен	Гилам

**О‘ЗБЕК ТИЛИНИ ИККИНЧИ ТИЛ ВА ХОРИЖИЙ ТИЛ СИФАТИДА О‘ҚИТИШ MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

	бемехрдан (симтан) бўлмасман жудо,	кўрарман ағёрдан жудо,	эрурмен ёрдан жудо,	ёйилган пайтда мен ул гулрухсордан бўларман жудо,
	У ким бўлдики, қондан бўлган (хиштан) дилни жондан қилса жудо.	Ўлимга маҳкум қилинсам ҳам, истамасман ёрдан бўлишни жудо.	Бундай кунда қандай этай кўнглимни дилдордан жудо.	Гул жудо, оловим ҳам хордан қилар жудо.
2	Ёнимдаги жононлар хизмати, жонимга,	Шу сабаб дардингда бошимни урдим эшигу деворга,	Булуту ёмғир, мену ер видолашурмиз,	Мену ёр, булуту баҳор жудо,
	Келтирди ўлим, тирикликдан бўлганда жудо.	Хатто эшик ҳам жудо дардимдан нола қилиб, девордан бўлди жудо.	Кўзим ёшлиқ мен жудо, булут жудо, ер жудо.	Кўзим ёшлиқ мен жудо, булут жудо, ер жудо.
3	Дўст базмида шам каби ёниб сўнган пайтимда,	Қон бўлур юрак бағрим,	Сабза энди ниш урар, хаво илиқ, бўстон ям-яшил,	Бу қандай айрилиқ бўлдики, мендан жонон айрилса жудо,
	Тирик қоларман ул анжумандан бўлиб жудо	Хунбордин эса, учиб бўлди жудо.	Юзи қаро булбул эрмуш ўз гулзордан жудо.	Дил жондан, жон зор тандан бўлди жудо.
4	Қора қошу лаъли лабингдан юрак бўлди қон,	Найзангдаги лоладек қонимдан дил юз пора бўлиб,	Эй сочимнинг ҳар толаси банд эрур зулфинг ила,	Ул пари пайкар бу хастадан жудолик қилди талаб,
	Тану бахтдан бўлганда жудо.	Доғингда бўлди гирифтор жудо.	Нечук сен банд бандимдан этурсен бирбор жудо.	Гўё жон пайкардан бемор бўлди жудо.

5	Фахрий ғуломдурсан, қондошингдан жудоликни қилма талаб,	Бетавон Жалолийнинг сароб ғунчаси очилмас,	Эй кўзимнинг қароси, сен деб кўзимдан қон оқар,	Шу сабаб бошимни эшигу деворга уриб, заҳмат чекдим,
	Яъни мени қариндошдан қилма жудо ⁶⁰ .	Чунки, ғунча очилмас хордан бўлса жудо ⁶¹ .	Айла мардумлиғ этма, мени кўзу хунбордин жудо.	Хатто эшик ҳам жудо дардимдан, девордан бўлди жудо.
6			Истамам кўриш неъматим қолса гар бундан кейин,	Соқий мени беҳуш қиладиган дори солу май бергин,
			Гар қолар бул қароқлар неъматим дийдордан жудо.	Чунки дилим хуш бўлмас дилдордан бўлганда жудо.
7			Сени деб из раҳна топди кўзима хоки пойингдан,	Эй Фоний, гар бу дунёда беҳудликни и истасанг,
			Тез ўлгил-у сепиб қилгил раҳнайи дийдордан жудо.	У майфуриш дилбар қўлидан фано жомини ич ⁶² .
8			Жон берурмен кетма мендан, гар ишонмасанг,	
			Олдиндан ўлгилу, тутгил, танайи зардан	

⁶⁰ Қаранг: “Равзат ус-салотин” ва “Жавохир ул-ажойиб” Саид Ҳисомиддин Рошидий нашри, Ҳайдаробод -1968.

⁶¹ Қаранг: Фахрий Ҳиравий. Тухфат ул-Ҳабиб. ФА шарқшунослик институти №4596, №235 рақами остидаги қўлёзма

⁶² Қаранг: С.Сотиболдиева. Фонийнинг Амир Хусрав ғазалларига татаббуълари. Тошкент-199. Б-26

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

			жудо.	
9			Хуснинг чўзилмас узокқа Хусравдан айрилган хамон,	
			Гул омон топмас узок бўлгач, ул хордан жудо ⁶³ .	

Куйидаги ғазалларнинг тематикасига назар ташласак, унда васф ғазалини, айрилиқ мотивидаги ғазални, табиат гўзаллигини тавсифловчи мотивларни кўрамиз.

Фонийнинг Дехлавийга ёзган татаббуъсида эса, васф ва табиат тавсиф мотивини кўрамиз, унда табиат тасвири ҳамда, ошиқнинг айрилиқ азобидан тортаётган оғриқли кечинмалари васф этилади.

Фахрий ва Жалолийнинг ғазалларида эса, айрилиқ мотиви ифодаланади. Фахрий ва Жалолийнинг биринчи ва иккинчи байтларида айрилиқнинг кучлилигидан ҳатто ўлиш ҳам мушкуллиги ифодаланган. Ажойиб муболағанинг игроқ туридан, яъни ақлан ишониш мумкин, лекин ҳаётда юз бериши мумкин бўлмаган тарзда, жононларнинг ўлдириши, юракнинг қон бўлиши, жудоликдан эшикни девордан ажралишини кучайтириш орқали ошиқнинг ёр жудолигидан тортаётган азоби даражаси кўрсатилган.

Дехлавий ва Фонийнинг биринчи ва иккинчи байтларида эса, ажойиб табиат тасвири ташбеҳ истиора орқали ёрдан жудо бўлган ошиқ ҳолати тасвирланган.

Фахрий ва Жалолий ғазалларининг учинчи байтларида, ошиқнинг айрилиқдан чекаётган изтиробни ишқ дарди ҳатто ўлимга ҳам олиб келиши мумкинлиги, лекин дарднинг оғирлигидан ўла олмаслиги тасвирланган.

Дехлавийда табиат тасвири давом эттирилган. Фонийда эса, ёри жудоликни талаб қилаётган ошиқ ҳолати тасвирланган.

Фахрий ва Жалолийнинг тўртинчи байтида, қора қошу лаъли лабингдан юрак бўлди қон, найзангдаги лоладек қонимдан дил юз пора бўлиб мисралари ташбеҳда берилган бўлсада жудо кучайтириб муболаға санъати орқали ифодаланган, бахт эса, машуқа ва тан ошиқ тимсолида келган.

Тўртинчи байтда Дехлавий бемехр ёрга мурожат мотивини берган, Фонийда эса, олдинги байтдаги фикр янада мустаҳкамланган.

Фахрий ва Жалолий ғазалларининг бешинчи байти мақтадир. Унда анъанага кўра муаллиф номлари келтирилган. Фахрий айрилиқга қул бўлганини, Жалолий эса, синган гул очилмаслигини тасвирлайди. Бу мисраларда ташбеҳ ҳамда ҳусни таълил санъати ўта моҳирона қўлланилган.

Дехлавийда бешинчи байтда мураккаб поэтик фигура чизилган. Фонийда эса муболаға санъати орқали ошиқнинг жудоликдан тортаётган азобу укубати кўрсатилган.

⁶³ Қаранг: С.Сотиболдиева. Фонийнинг Амир Хусрав ғазалларига татаббуълари. Тошкент-199. Б-69., ғазал А.Куронбеков таржимаси.

Олтинчи байтда Хусравда “кўз” билан боғлиқ тасвир воситаси берилади: “жудоликдан кўра кўр бўлганим яхшироқ”. Фонийда эса, Соқийга мурожаат мотиви ифодалангани, Фоний дунёқараши, унга хос бўлган ирфоний оҳанглар унинг оригиналлигини рўёбга чиқаради. Бу байт тасаввуфий талқинда ифодаланган.

Дехлавийда байтлар сони 9 та бўлиб, 7-8 байт ёрнинг кетишидан норози ошиқнинг унга қарата айтилган дил изҳорлари билан йўғрилган. 9 байтда эса, тикандан айрилган гулнинг сўлиши куйланиб, ҳусни таълил санъатининг ажойиб намунаси бу байтда ўз ифодасини топган. Форма жиҳатидан бу ғазал “диологик форма”га киради. Ошиқ, лирик қаҳрамони “Мен” и – I шахс, бирлик, олмош сўз туркумида ифодаланса, маъшуқа “Сен” – II шахс, бирлик, олмош сўз туркумида берилган. Фонийда эса маъшуқа, “У” – III шахс, бирлик, олмош сўз туркумида ифода этилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, “жудо” сўзи Фахрийда 8 марта ишлатилган, Жалолийда “жудо” сўзи саккиз марта такрорланган, Хусравда 11 марта такрорланган ва Фонийда 17 марта ишлатилган. Бу сўзнинг такрор қўлланилиши биринчидан ғазалга мусиқийлик, равлонлик бағишласа, иккинчидан айрилиқнинг нечоғлиқ кучли эканлигини кўрсатишга хизмат қилади. Ғазалнинг асосий мотиви жудолик, айрилиқ эканлиги унинг радифли қўлланилиши композицион бутунлик бағишлаб байтлараро боғлиқликни таъминлаб турибди.

O'ZBEK ADABIYOTIDA XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA YARATILGAN BA'ZI SAYOHATNOMALAR HAQIDA

I.Y.Abdullyeva

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
"Sharq tillari" kafedrasida o'qituvchisi*

Insoniyatning ko'p ming asrlik tarixi davomida va, ayniqsa, yozma adabiyot paydo bo'lganidan so'ng dunyo xalqlarining tillarida safar, sayohat mavzusida minglab asarlar yaratilgan. O'zbek klassik adabiyotida sayohat taassurotlarini tasvirlovchi asarlar sayohatnoma deb atalgan. Sharqda safar voqealari va taassurotlarini bayon etuvchi ayrim asarlar safarnoma deb ham atalgan.

Atoqli rus olimi D.S.Lixachev sayohatnoma adabiyotiga ta'rif berganida uni “yo'l kundalıkları shaklida bitilgan yoxud safar chog'ida to'plangan materiallar asosida yaratilgan yodgorliklardan” iborat degan edi.⁶⁴ Olim XII – XVII asrlarda rus davlatining elchilari yozib qoldirgansafar xotiralarini tahlil qilish natijasida shu xulosaga kelgan edi.

D.S.Lixachevning keltirgan ta'rifidan kelib chiqib, rus olimasi I.M.Maltseva XVII asr oxirigacha yaratilgan safar xotiralarining uch turini ko'rsatadi:

1. Ulamolalar va boshqa ziyoratchilarning “muqaddas maskanlar”ga uyushtirgan safarlari haqidagi bitiklar;
2. Davlatlarning turli topshiriqlar bilan xorijiy o'lkalarga jo'natilgan rasmiy vakillari (elchilar, diplomatlar va choparlar)ning safar haqidagi rasmiy hisobotlari va yo'l tafsilotlari;
3. Boshqa kimsalar tarafidan turli maqsadlarda yozib qoldirilgan yo'l xotiralar.⁶⁵

Olimaning fikriga qo'shilgan holda shuni ta'kidlash mumkinki, “muqaddas maskanlar”ga qilingan safarlar haqidagi bitiklar turkiy zabon mamlakatlarda ham keng tarqalgan bo'lib, ular “hajnomalar” deb ataladi. Turkiy zabon xalqlar adabiyotida yaratilgan shunday hajnomalarga boshqird sayyohi Murtaza – Gali ibn Kutlugushning 1703-yilda Arabistonning muqaddas maskanlariga qilgan safari haqidagi bitiklarini misol qilish mumkin.

⁶⁴ Лихачев Д.С. Повести русских послов как памятники литературы/ Путешествия русских послов XVI – XVII веков. – М. – Л.: Наука. 1954. – С. 346.

⁶⁵ Мальцева И.М. Записки путешественников XVIII века как источник литературного языка и языка художественной литературы / Язык русских писателей XVIII века. – Л.: Наука, 1981. – С. 132.

Ismail Bikmuxamet o‘g‘lining XVIII asrning 80-yillarida yaratilgan “Ismegil – aga seyexete” boshqird va tatar adabiyoti tarixida muhim o‘rin tutadi. Unda muallifning Hindistonga hamda Makka va Madinaga haj safari chog‘ida barcha ko‘rgan kechirganlari va eshitganlari tasvirlangan.⁶⁶

Yana birr us olimasi M.G.Schadrina sayohatnomalarni quyidagi turlarga bo‘ladi:

1. Muqaddas maskanlar haqidagi safarnomalar.
2. Ekspeditsiyalarning ilmiy yozuvlari.
3. Adabiy sayohatnomalar.⁶⁷

O‘zbek adabiyotining dastlabki bosqichlarida “sayohatnoma” janri sof holda emas, balki boshqa janrlar orasida sinkretik uchragan. Adabiyotshunos S.Ahmedovning fikricha: “... o‘zbek demokratik adabiyoti davriga kelib, bu janrning boshqa janrlardan o‘ziga xos qatoq g‘oyaviy-estetik prinsiplari nuqtai nazaridan tashqari jiddiy ajralib turuvchi to‘laqonli namunalari maydonga keldi... O‘zbek demokratik adabiyotida alohida poetik shaklda tarkib topgan ma‘lum qolipga tushgan va keyinchalik adabiy an‘ana tusiga kirgan bu janrning asoschisi Muhammad Aminxo‘ja o‘g‘li Muqimiydir”.⁶⁸

Muqimiy turli marshrut (Qo‘qon – Farg‘ona, Qo‘qon – Shohimardon, Qo‘qon – Isfara) bilan turli vaqtlarda qilgan sayohat taassurotlarini tasvirlab, uchta “Sayohatnoma” yozdi. Muqimiy yaratgan “Sayohatnoma”larning hammasi shundan iborat, degan fikrni qat‘iy ravishda aytib bo‘lmaydi. Chunki keying vaqtlarda (1953) “Isfara sayohati”dan 40 misradan iborat yangi parcha topildi.⁶⁹

Muqimiy “Sayohatnoma”lari o‘z vaqtida naziralarni maydonga keltirdi. Chunonchi, shoir Zavqiy ham Muqimiy “Sayohatnoma”lari ruhini, uning vaznini, qofiya sistemasini, bandlar – to‘rtliklar usulini saqlagan holda “Sayohatnoma” yozgan.

Muqimiyning “Sayohatnoma”lari barchasi jamlansa, 224 misradan iborat bo‘lishi ma‘lumdir. Uning “Sayohatnoma”larida quyidagilar aks ettirilgan:

1. “Sayohatnoma”larda shoir obrazining aks etishi;
2. “Sayohatnoma”larda hokim guruhlarining fosh etilishi;
3. “Sayohatnoma”larda tabiat manzaralarining tasviri.

Muqimiy o‘z “Sayohatnoma”larida o‘z sayohatlari esdaliklaridan bahs etar ekan, u turmush hodisalari haqidagi taassurotlarini, ularning o‘z kayfiyatiga ta‘siri va buning natijasida o‘zida tug‘ilgan ruhiy kechinmalarni, his tuyg‘ularni, o‘y-hayollarni aks ettiradi. “Sayohatnoma”larning lirik chekinishlarini tashkil qiluvchi bu materiallarda shoirning ma‘naviy hayoti, ichki dunyosi ochiladi, ya‘ni o‘quvchi ko‘z o‘ngida shoir obrazi gavdalanadi.⁷⁰

Shuningdek, sayohat janrida bitilgan asarlarga misol qilib 1887-1894 yillarda “Turkiston viloyatining gazetini”ning turli sonlarida e‘lon qilingan samarqandliki Mirzo Buxoriyning Peterburgga sayohati xotiralari, toshkentlik Toshmuhammad Isamuhamedovning Parijga sayohati xotiralari, Sattorxon Abdug‘afforovning “Sayohatnoma”si, Furqatning “Ahvolot”i, Xudoyorxon o‘g‘li Ibn Yaminbekning xotiralari hamda toshkentlik Orifxo‘janing “Sayohatnoma”si keltiriladi.

Sayohat mavzusi badiiy usul sifatida ham qo‘llanilgan asarlar mavjud. Bunday asarlarga M.Behbudiyning “Sayohat xotiralari” (1914), A.Avloniyning “Afg‘on sayohati”,

⁶⁶ <http://www.bdx.ru/encikl/s/sayohat.htm>

⁶⁷ Щадрина М.Г. К вопросу о становлении и развитии жанра путешествий. // Русский язык в школе. 2003. - №3. – С. 78-83.

⁶⁸ Ahmedov S. O‘zbek demokratik adabiyotida sayohatnoma.// Adabiy meros. Toshkent, 1986 - №1(35). – B. 11.

⁶⁹ Karimov G‘.K. O‘zbek adabiyoti tarixi. Uchinchi kitob. T.: O‘qituvchi, 1975 – B. 129.

⁷⁰ Karimov G‘.K. O‘zbek adabiyoti tarixi. Uchinchi kitob. T.: O‘qituvchi, 1975 – B. 131.

Cho'lponning "Yo'l esdaliklari"ni kiritish mumkin. Bundan tashqari, Fitratning "Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'an munozarasi" ("Munozara", 1909) va "Bayonoti sayyohi hindi" ("Hind sayyohining bayonoti", 1912), asarlarini, Cho'lponning "Safarnoma"sini va "Do'xtur Muhammadiyor" (1914) qissasini kiritish lozim.

Yuqorida qayd etilgan sayohatnomalarning asosiy qismi XIX - asr oxiri XX – asr boshi ya'ni adabiyotdagi milliy uyg'nish davrida yozilgan bo'lib, ular qadimgi an'analarni davom ettirgan holda, sayohatnoma janriga yangicha ruh berdilar.

Adabiyotlar ro'yhati:

1. Ahmedov S. O'zbek demokratik adabiyotida sayohatnoma.// Adabiy meros. Toshkent, 1986 - №1(35). – B. 11.
2. <http://www.bdxr.ru/encikl/s/sayahat.htm>
3. Karimov G'.K. O'zbek adabiyoti tarixi. Uchinchi kitob. T.: O'qituvchi, 1975 – B. 129.
4. Мальцева И.М. Записки путешествий XVIII века как источник литературного языка и языка художественной литературы / Язык русских писателей XVIII века. – Л.: Наука, 1981. – С. 132.
5. Щадрина М.Г. К вопросу о становлении и развитии жанра путешествий. // Русский язык в школе. 2003. - №3. – С. 78-83.

O'QUVCHILARNI ERKIN VA MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHDA ERTAKLARINING AHAMIYATI

Matluba Qilicheva

*Toshkent shahar Yakkasaroy tumanidagi
319-umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Ertak xalq og'zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo'lgan janrdir. Ular juda uzoq o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo'lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va eng olijanob insoniy fazilatlarini haqidagi orzu-o'ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

Ertaklar janr sifatida uzoq muddatli shakllanish jarayonini kechirgan. Ular ibtidoiy odamlarning turmushdagi biror voqeani oddiygina hikoya qilishlari asosida yuzaga kelgan. Davrlar o'tishi bilan hikoya qilish ham takomillashib borgan. Umumta'lim maktablarida adabiy ta'lim berishda ertaklardan foydalanish o'quvchilarni ezgulikka chorlaydi.

Adabiyot darslarida Janni Rodarining ertaklarini o'rgatish bo'yicha tavsiyalar berishga harakat qilamiz.

O'tilgan mavzu italyan ertakchisi Janni Rodarining hayoti va ijodini mustahkamlash uchun o'quvchiga rasmiy topshiriqlar beriladi:

O'quvchining og'zaki nutqini o'stirish va ravon so'zlay olish ko'nikmasini hosil qilish maqsadida "Tez ayta olasanmi?" usuli orqali unga tez aytishlar aytiriladi:

- Qo'zivoyni qo'zichog'i qo'g'irchoq,
Qo'zichoqning ko'zlari qora munchoq.

- Sayroqi sa’valar saharda sayradi.
- Kamalakrang kapalak ko’l yuzida ko’rindi.

She’riy topishmoq esa, bolani hozirjavoblikka, tez va aniq fikrlashga, yana ijodkorlikka o’rgatadi:

Gullar changidir oshi

Bog’larda uchar shoshib.

Zahmatidan tomar bol,

Bu nimadir, ayta qol...(Asalari)

Yangi mavzuning bayoni:

O’qituvchi “Uchtadan oxiri bor ertaklar” turkumidan “Hurishni eplolmagan kuchukcha” ertagining boshlanishini audioda ovozli eshittiradi. Ertakning dialog qismiga kelganda o’quvchi bilan rolga kirib o’qish mumkin:

Kuchukchaga kimdir savol beradi:

- Qiziq, sen nega sira hurmaysan?
- Hurish?.. Bu nima deganingiz? Axir men bu yerlik emasman, men hurishni bilmayman...
- Obbo jinqarcha-yey! Nahotki, hamma kuchuklar vov-vov deb hurishini bilmasang?
- Nimaga huradi?
- “Nimaga” deganing nimasi? Axir kuchuk bo’lgandan keyin huradi-da!

O’qituvchi ertakning qolgan qismini o’zi o’qib beradi. Kuchukcha avval xo’rozchadan “qu-qu”lashni o’rganmoqchi bo’libdi. Lekin Kuchukcha bu qiliqni eplay olmabdi. O’rmonga borib mashq qila boshlabdi. Xo’roz qichqirig’iga o’xshash ovoz tulkivoyning dimog’ini qitiqlabdi. Tulkining gapini o’qituvchi obrazli qilib o’qib beradi. “Xudoga shukur, xo’rozvoy holimdan xabar olgani keldi! Bu himmati uchun unga darrov minnatdorchilik izhor qilishim kerak”, -debdi. “Albatta, pichoq, vilka, salfetkamni ham olishni unutmayman. Dunyoda babaq xo’rozdan ham shirinroq taom bormi, xo’rozjon, men ketyapman”, -deb ovoz tomon oshiqibdi. Xo’roz o’rnida kuchukchani ko’rgan tulki ichagi uzilib ketgudek qotib-qotib kulibdi. Yo’lidan kakku, ovchi, sigir, dehqon va nihoyat, kuchuk chiqibdi. Kuchukdan haqiqiy kuchuklarga xos hurishni o’rganibdi.

Shu o’rinda o’qituvchi o’quvchi bilan birgalikda “Sen buni uddalay olasan!” metodi orqali hayvonlar ovozini o’xshatishga harakat qilishadi. Bunda o’quvchi tortinishi mumkin. O’qituvchi shu o’rinda aktyorlik mahoratini ishga solib, hayvonlarning ovozigiga bevosita o’zi taqlid qilib bo’lsa ham, bolani iymalmaslikka, odamovi bo’lib qolmasligiga, erkin va faol fikrlashga o’rgatadi. Bu ishni ular birgalikda amalga oshiradilar.

Kuchuk uchun juda yoqimli, oson va qulay ovoz oxirgi ovoz – kuchukning vovullashi edi. Kuchuk har “vov-vov” deganda sevinchi to’lib-toshar, ichiga sig’may ketardi. Kuchukcha oxir-oqibat o’zining ovozigiga, o’z qilig’iga ega bo’libdi. Kuchukcha hurishni eplay olganidan, bu ish uning qo’lidan kelganidan benihoyat baxtiyor edi.

Ertaklar bolalar uchun ajoyibotlar olami, sirli voqealarga boy, hayotning turfa manzaralari aks etgan sahna ko’rinishlaridan iborat janrdir. Barcha ertaklar zamirida hayotda uchrashi mumkin bo’lgan turlicha chigal muammolarni qanday hal etish masalalari yotadi. Xususan, italiyalik ertakchi Janni Rodari o’z ertaklarida o’z o’quvchisiga hayotda uchrashi mumkin bo’lgan muammolarni uch xil yo’l bilan yechish mumkinligini ko’rsatadi. Yozuvchi o’z o’quvchisiga hayotda hech qachon tushkunlikka tushmaslikni, har doim muammolarga yechim topilishi mumkinligini, doimo kelajakka umid va ishonch bilan yashash kerakligini uqtiradi.

Har bir insonga o'ziga yarasha imkoniyat va qobiliyat ato qilingan. Muhimi, har kim uni ishga sola bilishi, undan to'g'ri va oqilona foydalanishi lozim. Buning uchun faqat va faqat intilib, kelajaka ishonch va umid bilan yashamoq kerak!

Savol va topshiriqlar:

1. Kuchukcha nega hurishni bilmadi?
2. U qaysi hayvonlardan hurishni o'rgandi?
3. Kuchukning ovozi nega unga yoqib qoldi?
4. Ertakdagi eng ustuvor g'oya nimadan iborat?

Uyga vazifa berishdan oldin o'quvchidan ertak unga yoqqan, yoqmaganligini, qaysi hayvonlar undayaxshi taassurot qoldirgani haqida suhbatlashadi. O'qituvchi ertakdan parcha yodlashni topshiriq qilib beradi. Ertak hayvonlari rasmlaridan chizish, shunga o'xshash ertak to'qishga harakat qilish yoki topishmoq tuzishni qo'shimcha topshiriq sifatida berib xayrlashadi.

**MAKTAB DARSLIGIDA SIFAT MAVZUSINING O'RGANILISHI VA UNI
ABDULLA ORIPOV IJODIGA BOG'LAB O'RGATISH**

Mahmud RAJABOV

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO 'TAU
O'zbek tili va adabiyotini o'qitish fakulteti
II bosqich talabasi*

So'nggi yillarda yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar ko'lamini o'z navbatida til va ma'naviyat masalalarini ham chetlab o'tmadi. Til davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan masala bo'lib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasining⁷¹ davlat dasturida ustuvor yo'nalish sifatida belgilab qo'yilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini rag'batlantirish va innovatsiya faoliyatini takomillashtirish tilshunoslik sohasida ham chuqur va yangicha izlanishlar olib borishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, tilning grammatik qoidalarini she'riy misralar orqali talqin qilish ushbu grammatik me'yorlarning jonli xalq tiliga naqadar yaqin ekanligini ko'rsatadi. Quyida biz maktab darsliklaridagi sifat mavzusining o'qitilishini atoqli ijodkor Abdulla Oripov ijodi misolida ko'rib chiqamiz.

“Sifat” so'zining “O'zbek tilining izohli lug'ati”da besh xil ma'nosi keltiriladi. Biz uchun faqat uning tilshunoslik termini sifatida keltirilgan “*predmet belgisini bildiruvchi so'zlar turkumi*” ma'nosi ahamiyatga ega. Haqiqatan, so'zning belgi-xususiyatini anglatuvchi so'zlarning sifat so'z turkumiga birlashuvi bu so'z turkumi uchun berilgan eng sodda ta'rif. Tabiiyki, sof nazariy tilshunoslikda sifatga birmuncha jiddiy tadqiq nuqtayi nazaridan yondashiladi. Xususan, prof. R.Sayfullayeva va B. Mengliyevlar sifatga “*asosan predmetning, qisman harakatning belgisini bildiruvchi darajalanuvchi so'z*” deya ta'rif beriladi. Shuningdek, mazkur olimlar sifatdan boshqa so'z turkumlarining ham belgi anglatilishini ta'kidlab, sifatning ulardan farqi turg'un va barqaror xususiyatni anglatishi ekanligi aytiladi. Ya'ni *gul qizardi* birikmasida ham gulning belgisi anglashilyapti. Ammo bunda belgi dinamik (o'zgaruvchan). *Qizil gul* deganda esa xususiyat turg'un. Q. Sapayev esa odatiy ta'rifdan keyin sifat borliqda mavjud predmetlarning umumiy xususiyatlari haqida informatsiya berishini ham keltirib o'tadi.

⁷¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи 2017 йил, 8 февраль. № 28 (6722).

Umumta’lim maktablari uchun mo’ljallangan 6-sinf darsligida “*Otga bog’lanib, uning belgisini bildiradigan va “qanday?”, “qanaqa?” so’roqlariga javob bo’ladigan so’zlarga sifat deyiladi*” degan ta’rif bilan cheklanadi va bu mazkur maktab yoshidagi bolalar uchun yetarli. Darhaqiqat, mustaqil so’z turkumi hisoblangan sifatning dastlabki asosiy belgisi uning so’roqlaridir:

*Tuxumdan chiqdi-yu keltirib uni
Shu loyqa (**qanday?**) hovuzga tomon otdilar.
Tashlandiq (**qanday?**) ushoq yeb o’tadi kuni
Xor-u xas, xazonlar ustin yopdilar.*

Shuningdek, maktab darsligida sifatning mazmuniy kategoriyalariga alohida-alohida to’xtalinadi. Xususan, sifat xususiyat, hajm-o’lchov, makon-zamon, rang-tus, maza-ta’ m va hid sifatlariga ajratilib o’rganiladi.

Darslikdagi qoidaga ko’ra, “*narsalarning turli xususiyat-holatlarini bildirgan sifatlar xususiyat sifatлари*” deyiladi:

*Oqshomdan boshlangay odatda tonglar,
Sukutdan uzilgay gulduros, bonglar.
Boshing egma sira, **xoksor** banda,
Erta ruhing topgay **oliy** ohanglar.*

Hajm-o’lchov sifatleri esa o’z nomiga ko’ra, narsalarning hajmi, vazni, o’lchovi va shaklini bildirgan so’zlardir:

*Parchagina bulut,
Cheksiz osmon,
Adir ortidagi yolg’iz oyoq yo’l.
Barch tashvishlarni unutib, shodon,
Qayta olsam edi qoshingga butkul.*

Darslik uslubiga muvofiq, makon-zamon bildiruvchi sifatlariga ham sodda ra’rif keltiriladi: o’rin va vaqtga nisbatan belgilarini bildirgan sifatlar. Masalan:

***Kech** kuz edi, men seni ko’rdim,
Derazamdan boqardi birovi.
U sen eding, o, dehqon yurtim,
Turar eding yalangto’sh, yayov.*

Darslikda, shuningdek, sifatning quyidagi ma’noviy guruhlari ham keltiriladi:

- rang-tus:
*Unga uqtirdilar,
Oqni qora deb.
Chunki bir **gorani**,
Oqlash lozim edi.*
- maza-ta’ m:
*Qismat mayin ichdim — **achchiq** va **taxir**,
Tuydim ehtirosning samoviy kuchin.
Dunyoda odamzod yashamas, axir,
Faqat irodasin sinamoq uchun.*

Shuningdek, sifatning asliy va nisbiy sifatga bo’linishi haqidagi mavzular ham kiritiladi darslikka. Asliy sifatlar belgini to’g’ridan to’g’ri tasvirlaydi:

*Qadimdan bir gapni uqtirar hayot:
Mard bo'lsang, o'z **to'g'ri** yo'lingni qolma.
O'ladigan bo'lsang o'z go'ringda yot,
Birovning mozorin egallab olma.*

Nisbiy sifatlar esa belgini boshqa narsaga tayanib etib tasvirlaydi:

*Avji saratonda hansirab, yonib,
Qovrilib **olovli** yo'llar taftida,
Muzdayin buloqdan suv ichgan qonib,
Hordiq olganmisan chinor tagida?*

Ko'rinib turibdiki, ushbu misolda sifatlar olov va muz otlari asosida keltirilgan.

Demak, maktab darsligidagi sifat mavzusi yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda yaratilgan. Ammo tilshunoslikni filologiyaning ikkinchi tarmog'i bo'lgan adabiyot bilan bog'liq holda o'rganish mavzular qimmatini oshiradi va ularning o'quvchi xotirasida saqlanib qolinishini ta'minlaydi. Yuqorida biz maktab darsligidagi sifat mavzusini Abdulla Oripov ijodidan keltirilgan misollar asosida dalillashni maqsad qildik va bunga qisman bo'lsa-da, erishdik. Ko'rinib turibdiki, tildagi har qanday leksik birlik boshqa so'zlar bilan bog'liqlikda, ayniqsa, she'riyatda o'zining yangicha mazmun qirralarini kashf etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulla Oripov. Saylanma. Toshkent — 2009.
2. N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov, D. Nabiyeva. Ona tili (umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik). Toshkent — 2017.
3. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent — 2009. 237-bet.
4. Q. Sapayev. Hozirgi o'zbek tili (o'quv qo'llanma). Toshkent — 2009. 128-bet.

O'ZBEK TILI DARSLARIDA “UNDALMA” MAVZUSINI O'TISHDA MUHAMMAD YUSUF IJODIDAN FOYDALANISH

Saida Xaydarova

Yashnobod tumani 282-maktab o'qituvchisi

Umida Bahromova

Shayxontohur tumani 59-DIUM o'qituvchisi

Taniqli o'zbek shoiri Muhammad Yusufning “Quyoshga qarab oqqan suv”, “Aytilmagan qo'shiqlarim”, “Alyorim qolur”, “Xalq bo'l elim” kabi she'riy to'plamlarida jamlangan ijod namunalari o'zining jo'shqin va jozibadorligi, samimiy, soddaligi bilan keng kitobxonlar qalbidan joy olgan. Xassos shoirning ijodini bevosta kuzatar ekanmiz tilining serbo'yoqliligi fikr qaratilgan shaxsning e'tiborini tortish uchun qo'llangan vositalarda – undalmalarning unumli qo'llaganligida ham namoyon bo'ladi.

She'rlardagi undalmalarni tahlil qilish shoirning individual uslubi haqida fikr yuritishga yordam beradi. Muhammad Yusuf ijod namunalari ko'plab undalmalarni ko'rishimiz mumkin.

Undalma bosh kelishikdagi ot yoki ot ma'nosidagi so'zlar orqali ifodalanib gapning umumiy mazmunini to'ldiradi, gapning kimga qarashli ekanini ko'rsatib turadi. Undalma ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi. Undalmaning asosiy vazifasi nutqqa, aytilayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortishdir. Bu xususiyat undalmaning dialogik nutq uchun xarakterli ekanini ko'rsatadi. **1**

Tarkibida undalma bo'lgan gap ko'pincha undov, buyruq gap tarzida bo'ladi:

Ayblama, *ey Muhammad*, ul nigorni zarracha

Boshiga ursinmi, axir, sen kabi devonani

(G'azal).

Yangi asr, g'amga berma yo'l endi,

Bolalik-obodlik asri bo'l endi !..

(“Istak”).

Hayot mamot shu bitta so'z, *bolajonim*,

Ey qoraqosh, ey qora ko'z bolajonim!

(“Bolajonlar”).

Shoir ijodini kuzatar ekanmiz nafaqat shaxsga balki predmetga nisbatan qo'llangan undalmalarni ham ko'plab kuzatamiz:

Yellar, tushungaysiz meni yagona,

Siz ham devonasiz, men ham devona.

(“Sahar sabolari”).

Vatan, qadrim uyi-xonaqohimsan

Momolarim yotar sajdagohimsan...

(“Vatan”).

Demak, undalma nafaqat shaxsga balki, predmetga nisbatan ham qo'llanadi. Buni biz quyidagi fikr orqali ham kuzatishimiz mumkin.

Undalma - so'zlovchining nutqi qaratilgan boshqa bir shaxs yoki predmetni ifodalagan so'z yoki so'z birikmasidir.

Ey gul,

Seni unutdim,

Uzib ketdi boshqalar,

Mana, endi ilk sevgim

Yuragimga tosh qalar...

(“Shirin azobim-sevgi”).

Bu o'rinda biz shoirning mavhum otlarga qaratilgan undalmalariga ham to'xtalib o'tishimiz kerak:

Muhabbat, ey go'zal istirob

Ey ko'hna dard, ey ko'hna tuyg'u.

(“Muhabbat”).

Hayot, yolg'izim sen xafa qilmagin,

Mening shiringina qiylarimni ham!

(“Ertak”).

Kuyovlar to'p-to'p, ammo,

Otabeging yo'q, dunyo!

(“Dunyo”).

Ma'lumki, undalmalar tarkibiga ko'ra 3xil bo'ladi:

1. Yig'iq undalmalar

2. Yoyiq undalmalar

3. Murakkab undalmalar.

1. Yig'iq undalmalar yolg'iz bir so'zdangina tarkib topadi:

Ota, g'o'zangizni suv bosib suv bosib ketdi,

Chumchuq vayron qildi jo'xoringizni.

(“Ota”).

2. Yoyiq undalmalar o`ziga oid so`zlar bilan kengayib keladi. Undalmaga oid so`zlar aniqlovchi yoki izohlovchi vazifasida bo`ladi. Bu aniqlovchi yoki izohlovchilar quyidagi so`z turkumlari orqali ifodalanadi:

a) sifat: Ko`k darvoza, so`ramagin otimni,
Sen ko`zimga boqib bilgin zotimni.
(“Ko`k darvoza”)

s)olmosh: Ey, mening xayolim, suluv mohitob,
O`zimga savolim,o`zimga javob. (Ko`ngil”).

d)ot: Yuragimning to`ridagi so`lmas gulim,
Ona tilim,kechir meni, ona tilim.
(“Ona tilim”).

e) Undalma takrorlanib kelishi mumkin. Bu hol kuchli his-hayajon ifodalanganda,undalmaga alohida ahamiyat berilganda ro`y beradi. Undalma takrorlanganda aynan qaytarilishi, aniqlovchi bilan birikib kelishi yoki undalmaning o`rnini mazmunan bosuvchi boshqa bir so`z bilan almashinib, qaytarilishi mumkin:

Oq bulut,oq par bulut,
Ko`kdagi kaptar bulut.
(“Bulut”).

Tushimga kiradi Qodiriy bobom:
Bolam, oqibating yo`q ekan, bolam...
O`g`lim, jigargo`sham, aytgin-chi nahot
Achinmaydi joning onang holiga?
(“Onamdan xat”)

f)Undalma uyushib keladi:
O,ota makonim,
Onajon o`lkam,
O`zbekiston, jonim to`shay soyangga.
(“O`zbekiston”).

Qator kelgan undalmalarning oxirgisida intonatsiya ko`tarilib, oldingilari sanash ohangida aytiladi. Uyushgan undalmalarning joylashish tartibi ularning xususiyati, ahamiyati,ma`lum shaxsning jamiyatda tutgan o`rni ,yosh xususiyati hisobga olgan holda bo`ladi.

Undalmalar gapning har yerida kela oladi: gapning boshida ham, o`rtasida ham, oxirida ham. Yuqorida biz bunga guvoh bo`ldik. Undalmaning o`rni uning semantik funksiyasiga, stilistik xususiyatiga, tarkibiga, asosiysi, gapning strukturasi va mazmuniga bog`liq bo`ladi.

Xulosa qilib aytganda, o`zbek tili darslarida undalmalarni o`tishda Muhammad Yusuf ijodidan foydalanish o`quvchilarni undalma haqidagi bilimlarini rivojlantirish bilan birga shoir ijodiga bo`lgan qiziqishini yanada oshiradi. Shuningdek, o`quvchilarga o`zbek badiiy adabiyoti, ayniqsa, Muhammad Yusufning ijodi bilan yaqindan tanishish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan uning ijodini sinchiklab kuzatishga harakat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Mahmudov N, Nurmonov A. O`zbek tilining nazariy grammatikasi.T.,”O`qituvchi”,1995.189-B
2. Abdurahmonov G`, Shoabdurahmonov Sh, Xojiyev A.O`zbek tili grammatikasi T.,”Fan”,1976,259-B.
3. ReshetovV.V va boshqalar hozirgi o`zbek adabiy tili sintaksis T.,”Fan”,1966,284-B
4. Abdurahmonov G`,Shoabdurahmonov Sh,Xojiyev A.O`zbek tili grammatikasi T.,”Fan”, 1976,269-B.

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА МАДАНИЙ НУТҚ МАСАЛАСИ

(Алишер Навоийнинг насрий асарлари асосида)

Саодат Эшнўлатова

Алишер Навоий номидаги

ТОШДЎТАУ қошидаги лицей ўқитувчиси

Назокат Зарипбоева

Алишер Навоий номидаги

ТОШДЎТАУ қошидаги лицей ўқувчиси

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқлар тилларида қадимдан мавжуд ҳодисадир. Бу тушунча одоб ва нафосат талаблари билан алоқадор тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи ёки кўрсатувчи одоб ва нафосат категориясидир. Ҳозирги нутқ маданияти атамаси билан юритилаётган ҳодиса ва илмий муаммо анча кенг мазмунга эгадир. Нутқ маданияти миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларга маълум тилнинг мавқеини белгилашга, тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир. Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки нутқда қўлланилган ўринли ёки ўринсиз сўзларнинг қўлланиши тўғрисида баҳс боради. Қўлланган тил бирлиги тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта маълум бир ўлчов (мезон)га асосланганлиги тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилштилшуносликда **адабий тил меъёри** деб юритилади.

Адабий меъёрнинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий меъёрнинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилар, маърифатгўй халқ шоир-бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий меъёрнинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Меъёрийлик хусусияти адабий тилнинг марказий ва энг муҳим белгисидир. Меъёрийлик адабий тил нормаларининг ўзига хос моҳиятидан иборат бўлиб, адабий, тилнинг поливалентлик, умумхалқийлик, умуммажбурийлик хусусиятлари мана шу хусусиятсиз амалга оша олмайди. Чинакам маънода нормативликка эришган, адабий нормалари шаклланган тилгина ўзининг умуммиллий алоқавий (коммуникатив) вазифаларини чинакам маънода амалга ошира олади. Шу туфайли ҳам, меъёрийлик адабий тилда (ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклида) меъёр тушунчасини белгиловчи хусусият ҳисобланади. Адабий тилнинг меъёрийлиги ҳақида гап борганда, адабий тилнинг ўзига хос, сифат жиҳатдан фарқли бўлган нормалари кўзда тутилади. Чунки лисоний норма фақат адабий тилгагина хос белги эмас, балки тил яшаш шакллариини барчаси учун тааллуқлидир. Адабий тилга хос лисоний норма ва меъёрийлик ўзига хос бўлган меъёр ва меъёрийликдир. Мана шундай сабабларга кўра, баъзи тадқиқотчилар адабий тилни умумий ва оддий маънодаги меъёрийлик характерлай олмаслигини таъкидлашади. Чунки меъёр, меъёрийлик лаҳжаларга ҳам хосдир. Адабий тил тилнинг бошқа яшаш

шаклларида меъерий бўлгани билан фарқлаймайди, балки ўз меъерининг ўзига хослиги, сифатий белгиларга эгаллиги адабий меъёр эканлиги билан фарқланади. Демак, тилнинг яшаш шакллари (масалан, адабий тил ва лаҳжалар, шеваларни) меъёрли ёки меъёрсиз деб қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Гап бу ерда тил турли типларининг қандай сифатга эга бўлган нормаларга эгаллигида. Англашиладики, адабий тил нормали бўлган ягона ҳодиса эмас. Аммо ўзига хос нормаларга эга бўлган тилдир. Адабий тил ижтимоий сиёсий ва илмий-маданий ҳаётнинг барча соҳаларида алоқа қуроли даражасига кўтарилади. Бу ҳол адабий тилни маданият ва цивилизациянинг воситачисига, бунга доир тушунча ва тасаввурларни ифодаловчи, ўзида сақловчи ва кейинги наслларга етказувчи қуролга айлантиради. Адабий тилда ижтимоий ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларига оид бой билимлар мужассамланган бўлади. Шунингдек, адабий тил абстракт ва мантикий фикрлашнинг амалга ошишида ҳам восита вазифасини бажаради. Адабий тилга хос келтирилган хусусиятлар адабий тилнинг оғзаки шакли учун ҳам ҳосдир. Чунки ҳозирги пайтда сўзланган оғзаки нутқни табиий ҳолда ёзиб олиш ва узоқ давр сақлашнинг кенг техникавий усул ва имкониятлари мавжуд. Адабий тил вазифасининг кенгайиши, унда мураккаб услубий тармоқларнинг юзага келиши, адабий тил восита ва имкониятларининг ривож топишини ва бой бўлишини тақозо қилади. Шу сабабли ҳам адабий тил халқ тилининг бошқа кўринишларига нисбатан бой луғавий фонди, такомиллашган грамматик қурилишига эгаллиги ҳамда услубий тармоқларининг ривож топганлиги билан фарқланади. Адабий тилда мана шу услублар талабига кўра синонимик воситалар, луғавий вариантлар, кўп маъноли сўзлар, хилма-хил маъноларни ифода қилувчи луғавий бирликлар, сўз шакллари ривож топади. Буларнинг барчаси адабий тилга кўп қиррали мураккаб тушунчалар ва фикрларни тушунарли ва осон ифодалаш имконини беради. Аммо адабий тилнинг луғат таркиби ва грамматик тузилиши жуда кўп сонли ва бой воситаларнинг шунчаки аралаш-қуралаш йиғиндисидангина иборат эмас. Адабий тилнинг луғат таркиби, грамматик тузилиши лаҳжа ва шевалардан фарқли равишда муайян қонун-қоидаларга бўйсунди, улар сараланган, ишланган, баҳоланган бўлади. Лисоний норма адабий тил учун ҳам, лаҳжа ва шевалар, турли ижтимоий жаргонлар учун ҳам ҳосдир. Аммо **адабий тил нормали тилгина эмас, нормаланган - муайян нормаларга солинган тилдир.** Нормаланганлик, нормалашга муҳтожлик адабий тилнинг муҳим хусусиятларидан биридир. Адабий тилнинг луғавий (сўз қўллаш) нормалари, морфологик ва синтактик нормалари, имловий ва талаффуз нормалари мавжуд. Адабий тил нормаси табиий шакллашган нормалар билан бир қаторда онгли ишланган, онгли баҳоланган нормалардан ҳам иборатдир. Бу нормалар муайян грамматик қоидалар, дарслик ва қўлланмаларда, лексикографик тадқиқотларда жамланган бўлади. Адабий тилнинг нормаланиши, бу нормаларнинг муайян қоидаларга олиниши аслида адабий тилнинг умумхалқ қуроли, умумхалқ мулки эканлиги билан боғлиқдир. Адабий тил ўзаро алоқа воситаси сифатида ўзи хизмат қилаётган миллатнинг барча вакили учун умумийдир. Адабий тилнинг қабул қилинган, қоидалаштирилган нормаларига барча жойда, барча кишилар (ёзувда ва сўзловчилар) томонидан бир хилда амал қилинади. Чунки адабий тил ушбу тил эгаси бўлган барча томонидан **миллий тилнинг намунали ва ишланган шакли** деб қабул қилинади ва тан олинади. Шунга кўра ҳам адабий тилнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган ва маъқулланган нормаларига, бу нормаларга доир қоидаларга амал қилиш, унга бўйсунуш ҳамма учун мажбурийдир. Бундай умуммажбурий нормалар ва қоидалар адабий тилнинг сўз қўллаш ва сўз ясаш, гап тузиш, сўзларни ёзиш ва талаффуз қилиш каби барча соҳаларида ҳам мавжуддир. Адабий тилда тўғри сўзлаш ва ёзиш учун мана шу нормалар, улар ҳақидаги қоидаларни билиш, ўзлаштириш лозим. Мана шу нормаларнинг шаклланиши, жамият тараққиётида сингишига алоқадор асосли

фикрларнинг пайдо бўлишида буюк алломаларнинг хизматлари бекиёсдир. Бу мавзуда сўз кетганда Ҳазрат Навоийнинг хизматлари алоҳида тан олиниб эътироф этилади.

Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан бири- бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз. Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намоёндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса. Навоийнинг назарида лаҳзада мангуликдаги салмоқ, мангуликда эса лаҳзанинг билдиримлиги мавжуд. Вақтнинг қадрига етиб, ундан ақл бовар қилмас даражада унумли фойдаланган, вақтнинг нақадар беҳудуд мўъжиза эканлигини ўз умри билан исбот этган одамларнинг бу ҳақдаги фикрлари, шаксиз, бекиёс нуфузга эгадир. Файласуфлар айтганидек, ўзи мақтовга муносиб одамнинг мақтовидагина субут бўлади. Алишер Навоий ана шундай сиймолардандир. Алишер Навоий азал ва абадга маҳлиё бўлиб, кечаётган дами кадрламаслик ақлдан бўлмаслигини, вақт олдимиздан оқаётган дарё ва уни ардоқлаш ҳар бир инсоннинг қутлуғ бурчи эканлигини уқтиради. Яна пандноманинг наср шаклидаги энг юксак намунасини Навоий умрининг сўнггида яратди. Бу унинг «Маҳбубул — қулуб» асаридир. Бунда адиб ўз давридаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига нигоҳ ташлаб, жамият ҳаётидан, кўрган-билганларидан панднома шаклида янги хулосалар чиқарди. Бу – ўз даврининг энг илғор нуқтаи назардан ёзилган ахлоқий китоби, қонун-қоидалари мажмуи, хулосалари бўлиб, бу асари билан Навоий ўзбек насри ривожига катта ҳисса қўшди ва адабиётимизни янги бир юксакликка кўтарди. Шоирнинг «Яхши либос танга оройиш, яхши қўлдош – жонга осойиш», «Фосикдан ҳаё тилама, золимдан вафо тилама» каби гаплари эса халқ мақолига айланиб кетган. Навоий сабр-қаноатни улуғлаб, бир байтда ҳар қандай ёж кийган одам шоҳ бўлавермайди, ҳатто шоҳликни ҳам назарга илмайдиган, тамагирликдан мутлақо узоқ одам ҳақиқий шоҳдир дейди. Навоийшунос олима С.Ғаниева таъкидлаганидек: “У муаллифнинг ғоят мазмунли ва сермашаққат ҳаёти давомида тўплаган бой тажрибаси ва хулосаларининг йиғиндисидир”. Унинг турли вақтда кўчирилган бир қанча қўлёзмалари Тошкент, Санкт-Петербург, Париж ва Истанбул кутубхоналарида сақланмоқда. Асарнинг композицион қурилиши ўзига хос бўлиб, у 3 қисм, 127 та танбех, 13 та ҳикоятдан иборат. Адабиётшунос олим Ш. Сирожидиновнинг қайд этишича, асарнинг уч қисмга бўлиниши бежиз эмас. Навоийнинг мақсади бўлган панд-насихат ва танбехлар туркуми учинчи қисмда келтирилган. Биринчи ва иккинчи қисмдаги мулоҳазаларни келтиришдан мақсад нима эди? Навоий панд-насихатдан олдин ўқувчига жамият ҳақида, уни асраб турувчи маънавий устунлар ҳақида билим ва тушунча бериб ўтишни зарур деб билади. Шу боисдан асарни дабдурустдан қуруқ насихат қилишдан бошлашни маъкул кўрмайди. Дастлаб у ўқувчини муайян тайёргарликдан ўтказган.” Асарнинг биринчи қисми “Соир ун-носнинг афъол ва аҳволи кайфияти” (“Ҳар хил тоифа одамлар феъл-атвори ва аҳволи кайфияти”) деб номланади ва у 40 фаслдан иборат. Мазкур қисмда “эгаллаган вазифаси, кўрсатилажак таъсири жиҳатидан жамият тараққиётида белгили мавқега эга қирқ тўққиз тоифа аҳлининг феъл-атвори, аҳволи хусусида фикр юритилади. Бу сафда шоҳдан гадогача бўлган аксарият тоифа аъзоларини учратиш мумкин”.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Навоий асарларининг хоҳлаган саҳифасини ўқиб, бугун учун бир ажиб хулоса топиш мумкин. Бу самимий ва тиник, аниқ ва пухта, қалб эҳтироси-ю, ақл қудрати бўртиб турган ўзбекона жумлалар замирида буюк бир шахс, кучли бир тийнат, теран бир нуқтаи назар, қатъий бир сийрат, бугунги тушунчалар билан айтганда, юксак даражада тизимлашган миллий мафкура бор. Шу маънода қарайдиган бўлсак, Навоий пандномалари беқиёс маънавий бойлигимиз бўлиб, биз, айниқса, ёшлар унинг намуналарини мунтазам равишда ўқиб-ўрганмоғимиз, улардан ўзимизга тўғри хулоса чиқара билмоғимиз ва энг муҳими, бугунги ҳаётимизга, хулқ-ахлоқимизга, тарбиявий ишларимизга тўғри тадбиқ этмоғимиз ва эта билмоғимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 7-11-жилдлар. Т.: Фан, 1991.
2. Йўлдош Парда. Алишер Навоий. Уммондан дурлар. «Шарқ» нашриётматбаа концерни бош таҳририяти.- Тошкент, 2000.
3. Кайковус. Қобуснома. Тошкент: Мерос, 1992.
4. Qurbonova M., Yo`ldoshev M. Matn tilshunosligi. T.: Universitet, 2014.
5. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.
6. Мумтоз адабиёт намуналари. 1-жилд. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Н.Раҳмонов. – Т: ЎзМУ нашриёти, 2002.
7. Воҳидов Р., Эшонқулов Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. – Т., 2006

NAZARIY TILSHUNOSLIK VA O'ZBEK TILINI O'QITISH MASALALARI

**ТАЪЛИМИЙ КОРПУС ВА УНИНГ ШАКЛЛАНТИРИШГА АЛОҚАДОР
ҲОДИСАЛАР**

Лайло Раупова

*Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ
ўзбек тили ва адабиётини ўқитиши
факультети декани, ф.ф.д., профессор*

Тил миллий маънавият, маърифат ва маданиятнинг кўзгусидир. Ҳадиси шарифларда "Кишининг зебу зийнати, гўзаллиги унинг тилидадир" дейилади. Қадим-қадим замонлардан бери ҳар бир миллат, ҳар бир қавм ўз тилига буюк ҳурмат билан қарайди. Зотан, тил миллат деган бирликнинг асоси. У бўлмаса, миллат ҳам бўлмайди. Тилнинг расмий мақоми миллат ёки халқ учун жуда улкан ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, тарихий, ҳуқуқий аҳамиятга молик масала. Чунки расмий тил тил соҳибларининг миллий-маънавий яхлитлигини таъминловчи асосий восита ҳисобланади. Шу маънода миллий яхлитликка эришиш, ватанпарварлик миллий тилга эътибордан бошланиши бежиз эмас. Сир эмаски, ХХI аср бошларида ўзида миллионлаб сўзларни акс эттирувчи юзлаб тил корпуслар пайдо бўлди. Сунъий интеллектнинг автоматик таржима, компьютер таҳлили, таҳрири, тезаурус, электрон луғат сингари имкониятлари кенгайди, илмий-назарий асослари яратилди, амалиётда қўллаш мумкин бўлган илк намуналари қўлланила бошлади. Фандаги бу янгиланишлар ахборот технологияларини тилшуносликка татбиқ этиш билан боғлиқ истиқболли илмий йўналишлар пайдо бўлишига йўл очди. Бу эса корпус, корпус лингвистикаси, унинг шаклланиши, тараққиёти, бугунги ҳолати ва корпус тузишнинг умумий тамойилларини ўрганишнинг долзарблигини белгилайди. Жаҳон тилшунослигида компьютер ва корпус лингвистикаси муаммоларини ўрганиш ХХ асрнинг 60-йилларидан бошланиб, бу соҳада дастлабки илмий фаразлар айтилди. "Ишонarli лингвистик маълумотлар катта массивли матнлар мажмуасидангина олиниши мумкин" деган қараш ўтган асрнинг 60-йилларида Р.Г.Пиатровский томонидан айтилган бўлса-да, корпус соҳасидаги мақсадли тадқиқотлар 40-йилларда Блумфильд, Фрайс ва Бонджерслар томонидан бошланган. Браун корпуси (1961-1964) тузувчилари Нилсон Френсис ва Генри Кучера илк марта корпус тузиш принципларини ишлаб чиққан. Бу борада Инглиз тили банки (1980) лойиҳаси муаллифи Жон Синклер ишлари ҳам эътиборга сазовор. Рус тилшунослигида В.П.Захаров, А.Б.Кутузов, Е.В.Недошивина, В.В.Риков, В.Плунгянлар корпус, унинг турлари, ўзига хос хусусияти, корпуснинг ижтимоий аҳамияти, корпус тузиш тамойиллари борасида тадқиқот олиб боришган. Муаллифлик корпуслари О.В.Кукушкина, А.А.Поликарпов, Е.В.Суровцевалар томонидан тадқиқ этилган. Ўзбек тилшунослигида компьютер лингвистикаси, матнга лексикографик ишлов бериш ва лингвостатистик таҳлил этиш борасида бирмунча тадқиқотлар амалга оширилган. Аммо бу тадқиқотлар матнни инновацион ёндашув – компьютер лингвистикаси ютуқлари ёрдамида лексикографик ва лингвостатистик тадқиқ этишнинг замонавий усулларини тавсия этганлиги билан долзарблик касб этган бўлса-да, уларнинг ҳеч бирида ўзбек тили корпусларини яратиш масаласи кун тартибига қўйилган эмас. Ўзбек тили дунёнинг кўплаб мамлакатларида, жумладан, АҚШнинг Вашингтон, Калифорния университетларида, Германиянинг Берлин

Гумбольдт университетиди, Туркиянинг Анкара университетиди, Хитой, Жанубий Корея, Япония университетларида ўқитилмоқда. Такимилашиб бораётган компьютер лингвистикаси йўналишида автоматик таржима сифатини яхшилаш, тилни лингвистик моделлаштириш, ҳар бир тилга оид сўзларни леммалаш назарияси, алгоритмини яратиш ҳамда муайян тилнинг кўп асрлик миллий-маданий меросдан фойдаланиш имконини ошириш мақсадида уларни электронлаштириш жаҳон тилшунослигида долзарб масалага айланди. Тилшуносликда, хусусан, компьютер лингвистикаси соҳасида корпус яратиш, мавжуд корпуслар ҳажмини кенгайтириш, матнни автоматик қайта ишлайдиган дастурларни ишлаб чиқиш кабилар ечимини кутаётган муҳим масалалардан бири бўлиб турибди. Ўзбек тилининг таълимий корпуси, унинг ўзига хос хусусияти, ижтимоий, лексикологик, таълимий ва бошқа соҳалардаги аҳамияти, корпус лингвистикаси тарихи, корпус турлари, таълимий корпусининг лингвистик қимматини ўрганиш, ўзбек тили таълимий корпусини яратишнинг лингвистик асосларини ишлаб чиқишнинг асосий мезонидир.

Таълимий корпус - ўзбек тилини давлат тили ва иккинчи тил, шунингдек хорижий тил сифатида чуқурроқ ўрганиш имконини беради. Таълимий корпусни ташкил этувчи электрон контент - аудио, видео, мултимедия иловалар, талаффуз ва имло қоидаларни ўргатувчи дастурлар, электрон ўқув луғатлари фойдаланувчиларга ўзбек тилини мустақил ҳолатда ҳам қулай ўрганишга шароит яратади. Амалдаги ўқув дастурлари мазмунидан фарқли равишда мазкур комплекс ўзбек тилини нотаниш вазиятларда ҳам қўллаш олиш кўникмаларини шакллантиради. Ундан ўзбек тилини ўрганишни бошловчилар, ўқувчилар, ота-оналар, ўқитувчилар, талабалар кенг жамоатчилик фойдаланиши мумкин. Бу эса республикамизнинг иқтисодий ўсиши ва ижтимоий ривожланишини таъминлайдиган илмий ва технологик захираларни шакллантиришга хизмат қилади. Ўзбек тилининг таълимий корпусини яратиш хорижий тажрибалардан келиб чиқиб, босқичма-босқич маълумотлар шакллантирилишига қаратилган ва ўзбек адабий тилининг бугунги сўзлигини қамраб олган электрон дарслик, кўп тилли сўзлашгичлар ва ўзбек тилининг бошқа тилларда эквиваленти бўлмаган, таржима қилинмайдиган лексик бирликлари – миллий-маданий сўзларнинг изоҳи берилган глоссарий, ўзбекча тўғри талаффуз кўникмаларини шакллантиришга қаратилган аудио ва видеоматериаллар ҳамда мобил илова қамраб олинган мултимедиа маҳсулотлари мажмуасини яратиш кўзда тутилган.

Ўзбек тилининг таълимий корпуси ахборот манбаи сифатида қуйидаги қулайликларни яратади:

1) таълимий корпусда яратилган оғзаки, ёзма ёдгорликлар, миллий, маданий мерос намуналари электрон кўринишда Интернет тармоғидан жой олади;

2) ўзбек тилининг таълимий корпуси табиий (реал) тилнинг электрон шаклдаги, қидирув дастурига жойлаштирилган матнлар йиғиндиси; бир марта тузилиб, мукамал тегланган корпус лингвистик тадқиқотлар самарадорлигини таъминлашда барқарор лингвистик база вазифасини бажаради;

3) таълимий корпус электрон кутубхона, луғат, грамматикалар яратишга асос бўлади. У кенг қўламли бўлганлиги учун маълумотнинг ўзига хослигини кафолатлаб, тил ҳодисаларининг барча қирраларини тўлиқ намоиш этишни таъминлайди;

4) турли маълумотлар тилнинг таълимий корпусида ўзининг табиий контекстуал шаклида жойлашади, бу эса уларни ҳар томонлама, чуқур, объектив ўрганишга асос бўлади;

5) таълимий корпус – тилни тадқиқ этиш (сўзнинг ўзгариши, историзм, неологизмларнинг вужудга келиши, маъно кенгайтириши, тораётиши, янги фразеологизмларнинг пайдо бўлишини кузатиш), тил ўрганиш, луғат тузишда энг замонавий, кенг имкониятли дастурлаштиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Блумфилд Л. Язык.-М.: Прогресс, 1968.608 с.; Fries Ch.C. The structure of English. An introduction to the construction of English sentences. – L.,1969.;
2. Andrew Wilson, Dawn Archer, Paul Rayson Language and computers studies in practical linguistics No 56/Corpus linguistics around the world New York, 2006. 242 p.
3. В.П. Захаров, С.Ю. Богданова Корпусная лингвистика Учебник Санкт-Петербург 2013.
- 4.www.sal.tohoku.ac.jp/ling/corpus1/1early.html
- 5.<http://corpus.leeds.ac.uk/tools/>
- 6.<http://tugantel.tatar/?lang=ru>
7. <http://www.badennet.org/>

**ERKIN A‘ZAM KINOQISSALARI TILINING PRAGMATIK
XUSUSIYATLARI**

M.Xolmurodova

*Milliy raqs va xoreografiya
oliy maktabi dotsenti*

Yozuvchi Erkin A‘zamning kinoqissa janriga oid asarlari matnini sotsiopragmatik tahlil qilish orqali muallifning o‘quvchiga ta‘sir kuchini aniqlab olish imkoni paydo bo‘adi. Asardagi nutqiy aktlar tahlili qahramonlarning so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydigan xususiyatlarini, uning insonga ko‘z ilg‘amas ta‘sirini namoyon qiladi. Mazkur zamonaviy tahlil yo‘li orqali asarlarning badiiy qimmatini ham teranroq anglash imkoni bo‘ladi.

Muallifning “Anoyining jaydari olmasi” qissasi kinoasar bo‘lgani bois undagi nutqiy aktlar, matnlar shunga ixtisoslashgan. Masalan, mazkur kinoqissaning boshlanishini olaylik: // *U har yili xuddi bir paytda – yerdan qor ketib, tentak shamollar esa boshlagan ko‘klam kunlarida kelardi; shamollarga qo‘shilib, shamoldek to‘polon bilan kirib kelardi. To‘satdan. Yelkasida – ha, qo‘lida emas, yelkasida – ikki tarafiga ham “Barnaul” deb yozilgan pachoq chamadon, chap ko‘zini qisingiragancha qarshingizda beo‘xshov tirjayi-ib turadi. So‘ng, chamadonini keraksiz buyumdek bir chetga uloqtiradi-da, qulochlarini keng yozib, bolaligingizni yodga soladigan, bolaligingizdek sho‘x, bolaligingizdek beg‘am ovozda hayqiradi:*

– *Chantrimore-e!//* matn kinoqissa janrida yozilgani uchun muallif o‘quvchidan tashqari, tomoshabin kuzatuvchini ham, kinorejissorni ham esdan chiqarmaydi, o‘quvchi o‘qib, o‘ziga kerakli taassurotni olaveradi, tomoshabinni ishontirish uchun kinorejisyor va uni ijro etuvchilar ham teran, aniq va tiniq anglashlariga imkon beradigan ifoda zarurligini muallif diqqat markazida ushlab turadi. “...*Yelkasida – ha, qo‘lida emas, yelkasida – ikki tarafiga ham “Barnaul” deb yozilgan pachoq chamadon, chap ko‘zini qisingiragancha qarshingizda beo‘xshov tirjayi-ib turadi.*” ifodasi fikrimizni dalillaydi. Asar qahramoning nafaqat tashqi ko‘rinishi, balki bor ichki olami bilan ko‘z oldingizda yorqin gavdalantira oladi. Bu roman yoki oddiy qissadagi matndan ancha farq qilishi aniq:

//*Siz esa – uni ko‘rganingiz zahoti g‘am bosib, tashvishga cho‘masiz: xayr endi, osuda kunlarim! U hali shunday g‘ala-g‘ovurga ko‘mib yuboradiki! Biroq ayni damda, har ikkalangiz uchun qadrli, shartli bu g‘alati taomilni buzishga haqqingiz yo‘q.*

– *Kalamakatore, – deysiz istar-istamas. – Yana keldingmi? Yana o‘qishgami?*

– *Senginaning jonginangga tegishga!* – deydi u va battar g‘ashingizni qo‘zg‘amoqchidek, belingizdan mahkam ko‘taradi, aylantiradi. – *Ha, jo‘ramdan-da, jo‘rajonimdan-da!!!* Muallif matn orqali adresatga qahramonga qo‘shib uning atrofidagi olamni ham tilning ifoda imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanib tiniq tasvirlab beradi. Ayrim nasriy matnlarda ma‘lumot – axborot, voqe‘lik muhim hisoblanadi. Muallif maqsadi, uning o‘quvchiga ta‘sir kuchi ma‘lum muddatdan so‘ng, ba‘zan asar so‘ngida oydinlashadi. Kinoqissada esa barchasi parallel olib borilishi kerak: // *Uyga kirilgach, egasidek betayin – qulflansa ochilmaydigan, ochilsa qulflanmaydigan antiqa chamadon ming bir amal-taqal bilan ochiladi. Xona kuzaki olmalarining hidiga burkanadi. Bir yog‘i qirmizi, bir yog‘i xol-xol, bandining tubi qizil qumga to‘lgan olmalar; ko‘rimsiz, jaydari olmalar. Bolaligingiz olmalari, bolaligingiz hidlari. Boshingiz aylanib ketadi. Ko‘p narsa birdan esingizga tushadi, entikasiz.* // Manabu tasvir ham o‘quvchiga ko‘rinib turgan voqe‘likni, eng muhimi, bosh qahramonning insoniylik qiyofalarini namoyon qiladi. Quyidagi misolda muallif adresatga o‘zbek bo‘lmagan kishilar anglay olmaydigan, o‘zbekona mentalitetni namoyon etuvchi sahna tasvirini til birliklari orqali chizib beradi: // *Shu tobda uni quchoqlab olgingiz, “Jo‘rajon!” degingiz keladi. Ammo, nimadir – boyagi g‘ashlikmi, g‘ururmi yo‘l bermaydi, ijirg‘anib so‘raysiz:*

– *Nimaga kelding, Ramazon? Baribir kirolmaysan-ku?!*

– *Kirsam-chi? – deydi u yana chap ko‘zini qisinqiragancha tirjayib. – Kirsam-chi?*

– *Kirolmaysan! Xudoga ham, bandasiga ham ayon!*

– *Mayli, jo‘ra, buyam bir gap-da. Mana, sen o‘qiyapsan-ku, bo‘ladi-da menga shu.* // Yozuvchi Erkin A‘zam Ramazon sodda, beg‘ubor, samimiy, oqko‘ngil, dallig‘uli yigit edi, deb ta‘riflab qo‘ysa ham bo‘lardi. Bu o‘quvchiga ma‘lumot sifatida yetarli bo‘lar edi. Biroq muallif adresatga quruq xabarni emas, oddiy odatiy suhbatni o‘z o‘rnida maqsadli qilib ustalik bilan keltirmoqdaki, o‘quvchi matnda yozilmagan ma‘lumot va hissiyotlarni darhol anglaydi. Ramazonning: “– *Mayli, jo‘ra, buyam bir gap-da. Mana, sen o‘qiyapsan-ku, bo‘ladi-da menga shu*” deganining o‘zi barchasini ifoda etadi.

Yoki keyngi matnni ko‘zdan kechiramiz: // *Qo‘y-e, manavi olmalarga qarasang-chi! Bunaqasi Bog‘i Eramda ham bitmaydi! – So‘ngra u chamadonini titkilab, o‘n qavat dag‘al qog‘ozga o‘ralgan allanimani chiqaradi: – Mana buni enang berib yubordi, suzma-chakki. “Chalob qilib ichsin, chanqog‘i bosiladi, – dedi. – Shaharlik qizlardi ketidan yuguraverib tomoqqinalari qaqrab ketgandir bolaginamning”, dedi.* // Muallif o‘quvchiga o‘zbek onalari juda mehribon, farzandlari haqida doim qayg‘urib yuradi, yoki onasi o‘g‘liga do‘stidan chakki berib yuboribdi deb tasvirlab qo‘ysa ham bo‘lardi. Ammo yozuvchi bunday qilmadi. Ko‘rinib turganidek, jo‘ngina qilib jaydari do‘stining tilidan tushunarli qilib ifodaladi qo‘ydi. To‘g‘ri matnda ona farzandi foydali yoki foydasiz ishlar bilan mashg‘ul bo‘lib yursa ham baribir g‘am tashvish chekadi, farzandi haqida tinmay qayg‘uradi deb aynan yozilmaydi, anglashiladi.

Muallif Ramazonning tilidan ommabop nutq shaklida ayrim ma‘umotlarning xuddi raiodan aytiyotgandek qilib ifodalaydi. Bu – matnning kommunikativlik qiymatini yanada oshirishga xizmat iladi. Matnda kiritma gaplar, izohlovchilar va ajratilgan gap bo‘laklaridan mahorat bilan foydalaniladi: // *Ashur kal eskilik sarqiti sifatida nosdan voz kechib, zamonaviylikka intilib sigaretga o‘tibdi (“Koshki foydasi bo‘lsa, telpakni tashlab, shlyapa kiyganida ham baribir hammaga ma‘lum: boshi yaltiroq kal!”); o‘zining bobosi ko‘knorning kayfida momosi bilan g‘ijillashib, ammasining chorbog‘iga ko‘chib ketibdi (“Meni boshqa narsa o‘ylantiradi. Ukkag‘ar boboning bir sandiqchasi bor. Boshining ostiga qo‘yib yotardi doim. Gap ko‘p-da unda. Olib ketdi! O‘shandan umid katta edi.”); Esonberdiev, o‘sha g‘o‘ddaygan “Esonberdiev-hukumat”, Boysun tarixidagi battol milisa, iste‘foga chiqqach, Qo‘rg‘onchadagi nafasi o‘tkir mulladan bir oy eskicha saboq olib, dastor o‘rab qaytibdi, hozir xatmi qur‘onu chilyosingacha usiz o‘tmas emish (“Bir kuni xudoyiga ketayotib, boshida salla, qo‘lida aso, milisaxona oldidan o‘tganda chest berib yuboribdi”).*...//

Muallif quyidagi matnda adresatga asar qahramonlarining o‘ziga xos e‘tiqodi borligi eshitgan-bilganlarini anglashi, urf-odatlariga rioya etish haqidagi tasavvurlarini anglatmoqchi bo‘lgan bo‘lishi mumkin:

// Ramazonning hangamalarini tinglarkansiz, Boysun oralab yurgandek, ajabtovur odamlar to‘dasiga kirib qolgandek bo‘lasiz.

– *Tur endi, ko‘cha aylanaylik, – deydi u “yangiliklari”ni aytib tugatgach. – Seni bi-ir lag‘monga to‘ydiray, to‘rt tiyinlik “dumba-jigar” somsadan yeyaverib oshqozoning kalla-pochaga to‘lib ketgandir. Menga qara, to‘rt tiyin-to‘rt tiyin yig‘ib, shu somsachiga bir haykal qo‘ysalaring-chi, a? Maslahat-da buyam. Beshyog‘ochning o‘-o‘rtasiga! Tatigan tuzingga tovon-da.* // Aynan tatigan tuzingga tovon-da jumlasini xalqning hali o‘qishga “kirmagan” oddiy, jaydari bir vakili tilidan aytirishi, yana oddiy jumla orqali emas, xalq mulkiga aylangan maqol orqali bayon qilinadi. Inson tafakkuri, hayot tarzi kelajak umidlari, hayotdan maqsadi mualliflar tomonidan adresat – o‘quvchi – tinglovchi – tomoshabinga turlicha talqinda yetkazib beriladi. Yerkin A‘zam o‘z kinoqissalarida u bilan muloqotga kirishuvchiga – o‘quvchiga biroz kinoya, biroz hazil aralash aytmoqchi, anglatmoqchi bo‘lganlarini ifodalab beraveradi: *// Ramazon turish-turmushi bilan shaharga yarashmaydi, shaharga sig‘maydi. Unga qo‘shilib ko‘chaga chiqqani ham uyalasiz. Yurgan yo‘lida lakalov qiliqlar qilib, hammani o‘ziga qaratib, shang‘illagancha allanimalarni vaysab ketaveradi. Lug‘ati ham antiqa: tramvayni “uch tiyinlik” deydi, taksini – “pulyutar”, restoranni – “registron”. //* Mazkur matndagi ifodalar, so‘zlarning jaydari izohi Ramazonning ichki olami, tasavvurini ifodalab boraveradi. Bu o‘rinda ham muallif o‘quvchilariga Ramazon restoran so‘zini aytolmasdi deb ta‘riflab o‘tirmaydi. Aslida taksining pulyutar ekanligi Ramazon va unga o‘xshaganlarning ta‘rifi, bu transport o‘ziga to‘q, ayrim jamiyatning intellegent kishilari uchun qulay juda ma‘qul ulov bo‘lishi mumkin.

Matn muallifi o‘z qahramonini naqadar sodda ekanligini turli sifatlar, bejirim jumlar bilan ham bunchalik tiniq ifodalay olmasligi mumkin edi. Manabu tasvir nihoyatda hayajonli va o‘quvchiga tez ta‘sir ko‘rsata oladi: *//Xudo deng, yo‘lda suratxona uchramasin – tilla topgan tentakdek qichqirib yuboradi u:*

– *Ana-a!.. Yur, jo‘rajon, bir portretga tushaylik!*

– *Portretni nima qilasan?*

– *Esdalikka-da. Bir kuni katta odam bo‘lib, burning ko‘tarilib ketsa, “Mana, ikkovimiz jo‘ra edik”, deb o‘zingga ko‘rsataman.*

– *Ko‘rsatsang nima bo‘ladi?*

– *Uyalib, burning yana... joyiga tushadi. //* Matn juda ta‘sirli, mulohazakor va ibrat bo‘larli mazmunga ega. Shu o‘rinda aytilgan *“Esdalikka-da. Bir kuni katta odam bo‘lib, burning ko‘tarilib ketsa, “Mana, ikkovimiz jo‘ra edik”, deb o‘zingga ko‘rsataman.”* jumlasini insonning kelajakdagi orzu-umidlari, biroz ishonchsizlik kayfiyati, qachonlardir do‘stida hozirgi munosabatlarni unutib yuborishga moyilligi borligiga ishora qilmoqda. Asar matnida muallif har bir insonning o‘z qarashlari, boshqalar uchun arzimas bo‘lib ko‘rinsa-da o‘z orzu-umidlari borligini, tinimsiz intilishlar qilishini tasvirlaydi: *// – Xo‘sh, qanday turmoqchilar suratda?*

Ramazon ko‘chaning o‘rtasida tomosha yasab, zavq bilan tushuntira boshlaydi:

– *Sen o‘tirasan, to‘g‘riga qarab. Men tepangda tik turaman, mana bunday. O‘ng qo‘lim sening yelkangda, ko‘zim chap bilagimdagi soatda bo‘ladi. Ikki jo‘ra! Qalay, zo‘r-a?*

– *Qo‘ysang-chi, – deyman, uylarining to‘riga osig‘liq – otasi quoldosh og‘aynisi bilan xuddi shunday holatda tushgan surat ko‘z oldimga kelib. – Bobom zamonidan qolgan poza-ku bu! //*

Mazkur matnning pragmatik xususiyatlariga to'xtaladigan bo'lsak, yozuvchi – Erkin A'zam o'z o'quvchisiga – adresatga asar qahramoni Ramazonning to'pori, ko'nglida kiri yo'q, hali qishloqqa xos soddaliklari tark etmagan bir jaydarilikni mazkur diologlar orqali ifodalab bermoqda. Muallifning o'quvchiga aytmoqchi bo'lgan gaplari asosan, matn ortida joylashadi.

O'zbek qissachiligining, zamonaviy o'zbek nasrining taraqqiyotiga munosib hissa qo'shayotgan iste'dodli yozuvchi Erkin A'zamning milliy kino sanoatimiz rivojida ham o'z o'rnini bor. Yozuvchi ko'plab qinoqissalar muallifi sifatida o'zbek xalqining bugun unutilib borayotgan qadriyatlarini ulug'langan, yuksak insoniy tuyg'ular tarannum etilgan noyob asarlar bilan o'zbek ma'naviyatini boyitdi. Qissaning kinoqissadan o'ziga xos farqli jihatlari borki, manashu tafovut ilmiy jihatdan tekshirib ko'rilishi lozim. Har qanday badiiy asar lisoniy vositalar ishtirokida nutqiy voqe'lanadi. Ammo kinoqissa va drammatik asarlarda nolisoniy, noverbal vositalar orqali ham fikr, tuyg'u va munosabat ifodalanadi. Shu nuqtai nazardan Erkin A'zam kinoqissalari tilining pragmatik xususiyatlari haqida maqolada so'z yuritiladi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotining nodir namoyondasi Erkin A'zam boshqa shoir va yozuvchilarga o'xshagan o'ziga xos ifoda uslubiga ega. Uning qissalarida tasvir va ta'sir noana'naviydir. Nutqning ijtimoiy ixtisoslashuvini kinoqissalar misolida o'rganish, tilning muloqotga kirishuvchilar faoliyatidagi ahamiyati, asar matnining ta'sirchan bo'lishida lisoniy hadisalarining o'rnini, nutq vaziyatida verbal va noverbal vositalaridan foydalanishning o'ziga xos jihatlari tahlilga tortildi.

Adabiyotlar:

1. Ostin Dj. Slovo kak deystvie // Novoe v zarubejnoj lingvistike: Teoriya rechevix aktov. – Moskva: Progress, 1986. – S. 22-129.
2. Serl Dj. Klassifikatsiya illokutivnix aktov // Novoe v zarubejnoj lingvistike: Teoriya rechevix aktov. – Moskva, 1986. Выр. XVII. – S. 170-190.
3. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. – B.71; 211.

ASSOTSIATIV MAYDON XUSUSIDA

*Madina Jo'raqulova,
ToshDO'TAU magistranti*

Struktur tilshunoslikning asoschisi hisoblangan F.de Sossyur tilshunoslar diqqatini lingvistik birliklar orasidagi munosabatni ochishga qaratib, munosabatning paradigmatic va sintagmatic turlari mavjudligini ko'rsatgan edi. Lingvistik birliklarning muayyan birlashtiruvchi ma'no asosida ma'lum paradigmalarga birlashuvi keyinchalik tilshunoslikda maydon nazariyasini vujudga keltirdi. Lingvistikada "ma'no" (mazmun) umumiyliги bilan birlashgan va belgilanayotgan hodisalarning tushunchaviy, predmetlik yoki vazifaviy (funktional) o'xshashligini aks ettiruvchi til birliklari (asosan, leksik birliklar) yig'indisi maydon sifatida belgilanadi.⁷²

Keyinchalik tilshunoslikda lingvistik maydonlarning ham bir necha turi farqlandi. Dunyo tilshunosligida milliy qadriyatlar, milliy ong va tafakkurni lisoniy vositalar orqali idrok etish masalalariga e'tibor kuchayishi natijasida assotsiativ maydonlar xususida qarashlar vujudga kela boshladi. Assotsiativ maydonni sistem-struktur tilshunoslik aspektida tadqiq etish til elementlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lsa, kognitiv tilshunoslikda milliy konseptosfera orqali tushuncha (konsept)ni kategoriyalashtirish masalalari bilan bog'liq. Assotsiatsiyalarni bir necha fanlar uyg'unligida tahlil etish til masalalarini atroflicha yoritish

⁷² Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990.- С.380.

imkonini berish bilan birga, shaxs tafakkurining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishga zamin yaratadi. Lisoniy assotsiativ tajribalar orqali millat mentaliteti va tafakkurining jamoaviy va individual qatlamini farqlash muhim omil hisoblanadi. Assotsiativ maydon - struktur jihatdan leksikografik xususiyatga ega bo'lgan, mohiyatan inson ongida aks etgan muayyan voqe'lik, uning hamrohlari obrazining verbal ifodasi, u haqidagi tasavvuri, bilimlarini namoyish etuvchi tilning o'zaro assotsiativ bog'langan semantik va grammatik munosabatdagi birliklari yig'indisidir. Assotsiativ maydon atamasi ilk marotaba assotsiativ guruh va qatorlar masalasiga oid tadqiqotlarda SH.Ballining asarida qo'llanilgan⁷³. Assotsiativ maydon atamasi ba'zan mazmuniy maydon tushunchasining sinonimi sifatida qo'llanadi. Masalan, Yu.S.Stepanov mazmuniy maydonlarning shunday turlarini ajratadi: Pokrovskiy maydoni, Trir maydoni, Porsig maydoni. U assotsiativ maydonni ham mazmuniy maydon turlaridan biri sifatida to'rtinchi turga kiritadi⁷⁴, ya'ni olim assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini o'zaro farqlamaydi, ularni sinonimlar, deb hisoblaydi. Ayrim tadqiqotlarda esa assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalari farqlanadi. Jumladan, Yu.N.Karaulov o'z ishlarida assotsiativ maydonni reallikni anglaydigan individual shaxsning ta'rif-tavsifi ekanligini asoslab beradi. Uning ta'kidlashicha, assotsiativ maydon va mazmuniy maydon doirasini o'zaro qiyoslash orqali assotsiativ guruhlar tuzilishida kishi ongiga kelgan assotsiatsiyalar bir shaxsga xos (individual) bo'lishi, assotsiativ maydon elastik tarzda belgilanishi, ya'ni turli shaxslar tomonidan tuzilgan assotsiativ guruhlar hajmi har xil bo'lishi mumkinligi, ya'ni assotsiativ guruhlar tuzilishi jarayonida individual erkinlikka va ixtiyoriylikka yo'l qo'yilishini kuzatish mumkin⁷⁵. Tadqiqotchi V.P.Abramov assotsiativ maydonni bir butun mazmuniy aloqalarining murakkab to'ri individuum ongida aks etishini, ma'lum mazmuniy maydonlarning aktualashtirilishini hamda so'zni psixologik tizimning muhim aspekti sifatida ifodalaydi.⁷⁶ Bundan ko'rinib turibdiki, *Assotsiativ maydon* tildagi boshqa maydon ko'rinishlari, xususan, *funksional-semantik maydon (mazmuniy maydon)* dan farqlanadi.

Manbalarda *funksional-semantik maydon* tushunchasi turlicha talqin etiladi. A.Nurmonov va SH.Iskandarovalarning ma'lumot berishicha, I.Trir mazmuniy maydon sifatida "tushunchalar maydoni", "tushunchalar doirasi"ni nazarda tutadi. L.Vaysgerber "til mazmunining ma'lum qismi", "tarkibining bo'lagi", V.Porsig "ma'nolarning mohiyatan bog'liqligi", G.Ipsen "mazmuniy va grammatik jihatdan bog'langan so'zlar guruhi"ni semantik maydon tarzida talqin etadi. A.Iolles esa uni "semantik birlashish" deb nomlab, uning doirasida antonimik juftliklarni belgilaydi. F.Dornzayf va V.Vartburglar til leksik tarkibi - ajratilish mumkin bo'lgan semantik guruhlarida mazmuniy maydonni ko'radilar.

Funksional-semantik maydon tushunchasiga oydinlik kiritish uchun uni *paradigma* tushunchasidan farqlash lozim. *Maydon* va *paradigma* o'rtasidagi farqni izohlar ekan, A.Nurmonov bir sathga mansub, gomogen birliklarning bir umumiy belgi asosida xotirada muayyan guruhlariga birlashuvini *paradigma*; turli sathga mansub, geterogen birliklarning bir umumiy belgi asosida xotirada muayyan guruhlariga birlashuvini esa *maydon* hisoblaydi.⁷⁷

SH.Iskandarova A.Nurmonovdan farqli tarzda birlashtiruvchi semasiga ko'ra umumiy bo'lgan, ammo turli sathlarga mansub birliklar (grammatik va leksik birliklar)

⁷³ Балли Ш.Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М., 1955.

⁷⁴ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.- Москва: Просвещение,1975.- С.52

⁷⁵ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

⁷⁶Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. - Тошкент: Фан, 2008. - 175 б.

⁷⁷ Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: «Akademnashr», 2012. -Б. 105

yig'indisini *funksional-semantik maydon* deb nomlagan.⁷⁸ Biz ham birlashtiruvchi umumiy semasi asosida o'zaro bog'langan turli sath birliklari majmuini *funksional-semantik maydon* sifatida talqin etamiz.

Assotsiativ maydon esa bir-biri bilan assotsiativ bog'langan (bir-birini yodga tushiruvchi) til birliklarining yig'indisi bo'lib, bir sathga yoki turli sathga oid birliklar munosabatidan tashkil topadi. Berilgan so'z-stimulning so'z-reaksiyalari olamning individual manzarasining bir parchasini ifodalaydi. Turli shaxslarning individual maydonlari shu darajada subyektiv bo'ladiki, ikkita bir xil assotsiativ maydon vujudga kelishiga imkon bo'lmaydi. A.A.Leontev, YU.N.Karaulov va L.N.CHurilining fikricha, har qaysi shaxsning individual assotsiativ maydoni o'zgacha bo'lishini va turli individlarda so'zlararo aloqalarning ham xilma-xilligini ta'kidlaydilar⁷⁹. Individual assotsiativ maydon, tadqiqotchilarning fikricha, doimo o'zgarib turadigan, dinamik harakatga ega tuzilish bo'lib, shaxsiy tajriba to'plangan sari o'zgarishi bilan ajralib turadi. Shaxsning individual lug'atidagi so'z zaxirasi o'tmish va hozirgi zamon bilan bog'liq bo'lsa, kelasi zamon esa shaxs lug'atidagi so'zlar tarkibi o'zgarishini va yangi so'zlar qo'shilishini belgilaydi. Shuning uchun, assotsiativ maydon uch zamonning sinxron harakatini yuzaga chiqaradi.

Assotsiativ va mazmuniy maydonlarning farqli jihatlarini ko'rsatish uchun metadenotat va metadesignat tushunchalaridan foydalanilgan. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, kishi ongiga kelgan dastlabki assotsiatsiyalar denotatlarga xos bo'ladi. Metadenotat konglomerativ (bir-biriga bog'liq holatda tarmoqlanish) hodisasiga ega bo'lib, real borliqda mavjud bo'lgan bir qancha narsa-hodisalarni (denotatlarni) umumiy belgilariga ko'ra bir yerga jamlab, yig'ib keladi. Metadesignat esa bir-biriga bog'liq bo'lgan predmetlar haqidagi tushunchaning tarmoqlanishini namoyon etadi. Metadenotat va metadesignat assotsiatsiyalarni tahlil qilishda dalilsiz assotsiatsiyalarni ma'lum guruh yoki maydon tarkibiga kiritishni chegaralaydi.⁸⁰

Assotsiativ tajriba o'tkazilayotganda shaxsning ongi ifodalanadi, tajriba jarayonida shaxsning hayotiy tajribasi orqali to'plangan tushunchalar ifodalanadi. Shu bois assotsiativ maydon doimo o'zgaruvchanligi, dinamik xarakterga egaligi, shaxsning hayotiy tajribasi oshgan sari so'z-stimulga berilgan so'z-reaksiyalar o'zgarib turishi bilan ifodalanadi. Shaxsning hayot mobaynida to'plagan tajribasi va reprezentativ tizim (Milton Erikson inson tomonidan ko'rish, eshitish, hid bilish, maza-ta'mni sezish, tana orqali his qilish kabilarni reprezentativ tizim deb atagan) modalliklari assotsiatlarning turlicha bo'lishiga sababchi omil sifatida e'tirof etish mumkin. Assotsiatsiyalar tadqiqida ushbu modalliklarga e'tibor qaratiladi, chunki bu bevosita shaxsning ta'rif-tavsifi bilan bog'langan bo'lib, assotsiatsiyalar o'rganilishiga pragmatik jihatdan yondashishni ham nazarda tutadi. Har qaysi berilgan so'zga assotsiatlar kishining butun hayoti davomida to'plagan tajribasi orqali ifodalanadi. Har bir so'z ongimizda turli vaziyatlar, kechinmalar orqali saqlanadi va assotsiativ tajribalarda berilgan so'zga nisbatan assotsiativ reaksiya ko'rish, eshitish va his etish reprezentativ tizimi orqali yuzaga keladi. Har qaysi kishida har bir so'zga taalluqli o'ziga xos individual tajriba shakllanadi. Kishi ongida so'zlar mazmuniy guruhlarni tashkil etadi. Ushbu assotsiativ tajriba ma'lum shaxs ongining psixologik mazmunini obyektiv tarzda o'rganishga yordam beradi. Assotsiativ psixologiyaning asoschisi, I.F.Gerbert, o'z tadqiqotlarida "apperseptiv yig'indi" degan atamani qo'llaydi. "Apperseptiv yig'indi" kishining butun hayoti mobaynida shakllanadi va kishining hayotdagi individual tajribasining asosini tashkil etadi⁸¹. Kishilar

⁷⁸ Искандарова Ш. Узбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида урганиш (шахс микромайdonи): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. - Тошкент. 1999. - Б. 43.

⁷⁹ Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. №3, том 14, 2009;

⁸⁰ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.77.

⁸¹ Герберт И.Ф. Кто есть кто? Иоганн Фридрих Герберт. 2000. <http://psychology.ru>

muayyan bir vaziyatga har xil yondashadilar, shuning uchun ham bitta vaziyat yoki so‘z orqali shaxs ongida vujudga kelgan assotsiatsiyalar turlicha bo‘ladi. Assotsiatsiyalarning bunday usulda tadqiq etilishi lug‘at tarkibidagi so‘zlarning har biri mazmuniy tizim orqali bog‘lanishini ko‘rsatadi. Bunday tadqiqotlar kishi ongidagi so‘zlarning mazmuniy aloqasini va mazmuniy maydonlarning psixologik ekvivalentlarini o‘rganishga yordam beradi. Insonning so‘z zahirasi, apperseptiv yig‘indisi atrof-muhitdagi voqea-hodisalarga munosabati orqali namoyon bo‘ladi. Maydon tarkibidagi leksemalararo turli munosabat va aloqalar mazmuniy jihatdan izohlanadi va to‘rtta katta guruhga ajratiladi. *Bevositali guruh* yaqinlik va o‘xshashlik bo‘yicha assotsiativ aloqalarni o‘z ichiga qamraydi, o‘xshashlik bo‘yicha assotsiatlar yana ikki kichik guruhga bo‘linadi hamda izohlovchi va tasnifiy assotsiatlarni tashkil qiladi. Izohlovchi assotsiatsiyalar sintagmatik qatorlarni vujudga keltiradi. Tasnifiy assotsiatsiyalar esa maydon tarkibidagi paradigmatic munosabatlarining turli guruh va turlarini ifodalaydi, shuningdek, mazmuniy, tushunchaviy va leksik maydonlar tarkibidagi so‘zlararo aloqalarni namoyish etadi. Yaqinlik bo‘yicha assotsiatsiyalarga o‘z tarkibida umumiy o‘xshash belgisi mavjud bo‘lmagan reaksiyalar kiradi. Keyingi guruhga *vositali assotsiatsiyalarni* kiritish mumkin. Bunday assotsiatsiyalar zanjirli assotsiatsiyalar turiga tegishli bo‘lishi ham mumkin, chunki bitta so‘z keyingi so‘zni vosita-so‘z orqali vujudga keltiradi. Ayrim holatda assotsiativ tajribadan o‘tayotgan shaxslarning assotsiatlarini izohlash uchun assotsiativ aloqalarni ma‘no jihatdan o‘xshashlik hamda yaqinlik guruhiga mansubligini ifodalash murakkab ko‘rinadi. Shuning uchun ushbu turdagi assotsiatlar sinkretik guruhga kiritiladi. Assotsiativ maydon shaxsning individual ta‘rif-tavsifidir. Shu tufayli so‘zlararo mazmuniy aloqalarini aniqlash murakkab bo‘lganligi sababli turli assotsiativ javoblar ham uchraydi. Ushbu assotsiatlar assotsiatsiyalarning noaniq turiga kiritiladi.

“*Oila*” maydoni nomi bilan maydon tarkibidagi leksemalarning bog‘liqligi quyidagidan iborat. O‘xshashlik bo‘yicha tasnifiy guruh assotsiatlarini *ota, ona, farzand, mehr, Vatan, opa, singil, nikoh, muqaddas, mas‘uliyat* leksemalari tashkil qildi. Yaqinlik assotsiativ tajribalardan ma‘lum bo‘ldiki, har qaysi kishida shaxsiy tajriba to‘plangan sari so‘zlar shaxs ongida ma‘lum bir mazmuniy to‘rlarga birlashadi. So‘z stimul sifatida berilgan so‘zga mazmuniy aloqadorligi mavjud bo‘lgan assotsiatlar vujudga keladi. Odatda, mazmuniy aloqa bo‘yicha, ya‘ni kategorial va ko‘rgazmali-haqiqiy assotsiatlar vujudga keladi. Tovush assotsiatlar esa oneyroid holatda, ya‘ni odam charchaganda yoki uyqusi kelayotgan vaqtda paydo bo‘ladi. O‘tkazilgan tajribalar shuni ko‘rsatadiki, kishi so‘z ma‘nosini bilmasa, ushbu so‘zga tovush assotsiatsiyalar vujudga keladi. *Masalan, gravyura – Yura asri, alifmoy – alifbo*. Demak, kishi so‘zni bilmasa, uning shaxsiy tajribasida ushbu so‘zga taalluqli mazmuniy uya yoki to‘rlar hosil etilmaydi va xayoliga faqat tovush bo‘yicha assotsiatlar keladi.

Assotsiativ maydon birliklari individual va jamoaviy xarakter kasb etishi mumkin⁸². Assotsiativ maydonni yuzaga keltiruvchi omillarning individualligini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Har bir inson voqelikni o‘z tasavvuri darajasida idrok etadi. Bu holat individual assotsiatlarning shakllanishiga olib keladi. Shuningdek, individual assotsiatlarning shakllanishiga til egalarining kasbi, jamiyat hayotidagi mavqei, jinsi, yoshi, hayotiy tajribasi kabilar ham ta‘sir ko‘rsatadi. Individual assotsiatlar yakka shaxsning hayotiy tajribasi asosida shakllangan voqelik haqidagi bilimlari, qarashlari, ruhiyati kabilar haqida ma‘lumot beradi.

⁸² Д.Э.Лутфуллаева. Ассоциатив тилшунослик назарияси–Тошкент: Meriyus, 2017. - 140 б.

Jamoaviy xarakterdagi assotsiatlar voqelikning ko'pchilik tomonidan bir xil idrok etilishi asosida hosil bo'ladi. Bunday assotsiatlar, ko'pincha, inson hayoti bilan bog'liq eng muhim tushunchalarni ifoda etadi. Muayyan tilning me'yoriy assosiativ lug'ati uchun mana shunday jamoaviy xarakterdagi assosiativ birliklar asos qilib olinadi. Shunisi xarakterliki, assosiativ birliklar individual yoki jamoaviy tusda bo'lmasin, til egalarining tafakkuri mahsuli sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Балли Ш.Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М., 1955.
2. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси–Тошкент: Meriyus, 2017. - 140 б.
3. Герберт И.Ф. Кто есть кто? Иоганн Фридрих Герберт.2000.<http://psychology.ru>
4. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док.... дисс. автореф. - Тошкент. 1999. - Б. 43.
5. Караулов Ю.Н.Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.77.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990.- С.380.
7. Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета.№3, том 14, 2009.
8. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. - Тошкент: Фан, 2008. - 175 б.
9. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.- Москва: Просвещение,1975.- С.52

О‘ЗБЕК ТИЛИ «АХЛОҚ» УМУМИЙ СЕМАЛИ АТОВ БИРЛИКЛАРИНИНГ GENETIK VA DERIVATSION XUSUSIYATLARI

Orifa Xudayberdiyeva

*Alisher Navoiy nomidagi ToshD O‘TAU
2-kurs magistranti*

О‘zbek tilidagi «axloq» umumiy semali atov birliklarining strukturasi va genetik xususiyatlari tilimizdagi barcha atov birliklari bilan o‘xshashlikka ega bo‘lsa-da, lekin bu tizimda genetik jihatdan o‘zlashma (arabiy-forsiy) atov birliklarining salmog‘i ko‘proq, ular tuzilish jihatdan ham soddaligi bilan farqlanadi.

О‘zbek tilidagi «axloq» umumiy semali atov birliklari genetik (tarixiy-etimologik) xususiyatlarining o‘ziga xosligi xalqimizning boy tarixiy taraqqiyoti, boshqa xalqlar bilan turli munosabatlari, dunyoqarashi va hayotiy hamda turmush tarzlarining islom dini va e’tiqodi bilan bog‘liq holda mavjudligi bilan xarakterlanadi. «O‘zlashma atov birliklarining arabiy qatlami forsiy qatlamga nisbatan boyroq, bu o‘zbek milliy ma’naviyatining shakllanishida islom madaniyatining, tasavvuf va o‘zbek mumtoz adabiyotining roli ulkan darajada ekanligi bilan bog‘liq. Chunki diniy e’tiqod qadriyatlarimiz asosini tashkil qilgan, bunda, avvalo, islomiy tafakkur, falsafa, ilohiyot ilmi – kalom, keyinchalik tasavvufning ta’siri ustuvor bo‘lgan. Shu boisdan axloq atov birliklari orasida arab tiliga mansub yoki asosi arabiy bo‘lgan leksik birliklar miqdori ustuvorligi ajablanarli emas»⁸³.

⁸³Тожиева Г.Н. Ўзбек тили маънавий-маърифий лексикасининг мустақиллик йиллардаги тараққиёти («миллий ғоя» атов бирликлари): фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Қарши, 2017. (- 143 б.) – Б.99.

O‘zbek tilshunosligidagi axloqqa oid atov birliklarini tarixiy-etimologik jihatdan o‘z va o‘zlashma qatlam birliklariga ajratgan holda, «axloq» atov birliklari kategoriyasini dastlab ikki ichki mikrosistemaga bo‘lish mumkin: o‘z qatlam birliklari va o‘zlashma qatlam birliklari.

O‘z qatlam birliklari o‘zbek tili leksik boyligi yoki umumturkiy zaxira bo‘lishi mumkin. Biz ushbu tadqiqotda o‘z qatlam birliklarini o‘zbekcha va umumturkiy qatlam deb ajratish yo‘lidan bormadik. Buning sababi shundaki, birinchidan, turkiy tillar leksik boyligini o‘zaro farqlash mushkul bo‘lsa, ikkinchi tomondan, biror turkiy tilda mavjud bo‘lgan so‘z boshqa turkiy tilning o‘tmishiga daxldor bo‘lib, eskirgan qatlamidan o‘rin olgan bo‘lishi ham mumkin. Ikkinchidan, ayrim so‘zlarni bir tilda ko‘chma ma'noda qo‘llanishga odatlanilib qolgan bo‘lib, u ushbu ma'nosi bilan «ma'naviyat» kategoriyasidan o‘rin olgan bo‘lishi mumkin.⁸⁴ O‘zbek tilidagi «axloq» leksik kategoriyasini tashkil etuvchi birliklar genetik jihatdan dastlab ikki guruhga ajratiladi:

a) o‘z qatlam birliklari: *aldamchi, alqandoz, amalparast, yebto‘ymas, yetuklik, yovuz, yovgarchilik, yolg‘onchilik, boqibeg‘am, daydimoq, daldabermoq, dali-g‘uli, dangasa*

b) o‘zlashma qatlam birliklari: *adovat, ayyor, alkash, yetimparvar, dabdababozlik, davangi, darddosh*

Yuqorida o‘zbek tilidagi «axloq» leksik-semantik kategoriyasi ham genetik va derivatsion jihatdan ko‘rib o‘tildi. Genetik va derivatsion jihatlar tilni baholashning ikki usuli bo‘lsa-da, ulardan biri ikkinchisini to‘ldiruvchi hodisalar deyishimiz mumkin. Genetik tamoyil leksik birlikning asosini baholash uchun xizmat qilsa, derivatsion jihat ana shu asosning taraqqiyotini, bu taraqqiyot bir til doirasidami yoki boshqa til tarkibiga o‘tib ketganmi degan muammoni hal etishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Менглиев Б.Р. “Тил бағридаги маънавият: лингвوماънавиятшунослик ва унинг истиқболлари ҳақида”// “Маърифат” газетаси, 2018 йил 9 март сони
2. Тожиева Г.Н. “Ўзбек тили маънавий-маърифий лексикасининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти”//Филология фанлари фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, 2017 йил
3. Менглиев Б.Р. “Тараққиёт ва маънавият” // “Маърифат” газетаси, 2018 йил январь сони.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 1- том. – М.: Русский язык, 1981
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2- жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – Б. 556.
6. Ахмедова М.Б. “Ўзбек тилидаги “маънавият” ва инглиз тилидаги “spirituality” умумий семали атов бирликлари типологияси”// Филология фанлари фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, 2019 йил

SODDA GAP VA UNING LINGVISTIK TAHLILIGA ALOQADOR VOSITALAR

*Nafosat Zaripboyeva
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
1-bosqich talabasi*

⁸⁴ Ахмедова М.Б. Ўзбек тилидаги “маънавият” ва инглиз тилидаги “” умумий семали атов бирликлари типологияси. фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2019.

Maktab o'quvchilari uchun yaratilgan "O'zbek tili grammatikasi. II qism. Sintaksis" kitobida "Sodda gap" bo'limining 11-§da "Yig'iq va yoyiq gaplar" qismida quyidagicha ta'rif berilgan: "Birgina fikrni anglatib, faqat bosh bo'laklardan tuzilgan gap yig'iq gap" deyiladi. Shuningdek, yoyiqlik quyidagicha tasvirlangan: "birgina fikrni anglatib, ikkinchi darajali bo'lakka ega bo'lgan gap yoyiq gap" deyiladi. O'sha davr rus tili va boshqa g'arb tillari grammatikalarida shu kabi ta'riflarning keltirilganligi ma'lum va o'zbek tilshunoslarining oldingi hamda keyingi avlodi ularda bayon qilingan fikrlarni ona tilimiz qurilishi tadqiqotiga tatbiq etdi va rivojlantirdi. 70–80-yillarda chop etilgan rus tili grammatikalarida ko'proq semantikaga urg'u berilgan va bularda yig'iq gap (нераспространенные предложения)lar "elementar semantik kategoriyalar" sifatida o'rganilgan. Ushbu asarda shuningdek, muvofiqlashgan bosh bo'lakli gaplarning, semantik jihatdan ikkitadan ko'proq guruhga bo'linishi aytiladi: 1) subyektga tegishli yoki uning o'zidan olinadigan belgilarga ishora qiluvchi gaplar; 2) subyektda jamlanmagan, uning turli aloqalari va qiyoslari asosida o'rnatiladigan belgilari mavjud gaplar. Bu guruhlarning o'zi ham bir necha turlarga bo'linib, shu tipdagi gaplarning hammasi eng kichik semantik kategoriyalar deyiladi va ular qatoriga to'liqsiz, bir tarkibli gaplar ham kiritiladi. Shuningdek, "So'zlar tartibi" sarlavhasi ostidagi qismda ham yig'iq gaplar haqida fikrlar bildirilgan, chunonchi, ularning ikki so'zdan iborat bo'lib, bir sintagmani tashkil qilishi va har biri alohida sintagmadan tashkil topishi mumkinligi qayd etilgan.

Bu qisqa tarzda berilgan qiyosdan ayon bo'ladiki, ikki turli oilalarga mansub tillar tizimida biz o'rganayotgan hodisaga bir xil ta'rif va tavsif berilgani ko'rinib turibdi. Aslida o'zbek tili grammatikasida bunday ta'riflar o'tgan asrning 20-yillarida paydo bo'lib, sintaksis masalalariga endigina ahamiyat berila boshlangan edi. A.Fitrat, N.Said, A.Yo'ldoshev, H.G'oziyev kabi olimlar tomonidan tuzilgan darsliklar shu davrga to'g'ri keladi. Mazkur darsliklarda o'zbek tili sintaksis tizimini yoritish uchun zarur bo'lgan gap, sodda gap, gap bo'laklari, ega, kesim, ikkinchi darajali bo'laklar kabi tushunchalar Yevropa tilshunosligidan o'zlashtirilgan bo'lsa, kirib kelgan bo'lsa, A.G'ulomov tomonidan 1940 yilda chop etilgan "O'zbek tili grammatikasi" darsligida bu masalalar keng yoritilib, o'zbek tili sintaksisining nazariy asoslari shakllantirildi va keyingi davrlarda olimning kasbdosh va izdoshlari, shogirdlari tomonidan chuqur tahlil etildi. Ustoz A.G'ulomov, F.F.Fortunatov, A.M.Peshkovskiy, V.V.Vinogradovlar nazariyalariga asoslandi, zotan, bu olimlar, rus tili ichki qonuniyatlariga suyangan holda, gapni nutqiy hodisa sifatida tadqiq etdilar. Bu esa o'sha davrdagi G'arbiy Yevropa tilshunosligida mashhur bo'lgan "bir cho'qqili gap" nazariyasini o'zbek tiliga olib kirilishi va mustahkam o'rnashishiga sabab bo'ldi. Oqibatda, milliy tilimiz grammatikasida anchagina chalkashliklar paydo bo'lib, muammolar kelib chiqdi.

Mustaqillik davrigacha shakllangan formal tilshunoslikda til sintaktik qurilishida faqat gapning tashqi tomoniga ahamiyat berilgan, tilga yopiq tizim sifatida qaralgan. Olimlarimiz o'sha davr uchun zamonaviy hisoblangan nazariya yaratar ekanlar, rus tili grammatik qurilishiga mos me'yor, qolip [S←P]lardan kelib chiqib, o'zbek tili tizimi tadqiqiga yondashdilar. Ustoz A.G'ulomov asarlaridan olingan quyidagi iqtiboslar buni yaqqol ko'rsatmoqda, masalan, "Gapning asosini tobelanish tashkil qiladi, busiz gap maydonga kelmaydi. Gapning asosi bo'lgan ega va kesimning o'zaro aloqasi tobelanish yo'li bilan bo'ladi."

Yig'iq gap atamasini o'zbek tilshunosligiga A.G'ulomov kiritib, unga mukammal ta'rif bergan. Buni biz olimning quyidagi fikrlaridan bilishimiz mumkin: "Sintaksis asosida gap haqida ta'limot yotadi", "So'zlarning predikativ munosabati (predikat-kesim), odatda, gapni hosil qiladi. Predikativ bog'lanish – ega va kesim munosabati gapning yadrosidir". "Bosh bo'laklar bilan ikkinchi darajali bo'laklarning o'zaro munosabatda bo'lgan bo'laklar – hokim, ikkinchi darajali bo'laklar esa ularga tobe... Gapning asosini tobelanish tashkil

qilinadi, busiz gap maydonga kelmaydi. Gapning asosi bo‘lgan ega va kesimning o‘zaro aloqasi ham tobelanish yo‘li bilan bo‘ladi”. Xuddi shu fikrlar biroz boshqacha shaklda o‘zbek tilining akademik grammatikasida takrorlanadi: “Ega va kesimni bosh bo‘laklar deb, to‘ldiruvchi, hol va aniqlovchini ikkinchi darajali bo‘laklar deb ko‘rsatilishi ularning birinchisi hokim, ikkinchisi esa ularga tobe ekanligidagina emas, bosh bo‘laklarning hokimligi, ikkinchi darajali bo‘laklarning ularga tobeligi bularning o‘ziga xos grammatik xususiyatidir. Bu xususiyat gap bo‘laklarining nutqdagi funksiyalari asosida kelib chiqadi.

Bosh bo‘laklar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokisiz, ayrim mustaqil gapni tashkil eta oladi. Bunday gaplar sodda gapning yig‘iq gapini tashkil eta oladi. *Dildor o‘ylanib qoldi (Said Ahmad). Yigit ham shunaqa bo‘ladimi? (P.Qodirov). Siz Toshkentlikmisiz? (Oybek). Sen shermisan?!... Sen beburd, yaramas!... (Yashin)*”. Ko‘rinadiki, ustoz olimlardan bizga meros sifatida qoldirilgan bu ma‘lumotdan faqatgina ega va kesimdan iborat bo‘lgan gap yig‘iq ekanligi, ya‘ni u [S←P] modeliga egaligi ma‘lum bo‘ladi. Tabiiyki, bu qoida va qolip hech o‘zgarishsiz rus tili orqali xorij tillaridan kirib kelgan. Aniqki, bu o‘rinda o‘zbek tilimizning o‘z mohiyati va tabiatiga ahamiyat berilmagan. Albatta, buning ob‘ektiv sabablari ham mavjuddir. Shuningdek, ushbu holat o‘sha davr tilshunosligi uchun muhim bosqichlardan biri bo‘lganligini e‘tirof etish lozim.

Yuqorida qayd etilgan fikrlar o‘zbek tili akademgrammatikalari, oliy o‘quv yurtlari uchun nashr etilgan darsliklarda ham mavjud. “Hozirgi zamon o‘zbek tili. Sintaksis” (1961) darsligida bosh bo‘laklarning grammatik hokimligi to‘g‘risida fikr yuritilib, ularning yolg‘iz o‘zi odatda mustaqil gap tashkil qilishi qayd etiladi, biroq ba‘zi o‘rinlarda ularning o‘zidan to‘liq fikr chiqmay qoladi. Bunday vaqtda ikkinchi darajali bo‘laklar zarur element bo‘lib qoladi, ularsiz fikr to‘liq anglashilmaydi. Masalan: ...*Bu student – ilg‘or student*” degan fikr keltirilgan. Bizningcha, ikkinchi darajali bo‘laklarning “zarur element”ga aylanishi borasidagi xulosani ma‘qullash qiyin. Shu o‘rinda eslatish lozimki, shu kitobning 67-betida quyidagi jumla keltirilgan: “Bosh bo‘laklardagina tuzilgan gaplar yig‘iq sodda gaplar sanaladi. Misollar: *Terim boshlandi. Yigitlar va qizlar keldilar. Paxtalar chopildi va sug‘orildi*”. Bu yerda birinchi ta‘rifdagi ikkinchi qism yig‘iq sodda gaplarga berilgan ta‘riflarga zid ekanligi aniq namoyon bo‘lmoqda. Mana shu siraga kiruvchi chalkashliklarni formal tilshunoslik sohasidagi ta‘limotlarda uchratish mumkin. “Gap ega va kesimdan iborat bo‘lsa ham, lekin bu bo‘laklarning biri gapda ko‘rinmagan biror ikkinchi darajali bo‘lakni bildirib turuvchi grammatik belgiga ega bo‘lgan gap odatdagi yig‘iq gapdan bir oz ajraladi. Masalan: *Onasi kuyladi (uning onasi). Karim – ukam (Karim – mening ukam)*. Bu tipdagi gaplarda ikkinchi darajali bo‘lak, aniqlovchi haqida signal beruvchi maxsus affiks bo‘lsa ham, o‘sha ikkinchi darajali bo‘lak shu gapda real ishtirok qilmaydi, maxsus affiks esa, tabiiy, o‘sha o‘zak morfema bilan birgalikda bir so‘z – bir bo‘lak sanaladi. Shunga ko‘ra bunday gaplar ham yig‘iq sodda gap sanala beradi” kabi izoh shu mualliflarning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis” (1965) kitobining 2-nashrida berilgan. Shu tarzda mulohazalar rus tili grammatikasining 1980 yilda chop etilgan akadennashrida ham mavjud.

Nisbatan keyin chop etilgan “O‘zbek tili grammatikasi”(1996) kitobida quyidagi qaydni o‘qiymiz: “Sodda gap ma‘lum fikr, maqsadni ifodalovchi, grammatik va ohang tomondan shakllangan sintaktik birlikdir. Sodda gap tuzilishiga ko‘ra, yig‘iq yoki yoyiq bo‘lishi mumkin. Bosh bo‘laklardan tashkil topgan gaplar – yig‘iq,....”⁸⁵ Ko‘rinib turibdiki, formal o‘zbek tilshunosligida yig‘iq gaplarga ta‘rif berilgan-u, ammo kengroq ma‘lumot keltirilmagan.

⁸⁵ Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.-Б.10

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tili (Universitet va pedagogika institutlar uchun) qayta ishlangan 2 nashri. T., "O'zbekiston" 1991 y.
2. U.Tursunov, J.Muxtorov, SH.Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy Tili. T, "O'zbekiston" 1992 y.
3. A. Nurmanov va boshqalar O'zbek adabiy tilining nazariy sintaksisi. T., "Fan", 1992 y.
4. R. Rasulov. So'z valentligi va sintaktik aloqa. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali №5G'6. 1992 y.
5. A.Aliyev, K. Sodiqov O'zbek adabiy tili tarixidan (Universitet talabalari uchun darslik) T., "O'zbekiston" 1994 y.
6. G'. Abduraxmonov, S. Mamajanov O'zbek tili va adabiyoti (Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik) T., "O'zbekiston" 1995 y.
7. M. Mirtojiyev Mantiqiy predikatning ega vazifasida kelishi. "O'zbek tili va adabiyoti jurnali" №2. 1995 y.
8. F. Ubayev, R. Saydullayeva, To'liqsiz gaplar xaqida ba'zi bir muloxazalar. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali №1. 1997 y.
9. A. Xojiyev. So'zning morfem tarkibi masalalariga doir. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali 1998 y.

O‘ZBEK TILI VA ONA TILINI O‘QITISHNI INTEGRATSIYA QILISH MASALALARI

ТИЛ ТАЪЛИМИДА ДАРАЖАЛИ ТЕСТЛАР

Раъно Ортиқова,

Тошкент шаҳри Шайхонтоҳур тумани ХТБ услубчиси

Хосият Сувонова,

*Тошкент шаҳри Шайхонтоҳур туманидаги 59-ДИУМ
Олий тоифали она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси*

2016 йилда тасдиқланган ДТСда она тили таълимнинг **бош мақсади** қилиб “мустақил ва ижодий тафаккури ривожланган, фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда нутқ муҳити, шароити ва вазиятига мос равишда тўғри ва раво ифодалаб, ўзгалар фикрини тўғри англайдиган – мулоқот маданияти ривожланган саводхон шахсни камол топтириш” белгиланган. Бу мақсадга эришилганлик уч мезон асосида баҳоланиши уқтирилган:

- ўқиш техникаси;
- ўз фикрини ифодалаш;
- ўзгалар фикрини тўғри англаш.

Демак, бериладиган билимлар силсиласи – таълим мазмуни мана шу натижа нуқтаи назаридан таркиб топтирилиши лозим. Ўзлаштириладиган билимлар бевосита ёки билвосита қўйилган мақсадга йўналтирилиши лозим.

Она тили таълими мазмуни учун хизмат қиладиган билимларни бош мақсад нуқтаи назаридан қуйидагича тартиблаштириш мумкин:

- 1) оғзаки нутқ учун зарур билимлар;
- 2) ёзма нутқ учун зарур билимлар.

Оғзаки нутқ учун:

- 1) тўғри талаффуз қоидалари;
- 2) сўз бойлиги;
- 3) оғзаки матн тузиш қоидалари

керак бўлса, ёзма нутқ учун:

- 1) имло қоидалари;
- 2) тиниш белгилари қоидалари;
- 3) сўз бойлиги;
- 4) ёзма матн тузиш қоидалари.

Демак, тўғри талаффуз (1) ва беҳато имло (2), сўз бойлиги (3) ҳамда изчил оғзаки ва ёзма нутқ (4) компетенциянинг таркибий қисмларидир. Бериладиган билимлар ва олинадиган синовлар шунга йўналтирилган бўлиши лозим. Нимаики, бу тўрт унсурга хизмат қилмас экан, уларни “ишламайдиган” билимлар сифатида баҳолаш мумкин. Лекин “ишлайдиган” ва “ишламайдиган” билимлар кўп ҳолларда фарқланяпти деб бўлмайди. Айниқса, олий ўқув юртларига кириш тестларида она тили таълимнинг бош мақсади буткул эътиборга олинмайди. Бошқача айтганда, ДТМ тақдим этаётган тестлар она тили таълимнинг бош мақсадига уйғун бўлиши, унга эришилганлик даражасини синашга қаратилган бўлмоғи лозим. Қуйида она тили бўйича олий ўқув юртларига кириш имтҳонлари учун тақдим этилаётган саволлар тўпламидаги тест топшириқларини шу нуқтаи назардан баҳолашга ҳаракат қиламиз (Биз бу топшириқлар ДТМ банкида учрайди деган давъовдан йироқмиз, аммо унга ўхшашлари мавжудлигини инкор ҳам этмаймиз):

ялангоёқ сўзи таркибида қуйида тавсифланган ундош товушлардан қайсилари иштирок этган?

1) тил ўрта жарангли сирғалувчи ундош; 2) тил олди сирғалувчи сонор ён товуш; 3) тил олди портловчи бурун сонори; 4) тил орқа портловчи жарангли ундош; 5) чуқур тил орқа портловчи жарангсиз ундош.

A) 1, 2, 3, 4 B) 1, 2, 3 C) 1, 2, 3, 5 D) 1, 2, 4, 5

Бу саволдаги *тил ўрта, тил олди, тил орқа, сонор, ён, сирғалувчи, портловчи* каби илмий тушунчаларни билиш ўқувчига қай даражада зарур ёки она тили имкониятларини эгаллаш учун улар қанчалик хизмат қилади?

Қайси жуфтликларда ўзаро шаклдош қўшимчалар иштирок этмаган?

1) *қовурма* (лағмон) – *қовурма* (ҳаракат инкори);

2) *боғлар* (ўрин-жой оти) – *боғлар* (ҳаракат);

3) *терим* (тананинг ташқи қопламаси) – *терим* (фаолият-жараён оти);

4) *кўзлар* (инсон аъзоси) – *кўзлар* (ҳаракат);

5) *қайнатма* (шўрва) – *қайнатма* (ҳаракат инкори)

A) 2, 4 B) 1, 2, 3, 4 C) 2, 3, 4 D) 2, 3

Шаклдош қўшимчани фарқлаш бўйича билим ўқувчига нима беради? Масалан, *қовурма* (лағмон) ва *қовурма* (ҳаракат инкори) сўзларидаги шаклдош қўшимчаларни алоҳида олинган сўзларда фарқлаш/фарқламаслик қанчалик аҳамиятлилигини айтиш қийин. Ахир, бу сўзлар, биринчидан, тилда фақат матнда, нутқда келади, иккинчидан, улардаги маънонинг фарқланиши урғу эмас, матн орқали содир бўлади. Қолаверса, шаклдошлик матнда, нутқда барҳам топади – на маъносида, на талаффузи ва на имлосида муаммо вужудга келади. Демак, шаклдош қўшимчалар бўйича “узилган” сўзлар воситасида берилган саволлар шунчаки “бошқотирма”дан бошқа нарса эмас.

Қайси гапдаги барча ясама сўзларнинг асоси от туркумига мансуб?

A) *Болаларнинг беғубор қалби тўлиб-тошиб оқаятган дарёдай жўшқин.*

B) *Барглари тукли, тухумсимон, бандлари калта, шохларда тартибли жойлашган.*

C) *Меваси тукли, кўриниши юмалоқ ёки бироз чўзиқ бўлиши мумкин.*

D) *Ойбек домла ниҳоятда тийрақлик ва самимият билан опанинг гапларини тасдиқлади.*

Бу топшириқ икки саволдан иборат:

1) ясама сўзларни аниқлаш;

2) ясама сўздан асоси от бўлганларини аниқлаш.

Хўш, саволдан мурод – ясама сўзларни билиш ўқувчига нима беради? Унинг оғзаки ва ёзма нутқи ўсишига, мулоқот маданиятини ривожлантиришга қай даражада таъсир қилади? Бизнингча, бу ҳам фойдасиз билимлар сирасига киради. ДТМга бу тест нима учун керак? Албатта, мураккаблиги учун! Тўғри жавобни топиш қийин бўлганлиги учун! Ундан бошқа мантиқни қидириб ўтириш фойдасиз.

Кириш тестлари вариантлари таркибидаги ҳар икки топшириқдан бири шундай мазмунда десак, муболаға қилмаган бўламиз. ДТМ учун эса, фикримизча, бундай тестлар кони фойда. “Така бўлсин – сути бўлсин” деганларидек, ДТМ учун тест топшириқларининг мураккаблиги, қийинлиги, ҳадеганда ҳар кимнинг ҳам тиши ўтмаслиги талаби биринчи ўринда туради. Натигада таълим жараёни ДТМ талабларига мослашади. Бугунги кунда бутун мамлакатимиз бўйича сон-саноксиз репетиторлар, ўқув марказлари, миллионлаб ўқувчилар ана шу фойдасиз “бошқотирма”лар устида бош қотиришади.

Тестологик назарияга кўра, тестлар мураккаблик даражасига кўра фарқланар экан, бунда уларни тузишда билим, кўникма, малака ва компетенция мезонларига таянилади.

1-даражали (осон) тестлар маълум бир ўқув предмети бўйича ДТС талаблари бўйича эгалланган билимлар синовига мўлжалланган бўлади. Уларни **билим тестлари** дейиш мумкин. Бунда *ким/нима, қачон, қандай, нечта, қайси* каби сўроқ олмошлари аниқлаштирувчи воситалар сифатида савол таркибидан ўрин олади. У “билади/билмайди” тамойили асосида тузилади. Масалан:

1.Унли билан тугаган бўғин қандай бўғин? А) очиқ бўғин; В) беркитилмаган бўғин; С) ёпиқ бўғин; D) .беркитилган бўғин.

2.Метафора нимага асосланади? А) ўхшатишга; В) боғлиқликка; С) қисм-бутун муносабатига; D) тескари маънога.

Бунда ўқувчининг очиқ бўғин ёки метафора ҳодисасини билиши аниқланади.

Она тилидан билим синовига асосланган тестлар ҳам компетенцияга айланиши зарур бўлган билимлар доирасида бўлиши лозим. Масалан, қуйидаги тест топшириғи билим даражасини аниқлашга мўлжалланган, лекин бу билим компетенцияга айланмайди:

Қайси гаптаги ясама сифат таркибидagi сифат ясовчи қўшимча от ясовчи қўшимча билан шаклдошлик ҳосил қилмайди? А) *Богдан юмиоқ, намхуш хазон ҳиди кўтарилиб, унинг хаёлларини тўлин ой олиб кетарди.* В) *Бу ўлкада иқлим илиқ, сув мўл, ер унумдор, қуёш нури кўп.* С) *Жаҳолатга қарши маърифат билан курашиши учун халқ мафкуравий жиҳатдан қуролланган бўлиши керак.* D) *Ўй гуллари билинмайдиган даражада ўчган, эски эшикка кирамиз.*

Ўқувчи бу тестни ечиши учун шаклдош сифат ясовчи қўшимча ва от ясовчи қўшимчани билиши талаб этилади. Бироқ бу билим нутқий амалиёт учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

2-даражали (ўртача) тестлар эгалланган билимни қўллаш кўникмасини синашга мўлжалланган бўлади. Уларни **билимни қўллаш тестлари** дейиш мумкин:

1.Қайси жавобдаги сўзларнинг 2-бўғини очиқ бўғин? А) беркитилган; В) таажжубли; С) келармикан; D) билдирмай.

2.Метафора қўлланган гапни аниқланг. А) *Суюнбой қоядан учиб кетибди.* В) *Ичингдаги энг катта хавф — газаб ва нафрат.* С) *Залда сукут ҳукмронлик қиларди.* D) *Академик эмиш! “Укадемик” деяқол!*

Бунда ўқувчининг очиқ бўғин ва метафора ҳақидаги билимини қўллай олиш/олмаслик даражаси синалади.

3-даражали (изланишга оид) тестлар малака синовига мўлжалланган бўлади. Бунда ўқувчи ҳодисалардаги фарқ ва ўхшашликларни аниқлаш, умумлаштирувчи хулосага келиш лаёқатини намоён қилади. Бундай тестлар ижодий тафаккур синовига замин ҳозирлайди ва уларни **умумлаштириш, хулоса чиқариш тестлари** дейиш мумкин. Мисоллар:

Қайси қаторда бўғин жиҳатидан мутлақо фарқланмайдиган сўзлар берилган? А) *салом, башанг, бўлиқ;* В) *табобат, ҳисобчи, муншаот;* С) *соҳибқирон, умргузарон, зоҳидсимон;* D) *билдирмай, илдирмай, қидирмай.* (Жавоб: А.)

Бунда ўқувчи ҳодисаларни қиёслайди, фарқларни аниқлайди, умумийликларни топишга ҳаракат қилади.

4-даражали (энг қийин) тестлар ўқувчининг ижодий ва мантиқий фикрлашини аниқлашга мўлжалланган бўлиб, уларни **ижодий ва мантиқий фикрлаш (креатив) тестлари** дейиш мумкин:

1.Қайси гапта бир сўз мантиқан ортиқча? А) Қўлингизни баландга қўтаринг. В) Китобни столга қўйинг. С) Ўчирғични галадонга солинг. D) Бопладим-а, бопладим! (Жавоб: Б.)

2.Қуйидаги парчада мантиқий хатолик қайси сўз билан боғлиқ ҳолда содир бўлган: Сўзларимни қўнғироқнинг тиллари каби Юрагимга уриб-уриб жаранглатаман. А) сўз – жаранглатмоқ В) юрак – урмоқ С) қўнғироқ – тиллари D) сўзлар – юрагим. (Жавоб: А.)

Бу тестни ўқувчи анча чуқур мантиқий мушоҳадага эга бўлиши лозим.

Назаримизда, тўрт даражали тестнинг ҳар бири бир вариантда бир хил ўрин олмаслиги керак. Чунки тестнинг кейинги даражадагисини олдингисига нисбатан камроқ ўқувчи ишлай олади. Шунинг учун бир вариантдаги жами тестларнинг тахминан 50 фоизини 1-даражали, 25 фоизини 2-даражали, 15 фоизини 3-даражали ва 10 фоизини 4-даражали тестлар ташкил қилиши мақсадга мувофиқ.

(Изоҳ: тавсия этилган тестларнинг барчасида тўғри жавоб А вариантларда берилди).

Бу бизнинг фаолиятимиз давомида кузатишларимиз, амалиётда синовдан ўтказган тажрибаларимиз натижасидаги тавсияларимиздир. Бироқ, алоҳида таъкидлашни хоҳлар эдик-ки, она тили бўйича ҳам, барча ўқув предметлари каби, хусусий тест назариялари ишлаб чиқилиши лозим. У ушбу соҳадаги муаммоларнинг ечимига анча фойдали бўлар эди. Бунда мутахассисларимизнинг қўмагига муҳтожмиз.

ОНА ТИЛИНИ О‘QITISHDA MANTIQUIY MUSHOHADANING O‘RNI

Mansur Siddiqov

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
O‘zbek tili kafedrasi o‘qituvchisi*

Fanlarni tadqiq qilish natijasi o‘laroq ta’rif-u qoidalar, qoqliklar, teoremlar paydo bo‘ladi. Ularning hammasi mantiq g‘alviridan o‘tgandagina asosli, tushunarli bo‘ladi. Nafaqat yetuk tilshunosni tayyorlash, balki maktab o‘quvchilariga ona tilini oson tushuntirish uchun ham mantiqiy mushohadaga chorlovchi testlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Quyida mantiqiy mushohadani kuchaytiruvchi bir nechta test savollarini ko‘ramiz va tahlil qilamiz.

1-test savoli (5-sinf o‘quvchilari uchun)

Adiplar hiyoboni, 26 bopli kitob, 100 tub ko‘chat

Qaysi javobda yuqoridagilarga o‘xshash birikma keltirilgan?

- A) katta xato
- B) yorqin kelajak
- C) o‘rik shohi
- D) to‘qson kun

Ushbu test “Ona tili” (5-sinf) darsligidagi ma’lumotlar asosida tuzilgan.⁸⁶ Uni yechishda o‘quvchi, avvalo, keltirilgan uch birikmaning umumiy jihatini aniqlashi kerak. *Adiplar hiyoboni, 26 bopli kitob, 100 tub ko‘chat* birikmalarida paronimlarni qo‘llash bilan bog‘liq uslubiy xatolikka yo‘l qo‘yilgan: *adiplar* – *adiblar*, *bopli* – *bobli*, *tub* – *tup*. Buni anglagan o‘quvchi javob variantlari ichidan ham shundayini – paronimlar yanglish qo‘llangan birikmani topishga harakat qiladi. Bu testda C javob to‘g‘ri bo‘lib, undagi “o‘rik shohi” o‘rnida, aslida, “o‘rik shoxi” yozilishi kerak edi.

¹ Mahmudov N va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 5-sinfi uchun darslik. – T., 2015-y. – 176 – 177-b.

Ushbu test shartini “Qaysi qatorda paronimlarni qo‘llashda xatolikka yo‘l qo‘yilgan?” tarzida bersak, o‘quvchining mantig‘iga ish qoldirmagan bo‘lamiz. Ya‘ni shunchaki miyasidagi bilimlardan foydalanishi yetarli bo‘lib qoladi. O‘quvchiga eshikdan kirishni emas, o‘sha eshikni ochish ham o‘rgatib borilsa, unda mantiqiy fikrlash o‘sib boradi.

2-test savoli (5-sinf o‘quvchilari uchun)

Yosh – ariq, bor – qo‘y, oq – orqa

Yuqoridagi mosliklardan xulosa qilib “uzoq” so‘zining juftini toping.

- A) olis
- B) yaqin
- C) qo‘zi
- D) qayin

Ushbu test “Ona tili” (5-sinf) darsligidagi ma‘lumotlar asosida tuzilgan.⁸⁷ Uni yechishda o‘quvchi juftliklararo moslikni aniqlab olishi kerak bo‘ladi. 5-sinf o‘quvchisi uchun bu test boshda amaliyotda ko‘rilmagani uchun qiyinlik qiladi, biroq bu – ta‘limning aybi, aslo 12 yoshli bolaning emas. Bu yoshda bola bundan ham mushkul masalalarga javob topishga qodir, faqat uni charxlab tursak bas. Damashq qilichini non kesishga sarflasak, uning oddiy oshpichoqdan farqi qoladimi?

2-testdagi moslik quyidagicha: juftliklar o‘zaro antonim so‘zlardan tuzilgan, faqat ikkinchi so‘zning tovushlari o‘rni o‘zgartirilib, boshqa so‘z ko‘rinishiga keltirib qo‘yilgan. “Bor”ning antonimi “yo‘q” bo‘ladi, lekin “qo‘y” yozilgan; “oq”niki “qora”, lekin “orqa” yozilgan. Shu yo‘sinda fikrlasak, bizdan so‘ralgan “uzoq” so‘zining antonimi (“yaqin”) dagi tovushlardan hosil qilingan so‘zni topishimiz kerak bo‘ladi. Bu so‘z, albatta, “qayin” yoki “qiyna”. Demak, to‘g‘ri javob – D.

3-test savoli (8-sinf o‘quvchilari uchun)

Mening akam – ...

Nuqtalar o‘rniga mos keluvchi so‘zni toping.

- A) kuchli
- B) birinchi
- C) kamgap
- D) o‘quvchi

Ushbu test “Ona tili” (8-sinf) darsligidagi ma‘lumotlar asosida tuzilgan bo‘lib, uni yechishda o‘quvchi ikkilanishi tabiiy, chunki barcha javob variantlari gap mazmuniga mos keladi. Biroq ega (“akam”) dan keyin qo‘yilgan tire hammasini hal qiladi: “*Ot kesim sifat, ravish va tartib son bilan ifodalanganda tire qo‘llanmaydi*”.⁸⁸ Gapdagi tire o‘rinli bo‘lishi uchun A, B, C variantlaridagi so‘zlar bo‘lmasligi kerak, chunki ular sifat va tartib sonlardir. “O‘quvchi” so‘zi esa ot bo‘lgani uchun tireni rad etmaydi: *Mening akam – o‘quvchi*.

Demak, to‘g‘ri javob – D.

4-test savoli (10-sinf o‘quvchilari uchun)

Qaysi javobda berilgan ritorik so‘roq gap boshqalaridan farqlanib turadi?

- A) Tezroq ovqatingni yemaysanmi?
- B) Qarz so‘rasang, bermaymanmi?
- C) Buni ko‘rgan qaysi ota kuyunmaydi?
- D) Xalqini sevgan qaysi farzand vatanini ozod ko‘rishni xohlamaydi?

⁸⁷ Mahmudov N. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 5-sinfi uchun darslik. – T., 2015-y. – 182 – 183-b.

⁸⁸ Qodirov M. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 8-sinfi uchun darslik. – T., 2019-y. – 62-b.

Ushbu test “Ona tili” (10-sinf) darsligidagi ma’lumotlar asosida tuzilgan.⁸⁹ Uni yechishda ritorik so‘roq gaplar haqidagi bilimlarni ishga solishdan tashqari mantiqiy fikrlash ham talab etadi. Test quyidagi tartibda tahlil qilinadi:

1. Test shartida A, B, C, D variantlaridagi gaplar ritorik so‘roq gap ekani aytiladi. Demak, oddiy so‘roqmi yo ritorik so‘roqmi – bu jihatini farqlashga hojat yo‘q. Fikrni boshqa jihatga qaratamiz.

2. Ritorik so‘roq gaplar nimalariga ko‘ra o‘zaro farqlanar edi?

a) yashirin tarzda tasdiqni yo inkorni bildirishiga ko‘ra;

b) mazmunan darakni yo buyruqni ifodalashiga ko‘ra.

Endi shu jihatlariga ko‘ra tahlil qilib chiqamiz.

Barcha javoblardagi gaplar inkor shaklida turibdi va yashirin tasdiq ma’nosini anglatadi. Bu jihatdan ular farqlanmayapti.

A javobdagi gap buyruq, qolganlari esa darak mazmunini bildirmoqda.

A) Tezroq ovqatingni yemaysanmi? – “Tezroq ovqatingni ye”

B) Qarz so‘rasang, bermaymanmi? – “Qarz so‘rasang, beraman”

C) Buni ko‘rgan qaysi ota kuyunmaydi? – “Hamma ota kuyunadi”

D) Xalqini sevgan qaysi farzand vatanini ozod ko‘rishni xohlamaydi?

– “Hamma farzand vatanini ozod ko‘rishni xohlaydi”

Bu kabi testlar o‘quvchida bilgan ma’lumotlarini sistemaga solish, matematik modellash va statistik metodda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiradi. Ritorik so‘roq gap haqida miyadagi xaotik ma’lumotlar mantiqiy mushohada orqali tartibga keladi. Test shartidagi “ritorik so‘roq gaplar”, “farqlanib turadi” degan ikki birlik bizda “Ritorik so‘roq gaplar o‘zaro qaysi jihatlariga ko‘ra farqlanar edi?” degan savolni uyg‘otmas ekan, bu kabi testlarni yechishda qiynalib yuraveramiz.

Bugungi kunda ko‘p tanqidlarga uchrayotgan, yangi davr talablariga javob bermay qolgan amaldagi darsliklarimiz o‘quvchilarni fikrlashga emas, asosan, ko‘r-ko‘rona yodlashga o‘rgatadi. Balki, shu boisdan mazkur maqolada berilgan test namunalari ko‘plab ona tili o‘qituvchilarining ham ensasini qotirar. Bu saviyadagi o‘qituvchilar hali ham o‘quvchilarga fe‘lning ta’rifini yodlatishadi. Aslida, fe‘lning boshqa mustaqil so‘zlardan 2 ta farqi borligini, ya’ni umumiy ma’nosi (harakat, holat) va so‘rog‘i (nima qilmoq? nima bo‘lmoq?) uni ot, sifatlardan ajratib turishini o‘rgatishsa bas. Axir fe‘lning ta’rifida aynan shu ikki farq aytiladi, xolos-ku: *“Nima qilmoq, nima bo‘lmoq so‘roqlariga javob bo‘lib, shaxs yoki narsalarning harakat, holatini ifodalagan so‘z turkumi fe‘l deyiladi”*.⁹⁰

O‘rta ta’limda mantiqiy mushohadani o‘stirishda test savollari muhim ahamiyatga ega. Bu orqali mavzuni oson va yaxshi tushunishga, qiyosiy xulosalar chiqarishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mahmudov N. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 5-sinfi uchun darslik. – T., 2015-y. – 176 – 177-b.

2. Mahmudov N. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 6-sinfi uchun darslik. – T., 2017-y. – 37-b.

3. Qodirov M. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 8-sinfi uchun darslik. – T., 2019-y. – 62-b.

4. Mahmudov N. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 10-sinfi uchun darslik. – T., 2017-y. – 72-b.

⁸⁹ Mahmudov N. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 10-sinfi uchun darslik. – T., 2017-y. – 72-b.

⁹⁰ Mahmudov N. va boshq. Ona tili: o‘rta maktablarning 6-sinfi uchun darslik. – T., 2017-y. – 37-b.

5. Гетманов В. Логика - традиционный, необходимый компонент образования.// История логики. М.,1967

6. [Барабанова С.](https://nsportal.ru) Формирование логического мышления – как важный фактор успешного обучения. // <https://nsportal.ru>, опубликовано 28.02.2018.

5-SINF ONA TILI DARSLARIDA YOZMA NUTQNI O‘STIRISHDA O‘QUVCHILARNING LISONIY MALAKASINI HISOBGA OLISH

Mohigul Esanova,

Alisher Navoiy nomidagi ToshD O‘TAU

2-kurs magistranti

Ona tili darslarida o‘quvchining nazariy bilimiga emas, balki og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishga qaratilgan topshiriq berish holati jahon tajribasida o‘zini oqlamoqda. Xususan, ingliz tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda to‘rt xil malakaning o‘zaro bog‘liqligiga asoslangan dars mashg‘ulotlari ishlab chiqilgan. Shu yo‘l bilan xorijiy tilda nutq ravonligi o‘sishiga erishilmoqda. Bu tajribani ona tilida ham qo‘llash mumkin. Aslida, ona tilini ma‘lum darajada o‘zlashtirishimiz nazariy qonun-qoidalarni yodlashimizga qarab emas, lug‘at boyligimiz, so‘z va iboralarning mazmununi bilishimizga, ularni amalda, ya‘ni og‘zaki va yozma nutqimizda ishlata olishimizga qarab belgilanadi.

O‘quvchini o‘rab turgan muhit uning lug‘at boyligini o‘stirishga yordam beradigan asosiy omildir. Bola uyda, ko‘chada, maktabda, turli davralarda turlicha so‘zlarni eshitadi va ularni o‘z nutqida qo‘llaydi. Ona tili darslari esa bu so‘zlarning ishlatilish o‘rnini, vaqtini belgilab berishga xizmat qilishi kerak.

O‘quvchilarning yozma nutqini tahlil qiladigan bo‘lsak, “5-sinf o‘quvchilarida matn yaratish malakalari ham ancha shakllangan bo‘ladi. Agar bolalar birinchi sinfnig oxirida 10–12 so‘z, 2-sinfda 12–20 so‘z, 3-sinfda 20–30 so‘z, 4-sinfda 30–40 so‘zdan iborat matn hosil qilishga erishgan bo‘lsalar, bu yoshda ular 40–45 so‘zdan iborat matn yaratish imkoniyatiga ham ega bo‘ladilar.”[2] Shu imkoniyatlar asosida maktabda ulardan olinishi mo‘ljallanayotgan yozma matnlardagi so‘zlar miqdoriga ham e‘tibor berilishi zarur.

O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish bo‘yicha yurtimizda bir nechta tadqiqotchilar izlanish olib bormoqda. Ulardan biri f.f.n dotsent T.Ziyodova ushbu yo‘nalishda MYBT-4 (Matn yaratishning to‘rt bosqichli texnologiyasi)ni taklif qiladi. Bu texnologiyada, o‘quvchilarga shunday topshiriq yuklatiladi:

“1-bosqich. Tayanch so‘zlarni tanlash (uyadosh, ma‘nodosh, zid ma‘noli);

2-bosqich. So‘z birikmasini hosil qilish (“Ot + ot”, “olmosh + ot”, “sifat + ot”, “ot + fe‘l”);

3-bosqich. So‘z birikmasidan gap tuzish (sodda yoyiq va sodda yig‘iq, kirish so‘z va kirish gapli, sodda va qo‘shma gaplar);

4-bosqich. Gaplardan matn yaratish (monologik, ramziy matnlar)”. [3]

Lekin bu usul bizningcha, xuddi shu ko‘rinishdagi topshiriq sifatida o‘quvchilarga berilsa, ular uchun bu birmuncha qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Chunki ko‘rinib turganidek, bu texnologiya grammatikaga asoslanadi va o‘quvchilarning matn tuzishdagi erkinligini cheklaydi. Grammatik qoidalardagi xatoliklar o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqini tekshirishda baho tushiradigan asosiy sabab bo‘lib qolmasligi kerak.

Qoidalardan mustasno holda sinfda o‘quvchilarning yoshiga mos taniqli filmlardan parchalar ko‘rsatish, hikoya va ertaklar o‘qitish, ularning audiovariantini eshittirish, ayrim

tayanch soʻz yoki iboralar berib, shu asosida matn tuzish, turli voqealar aks etgan suratlar koʻrsatish orqali quyidagicha yozma topshiriqlar berish mumkin:

1. Filmning davomini oʻzgartirib, unda yoʻq qahramonlardan foydalangan holda qisqacha ssenariy tuzing;

2. Hikoya (ertak)ning qisqartirilgan variantini oʻqingiz. Shu asosida hikoya (ertak)ni kengaytiring;

3. Berilgan matndagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni aynan shu maʼnoni anglatuvchi boshqa soʻzlar bilan almashtiring;

4. Audioyozuv orqali eshitgan matnimizning mazmunini ikki yoki uchta gap bilan ifodalang, yaʼni uni qisqartiring;

5. Berilgan rasimga qarab, voqea yoki hodisani tasvirlab yozing;

6. Oʻrni almashtirib yuborilgan gaplardan mantiqli matn tuzib yozing;

7. Eshitgan hikoyangizga mos sarlavha tanlang.

Koʻrinib turibdiki, oʻquvchilar yozma nutqini oʻstrishda eshitib tushunish, oʻqib tushunish va oʻqib tushunish malakalarining oʻrni katta.

Shuningdek, quyidagi mashqlar orqali oʻquvchilarning yozma nutqini oʻstirishni taklif qilish mumkin:

1. Yaqinda oʻqigan badiiy asaringiz haqida qisqa maʼlumot yozing;

2. Sinfdoshlaringizga oʻqigan asaringizning qiziqarli jihatlari haqida, asarni qanday oʻqish haqida oʻz tavsiyalarigizni yozing.

3. Biror narsadan foydalanish yoʻl-yoʻriqlarini yozing, masalan, ovqat tayyorlash ketma-ketligi, biror texnikadan foydalanish yoʻriqnomasi kabi;

4. Sizni xursand qilgan, hayratga solgan, hafa qilgan voqea-hodisa haqida yozing;

5. Derazadan tashqariga qarang va nimalarni yoki qanday voqeani koʻrganingizni tasvirlab yozing;

6. Siz juda yaxshi biladigan insoningizni tasvirlang (tashqi koʻrinishi va xarakteri);

7. Tasavvur qiling, siz biror korxonada rahbarisiz. Sizga ayrim kamchiliklar haqida shikoyat arizasi keldi. Siz shu xatga javob yozing.

8. Yashab turgan joyingiz, oʻqiyotgan maktabingizda qanday oʻzgarishlar boʻlishini xohlaysiz? Takliflarinigizni yozing va h.k.[4]

Bundan tashqari, ingliz tadqiqotchisi Ann Raimes oʻz maqolasida oʻqituvchilar uchun bolalarda yozma nutqni oʻstirishning oʻnta bosqichli rejasini koʻrsatib oʻtgan. Ulardan biri taklif va fikr-mulohazalar yordamida mashgʻulot turini tanlash bosqichidir. Yaʼni bunda oʻquvchining ehtiyoji hisobga olinadi, bolalardan talab va takliflar yozma ravishda soʻraladi. Shu asosida dars mashgʻulotlarining turi tanlab olinishi koʻzda tutiladi.[5]

Aytilgan takliflar va tajribalarga asoslangan holda poytaxtimizning Chilonzor tumanidagi 114-maktabning 5- sinf oʻquvchilari ishtirokida tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Tadqiqot davomida oʻquvchilarning tinglab, oʻqib, koʻrib tushungan holda yozma matn yaratishlariga imkon berildi. Bunda ular hukmiga havola qilinayotgan matn yoki film parchasi qanday qismlarga boʻlib qabul qilinishi, matn lisoniy xususiyatlarining oʻquvchilar persepsiya jarayoniga taʼsiri, persepsiya jarayonining qanday darajalardan iboratligi kabi bosqichlar tadqiqotchilar tajribasiga tayangan holda oʻrganib chiqildi. [6]

Ayni damda bu tadqiqot ishlari davom etmoqda. Soʻnggi xulosa chiqarilmagan boʻlsa-da, oʻquvchilar yozma nutqida mustaqil fikrlash koʻnikmasi hosil boʻlmoqda.

Tadqiqot guruhidagi 16 nafar oʻquvchidan olingan quyidagi tajriba natijalarini namoyish qilishni lozim topdik. Tajriba natijasi soʻzlashuv va badiiy uslubdan foydalanish darajasiga koʻra solishtirib chiqildi.

Guruhga ikkita uyning surati namoyish qilindi.

Bu suratlar koʻrsatilgach, oʻquvchilarga ikkita topshiriq yozilgan varaqalar tarqatildi:

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

1-topshiriq. Suratda berilgan uylarni tasvirlang. Ularda yashashning afzal va noqulay taraflarini yozing.

2-topshiriq. Orzuingizdagi uyni tasvirlang. Undagi xonalar va jihozlarning ta’rifini yozing.

Ularning imloviy va punktuatsion xatolari belgilandi, ammo baholashda mazmunga e’tibor qilindi.

1-topshiriq bo’yicha uylarning ich qismlari haqida tasavvur qilgan holda xonalar va jihozlar haqida ham ma’lumot berib o’tilgan. Quyidagi yozma ishlarda badiiy uslub elementlari ko’proq uchradi. Bunda har ikkala topshiriq bo’yicha bittadan to’liq matn namunasi va ayrim o’quvchilarning matnlaridan olingan birikmalarni namoyish qilishni lozim topdik:

“Hurmatli xaridor. Bu uying *avzalliklari* shuki: U yerning *manzarasi go’zal*. Toza havodan *bahramand bo’lasiz*. Bu uy ikki qavat bo’lib: 1- qavatida: mehmonxona, oshxona, yotoqxona. Albatta, 2-qavati bolalar uchun, uning noqulayligi shuki: *tabiat hodisasi* bo’lganda uydan chiqib bo’lmaydi. *O’qish majmualari* uzoq. Qo’shnilari yo’q. Uying narxi 55900000 \$”.

“Noqulayliklari: o’rmonda joylashgan, issiqligi uchun hayvonlarni *o’ziga tortadi*. Bu uyda go’shtli va *mevali taomlar* tayyorlanmasin!!!”, “Suzishni bilmaydigan odamlar uyga kirmasin!!!”, “... *avto turargohi* bor”

Quyidagi o’quvchilarda esa so’zlashuv uslubiga xoslikni ko’rishimiz mumkin:

“Hurmatli boyvachcha. Bu uying *avzalliklari* shuki: u yer *plajga* o’xshash joy. *Hohlasangiz* suvga *kalla tashlaysiz*, toza havoda *uhlaysiz*. Bu uy 2 qavat 1-qavati mehmonxona, oshxona va dars qilish uchun xonasi bor. 2-qavatda yotoqxona. Uning noqulayligi zax o’tadi, qishda yashash noqulay. Bu uying narxi: 2700900 \$”.

“2-uyda esa *garaj*, deraza, tom va gullar bor ekan”, “... bilmadan tushib ketsa, *o’lib qolishi* mumkin”, “*magazindan* xarid qilay desangiz *magazin* ham yo’q”

2-topshiriqda o’quvchilarning deyarli barchasi ijodiy yondashgan. Masalan, bu topshiriq bo’yicha yozilgan javoblarda quyidagi badiiy-ijodiy birikmalarga ko’zimiz tushdi: “...*okean qirg’og’ida bo’ladi*”, “...*dunyo mening poyimda bo’lishini xohlayman*”, “...*yevropacha ta’mirlangan*”, “*ortiqcha buyumlar qo’yish uchun joy*” va hokazo.

So’zlashuv uslubida yozilgan matnlarda esa quyidagi so’z va birikmalar uchraydi quyidagilar:

“Menga *4 etaj* uy yoqadi”, “*Xaladilnikni* ochganimda ichlari *to’lla* bo’lishini *xohlayman*”, “uyimda *divanlar, shkoplar*, gullar bo’ladi”

1-topshiriq bo’yicha tahlil natijalari quyidagi jadvalda ko’rishimiz mumkin:

Badiiy uslubda yozilgan matnlar soni	4 ta (25 %)
So’zlashuv uslubida yozilgan matnlar soni	12 ta (75 %)

2-topshiriq bo’yicha natijalar quyidagi jadvalda aks etgan:

Badiiy uslubda yozilgan matnlar soni	6 ta (38 %)
So’zlashuv uslubida yozilgan matnlar soni	10 ta (62 %)

Bu namunalardan ko’rishimiz mumkinki, o’quvchilar 1-topshiriq bo’yicha tayyor manzara berilgani uchun deyarli bu uylarga qo’shimcha badiiy tasvirlar berilmagan.

2-topshiriqda bo’lsa, ular orzularidagi uylarni rasmlardagi uylar vositasida xayol qilishdi va unga qo’shimcha tarzda orzularidagi jihoz, xona va ranglarni qo’shishdi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, o’quvchilarni bir qolibga solib qo’yadigan mashg’ulot emas, ko’proq tasavvurlarini ishga soluvchi topshiriq berish lozim. Bunda soddadan murakkabga tomon borish lozim.

Ularning ko'pchiligi yozma ishlarida so'zlashuv uslubi va badiiy uslub qarishib ketgan. So'zlashuv uslubidagi matnlarning aksariyatida jargon va sheva so'zlarni uchratamiz. Chunki tajribada ishtirok etgan o'quvchilarning produktiv lisoniy malakasida so'zlashuv uslubi yetakchilik qildi. Ular lisonida qo'llanish chastotasi yuqori bo'lgan so'zlardan foydalangan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bolada og'zaki nutq tajribasi yozma nutq tajribasiga ko'ra ko'proq. Yozma nutqda ham og'zaki nutqning yetakchilik qilishini shu holat bilan izohlash mumkin. Tajribamizda kuzatilgan bu hol amaliy tilshunoslik, xususan, til o'qitishdagi to'rt xil malakaning o'zaro bog'liqligi haqidagi nazariyaga mos keladi. Ya'ni bolada yozma nutq bilan bog'liq tajribaning yetarli emasligi og'zaki nutq elementlari bilan kompensatsiya qilinyapti.

Shu bilan birga, tajribamiz natijalariga tayangan holda til o'qitish davomida har bir malaka alohida e'tiborga olinishi lozim hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ann Raimes. Ten steps in planning a writing course and training teachers of writing // Methodology in language teaching. 2002. 306 – 315-betlar
2. Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlarining mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: F.f.n.dis. –T. O'zMU, 2008
3. Penny Ur. A Course in language teaching (practice and theory). 1999. 71-b.
4. Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi. P.f.n. diss. T.: 2000. 118-bet.
5. Ziyodova T. Tilni tizimli o'rganishda o'quvchilarda kommunikativ savodxonlikni oshirish bosqichlari. Xalq ta'limi. 2015. 3-son 23 – 29-b.

HOZIRGI O'ZBEK SHE'RIYATI, LINGVOKULTUROLOGIYA VA MAQOLLARDA RANG BILAN BOG'LIQ TUSHUNCHALAR

Shahnoza Sidiqova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

2-kurs magistranti

Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, urf-odatlari mavjud. Bu ma'noda har bir inson ana shu milliylikni o'zida aks ettiruvchi muayyan madaniyat, til, tarix, adabiyotga aloqador bo'ladi. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro-madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida spetsifik yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha - lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Natijada XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosini o'rganishni maqsad qilgan – tilshunoslikning yangi sohasi *lingvokulturologiya* jadal rivojlandi.

Lingvokulturologiya – “til va madaniyat”ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o'zida aks ettirgan hodisalar – til-madaniyatni birgalikda o'rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi. Maqollar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribalari, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat'iy qutbiylikda ifodalar ekan, ularda har

bir so‘zning ma’no xilma-xilligi, iboralarning turg‘unligi, shaklliy barqarorlik ustunlik qiladi⁹¹.

❖ **Yaxshi mehmon osh ustida.** Azal-azaldan mavjud bu maqol zamirida ham o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan holat aks ettirilgan. Oila dasturxon atrofida to‘planib o‘tirgan paytda kimdir kelib qolsa, unga qarata “Yaxshi mehmon osh ustida”, “Yaxshi kishi osh ustida keladi”, “Qaynonangiz sizni juda sevar ekan” kabi maqollarni qo‘llaymiz. Bunday holat o‘sha insonning yaxshi fazilatli ekanligidan dalolat beradi. Bu ham, albatta, xalqimizga xos bo‘lgan madaniyatning ifodasidir. Ya’ni o‘zbek madaniyati o‘zbek tilida o‘z aksini topgan.

❖ **Yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga.** O‘zbek xalqida qariyalarni farishtaga qiyoslashadi. Shuning uchun qarisi bor uyning qarisi bor deyishadi. Shu tufayli ham qariyalar qay vaqt kelmasin, ularni hurmatlab to‘riga o‘tirgizib, oshga tortishgan. Shuning uchun yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga deyishgan. Bu maqolda garchi etalon ishtirok etmagan bo‘lsa-da, lekin o‘zbeklarga xos milliylik ruhi sezilib turadi.

❖ **Zaifaning tushi chap.** Bu maqolda o‘zbek xalqining diniy qarashlari aks ettirilgan. Chunki o‘zbekona qarashga ko‘ra ayol kishining tushi doimo chapdan keladi. Bu maqolda etalon yo‘q bo‘lsa-da, xalqimizga xos qarash sezilib turadi.

❖ **Nafsi yomon hayida o‘lar.** Islom dinida nafsini tiyolmaydigan, badnafs kimsalar hamisha qoralanib kelgan. Chunki, diniy manbalarda ko‘p yeyish qalbni o‘ldiruvchi illat deya keltiriladi. Shunday qarashlar ta’sirida xalqimiz orasida ushbu maqol kelib chiqqan. Negaki, nafsini tiya olmaydigan inson bayramda (Hayit musulmon davlatlari uchun bayram sanaladi) o‘ladi. Bayram bo‘lgandan keyin to‘kin-sochinlik bo‘lishi tabiiy. Ushbu maqolda xalqimizga xos bo‘lgan islomiy qarash o‘z aksini topgan.

“Borliqning eng pokiza oshig‘i” (U.Uitman) hisoblanmish A. Oripov she’riyatini kuzatar ekanmiz, uning asarlarida ko‘plab oq va qora ranglar bilan bog‘liq tushunchalar mavjud ekanligiga amin bo‘lamiz. Zero “yaxshi she’r doimo ramz, majoz alomati ila omuxta bo‘ladi” Abdulla Oripovning “Oq qog‘oz, yuzingga sirim aytaman” misrasi bilan boshlanadigan xazil she’rida jonlantirish usuli orqali oq qog‘oz ramziy obraz darajasiga ko‘tarilgan. Shoir yuziga “qancha go‘zallarning tasvirlari” naqshlangan “oq qog‘ozni” o‘ziga sirdosh tutadi. Azim Suyunning “Oq va qora” she’rida ham soda tarkibli, oq va qora rang bilan bog‘liq tushuncha obrazlar talqin etiladi.

Maqolam so‘nggida shuni xulosa qilmoqchiman, hozirgi o‘zbek she’riyati, umuman lingvokulturologiya barchasi bizning qadimiy ana’alarimizga borib taqalishiga yana bir bora min bo‘lmoqdasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Ҳақимова М. Луғат таркибининг абстракт сўзлар билан узлуксиз бойиш сабаблари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2013, №
2. Ҳақимова М. Семасиология. –Тошкент, 2008.
3. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985. -200 б.
4. [http:// www. yazikoznaniye. ru.](http://www.yazikoznaniye.ru)
5. [http:// www. nuu. ru](http://www.nuu.ru)

MUNDARIJA

TA'LIM RUS VA BOSHQA TILLARDA OLIB BORILADIGAN MAKTABLARDA O'ZBEK TILI, ADABIY O'QISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Roza Niyozmetova, Dilfuza Islomova. <i>Nasriy asarlarni ifodali o'qish va idrok qilish</i>	3-6
R.A. Yo'ldoshev. <i>Affiksial o'zbek tilini o'qitishning o'ziga xos va mos metodikasi bo'lishi kerak</i>	6-8
Gulnora Muxamedjanova. <i>Boshlang'ich ta'limda o'zbek tilini o'qitish jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy qilish imkoniyatlari haqida</i>	8-10
Ra'no Yusubova. <i>Rusiyazabon talabalarda didaktik matn bilan ishlash malakasini shakllantirish</i>	10-12
Azimjon Davronov. <i>O'zga tilli maktablarda integrasiyani o'zbek tiliga tatbiq etish usullari</i>	12-14
Bayan Turanayeva. <i>To'garak mashg'ulotlarida mumtoz adabiyotni o'rganish muammolari</i>	14-16
Mahliyo Axmedova. <i>Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinf o'zbek tili darslarida muammoli vaziyatlar tahlili</i>	16-19
Vazira Allabergenova. <i>Til va millatlar uyg'unligi</i>	19-20
Aysanem Eshjanova. <i>Yozma savodxonlik oshirishda diktantlarning o'rni</i>	20-21
Mamlakat Umirova. <i>Talaffuzdosh so'zlar</i>	21-23
Yulduz Mo'minova, Durdona Allaberdievaya. <i>Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan sinflarda o'zbek tilini o'qitishning ba'zi masalalari</i>	24-25
Dinara Mambetova. <i>Boshlang'ich sinflarda o'zbek tili fanini o'qitishda zamonaviy metodlardan foydalanish</i>	25-26
С. Б.Исраилова. <i>Анализ и методика преподавания текстов на уроках узбекского языка в средней общеобразовательной школе</i>	26-29
Nafisa Islomova, Dilfuza Mirsoatova. <i>Interfaol usullar asosida o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish</i>	29-30
Gulnoza Shovkatova. <i>Boshlang'ich sinf o'zga tilli guruh o'quvchilariga hayvonot olamini o'rgatish usullari</i>	31-34
Nazokat Eshmamatova. <i>O'zbek va rus tililarida epitetli tasviriy vositalar</i>	34-36
Shoira Qulmamatova. <i>O'zbek tilini davlat tili sifatida o'rga-nishda interfaol texnologiyalardan foydalanish</i>	36-38
Nigora Allambergenova. <i>O'quvchilar nutqini o'stirishda qo'llaniladigan zamonaviy metodlar</i>	39-41
M.R.Mirsaidova. <i>Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitishda xalq ijodi va badiiy asar namunalarining o'rni</i>	41-42
Gulnoza Qarlibayeva. <i>Til ta'limida ta'limiy o'yinlar (boshlang'ich sinflarda o'zbek tilini o'rganish asosida)</i>	42-44
Dilfuza Maksudova. <i>O'zbek tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish yo'l-yo'riqlari</i>	44-46
Xursand Mengliyeva. <i>Til ta'limida ijodiy izlanish va mustaqil fikrlash darslari</i>	47-48
Muborak Sidikova. <i>Ijodiy tafakkurni shakllantirishda ta'limiy</i>	

**O‘ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

<i>o‘yinlar</i>	48-50
Oqila To‘rakulova, Nilufar Turakulova. <i>Ta‘lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishning asosiy omillari</i>	50-51
Yulduz Eshmatova. <i>O‘zga tilli guruhlarda she‘rlarning janr xususiyatlarini farqlashga o‘rgatish</i>	51-54
Yulduz Qurbonova. <i>“Undalmali gaplar” mavzusini o‘tishda innovatsion usullardan foydalanish</i>	54-56
Azada Turimova. <i>Til ta‘limida takrorlash va nazorat ishlarini ijobiy tashkillashtirish masalasi</i>	56-57
Hafiza Eshmatova, Munira Achilova. <i>O‘zga tilli guruhlarda badiiy adabiyot o‘qitishda psixologik muammolar</i>	58-59
Umida Fayzullayeva. <i>Til va ta‘lim jarayonida axborot-kommunikatsion texnologiyalarning ahamiyati</i>	60-61
Mohidilxon Abdullayeva. <i>O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tilini o‘qitishda animatsion texnologiyalardan foydalanish</i>	61-62
Umida Yusubova. <i>Milliy qadriyatlar - milliy til asosi</i>	62-64
Gulsanam Norova. <i>Zarafshon vohasi shevalarida leksik sinonimlar</i>	64-66
Sevara Qahramonova. <i>Rusiyzabon o‘quvchilarning o‘zbek tilida nutqini o‘stirish yo‘llari</i>	66-68

**OLIIY TA‘LIM MUASSASALARIDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING INNOVATSION
METODLARI**

G.A. Asilova. <i>Elektron hujjatlar bilan ishlash vositasida talabalarning davlat tilida kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish</i>	69-72
Nargiza Musulmanova. <i>Oliy ta‘lim o‘zga tilli guruhlarda hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘qitishning innovatsion metodlari</i>	72-74
Gulnoza Ahmedova. <i>Uzluksiz ta‘limda nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish metodikasining samaradorligi</i>	74-79
Kavsar Turdiyeva. <i>Rusiyzabon guruhlarda davlat tilini o‘qitishning ma‘rifiy-tarbiyaviy jihatlari</i>	79-81
Xurshida Qodirova. <i>O‘zga tilli guruhlarda mental xususiyatga ega evfemizm va disfemizm hodisalarini tushuntirishning muhim jihatlari</i>	82-84
Zilola Salisheva. <i>Auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar jarayonida talabalar monologik nutqini rivojlantirishning innovatsion metodlari</i>	84-87
Adiba Botirova. <i>Ta‘lim rus tilida olib boriladigan guruhlarda “Rasmiy uslub. Rasmiy-diplomatik uslub” modulini o‘qitishda idrok xaritasidan foydalanish</i>	87-89
Kamshat Baymenova. <i>Talabalarning davlat tilidagi kasbiy nutqini o‘stirish muammolari</i>	89-90
Nilufar Dilmurodova. <i>“Milliy qadriyatlar–millat iftixori” mavzusini o‘qitishda pedagogik texnologiyalarning o‘rni</i>	91-92
Yulduz Nurjanova. <i>Til ta‘limida xalq maqollaridan</i>	

<i>foydalanish samaradorligi</i>	92-94
Go‘zal Safarova, Shahnoza Qo‘chqorova. <i>Oliy ta‘lim o‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili fanini o‘tishda ayrim innovatsion metodlardan foydalanish</i>	94-96

MULTILINGUALIZM MUHITIDA O‘ZBEK TILI VA MADANIYATINI O‘RGATISH MASALALARI

Наргиза Рашидова. <i>Виды заимствований арабизмов сферы образования в узбекском языке</i>	97-100
Nargiza Rashidova, Madina Abdullajonova. <i>Din sohasidagi ayrim mansab va unvon atamalarining arab va o‘zbek tili leksikologiyasidagi qiyosi</i>	100-104
Muhiddin Nurullayev. <i>“Mulk” surasining tarjimalarida shakl va mazmun uyg‘unligi</i>	104-109
Oydin To‘ychiyeva, Zarnigor Baxtiyorova. <i>“Nazm ul-javohir” asarida qo‘llangan hikmatli so‘zlarning o‘zbek, fors, rus va ingliz tillaridagi muqobillari</i>	109-112
Hulkar Turdiyeva. <i>O‘zbek va fors nutqida sovg‘a berish va olish jarayonida qo‘llanadigan etiket birliklar</i>	112-117
Sunnat Abdunabiev. <i>Arab va o‘zbek tillaridagi ekvivalent va muqobil maqollarning tarjimada berilishi</i>	117-119
Ян Юнья. <i>Некоторые аспекты преподавания языка в качестве второго и иностранного языка: проблемы, пути их решения, перспективы</i>	120-121
Malika Murtazoyeva, Lola Qurbonova, Qunduzoy Niyozova. <i>O‘zbek madaniyatiga xos bo‘lgan milliy madaniy tushunchalarni o‘rgatish va tarjima qilishda lakunalarni bartatraf etish usullari</i>	122-124
Gulruxsor Ergasheva, Oliya Tursunova. <i>O‘zbek madaniyatidagi ramz va timsollarning semantikasini o‘rganish</i>	124-126

O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI. O‘ZBEK TILINI XORIJLIKLARGA O‘RGATISH BO‘YICHA ONLAYN PLATFORMA YARATISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Saodat Muhamedova, Gulruxsor Ergasheva. <i>Xorijliklar uchun o‘zbek tilini o‘rgatuvchi onlayn platforma yaratish asoslari</i>	127-130
Т.В. Лосева-Бахтиярова. <i>К вопросу об истории и перспективах преподавания узбекского языка как второго восточного на кафедре тюркской филологии ИСАА МГУ имени М.В. Ломоносова</i>	131-134
Raile Kasgarli. <i>Turkiya oliy o‘quv yurtlarida o‘zbek tili ta‘limi: muammo va takliflar</i>	135-142
Zilola Xudaybergenova. <i>Globallashuv davrida o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish muammolari (Turkiya tajribasi)</i>	143-146
Beg‘am Qarayeva. <i>O‘zbek tilini ikkinchi chet tili sifatida o‘rganish jarayonida matn ustida ishlash</i>	146-150
Mardon Rahmatov. <i>O‘zbek tili xorijiy til sifatida: til o‘rgatishning dastlabki bosqichida grammatik bilimlarni berish tajribasidan (morfologiya)</i>	150-154
Dildora Turg‘unova. <i>O‘zbek tilini o‘rganadigan xorijliklar uchun nutqiy vaziyatda propozitsiyaning ifodalanishini o‘rgatish</i>	154-156

**O'ZBEK TILINI IKKINCHI TIL VA XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISH MASALALARI:
MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR**

Nilufar Isroilova. *O'zbek tilini chet elliklarga o'rgatish bo'yicha onlayn platforma yaratish muammolari va yechimlari* 156-159

O'ZBEK TILINI O'QITISHDA BADIY MATN BILAN INTEGRATSIYA MASALALARI

Alisher G'oziyev. *Shoir Fig'oniy va «Devoni Fig'oniy»ning mamlakatimizdagi nusxalari haqida* 160-162

Nodira Qobulova. *Erkin A'zamning so'z qo'llash mahorati* 163-165

Oydin Tuychiyeva. *Faxriy Hiraviyning tatabbu' yaratish mahorati* 165-171

I.Abdullyeva. *O'zbek adabiyotida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yaratilgan ba'zi sayohatnomalar haqida* 171-173

Matluba Qilicheva. *O'quvchilarni erkin va mustaqil fikrlashga o'rgatishda ertaklarining ahamiyati* 173-175

Mahmud Rajabov. *Maktab darsligida sifat mavzusining o'rganilishi va uni Abdulla Oripov ijodiga bog'lab o'rgatish* 175-177

Saida Xaydarova, Umida Bahromova. *O'zbek tili darslarida "Undalma" mavzusini o'tishda Muhammad Yusuf ijodidan foydalanish* 177-180

Saodat Eshpo'latova, Nazokat Zaripboyeva. *O'zbek mumtoz adabiyotida madaniy nutq masalasi (Alisher Navoiyning nasriy asarlari asosida)* 180-183

NAZARIY TILSHUNOSLIK VA O'ZBEK TILINI O'QITISH MASALALARI

Laylo Raupova. *Ta'limiy korpus va uning shakllantirishga aloqador hodisalar* 184-186

M.Xolmurodova. *Erkin A'zam kinoqissalari tilining pragmatik xususiyatlari* 186-189

Madina Jo'raqulova. *Assotsiativ maydon xususida*..... 189-193

Orifa Xudayberdiyeva. *O'zbek tili «axloq» umumiy semali atov birliklarining genetik va derivatsion xususiyatlari* 193-194

Nafosat Zaripboyeva. *Sodda gap va uning lingvistik tahliliga aloqador vositalar* 194-197

O'ZBEK TILI VA ONA TILINI O'QITISHNI INTEGRATSIYA QILISH MASALALARI

Ra'no Ortiqova, Xosiyat Suvonova. *Til ta'limida darajali testlar* 198-201

Mansur Siddiqov. *Ona tilini o'qitishda mantiqiy mushohadaning o'rni* 201-203

Mohigul Esanova. *5-sinf ona tili darslarida yozma nutqni o'stirishda o'quvchilarning lisoniy malakasini hisobga olish* 204-207

Shahnoza Sidiqova. *Hozirgi o'zbek she'riyati, lingvokulturologiya va maqollarda rang bilan bog'liq tushunchalar* 207-208